

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 3 (17)

Київ 2016

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

РЕДАКЦІЯ

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Валерій ВОРОНА
Микола ШУЛЬГА
Ігор МАРТИНЮК

Наталя СОБОЛЄВА
Любов ЛЕЩЕНКО

Ольга КУЗЬМІНА
Ірина ДАНИЛЮК
Олена СОКОЛОВА

головний редактор
головний редактор
заступник головного
редактора
заступник головного
редактора
відповідальний
секретар
редактор
верстка
верстка

Виходить один раз на рік

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр ВИШНЯК, д.соц.н., Інститут соціології
НАН України
Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБИНА, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Наталія КОСТЕНКО, д. соц. наук,
професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д. соц. наук,
професор, Сибірський федеральний університет,
м. Красноярськ, Російська Федерація
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія,
професор Корвінус університет, м. Будапешт,
Угорщина
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук,
професор, Білоруський державний
університет, м. Мінськ, Ресбуліка Білорусь

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична,12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол № 5 від 20 вересня 2016 р.*

© Інститут соціології НАН України, 2016

Зміст

В. Ворона

Вимірювання стану і динаміки суспільства
(Замість передмови) 13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

І. Бекешкіна

25 років незалежної України: шлях єднання чи роз'єднання? 24

Г. Чепурко, В. Піддубний

Цивілізаційний вибір у геополітичній стратегії України 36

Є. Головаха, Н. Паніна, О. Стегній

Типи політичної культури та цивілізаційний вибір
населення України 50

А. Ручка, М. Наумова

Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України
за період 1991–2016 рр. 57

<i>О. Злобіна</i>	
Вектори ціннісних трансформацій українців у контексті цивілізаційного вибору	68
<i>В. Степаненко</i>	
Громадянське суспільство: соціально-структурні аспекти	78
<i>Т. Нікітіна, Т. Любива</i>	
Громадська активність населення України до та після Революції Гідності	87
<i>В. Бурлачук</i>	
Динаміка відкритості та закритості в українському суспільстві	97
<i>О. Шульга</i>	
Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні	103
<i>О. Вишняк</i>	
Ідеологічні ідентифікації громадян України: динаміка змін та регіональні особливості	112
<i>М. Сакада</i>	
Динаміка ідеолого-політичних орієнтацій сільського соціуму за часів проведення аграрної та земельної реформ	120
<i>О. Вурова</i>	
Social, physical and mental state of Ukraine's population. Settlement differentiation	130
<i>Н.Бойко</i>	
Дигітальна нерівність у сучасних українських реаліях	137

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>І. Мартинюк, Н. Соболева</i>	
Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі	150

Т. Загороднюк

Зміни у соціально-психологічному стані населення України
в період становлення нового соціального порядку 167

Л. Бевзенко

Практики досягнення соціального успіху – вітчизняні
та західні реалії в уявленнях українців, динаміка змін 174

S. Dembitskyi

The level of psychological distress
in different groups of Ukraine’s population 184

В. Казаков

Сприйняття населенням України
збройного конфлікту на Донбасі 190

В. Пилипенко

Релігія як чинник цивілізаційного вибору 198

М. Паращевін

“Західні” та “східні” цінності в свідомості
населення України: конфесійний ракурс 205

Н. Лаєрinenko

Ставлення населення України до скасування смертної кари 221

Н. Костенко

Недовіра до медіа: структурні
та культурні пороги припустимого 229

Л. Скокова

Мережево-цифрове середовище і культурна
партиципація населення України 244

Р. Шульга

Від участі в культурі до культури участі 256

В. Резнік

Цивілізаційний вибір та уподобання
у вивченні мов у загальноосвітніх навчальних закладах 264

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Н. Толстих

Які реформи потрібні економіці України: думка населення 274

Т. Петрушина

Соціальний потенціал економічного розвитку України 285

О. Рахманов

Підприємницькі амбіції українців:
соціально-демографічні особливості 296

О. Іващенко

Працюючі на себе: до соціологічного портрета самозайнятих ... 304

В. Смакота

Матеріальні та соціальні потреби кризового суспільства 312

В. Буткалюк

Зміни соціально-економічного становища населення України .. 321

О. Резнік

Динаміка патерналістських настанов в Україні:
від ціннісного підґрунтя
до раціоналізації соціо-економічного статусу 331

О. Іваненко

Динаміка зубожіння: особи старшого віку
і перспективи на майбутнє 340

М. Кухта, Н. Соболева

Активна життєва стратегія представників
старшої вікової групи як ресурс розвитку
сучасного українського суспільства 347

І. Прубыткова

The extension of mobile labour markets
under conditions of growing unemployment in Ukraine 365

<i>С. Оксамитна, С. Стукало</i> “Білі комірці” в соціальному просторі українського суспільства	376
<i>К. Ivashchenko</i> Evaluation of youth migration over the last 20 years: what do the sociological data show?	386
<i>О. Беленок</i> Рекреаційні практики населення України	395
<i>Ю. Сапелкін</i> Корупція як фактор гальмування реформ в Україні	406
<i>М. Шульга</i> Кілька міркувань щодо проблеми “цивілізаційного вибору” (Замість післямови)	413
 Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 рр. <i>М. Паращевін</i>	426

Contents

V. Vorona

Measuring the society's current state and dynamics
(Instead of a foreword) 13

CHAPTER ONE

I. Bekeshkina

25 years of Ukraine's independence:
is this a path to unity or disunity? 24

G. Chepurko, V. Piddubnyi

Civilisational choice in Ukraine's geopolitical strategy 36

Ye. Golovakha, N. Panina, O. Stehni

Ukraine's population: types of political culture
and civilisational choice 50

A. Ruchka, M. Naumova

The dynamics of value priorities shared
by Ukrainians over the period from 1991 through 2016 57

<i>O. Zlobina</i>	
The vectors of value transformations for Ukrainians in the context of civilisational choice	68
<i>V. Stepanenko</i>	
Civil society: socio-structural aspects	78
<i>T. Nikitina, T. Liubyva</i>	
Civic engagement of Ukraine’s population before and after the Revolution of Dignity	87
<i>V. Burlachuk</i>	
The dynamics of openness and closeness in Ukrainian society	97
<i>O. Shul’ha</i>	
Forming a democratic type of political consciousness against the backdrop of change in symbolic universes in Ukraine	103
<i>O. Vyshniak</i>	
Ideological identifications of Ukrainian citizens: the dynamics of change and regional distinctions	112
<i>M. Sakada</i>	
The dynamics of ideological and political orientations of rural citizens during the implementation of agrarian and land reforms in Ukraine	120
<i>O. Burova</i>	
Social, physical and mental status of Ukraine’s population. Settlement differentiation	130
<i>N. Boiko</i>	
Digital inequality as a reality of today’s Ukraine	137

CHAPTER TWO

<i>I. Martyniuk, N. Soboleva</i>	
Building trust as a prerequisite for a society’s integration: trust-based relationships in the present-day Ukrainian society	150

<i>T. Zahorodniuk</i>	
The changes in socio-psychological state of Ukraine’s population during the period of establishing a new social order	167
<i>L. Bevzenko</i>	
Practices for achieving social success: Western and domestic realities from the viewpoint of Ukrainians, the dynamics of change	174
<i>S. Dembitskyi</i>	
The level of psychological distress in different groups of Ukraine’s population	184
<i>V. Kazakov</i>	
How does Ukraine’s population perceive the ongoing armed conflict in Donbas?	190
<i>V. Pylypenko</i>	
Religion as a factor in civilisational choice	198
<i>M. Parashchevin</i>	
“Western” and “Eastern” values in Ukrainians’ minds: a confessional aspect	205
<i>N. Lavrinenko</i>	
Ukrainians’ attitudes towards the death penalty abolition	221
<i>N. Kostenko</i>	
Distrust of mass media: structural and cultural thresholds of admissibility	229
<i>L. Skokova</i>	
The digital network environment and cultural participation of Ukraine’s population	244
<i>R. Shul’ha</i>	
From a cultural participation to the culture of participation	256
<i>V. Reznik</i>	
Civilisational choice and preferences in learning languages in Ukrainian secondary schools	264

CHAPTER THREE

N. Tolstykh

What kind of reforms does Ukraine's economy need?
(According to public opinion surveys) 274

T. Petrushina

The social potential for Ukraine's economic development 285

O. Rakhmanov

Entrepreneurial ambitions of Ukrainians:
socio-demographic characteristics 296

O. Ivashchenko

Working for themselves:
a sociological portrait of the self-employed 304

V. Smakota

Material and social needs of the society under crisis 312

V. Butkaliuk

The change in socio-economic status of Ukraine's population 321

O. Reznik

The dynamics of paternalistic attitudes among Ukrainians:
from a value basis to the rationalisation
of socio-economic status 331

O. Ivanenko

The dynamics of impoverishment:
older adults and their perceptions of the future 340

M. Kukhta, N. Soboleva

Active living strategy of older adults
as a resource for development of today's Ukrainian society 347

I. Prybytkova

The extension of mobile labour markets
under conditions of growing unemployment in Ukraine 365

<i>S. Oksamytna, S. Stukalo</i>	
“White collars” in the social space of Ukrainian society	376
<i>K. Ivashchenko</i>	
Evaluation of youth migration over the last 20 years: what do the sociological data show?	386
<i>O. Belenok</i>	
Recreational practices among Ukrainians	395
<i>Yu. Sapelkin</i>	
Corruption as a factor responsible for impeding reforms in Ukraine	406
<i>M. Shul’ha</i>	
Some thoughts concerning the issue of “civilisational choice” (Instead of an afterword)	413
The annual national survey results (1992–2016). <i>M. Parashchevin</i>	426

Люди насамперед мусять
їсти, пити, мати житло та одягатися,
перш ніж бути в змозі займатися
політикою, наукою, мистецтвом, релігією тощо.
Ф. Енгельс

Не стреляйте в прошлое из ружья –
иначе будущее выстрелит в вас из пушки.
Расул Гамзатов

ВИМІРЮВАННЯ СТАНУ І ДИНАМІКИ СУСПІЛЬСТВА

(Замість передмови)

Основою життя, діяльності тієї або іншої політичної організації та розвитку будь-якого суспільства є виробництво матеріальних благ. Це – аксіома. А сформульоване К. Марксом ще в середині XIX століття положення, що “спосіб виробництва матеріальних благ зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі” – слугує вихідною методологічною передумовою дослідження суспільства та розроблення показників, що характеризують його стан і можливості прогресивного розвитку.

Оцінюючи значення природно-історичного підходу для розуміння закономірностей функціонування суспільства, дослідники вже того часу відзначали, що завдяки цьому відкриттю хаос і свавілля, які панували доти в поглядах на історію людського суспільства і політику, змінилися напрочуд цілісною і стрункою науковою теорією, що засвідчує, як із одного устрою суспільного життя у результаті розвитку продуктивних сил постає інший, вищий.

В умовах низької продуктивності праці переважна більшість населення змушена займатися матеріальним виробництвом, забезпечуючи хоча б мінімально необхідні засоби виживання. При цьому цілком природно, що інтереси різних

соціальних спільнот концентруються за такого стану продуктивних сил у сфері виробничих відносин. Саме ж суспільство характеризується як бідне або багате – залежно від обсягу вироблюваних у ньому матеріальних благ (засобів життя) і економічної потужності, що визначається кількістю цих благ, що припадає на одного члена суспільства.

ВВП: багате – бідне суспільство

Загальноприйнятим на сьогодні у світі показником багатства суспільства є валовий внутрішній продукт (ВВП). Саме на підставі цього показника, за всієї припустимої умовності при підрахунку, проводяться міжнародні порівняння країн щодо рівня економічного розвитку.

Перше застосування поняття продукту (багатства суспільства) як результату праці у сфері матеріального сільськогосподарського виробництва пов'язане з ім'ям англійського економіста Вільяма Петті (1623–1687). Йому належить крилата фраза: “Праця – батько багатства, мати його – земля”.

У своїй праці “Дослідження про природу і причину багатства народів” (1776) Адам Сміт запроваджує поділ праці на “продуктивну” і “непродуктивну”, пояснюючи при цьому, що сферою продуктивної праці є не лише сільське господарство, а й усе матеріальне виробництво, що виробляє реальний промисловий чи сільськогосподарський продукт (річ).

Відтоді й аж до початку ХХ століття було загальновизначним і загальноприйнятим у світі розуміння ВВП як сукупності матеріальних (речових) благ, вироблених у тому чи іншому суспільстві за певний період часу (зазвичай за рік). А поняття “економіка” було тотожне матеріальному виробництву, так само, як під економічними відносинами розуміли тільки виробничі відносини – відносини різних соціальних спільнот, зайнятих у сфері матеріального виробництва. При цьому поняття (вимірювач) відтворюваного національного багатства суспільства також пов'язували суто з матеріальним виробництвом і залученими в господарський обіг природними ресурсами.

Промислова революція і зростання продуктивності праці до кінця ХІХ століття об'єктивно спричиняли розвиток інфраструктури виробництва і сфери послуг. Зростала і кількість населення, зайнятого в цих галузях. У зв'язку з цим

поділ всієї діяльності на продуктивну і непродуктивну почали піддавати сумніву. Водночас поняття “економіка” стали поширювати також на сферу послуг. Остання стала визнаватися, по суті, рівноправним із матеріальним виробництвом творцем ВВП. Поняття ж “виробництво” застосовно до продукту було замінено поняттям “випуск”. Хоча на запитання, що розуміти під випуском у разі, наприклад, праці актора, перукаря, чиновника та ін. і як цей “випуск” виміряти, немає однозначної відповіді. Але ж споживають усі не “випуск”, а продукт.

Новий підхід до ВВП започаткувала праця Альфреда Маршала “Принципи економічної науки” (1890). Хоча слід зазначити, що послуги, включені до ВВП, не маючи речової форми (оскільки процес здійснення послуги є одночасним зі споживанням її) також унеможливають подання всього ВВП у натуральній формі.

В Україні ж аж до здобуття незалежності у ВВП враховували, як і в усьому Радянському Союзі, тільки результат матеріального виробництва. Це істотно занижувало показник ВВП суспільства; натомість у розвинених країнах Заходу вже на початок 1990-х років на сферу послуг припадало від половини до двох третин ВВП.

Включення нематеріальних послуг у розрахунок ВВП, оцінювання ВВП різних країн у єдиній валюті (дол. США за паритетом купівельної спроможності) у межах міжнародних зіставлень – вельми складний процес, що припускає багато умовностей, а кількість країн, для яких була наявна статистика ВВП, збільшувалася повільно й лише у 1985 р. сягнула 60. Дуже мало країн мають безперервний щорічний підрахунок ВВП починаючи з 1950-х років.

Перше видання настанов ООН про облік ВВП (Система національних рахунків – СНР), обов’язкове для всіх країн, вийшло друком у 1953 р. й містило менш як 50 сторінок. Видання 2008 р. налічувало вже 722 сторінки. Коментар до СНР містить 400 сторінок*.

* Доволі популярний виклад історії ВВП і його ролі у вимірюванні стану суспільства подано у книзі: *Койл Д. ВВП: Краткая история, рассказанная с пиететом* / Койл Д.; пер. с англ. А. Гусева; под науч. ред. А. Смирнова. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 176 с. – С. 25–35.

Поряд із тим ВВП використовується сьогодні для міжнародних порівнянь рівня економічного розвитку країн і дає змогу судити про бідність чи багатство всього суспільства. У розрахунку ж на душу населення ВВП свідчить про економічну потужність країни, але не відображає добробуту населення і, по суті, приховує міру участі різних соціальних спільнот у виробництві та їхню частку у привласненні національного продукту. За даними, що їх наводить Даяна Койл, розрив за рівнем душевого доходу ВВП між найбагатшими і найбіднішими країнами за останні півстоліття злетів угору. Так, 2011 р. середній рівень ВВП на душу населення у країнах ОЕСР (34 країни) становив 41,225 тис. дол., тоді як у країнах із низькими доходами, за даними Світового банку, – лише 569 дол. (за ППС). Де в цьому ряду перебуває Україна, можна судити на підставі глобального рейтингу країн і територій світу за показником валового внутрішнього продукту, розрахованого за методикою Світового банку (The World Bank) (\$ млрд.): 2012 р. – 176,3; 2014 р. – 131,8; 2015 р. – близько 80 млрд. дол.

Вочевиднена неспроможність показника ВВП відобразити добробут суспільства та інші вади цього показника, пов'язані з неоднозначністю і складністю вимірювання його нематеріальної складової у сфері послуг і домашнього господарства, зумовили необхідність розроблення інших вимірників стану та динаміки суспільства.

ІЛР – добробут суспільства

Так з'явився показник “Індекс людського розвитку” (ІЛР). Його запропонував, як пише Даяна Койл, пакистанський економіст Махмуд-уль-Хак, котрий працював у 1970–1980-х роках у Світовому банку, а потім в ООН. Ідея полягала у прагненні порівняння можливостей людей, а не їхніх доходів.

У 1990 р. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) опублікувала першу доповідь з оцінкою економічного і соціального прогресу країн світу, в якій було сформульовано поняття людського розвитку. 2010 р. ПРООН уточнило це визначення згідно з уявленнями про сучасне суспільство та повнішим його відображенням у показнику ІЛР: “Розвиток людини становить процес розширення свободи людей жити довгим, здоровим і творчим життям, на здійснення інших цілей, які, на їхню думку, мають цінність:

брати активну участь у забезпеченні справедливості та сталості розвитку на планеті”.

Індекс людського розвитку (ІЛР) щорічно розраховують експерти ПРООН спільно із групою незалежних міжнародних експертів, що використовують у своїй роботі поряд з аналітичними розробками статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій.

ІЛР вимірює стан суспільства за трьома головними напрямками:

- здоров'я і довголіття, вимірюване показником очікуваної тривалості життя при народженні;
- доступ до освіти, вимірюваний рівнем освіченості населення і сукупним валовим коефіцієнтом охоплення освітою;
- гідний рівень життя, вимірюваний розміром валового внутрішнього продукту на душу населення (за паритетом купівельної спроможності, вираженим у доларах США).

У “Доповіді про людський розвиток 2015 року”, який підготовлено Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй, повідомляється, що найблагополучнішою країною у світі визнано Норвегію. До п'ятірки найбільш благополучних країн увійшли також Австралія, Швейцарія, Данія та Нідерланди. Росія посідає 50-е місце в рейтингу, поділяючи його з Білоруссю. При цьому основні показники Росії такі: середня очікувана тривалість життя при народженні – 70,1 року; середня кількість років навчання – 14,7; валовий національний дохід на душу населення – 22 352 дол. США. Україна – на 81-му місці. Попереду України за ІЛР – Азербайджан (78), Грузія (76), Казахстан (56). Натомість Естонія, Литва і Латвія змогли увійти до групи держав з дуже високим ІЛР, посідаючи відповідно 30-е, 37-е і 46-е місця. Індекс людського розвитку є сьогодні одним з важливих показників в оцінюванні прогресивного розвитку суспільства*.

Індекс процвітання

Із 2006 р. у вимірюванні стану та динаміки суспільства почали використовувати комплексний показник “Індекс процвітання” країн світу, розроблений британським аналі-

* За специфікою розрахунку ІЛР усі показники за 2015 р. визначалися за підсумками 2013–2014 рр.

тичним центром The Legatum Institute (підрозділ міжнародної інвестиційної групи Legatum).

Це комбінований показник, який, за задумом розробника, вимірює досягнення країн світу з огляду на їхні благополуччя і процвітання.

Індекс складається на основі 79 різних показників, згрупованих у вісім категорій, що відображають різні аспекти життя суспільства і параметри суспільного добробуту: потужність економіки, діловий клімат, ефективність управління, система освіти, рівень охорони здоров'я, безпека і верховенство закону, особиста свобода людини, соціальний капітал. Рейтинг кожної країни з'ясовувався шляхом обчислення середньозваженого значення названих індикаторів, кожен з яких визначається як такий, що є основою процвітання. Показники базуються на статистичному аналізі, соціологічних дослідженнях та експертних оцінках опитування. Статистичні дані, використовувані в рейтингу, отримують від Організації Об'єднаних Націй, Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку, Світової організації торгівлі, Інституту Геллапа (Gallup Organization), компанії IDC (International Data Corporation), Economist, Intelligence, Unit та інших інститутів.

У рейтингу процвітання країн світу за 2015 р. Україна з-поміж 144 країн посіла 70-е місце, тоді як Білорусь – 63-є, Росія – 58-є, Казахстан – 54-є, Узбекистан – 57-є, Киргизстан – 66-є, Латвія – 40-є, Литва – 41-є, Естонія – 31-є, Польща – 29-є місце.

Найнижче оцінюється рівень України в царинах економіки (127-е місце), управління (120-є), особистої свободи (91-є) та охорони здоров'я (79-є місце).

Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС)

На початку 1990-х років, із здобуттям незалежності України, особливої актуальності та практичної значущості набуло сприйняття населенням кардинальних перетворень, що розпочалися у країні, в усіх сферах життя суспільства.

На тлі змін матеріальних умов життя (а очікування були великі) успіх реформ багато в чому, якщо не вирішальним чином, залежав від емоційно-оцінної реакції населення на соціальні зміни. У лексиконі політиків і журналістів дедалі частіше почав з'являтися вираз “соціальне самопочуття

населення”. З’явилися і спекуляції на цьому, мовляв, “хоча матеріально живемо гірше, натомість соціальне самопочуття населення покращилося!”.

Водночас ніхто не міг ані чітко пояснити зміст поняття, ані, тим паче, виміряти соціальне самопочуття всього населення країни чи окремих соціальних груп. Не було відповіді на ці питання не лише в українських, а й у західних суспільствознавців.

Залишаючись принципово не менш масштабною та евристичною категорією соціологічного аналізу, ніж “громадська думка”, “масова свідомість”, “соціальна орієнтація” та ін., соціальне самопочуття, тим не менш, ще не отримало ані адекватної теоретичної інтерпретації, ані достатньої теоретичної й емпіричної бази дослідження. Адже, по суті, йдеться, як зазначали Є. Головаха і Н. Паніна, про одну з ключових категорій, яка характеризує суб’єктивний стан суспільства в найзагальнішому контексті.

Фундаментальна суспільствознавча освіта, знання світового досвіду, участь у міжнародних проектах і чималий досвід дослідження українського суспільства дали змогу соціологам Інституту соціології НАН України Є. Головасі та Н. Паніній взятися до розроблення не тільки змісту не актуалізованого доти поняття, а й (з огляду на потреби практики) його вимірювання. “Перспектива виходу суспільства із соціальної кризи, зумовленої логікою усталеної ціннісно-нормативної системи і переважно “сліпим” пошуком нових орієнтирів розвитку, – стверджували автори, актуалізуючи проблему, – багато в чому визначається соціальним самопочуттям різних категорій населення як показником ставлення людей до суспільної ситуації, що склалася, їхніх соціально-адаптивних ресурсів і готовності підтримувати певний курс розвитку соціально-економічних і політичних процесів або протидії цьому курсу, якщо він суперечить їх інтересам і призводить до послідовного погіршення основних показників соціального самопочуття!”*.

* Головаха Е. И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – С. 3.

На відміну від наявних на той час узагальнювальних показників розвитку, таких як ВВП (для суспільства, переважно зосередженого на матеріальних інтересах і цінностях) чи ІЛР та Індекс процвітання (для країн, де вже “не хлібом єдиним” живе більшість населення), що ґрунтуються на статистиці, соціології, експертних оцінках, причому таких, що надаються не тільки національними, а й різними міжнародними організаціями, інститутами та фундаціями, запропонований Є. Головахою і Н. Паніною індекс, з огляду на завдання, яке поставили перед собою дослідники, мав стати інтеграційним показником реального стану соціального самопочуття на підставі емоційно-суб’єктивних оцінок з боку населення достатності різних соціальних благ. У результаті було створено стандартизовану методика вимірювання соціального самопочуття населення з оригінальною тестовою процедурою, що уможливорює визначення інтегрального показника соціального самопочуття на підставі репрезентативних для населення країни, окремих регіонів і соціальних груп соціологічних опитувань.

У представленому черговому моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України ця методика практично реалізується за допомогою “шкали соціального самопочуття” (ІСС. Н. Паніна, Є. Головаха). Шкала містить 44 пункти, які охоплюють різні соціальні блага, кожне з яких оцінюється суб’єктом з позиції того, наскільки вистачає йому цього блага. Соціальне ж самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, у свою чергу, є похідними від існуючої у суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва і розподілу: чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття. Вживання тесту ІСС забезпечує можливість опосередкованого (латентного) виміру емоційно-оцінного ставлення людини до суспільства. Непряма оцінка соціального самопочуття, що приховує від респондента мету дослідження, і дає підстави стверджувати про об’єктивність тесту ІСС.

Після ґрунтовної перевірки надійності та валідності Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС – 44 і конструювання скороченого варіанта тесту ІСС–20), оптимального для практичного застосування в масових опитуваннях, вимірювання соціального самопочуття населення України

з 1995 р. стало невіддільною частиною моніторингу Інституту соціології НАН України.

Як свідчать дані моніторингу, всі роки незалежності соціальне самопочуття населення України перебувало на негативній осі шкали, і лише в 2008 і 2014 рр. впритул наближалось до нульової відмітки. Проте за два останні роки – знову помітно знизилось.

Загострився у 2016 р. порівняно з 2014 р. негативізм масової свідомості.

Українське суспільство–2016 – це суспільство тотальної недовіри з переважанням страхів і тривожних очікувань. Майже 90% (87,2) респондентів згодні з твердженням: “Зараз все так непевно і здається, що може відбутися все, що завгодно”*.

Повністю довіряють основним інститутам держави в межах 1% (!) населення (Президентові – 0,8%, Верховній Раді – 0,4%, Уряду – 0,3%, прокуратурі – 0,3%, поліції – 0,7%, судам – 0,4%, податковій – 0,7%, банкам – 0,4%). За довірою лідирують: духовництво – 13,9%, волонтери – 9,1%, учені – 6,1%, армія – 3,3%. Крім того, ще схильні довіряти (переважно довіряю) – Президенту – 9,8%, ВР – 5,3%, Уряду – 6,2%, прокуратурі – 5,4%, поліції – 11,4%, судам – 6,0%, податковій – 8,4%, банкам – 8,8%, духовенству – 35,8%, волонтерам – 44,02%, ученим – 41,4%, армії – 36,5%.

Більше трьох четвертих (76,2%) респондентів вважають, що більшість людей взагалі ні в що не вірять. А, як відомо, оцінка більшістю більшості і є самооцінка. Феномен “суспільства без довіри” проаналізовано в монографії співробітників інституту**.

Помітно порівняно з 2014 р. зросла і незадоволеність рівнем життя – з 37,4% до 51%. Дедалі більше людей охоплює страх: вони побоюються зростання цін – 81,1% (за 63% – 2014 р.); безробіття – 72,7% (за 60,2% – 2014 р.); холоду в квартирах – 29,4% (за 23,7% – 2014 р.) і навіть голоду 38,8% (за 33,4% – 2014 р.). У 2016 р. порівняно з 2015 р. збільшився страх міжнаціональних конфліктів (24,9%

*Всі дані Моніторингу – 2016 р. станом на червень.

**Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. – 338 с.

з 20,1%). На тлі старих, що посилюлися, і появи нових страхів, істотно зменшився, навіть в умовах війни, страх “нападу зовнішнього ворога” – до 43% (за 60% у 2014 р.).

Дві третини громадян України незадоволені сьогодні розвитком демократії в країні, а кількість задоволених – порівняно з 2014 р. зменшилася більш як удвічі.

Переважає більшість респондентів 2016 р. вважають, що в Україні недостатньо забезпечується:

- свобода слова і совісті – 65%;
- права і свободи людини – 76%;
- контроль громадянами влади – 83%;
- рівність усіх перед законом – 90%;
- соціальна справедливість – 90%;
- належний рівень життя – 94%.

38% громадян України вважають, що люди в Україні не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди (за 25,5% у 2014 р.). Це найвищий показник з 1994 р. і утричі вищий порівняно з 2000 р.

Спостерігається негативізм масової свідомості і зростання невпевненості населення в майбутньому. Більше половини респондентів (53,5%) відповіли, що “грошей вистачає лише на продукти харчування” – 47,7% і 4,6% – “інколи голодуємо” і навіть “злидарюємо” (1,2%). Своє матеріальне становище як “заможне” – оцінили лише 1,6% респондентів і 0,1% – як “багате”.

При цьому майже 80% респондентів відзначають, що за останні 12 місяців погіршилися матеріальні умови життя, 61% – медичне обслуговування, 40,2% – можливість вільно висловлювати свої погляди, 52,9% – захищеність від свавілля влади, 54,7% – особиста безпека.

Водночас майже 60% опитаних вважають, що “ніякого покращення життя в найближчий рік не відбудеться”.

У вигравшому становищі від зміни влади у 2014 р. виявилось, за даними моніторингу 2016 р., лише 5,4% населення (безперечно – 1,5% і скоріше – 3,9%), а прогнала переважна більшість – 56,3% (33,1% і 23,2% – відповідно). Можливо, саме тому населення у всіх своїх бідах звинувачує насамперед діючу владу: 58,9% вважають, що люди, які перебувають при владі, “турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар’єру”, а ще – 14,5% вважають, що “це слабкі

люди, які не вміють розпорядитися владою і забезпечити порядок та послідовний політичний курс”, 8,9% – це люди, повністю залежні від зовнішнього управління, “маріонетки”. І лише 1,8% вважають, що “це гарна команда політиків, яка веде країну правильним курсом”.

Відмічені і багато інших соціальних явищ, що характеризують стан українського суспільства, стисло аналізуються в матеріалах наукових співробітників інституту, розміщених у цьому виданні.

Результати чергового моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2016 р. дають достовірне уявлення про тенденції розвитку українського суспільства й ті зміни, що відбулися упродовж останніх двох років.

Знання реалій, у яких ми живемо, поза сумнівом, необхідне для подолання ілюзій і визначення ефективних і практично реалізовуваних шляхів виходу із всеохопної економічної та соціально-політичної кризи, в якій опинилося українське суспільство.

Тому кожна людина з громадянською життєвою позицією не може бути не зацікавлена результатами дослідження соціологів. Учені Інституту будуть вдячні за письмові відгуки стосовно характеру використання поданих матеріалів, зауваження та пропозиції з розвитку напрямів дослідження українського суспільства, удосконалення інтегральних та інших суб’єктивно-оцінних показників і шкал, що характеризують його.

В. Ворона,
*директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України*

Розділ перший

УДК 316.4.06

І. Бекешкіна,
кандидат філософських наук

25 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ШЛЯХ ЄДНАННЯ ЧИ РОЗ'ЄДНАННЯ?

У статті розглядаються питання становлення загальнонаціональної єдності населення України. На основі аналізу динаміки громадської думки показано, як за роки існування незалежної України зростала загальнонаціональна ідентифікація населення та відчуття гордості за українське громадянство, як зростає єдність позицій різних регіонів країни.

Ключові слова: загальнонаціональна та регіональна ідентифікація, патріотичні почуття, зовнішньополітичні орієнтації.

В статье рассматриваются вопросы становления общенационального единства населения Украины. На основе анализа динамики общественного мнения показано, как за годы существования независимой Украины возрастала общенациональная идентификация населения, чувство гордости за украинское гражданство, как растет единство позиций разных регионов страны.

Ключевые слова: общенациональная и региональная идентификация, патриотические чувства, внешнеполитические ориентации.

The problems of formation of the national unity of population in Ukraine are considered in the paper. The increase of national identification of population and feeling of pride for Ukrainian citizenship, growth of the unity of positions in the country's different regions during the years of existence of independent Ukraine is shown on the basis of analysis of the public opinion dynamics.

Keywords: national and regional identification, patriotic feelings, foreign policy orientation.

Будь-яка країна не є монолітним цілим, вона включає різноманітні відмінності – у складі населення, культурних особливостях, віруваннях, громадській думці з різних питань. Відмінності бувають різної інтенсивності та напруженості, зазвичай вони враховуються в політиці демократичної держави і не становлять загрози державній цілісності. Але бува-

ють ситуації, коли відмінності загострюються до антагонізму та істотно впливають на політичний курс країни. Останній приклад – Brexit, референдум за вихід Британії з Європейського Союзу. Референдум фактично розколов країну навпіл: за вихід Британії зі складу ЄС проголосували 51,9%, проти – 48,1%. На додаток цей антагонізм мав чітко виражену географічну визначеність: проти виходу Британії з ЄС висловилися переважно жителі Шотландії, Ірландії, Уельсу та Лондона. Такий розкол, окрім майбутніх економічних втрат, може мати й серйозні геополітичні наслідки: в Шотландії вже лунають голоси за вихід зі складу Британії.

Україна на час проголошення незалежності аж ніяк не була монолітною. Референдум 1 грудня 1991 р. засвідчив однакову підтримку Акта про незалежність України майже в усіх регіонах, у тому числі й у Донецькій та Луганській областях (84% в обох областях). І навіть у Криму незалежність України підтримали 54% учасників референдуму, у Севастополі – 57%. Проте очевидно, що переважаючі мотиви голосування були різними: в одних регіонах це були національні орієнтації, прагнення мати свою власну українську державу; в інших – сподівання на краще життя у республіці, яка мала в Союзі найкращий економічний потенціал.

Проте перші роки існування незалежної України ознаменувалися жорсткою фінансово-економічною кризою – нестримною інфляцією, падінням економіки, закриттям підприємств і безробіттям, катастрофічним падінням рівня життя більшості населення. Тож у тих регіонах, де вирішальну роль у виборі незалежного шляху країни відігравали матеріальні сподівання, настало розчарування у своєму виборі і бажання повернутися у колишній Союз або принаймні відродити його у тій чи іншій формі – чи то “Євразійського союзу” чи “митного союзу”, чи ще у якійсь формі інтеграції з Росією та іншими країнами колишнього СРСР.

Загалом уже перші загальнонаціональні опитування моніторингу засвідчували кілька ключових питань, які ділять країну. Це насамперед мова спілкування та ставлення до статусу російської мови, а також зовнішньополітичні орієнтації – інтеграція у європейському напрямі чи з Росією та країнами СНД.

Ці реальні відмінності вперше політично були використані й загострені до антагонізму під час президентських

виборів 2004 р., коли політтехнологи Януковича активно пропагували тезу про поділ України. Власне, після цього усі політичні сили використовували ці об'єктивні відмінності для мобілізації свого електорату, і фактично політичне поле України виявилось поділеним приблизно навпіл: між політичними силами, які спиралися переважно на україномовний електорат, який віддає перевагу європейській інтеграції України, та тими політичними силами, електорат яких переважно був російськомовним та віддавав перевагу інтеграції з Росією та країнами СНД. Звичайно, такі відмінності громадської думки, особливо коли вони закріплені партійно-політично, істотно впливали на політичний курс держави – це і прагнення інтегруватися в обох напрямках – і західному, і східному, і закріплений законодавчо нейтральний статус України.

Така подільність країни і в Україні, і за її межами нерідко сприймалася як загрозна для її єдності. У відомій концепції американського соціолога Семюеля Гантінгтона Україна наводилася як класичний приклад країни, розколотої цивілізаційним конфліктом.

Реально існуючі мовні, етнічні та геополітичні відмінності різних регіонів України були використані Росією у так званій концепції “Новоросії”, яка передбачала, що російськомовні регіони відокремляться від України та або утворять самостійну державу (звичайно, залежну від Росії) або об'єднаються з Росією.

Отже, наскільки ці об'єктивно існуючі відмінності справді були і є основою для розколу країни? Чи відбулося за роки незалежності зближення регіонів України чи, навпаки, вони дедалі більше роз'єднуються? Як вплинули на процеси єднання чи роз'єднання України трагічні події останніх років? Дані моніторингу дають змогу відстежувати динаміку громадської думки, як загалом, так і у регіонах.

Звичайно, вирішальним для єдності країни є ідентифікація людей зі своєю країною. У моніторингу вже з самого початку, з 1992 р., було питання про те, ким себе насамперед вважає респондент. У таблиці 1 подана динаміка ідентифікацій населення України. У 1992 р., невдовзі після проголошення незалежності, первинність свого українського громадянства позначили 45,6% населення, регіональну ідентичність – 41%, а громадянами колишнього Радянського Союзу продовжували себе вважати 13%. Проте вже у 2000 р. загаль-

Таблиця 1

Ким Ви себе передусім вважаєте? (одна відповідь) (%)

	1992	2000	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24,0	31,4	31,8	30,6	24,6	24,5	27,3	29,8	28,7	16,1	23,0	22,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,8	6,9	5,9	6,7	6,4	9,3	6,6	7,6	7,9	8,0	6,4	6,9
Громадянином України	45,6	41,1	41,3	44,3	54,6	51,8	51,3	48,4	50,7	64,6	57,5	60,1
Представником свого етносу, нації	—	—	3,0	3,1	2,1	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	12,7	10,7	8,1	9,0	6,9	8,4	6,6	5,5	3,9	3,9
Громадянином Європи	3,8	2,8	0,7	0,7	0,8	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3	1,0
Громадянином світу	6,4	5,6	2,7	2,4	2,5	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2	2,6
Інше	—	—	1,6	1,4	1,0	0,6	0,8	0,3	0,6	0,5	0,6	0,5

нонаціональна ідентичність знижується до 41%, а регіональна зростає до 38% і стільки ж – 12% – продовжують вважати себе громадянами Радянського Союзу.

Ці ідентифікації залишаються майже незмінними до 2005 р., коли внаслідок подій Помаранчевої революції різко зростає національна свідомість, і визнання первинності свого визначення як громадянина України загальнонаціональна громадянська ідентифікація зростає на 10%, до 54,6%, а регіональна, відповідно, зменшується до 31%. Друге різке зростання ідентифікації з громадянством України припадає теж на після-революційний період – у 2014 р. первинність свого визначення як громадянина України істотно зростає з 51% до 65%.

Тепер проаналізуємо регіональний аспект. Відомо, що й Помаранчева революція, й Революція гідності не були пози-

Таблиця 2

Ким Ви себе передусім вважаєте? (2004–2005 рр.) (%)

	Захід		Центр		Південь		Схід		Україна загалом	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	30,6	21,2	36,2	27,8	27,6	24,3	27,6	22,3	30,6	24,6
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	7,9	5,5	3,7	4,1	7,8	7,0	7,8	9,7	6,7	6,4
Громадянином України	49,6	65,6	47,1	57,2	39,5	48,8	41,0	48,7	44,3	54,6
Представником свого етносу, нації	5,5	1,2	2,9	2,9	3,0	2,1	2,0	1,5	3,1	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	2,6	1,8	6,2	4,9	16,8	12,0	16,3	13,1	10,7	8,1
Громадянином Європи	1,5	0,9	0,6	1,2	0,7	0,6	0,5	0,2	0,7	0,8
Громадянином світу	1,8	2,1	2,6	1,2	3,7	4,4	1,3	2,5	2,4	2,5
Інше	1,4	1,5	1,9	0,7	1,6	0,8	0,8	1,2	1,4	1,0

тивно сприйняті більшістю населення Сходу й Півдня. Логічно було очікувати, що населення цих регіонів буде більш схильне до відокремленості, до вибору насамперед регіональної ідентифікації. Проте насправді дані моніторингу засвідчують протилежне: загальнонаціональна ідентифікація зростає в усіх регіонах, включаючи й Схід та Південь (табл. 2).

Друге істотне зростання первинності загальнонаціональної ідентифікації відбулося після Революції гідності і, знов-таки, охопило і регіони Півдня та Сходу, які негативно оцінювали Майдан (табл. 3).

Як свідчать дані таблиці 3, у 2014 р. майже в усіх регіонах, у тому числі й переважно російськомовних Сході та Півдні, різко зростає загальнонаціональна самоідентифікація за рахунок зниження регіональної. Єдиний виняток – Донбас (у опитуванні був представлений Донецькою областю). На час опитування – липень 2014 р. – припадає період інтенсивних боїв на Донбасі. Як реакція на ці події у мешканців цього регіону дещо зменшилася ідентифікація з громадянством

Таблиця 3
Ким Ви себе передусім вважаєте? (2013–2014 рр.) (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)		Схід (без Донбасу)		Донбас		Україна загалом	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	27,7	14,5	27,9	14,4	32,0	25,1	33,6	13,8	28,6	16,0	28,7	16,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,6	6,7	5,6	2,7	2,1	5,1	7,4	5,1	14,8	22,6	7,9	8,0
Громадянином України	55,9	70,1	56,3	75,7	41,4	59,5	48,1	66,7	41,7	37,0	50,7	64,6
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	2,4	1,9	3,9	1,0	0,9	3,2	0,3	0,0	2,0	2,1
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	0,3	3,7	2,7	10,5	5,6	6,8	8,6	11,7	19,3	6,6	5,5
Громадянином Європи	2,3	3,2	1,2	0,5	1,1	0,5	1,2	0,8	0,3	1,1	1,2	1,1
Громадянином світу	2,6	1,4	2,1	1,1	2,8	3,1	1,8	1,7	1,8	3,3	2,4	2,1
Інше	0,3	0,5	0,9	1,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,5	0,6	0,5

*Регіональна типологія уніфікована за 2015–2016 рр.

України і різко зросла ідентифікація з колишнім Радянським Союзом. Щоправда, тугу за Радянським Союзом відчули переважно люди старшого віку (старше 56 років – 32%) та середнього (30–55 років – 17%). У наступні два роки, коли на території Донецької та Луганської областей, які контролює Україна, встановилася відносна стабілізація ситуації, ідентифікація з Радянським Союзом впала до 5%, а регіональна ідентифікація та загальнонаціональна ідентифікація стали приблизно рівними (табл. 4) Відбулися зміни і в інших регіонах: дещо спала хвиля патріотизму, що прокотилася Україною під час напружених боїв 2014 р.

У 2016 р. нижчим рівнем загальнонаціональної ідентифікації вирізняються вже два регіони: Донбас і Південь, причому останній за рахунок Одеської області, де переважає регіональна ідентифікація.

Таблиця 4

Ким Ви себе передусім вважаєте? (2015–2016 рр.) (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)		Схід (без Донбасу)		Донбас		Україна загалом	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	19,2	23,3	20,0	17,5	36,8	34,7	23,9	19,5	24,7	28,9	23,0	22,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3,7	5,0	3,7	6,7	5,7	4,7	7,9	5,4	20,5	18,1	6,4	6,9
Громадянином України	65,1	64,2	63,9	62,8	45,1	45,6	53,8	64,9	38,5	45,2	57,5	60,1
Представником свого етносу, нації	3,2	3,2	3,5	4,1	2,1	2,6	3,0	2,0	2,4	0,0	3,1	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,1	0,5	3,2	4,1	5,7	6,7	6,2	5,2	5,4	4,8	3,9	3,9
Громадянином Європи	2,1	0,5	1,4	1,4	0,5	,5	1,2	1,5	0,6	0,0	1,3	1,0
Громадянином світу	4,3	2,9	3,7	3,0	4,1	4,1	3,9	1,0	7,2	2,4	4,2	2,6
Інше	1,3	0,3	0,7	0,5	0,0	1,0	0,0	0,5	0,6	0,6	0,6	0,5

І все ж на основі аналізу динаміки ідентифікацій населення за 2014–2016 рр. можна зробити загальний висновок, що за цей час загальнонаціональна ідентифікація зростає як в Україні загалом, так і в усіх регіонах (у Криму та окупованих частинах Луганської та Донецької областей опитування не проводилося).

Ще одним показником зростання національної свідомості може слугувати питання, чи пишаються респонденти своїм українським громадянством. У таблиці 5 подана динаміка відповідей на це запитання, починаючи з 2002 р.

Загалом спостерігається та ж закономірність, що й з ідентифікаціями: перше різке зростання національної гордості

Таблиця 5

Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим,
що є громадянином України? (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Зовсім не пишастесь	6,6	8,9	5,2	7,1	7,5	7,2	7,9	9,3	5,1	5,0	4,9
Скоріше не пишастесь	11,5	15,8	9,7	12,5	11,4	11,9	14,1	15,5	6,0	8,5	10,7
Скоріше пишастесь	30,9	30,0	38,4	33,2	36,6	38,4	35,0	38,1	36,8	50,2	42,1
Дуже пишастесь	10,1	7,7	15,3	11,9	13,9	11,1	7,7	9,6	23,9	17,1	18,0
Важко сказати	40,9	37,7	31,4	35,2	30,5	31,4	35,3	27,5	28,2	19,2	24,3

після Помаранчевої революції у 2005 р., друге – після Революції гідності у 2014 р. Якщо порівняти дані 2002 і 2016 рр., то прогрес дуже істотний: зростання від 41% до 60% тих, хто пишастесь українським громадянством.

Наскільки ця гордість коливається у різних регіонах України? Дані, наведені у таблиці 6, засвідчують, що найбільші зміни відбулися у Західному, Центральному та Східному регіонах, де відчуття гордості за своє громадянство зросло, відповідно, з 58% до 78%, з 48% до 65% та з 33% до 56%. Подібні зміни відбулися і в Південному регіо-

Таблиця 6

Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим,
що є громадянином України? (2016 р.) (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)*		Схід (без Донбасу)*		Донбас*	
	2002	2016	2002	2016	2002	2016	2002	2016	2002	2016
Зовсім не пишастесь	2,1	2,4	3,9	4,4	12,3	7,3	7,7	7,4	5,9	4,2
Скоріше не пишастесь	7,1	3,5	8,9	11,7	12,3	12,4	13,9	12,9	14,8	16,3
Скоріше пишастесь	39,4	44,5	35,2	46,8	25,1	29,0	24,7	44,8	28,6	25,9
Дуже пишастесь	19,0	32,8	12,6	18,2	6,2	13,5	8,0	11,4	2,8	4,8
Важко сказати	32,3	16,8	39,4	18,9	42,6	37,8	45,7	23,5	47,9	48,8

*Регіональна типологія уніфікована за 2015–2016 рр.

ні (з 31% до 42%). І тільки на Донбасі нічого не змінилося: у 2002 р. пишалися українським громадянством 31%, у 2016 р. – 30%, не пишалися і у 2002 р., і у 2016 р. – 20%, при цьому майже половина жителів (48% і 49%) за увесь цей час так і не змогли визначитися у цьому питанні.

Отже, підсумовуючи динаміку ставлення населення різних регіонів до ключових питань ставлення до своєї країни (ідентифікація, гордість), можна зробити висновок, що поступово (а двічі – після революцій – і прискорено) в Україні відбувалося регіональне зближення, з'єднання Заходу, Центру, Сходу й Півдня. Винятком з цього процесу є Донецька та Луганська області, проте населення цих областей не має єдності у сприйнятті України.

Тепер розглянемо, чи відбулося за роки незалежності зближення позицій регіонів у тих питаннях, які роз'єднували країну. Геополітичні орієнтації населення протягом часу істотно мінялися, особливо радикально у 2014 р., насамперед ставлення до інтеграційних процесів з Росією (табл. 7).

Таблиця 7

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі? (%)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Скоріше негативно	21,0	37,0	23,1	20,1	27,8	24,7	24,2	22,1	24,6	28,5	53,7	61,5	57,3
Скоріше позитивно	61,4	40,8	57,8	62,8	53,6	61,0	60,2	61,4	56,3	48,9	24,6	21,6	24,9
Важко сказати	17,5	22,2	18,8	16,8	18,4	14,3	15,4	16,3	18,7	22,4	21,1	15,9	17,6
Не відповіли	0,2	0,1	0,3	0,3	0,1	0,0	0,2	0,2	0,3	0,2	0,6	0,9	0,2

У 1998 р. позитивно ставилися до приєднання України до союзу Росії та Білорусі 61%, негативно – 21%. Це позитивне ставлення переважало до 2013 р. (50% – позитивне, 28,5% – негативне) і змінилося на протилежне у 2014 р.: позитивне – 24%, негативне – 51% і залишається негативним і у 2015 р. (61,5% негативне і 22% позитивне), і у 2016 р. (57% і 25%).

Щодо регіонального розподілу, то до 2014 р. загалом від усіх регіонів виділявся лише Західний, своїм неприйняттям союзу з Росією та Білоруссю.

У 2014 р. відбулися різкі зміни (табл. 8), і тоді лише один регіон залишався “вірним” інтеграції з Росією – це Донбас. Проте й на Донбасі у наступні два роки відбулися вагомні зміни. У 2014 р. негативно до союзу з Росією ставилися вже 31%, позитивно – 41%, утім, через рік, у 2016-му, ситуація знову змінилася: позитивне ставлення висловили майже ті ж 44%, а от негативу поменшало – 20%, решта перейшла до невизначених (36%).

Таблиця 8

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусії? (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)*		Схід (без Донбасу)*		Донбас*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Скоріше негативно	59,9	82,5	31,9	67,7	21,0	44,6	28,5	41,2	8,5	12,8
Скоріше позитивно	26,5	5,0	41,4	11,0	61,3	31,1	49,0	31,6	74,2	62,8
Важко сказати	13,5	12,5	27,0	21,3	17,7	24,3	22,5	27,1	8,4	24,4

*Регіональна типологія уніфікована за 2015–2016 рр.

Менш драматичні зміни відбулися у ставленні до членства України у Європейському Союзі. Загалом опитування, що велися з 2000 р., засвідчували стабільне переважання позитивного ставлення населення до членства в ЄС (табл. 9).

Проте існували й істотні регіональні відмінності: у 2013 р. безумовно “за” членство в ЄС були жителі Заходу й Центру,

Таблиця 9

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу? (%)

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Скоріше негативно	9,6	15,0	11,7	19,9	23,2	18,8	19,1	22,1	27,9	24,3	24,4	29,5
Важко сказати	34,4	40,1	39,7	32,9	33,8	36,9	35,3	31,8	30,3	24,4	19,0	22,5
Скоріше позитивно	56,0	44,4	47,9	47,2	43,0	44,1	45,5	45,9	41,6	50,9	56,3	48,0
Не відповіли	0,1	0,6	0,6	0,1	0,0	0,2	0,1	0,2	0,2	0,3	0,8	0,0

громадська думка Півдня ділилася навпіл, на Сході дещо переважали противники членства в ЄС, а на Донбасі проти членства виступало більше половини мешканців (табл. 10).

Таблиця 10

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу? (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)*		Схід (без Донбасу)*		Донбас*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Скоріше негативно	7,2	7,5	20,3	9,5	38,1	31,5	30,4	33,3	52,7	66,1
Скоріше позитивно	67,4	75,0	45,8	61,1	40,9	37,6	37,9	36,7	12,5	11,9
Важко сказати	25,4	17,4	33,9	22,4	21,0	30,5	31,7	30,0	34,9	22,0

*Регіональна типологія уніфікована до 2015–2016 рр.

У 2014 р. найбільші проєвропейські зміни відбулися у громадській думці жителів Центру та Заходу, дещо став переважати позитив у ставленні до членства в ЄС у мешканців Півдня, а от на Донбасі, навпаки, негативне ставлення ще більше посилювалося. Щоправда, у наступні два роки негативізму на Донбасі стало дещо менше: у 2016 р. – 54% – за рахунок зростання кількості невизначених. Натомість на Сході, навпаки, негативні настрої зросли (до 49%), а невизначених стало менше (17%).

Найбільш радикальних змін зазнало ставлення українців до вступу України в НАТО. Негатив переважав усі роки проведення опитувань, починаючи з 2000 р., причому постійно наростаючи. Єдиним регіоном, що відрізнявся від решти дещо більшою прихильністю до НАТО, був Західний, та й то позитивно ставилися до членства в НАТО 35%, негативно – 23%, а 42% певного ставлення не мали. Солідарність регіонів щодо несприйняття НАТО існувала до 2014 р., коли російська агресія різко змінила суспільні настрої (табл. 11).

Водночас з'явився новий регіональний поділ: Захід, Центр – “за” членство України в НАТО, Південь, Схід, Донбас – “проти” (табл. 12). Проте й у тих регіонах, які “проти” немає одностайності, яка була раніше, і значна частина жителів ста-

Таблиця 11
Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО? (%)

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Скоріше негативно	33,5	37,9	38,5	50,4	64,4	57,7	53,3	54,4	54,4	34,8	34,2	38,4
Скоріше позитивно	24,9	18,8	18,8	14,9	12,7	18,0	15,7	15,3	14,4	34,9	43,0	38,1
Важко сказати	41,5	42,6	42,0	34,4	22,8	24,1	30,8	29,8	30,8	29,7	21,9	23,5
Не відповіли	0,1	0,6	0,7	0,2	0,1	0,2	0,3	0,4	0,3	0,6	0,9	0,0

висься до членство України в НАТО позитивно. Окрім того, залишається значна частина населення, яка не визначила свого ставлення до НАТО, і наразі важко передбачити, в який бік схиляться ваги.

Отже, підсумовуючи аналіз динаміки громадської думки в регіонах, можна зробити висновок, що за роки незалежності відбулося, по-перше, зростання проукраїнських настроїв та зближення позицій з питань, які розділяють Україну майже в усіх регіонах, за винятком Донбасу. Вочевидь, відбудова територій, що постраждали від окупації та бойових дій, повинна включати й комплекс заходів, спрямованих на свідомість людей, формування “проукраїнськості”. Ця робота цілком може бути успішною, про що свідчать зрушення у громадській думці в російськомовних регіонах України Сходу й Півдня.

Таблиця 12
Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО? (%)

	Захід		Центр		Південь (без Криму)*		Схід (без Донбасу)*		Донбас*	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
Скоріше негативно	22,8	6,7	50,0	21,4	62,8	42,7	56,5	44,3	84,4	84,8
Скоріше позитивно	35,4	64,7	14,4	41,8	6,1	30,7	12,0	20,0	0,3	7,3
Важко сказати	41,8	28,6	35,6	36,8	31,1	26,6	31,5	36,6	15,2	7,3

*Регіональна типологія уніфікована до 2015–2016 рр.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР У ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядаються сутність та основні складові цивілізаційного вибору українського суспільства як магістрального спрямування перспектив життєдіяльності громадян України. Відзначено, що український соціум амбівалентний щодо цивілізаційного вибору, але переважно усвідомлює та визнає цивілізаційний статус України в європейській спільноті.

Ключові слова: цивілізаційний вибір, ментальність, європейська цивілізація, психологічні риси, ціннісно-нормативна система.

В статье рассматриваются сущность и основные составляющие цивилизационного выбора украинского общества как магистральной направленности перспектив жизнедеятельности граждан Украины. Отмечено, что украинский социум амбивалентен относительно цивилизационного выбора, но в большинстве своем осознает и признает цивилизационный статус Украины в европейской общности.

Ключевые слова: цивилизационный выбор, ментальность, европейская цивилизация, психологические черты, ценностно-нормативная система.

The authors analyse the essence and basic components of civilisational choice of Ukrainian society as the main direction for further activity of Ukraine's citizens. It is noted that Ukrainian society is ambivalent about civilisational choice, but in its majority it is conscious and recognises the civilisational status of Ukraine in European community.

Keywords: civilisational choice, mentality, European civilisation, psychological traits, system of ethical values and norms.

У сучасному столітті стрімко продовжується всесвітній процес утворення нової соцієтальної реальності, яка характеризується становленням всеосяжного світ-суспільства. Така великомасштабна спільність – це новий розклад соціальних зв'язків, культурних норм, духовних цінностей, моделей

поведінки індивідів, політичних систем і режимів, економічних інституцій.

Сьогочасність стала свідком тектонічних суспільних трансформацій на рівні окремих суспільств та в глобальному масштабі, зокрема на Євразійському континенті. Розпад радянської світ-імперії, елімінація ленінізму як альтернативи ліберально-модерним принципам організації суспільства та ідеології спричинили пришвидшення процесу диференціації країн СРСР і “соціалістичної співдружності” до вибору ними суттєво різних траєкторій власного поступу [1, с. 216]. Ясна річ, неможливо віднайти універсальну формулу “поступу”. Відтак, аналіз, який ґрунтується на реальному, а не міфологічному, історичному минулому і довготривалій інтелектуальній перспективі, принаймні адекватніше концептуалізує виклики, дотичні до проблеми цивілізаційного вибору стратегії руху України.

Усвідомлення Україною свого цивілізаційного статусу має сприяти виробленню нею оптимальної моделі соціально-економічного розвитку і чіткої орієнтації у системі міжнародних зв'язків. Розробка цивілізаційної проблематики має не лише теоретичне, а й практичне економічне значення.

Українська держава, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватися, спираючись на розуміння лише власних інтересів, ігноруючи геополітичний контекст і тенденції розвитку світової цивілізації. Усвідомлення Україною власних інтересів є невіддільним від того, як світова громадськість ставиться до України і яким вона бачить її місце у світі. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усєї системи глобальних зацікавлень різних країн, так і фактичного розкладу сил – економічних, політичних, мілітарних, ідеологічних у своєму історично-територіальному регіоні (особливо це стосується близького транскордонного оточення України).

Українська геополітична стратегія характеризується двома головними парадигмами (що мають як зовнішні, так і внутрішні чинники) – євразійською та євроатлантичною. Це зумовлено специфікою соціального топосу України, її місцезнаходженням географічно в центрі Європи (територіально тяжіючи до Сходу), водночас з арканом радянського минулого, яке уособлює його спадкоємиця – Росія. Але за реальним

становищем сьогодення Україна виступає об'єктом інтересів провідних геополітичних гравців, насамперед Європейського Союзу, Росії, США.

Особливий ризик для подолання турбулентності соціально перспективного вибору європейськості становить Росія, яка не належить до усталеної спільноти західного зразка. Понад те, її уявна цивілізаційна окремість або "інакшість", що була і залишається системоутворювальною парадигмою російської державності, у поєднанні з амбітними намаганнями відродити міжнародний престиж колишнього СРСР, є перешкодою Росії увійти в систему спільноти Європи. До того ж деякі представники її політичного істеблшменту вважають, що існування України як суверенної держави тотожне страшному удару по геополітичній безпеці Росії. Водночас західні дослідники й значна кількість політиків віддавали Україні роль геополітичного центру на теренах колишнього Радянського Союзу, завжди наголошуючи на необхідності існування незалежної Української держави як "якоря" для загрозливо непередбачуваної Росії.

Отже, маємо певну амбівалентність, пов'язану з цивілізаційним вибором. Вона полягає в тому, що Європейський Союз і СРСР для багатьох українців – два реальних комфортних ареали: перший – у майбутньому, другий – у минулому. Тому для більшості громадян немає ностальгії за СРСР, і вони підтримують інтеграцію до ЄС [2, с. 28–29].

Незаангажований аналіз реалій останнього тисячоліття засвідчує, що присутність України в Європі була явищем цілком природним. Через своє географічне та геополітичне положення вона зазнавала і по-різному інтегрувала перехресні впливи азіатсько-кочового, орієнтально-візантійського та західноєвропейського світів. Але вирішальним вектором соціокультурної та політичної спрямованості країни була європейська цивілізація.

Компаративістська характеристика соціально-економічних і політичних структур, створених українським народом на всіх етапах історичного розвитку, свідчить, що за багатьма напрямками Україна йшла схожим із країнами Центральної та Західної Європи шляхом.

Історично так склалося, що Україна більш ніж на три століття опинилася під владою імперії з ворожою цивіліза-

ційною моделлю, тобто Росії. Україна-Русь (як і інші православні держави тієї епохи) отримала свій “цивілізаційний пакет” не з Риму, а з Константинополя. Він міг відрізнятись в деталях, але суть його – полісно-християнська – була така сама, як і в західних європейців.

По-перше, традиція виборності збереглася в нашій вічовій культурі, коли вільні глави сімейств сходилися на головну площу спільно вирішувати справи країни. Тут ми простежуємо ту саму систему, що була започаткована в Афінах чи Римі (вільні чоловіки, які платять податки, володіють власністю і приймають доленосні суспільно значущі рішення).

По-друге, в Русі-Україні органічно були імплементовані такі ознаки європейського формату, як магдебурзьке право, цехова і гільдійна організація, представницькі органи влади (сейми та ради), васальна система і виборність правителів. Усі ці інституції базувалися на чіткому договорі сторін, де були позначені їхні права й зобов’язання. Адже європейська традиція договорів між двома рівними сторонами є однією з найтипівіших і природних українських традицій. Тому абсолютна більшість українських територій тією чи тією мірою вписувалась у західноєвропейський політичний, економічний та соціокультурний контексти [3, с. 20].

Європейський Союз на сьогодні є одним із потужних стратегічних лідерів XXI століття, визнаним міждержавним співтовариством, своєрідним дороговказом для інших країн [і народів]. Україна, усвідомлюючи себе невід’ємною складовою європейського простору, задекларувала намір стати повноправним членом ЄС. Європейська інтеграція залишається як стратегічним напрямом української зовнішньої політики, так і позитивним ставленням громадян до ЄС.

Так, за даними загальноукраїнського моніторингу Інституту соціології НАН України 2016 р., позитивно ставляться до вступу до Європейського Союзу 48% опитаних (у 2015 р. – 56 %); негативно – 30% респондентів (у 2015 р. – 24,4 % респондентів); не визначились – 22% (у 2015 р. – 19 % опитаних) [4, с. 535]. Але, незважаючи на деяке зменшення прихильників вступу до Європейського Союзу, перевага європейського вибору залишається.

Стосовно європейського цивілізаційного вибору слушно сказати, що необхідно зважати на процес європеїзації як на

розвиток колективної спроможності до раціональної культурно-історичної акультурації. До того ж європейська інтеграція – це раціональні реформи. А це означає, що відсутність раціональних реформ є відсутність європейської інтеграції. Державність передбачає перманентну корекцію, а також синхронізацію стратегії і тактики національного розвитку, що дає достатньо глибоке розуміння сенсу послідовних системних трансформацій. Унаслідок попереднього панування ідеологічного монізму в СРСР і догматичного табу на раціональний реформізм як тип сучасного управлінського розуміння на новому історичному етапі Україна опинилась перед доволі складною життєво стратегічною проблемою – викликом виживання українського соціуму за умов його перебування в стані раптово виникаючих змін.

Раціональність селекції та адаптації свого і зарубіжного досвіду набуває в умовах сучасного історичного вибору вирішального значення. Власне, від якості такого роду селекції/адаптації, тобто від ступеня цієї раціональності залежить у остаточному підсумку адекватність вибору пріоритетів національного розвитку. Для українців уже став звичним slow дискурс з приводу конкретних і прагматичних цілей і завдань, виходячи з суспільно значущих стратегій життєдіяльності, який нав'язується деякими політичними силами.

В історичному сенсі немає жодних сумнівів у тому, що раціональний і соціально відповідальний тип мислення є одним із суттєвих ментальних атрибутів будь-якого диспозиційно демократичного національного соціуму, тим більше спільноти європейського типу. Тож ядро європеїзації – це чималою мірою проблема раціоналізації соціального комплексу: поведінка – взаємодія – топос.

Україна ідентифікує себе насамперед як європейська держава. Це визначено її історичним минулим, географічним положенням, її належністю до культурних традицій європейської цивілізації, демографічним складом населення, можливостями економічних зв'язків з країнами Європи.

Людство завдяки зусиллям західної цивілізації вперше за всю свою історію протягом останніх століть перетворилось на глобальну структурно-функціональну систему. В її межах Захід виступає як локомотив світового розвитку. Він зайняв домінуюче становище і завдяки своїм специфічним

цивілізаційним особливостям (що поєднують капіталізм як форму суспільно-економічних відносин, раціоналізм, індивідуалізм і прагматизм як духовно-світоглядні основи і опори на високі технології як умови подальшого розвитку) протягом двох століть (з часу промислового перевороту в Англії) зміг розвинути неймовірні для попередніх епох продуктивні сили. Він створив всесвітню фінансову систему і (в результаті тотальної комп'ютеризації) всесвітнє інформаційне поле. Це поле стає основою функціонування всієї глобальної системи. Але Україна стикається з труднощами, що випливають з її невизначеного стану держави, яка поступово виходить із сфери євразійських впливів, але яка ще не увійшла повноцінним членом у коло європейських країн. Зовнішньополітична активність України тут обмежена необхідністю балансування між інтересами Росії та Заходу, що в багатьох випадках призводить до тупикових ситуацій [5, с. 48].

При цьому вона має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою домінантної ментальності.

Ментальність можна визначити як сформовану під впливом географічних і соціокультурних факторів систему стереотипів поведінки особистості, її чуттєво-емоційних реакцій і мислення, що є вираженням ієрархічно зафіксованих пріоритетів і культурних цінностей.

Ментальність і культура – структурно близькі, взаємозв'язані, але якісно різні явища, а відтак відрізняються і категорії, що їх означають. Більш широкий характер культури порівняно з ментальністю проявляється в тому, що різні культури не здатні сформувані єдиний менталітет, хоч і вступають при цьому у взаємодію, часто суперечливу. На основі ментальності формується певний тип культури і процес цей достатньо тривалий, відповідальний і неоднозначний. Але і в тому, і в іншому випадку формується національна культура, особливості якої відображаються в різних культурних традиціях.

Усі ментальні особливості української соціальності знаходять висвітлення в особливостях соціальних процесів, ідеології, своєрідності інституту державної влади. А це складає соціокультурні, ментальні основи й передумови соціальних рухів, незважаючи на те, що вони невіддільні від соціально-

економічних і політичних основ і передумов, є фундаментальними в історичному сенсі і відіграють майже вирішальну роль у виборі того або іншого напряму суспільного розвитку.

Формуючись під впливом складних історико-культурних обставин та різних зовнішніх чинників, українська ментальність набувала як позитивних, так і негативних рис. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила суперечливе поєднання у світогляді українця елементів західної (активно-раціоналістичної, з яскраво вираженим індивідуалістичним началом, прагматичної) та східної (метафізично-споглядальної, спрямованої на осягнення трансцендентних сутностей) ментальності [6].

Формування національного менталітету пов'язане з рядом історичних, соціальних, геополітичних, культурних і природних факторів. До характерних властивостей української ментальності належить індивідуалізм, демократизм, прагнення до волі, поетичність, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, миролюбність. Також українцям притаманна глибока повага до традицій, обережність до нововведень, прагнення до постійності, господарська жилка [7].

Найбільш адекватне реальному змісту українського менталітету поняття його геополітичної сутності фіксують дані експертного опитування¹, згідно з яким чверть (25%) експертів вважають, що українська ментальність тяжіє до східно-європейської культури з притаманними їй цінностями колективізму, взаємопідтримки та ін. Приблизно стільки ж (24%) експертів вважають інакше – до західноєвропейської культури з характерними для неї індивідуалізмом і раціональністю. Більша ж частка (45%) експертів оцінюють українську ментальність як результат напруженого зіткнення обох названих культур [8].

Дані моніторингу 2015 р., проведеного Інститутом соціології НАН України, підтверджують, що в українському національному характері явно поєднуються західні і східні елементи. Більше половини (від 51 до 56%) респондентів в усіх регіонах

¹ Йдеться про опитування, проведене відділом економічної соціології ІС НАНУ у 2005 р. у рамках планової теми “Дослідження економічної культури сучасного українського суспільства”. Було опитано 623 експерти з 11 областей України.

України відносять до характерних рис сучасних українців: демократичність, товариськість, обережність, цілеспрямованість. Хоча значна їх частина в деяких регіонах дуже відрізняється. Наприклад, на Заході України 69% респондентів відносять до характерних рис українців “демократичність”, а на Сході – 53%; “обережність” вважають характерною рисою 52%, на Сході 67%; на Заході 57% відносять до характерних рис “цілеспрямованість”, на Сході – 50%; відповідно щодо “товариськості” на Заході 64% відносять до характерних рис, на Сході – 48%. Оцінки характерних рис мешканців Центру і Півдня близькі до загальноукраїнських [9, с. 34].

Близько 40% мешканців України вважають, що українцям притаманні такі риси, як індивідуалізм, раціональність, матеріальність, ініціативність, прагнення до новизни. Причому частка тих, хто визначає такі риси, приблизно однакова майже у всіх регіонах країни, окрім Заходу і Сходу, де частка респондентів щодо оцінки окремих рис суттєво різниться. Отже, “індивідуалізм” відносять до характерних рис на Заході – 45%, на Сході – 52%, на Донбасі (підконтрольні Уряду України території Донецької та Луганської областей) – 39%; відповідно “раціональність” вважають характерною рисою на Заході – 47%, на Сході – 52%, а в Донбасі – 38%; щодо “матеріальності” – на Заході – 33%, на Сході – 62%, на Донбасі – 43%; щодо “ініціативності” на Заході – 48%, на Сході – 37%, на Донбасі – 32%, щодо прагнення до новизни – на Заході – 46%, на Сході – 33%, на Донбасі – 26%.

Є й протилежні оцінки деяких характерних рис сучасних українців залежно від регіонального зрізу. Так, якщо на Заході більшість респондентів відносить до характерної риси українців – духовність (51%) та на Сході – матеріальність (62%), на Заході – ініціативність (48%), на Сході – пасивність (41%), на Заході – прагнення до новизни (46%), на Сході – консервативність (41%). Що стосується Донбасу (Донецької та Луганської областей), то значна частка респондентів – від третини до половини – не визначилися з оцінкою таких рис, як “демократичність – авторитарність” (53% зазначили, що “ніяка риса не переважає”); “прагнення до новизни – консервативність” – (відповідно 45%); “раціональність – емоційність” (відповідно – 40%); індивідуальність – колективізм – 38%.

Зазначене дає підстави зробити висновок, що під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників формується ментальне середовище особистісного, регіонального, національного та культурного життя. Процеси трансформації ментальності, зміна старої схеми мислення новою відбуваються в різних регіонах неоднаково.

Саме цінності формують ментальність націй і є необхідною умовою забезпечення економічного, політичного, культурного й соціального співробітництва між країнами, що засноване на ідентифікації певних етнічних груп і збереженні їх культурних традицій. Глибокі пізнання й розуміння національного характеру народів дають можливість для створення тривалих партнерських відносин між суб'єктами ринку й сприяють розвитку ефективного бізнесу.

За даними моніторингу, загалом у країні близько третини (32%) населення сприймає систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності; значна частина (44%) опитаних не сприймає цю систему цінностей і близько чверті (24%) не визначилися (табл. 1).

Найбільше тих, хто сприймає систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності, в західних областях – 41% жителів, тоді як у Центрі і на Сході – їх кількість приблизно однакова – 31–32%, на Півдні – 29%, а на Донбасі – 18%. Отже, ментальність мешканців Донбасу трансформується повільніше, переважна більшість (57%)

Таблиця 1

Сприйняття населенням системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), залежно від регіону (%)

	Регіони				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Однозначно ні	8	14	17	14	26
Скоріше ні	27	28	33	33	31
Скоріше так	26	23	19	26	14
Однозначно так	15	8	10	5	4
Важко відповісти	24	26	21	21	25

його мешканців не сприймає систему цінностей, яка склалася за роки незалежності, домінуючою на рівні масової свідомості залишається система цінностей радянського часу.

У сьогоденні нашого суспільства ментальність продовжує відігравати важливу роль діючого координатора економічних, політичних та культурних подій. Водночас потрібно зазначити, що цей координатор є серйозною перешкодою на шляху реформування нашого суспільства, оскільки він не дає змоги надати розвиткові країни бажаної динамічності та здійснити масове впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних технологій. Ментальність (суспільна свідомість) українців, з одного боку, продовжує зберігати елементи пострадянських цінностей, які не дають змоги швидко перейти на більш передові стандарти життя, з другого – триває формування нових ціннісних установок, притаманних ліберальному суспільству.

Ментальність забезпечує стійкість системоутворюючих ознак, тобто культурне ядро. Усвідомлення людиною належності себе до певної культури є важливою ланкою для розуміння свого буття серед інших народів, сприяє підвищенню його самооцінки у світі, а також впливає на вибір шляху розвитку.

У даний час переважна більшість громадян України майже однозначно визначає власну культурну ідентифікацію. Як у країні в цілому (84%), так і в окремих її регіонах (Захід – 96%, Центр – 91%, Схід – 82%, Південь – 74%), переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Донбас вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації: близько половини (49%) відносять себе до української, 29% – до російської, 5% – до іншої культури, а 16% не визначилися.

Ментальність як своєрідний вияв “характеру”, “цивілізаційності нації”, яка може змінюватися, трансформуватися під впливом складних історико-культурних обставин, політичних подій та різних зовнішніх чинників, але не зникає, пов’язана з цивілізаційним вибором України. Цивілізаційний вибір покликаний інтегрувати і об’єднати все це розмаїття в якісно нову соціокультурну спільноту. Україна досі не завершила формування цивілізаційної ідентичності свого суспільства як самоідентифікації усіх мешканців країни на засадах загальної соціокультурної спільності – українського

громадянства, про що свідчать результати моніторингу 2015 р., згідно з яким ідентифікують себе як громадянин України 58%.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет продовжує відігравати свою важливу роль як “вмонтованого в соціум” регулятора економічних, політичних, суспільних, культурних подій.

Потрібно зазначити, що завдяки таким рисам, як демократичність, прагнення до новизни, цілеспрямованість, ініціативність відбулася Революція гідності 2013–2014 р., яка була викликана відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу.

Суттєва роль у досягненні злагоди у цивілізаційному виборі належить інтеріоризації громадян до суспільно значущих цінностей і норм. Взагалі, знання цінностей для людської життєдіяльності полягає передусім у продукуванні, регулюванні й підтриманні соціальних зв'язків між людьми, у сприянні їх ідентичностей, полегшенні орієнтування в складних життєвих умовах, ситуаціях. Цінності виступають як смисли стратегій життєдіяльності. Вони є основою культури, наділяючи певним сенсом будь-які дії людей, виступаючи як критерії вирішального вибору свого місця в суспільстві.

Норми зазвичай є прийнятними соціальними стандартами діяльності, які формують стосунки, дії та поведінку людей відповідно до певних цінностей, властивих групі, спільноті, суспільству. Через ці норми здійснюється інтеграція соціуму, реалізується відтворення соціальних паттернів, які, зокрема, визначають і цивілізаційний вибір.

Дані українського моніторингу 2016 р. свідчать про певні розбіжності регіонального характеру щодо ставлення українців до традицій, цінностей і норм західноєвропейського і східнослов'янського спрямування (*табл. 2*).

Взагалі, для більшої частини населення України ближчі цінності і норми східнослов'янських країн – 45%. Орієнтуються на ціннісний контекст країн Західної Європи 33% громадян.

Диференційовано орієнтації мають такий вигляд:

1. Країни Західної Європи: Захід України – 51%; Центр – 35%; Південь – 29%; Схід – 28%; Донбас – 5%.

2. Східнослов'янської країни: Захід України – 30%; Центр – 44%; Південь – 40%; Схід – 57%; Донбас – 58%.

Таблиця 2

**Традиції, цінності та норми поведінки громадян країн,
які найбільш близькі українцям (%)**

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>	<i>Усього</i>
Країн Західної Європи	30	18	13	14	4	17
Скоріше країн Західної Європи, ніж східно-слов'янських	21	17	16	14	1	16
Важко відповісти	19	21	31	15	37	22
Скоріше східно-слов'янських країн, ніж країн Західної Європи	17	24	28	30	28	25
Східнослов'янських країн	13	20	12	27	30	20

Отже, простежується чітке тяжіння у першому випадку населення Заходу і Центру до цінностей і норм європейського ґатунку; у другому – сталість уподобань громадян Сходу, Донбасу до ціннісно-нормативної системи східнослов'янських країн.

Але зауважимо, що значна (середньорегіональний показник) частина населення, яка не визначилась зі своїми уподобаннями, становить близько 25%.

За даними моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2016 р., цивілізаційний вибір населення України за основними соціальними показниками має чіткий вектор (табл. 3).

Дані моніторингу свідчать про пріоритетність позитивного ставлення українських громадян до вступу України до Європейського Союзу. Винятком є лише чотири з дев'ятнадцяти позицій, де переважає негативізм, а саме: 1) місто з населенням понад 200 тис. осіб (-5%); 2) Південь (-6%); 3) Схід (-16%); 4) Донбас (-41%).

Але аналіз громадської думки щодо ставлення населення до перспектив своєї життєдіяльності демонструє явну орієнтованість його більшості за основними соціальними показниками на європейську цивілізованість.

Отже, усвідомлення суспільством та визначення Україною свого цивілізаційного статусу має сприяти як виробленню нею ефективної моделі політичної системи й соціально-економічного розвитку, так і оптимальній орієнтації у системі міжнародних зв'язків, плюралістичних у своїй основі.

Таблиця 3

**Цивілізаційний вибір населення України
за основними соціальними показниками (%)**

Соціальні показники	Європейський Союз		Союз Росії, України, Білорусі	
	Позитивне ставлення	Негативне ставлення	Позитивне ставлення	Негативне ставлення
<i>Стать</i>				
Чоловіча	51	28	25	58
Жіноча	46	31	25	57
<i>Вік</i>				
18–29 років	57	23	18	64
30–55 років	49	29	24	58
Понад 55 років	41	35	31	53
<i>Освіта</i>				
Початкова, неповна середня	40	33	24	55
Середня загальна	44	31	25	54
Середня спеціальна (технікум, коледж тощо)	45	32	29	54
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	55	24	15	63
Повна вища освіта (магістр, спеціаліст, аспірантура, вчений ступінь)	54	26	22	62
<i>Місце проживання</i>				
Київ	57	15	21	60
Місто з населенням понад 200 тис. осіб	37	42	32	47
Невелике місто	46	30	25	57
Село	57	24	21	65
<i>Регіони</i>				
Захід	74	10	3	92
Центр	56	20	18	64
Південь	32	38	37	37
Схід	33	49	43	39
Донбас (крім окупованої території)	13	54	45	20
<i>Все населення</i>	48	30	25	57

Майбутнє цивілізаційного розвитку нашого суспільства прямо залежить від інтеграції України як трансформаційно-транзитної держави у висококонкурентну систему Європейського Союзу. Це уможливить подальшу його демократизацію, функціонування суспільно значущих цінностей і соціальних норм, економічне зростання.

Національна стратегія повинна передбачати відновлення власного цивілізаційного ритму, культурно-етнічної самоідентифікації українського суспільства на засадах творчої усвідомленої і модернізованої тисячолітньої національної культури, збагаченої надбаннями етнічних меншин і кращими зразками сучасної глобальної цивілізації.

Література

1. *Кутуєв П. В.* Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики : монографія / Кутуєв П. В. – К. : Талком, 2015. – 467 с.
2. *Тодоров І. Я.* Історичний та геополітичний чинники формування української політичної нації крізь призму європейського вибору / І. Я. Тодоров // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.
3. *Примост В.* 2015-й: що ми напишемо на прапорі перемоги? / В. Примост // Український тиждень. – 2014/2015. – № 52.
4. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – К. : ІС НАН України, 2015. – 652 с.
5. *Парахонський Б.* Місце та роль України в сучасному геополітичному просторі / Б. Парахонський // Стратегічна панорама. – 1998. – №1–2.
6. *Феномен української ментальності: світоглядні універсалії української нації.* Декрет Маргарита ННК “ІПСА КА–25” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrcounf.fl.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/12/3.-Dekret-Margarita.pdf>
7. *Пальм Н. Д.* Історія української культури : навч. посіб. / Н. Д. Пальм, Т. Є. Гетало. – Харків : Вид. ХНЕІ, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dut.edu.ua/uploads/-668-35127676.pdf>
8. *Петрушина Т.* О ментальности украинского этноса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/svs_2011_3_33.pdf
9. *Чепурко Г.* Культурна ментальність цивілізаційного вибору / Г. Чепурко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАН України, 2015. – Вип. 2 (16). – 652 с.

УДК 316.752

*Є. Головаха,
доктор філософських наук;
Н. Паніна,
доктор соціологічних наук;
О. Стегній,
доктор соціологічних наук*

ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У публікації розглядаються тенденції змін основних типів політичної культури українського суспільства за останнє десятиліття. Встановлено відсутнє скорочення загальної кількості носіїв антидемократичних типів політичної культури на тлі істотного зростання частки населення з пасивно-демократичним типом.

Ключові слова: *типи політичної культури, типологізація, індекс демократії, політична активність, політична пасивність.*

В публикации рассматриваются тенденции изменений основных типов политической культуры украинского общества за последнее десятилетие. Установлено существенное сокращение общего количества носителей антидемократических типов политической культуры на фоне значительного увеличения доли населения с пассивно-демократическим типом.

Ключевые слова: *типы политической культуры, типологизация, индекс демократии, политическая активность, политическая пассивность.*

Tendencies of changes in the main types of political culture of Ukrainian society for the recent decade are considered in the publication. A significant decrease in the total number of carriers of anti-democratic type of political culture has been established against a background of significant increase in a share of population of passive-democratic type.

Keywords: *types of political culture, typologisation, democracy index, political activity, political passiveness.*

Вивчення особливостей політичної культури соціуму є найважливішою умовою формування ефективної політики, спрямованої на розв'язання основних завдань реформування держави. Багато відповідальних політичних рішень виявляються нереалізованими лише тому, що не враховують сфор-

мованого рівня політичної культури різних соціальних груп. У сучасній політичній науці категорія політичної культури є однією з ключових у вивченні особливостей функціонування політичних систем, у поясненні й прогнозуванні політичних процесів. У дослідженнях із різних аспектів формування й функціонування політичної культури, як правило, йдеться про політичну культуру певного суспільства, держави, соціальної групи, індивіда як члена суспільства, громадянина, виборця. За різними критеріями визначаються певні типи політичної культури різних соціальних суб'єктів.

Для характеристики основних тенденцій зміни типів політичної культури українського суспільства нами були обрані два основних критерії типологізації по шкалах 1) антидемократична–демократична, 2) активна–пасивна. Перша шкала відокремлює напрям політичного розвитку суспільства, його декларовану мету, друга шкала визначає ступінь готовності брати участь у реалізації цієї мети, активно протидіяти тенденціям розвитку суспільства в іншому напрямі. У результаті виділені чотири основних типи політичної культури, що характеризують минуле, сучасне і деклароване майбутнє політичної системи суспільства.

1) *активна антидемократична* – політична культура, характерна для епохи “сталінізму”, коли масова політична свідомість орієнтована на тоталітарну систему і готова активно підтримувати її існування;

2) *пасивна антидемократична* – характерна для періоду так званого “застою”, коли тоталітарна система залишається основним орієнтиром політичної свідомості, але брати активну участь у її відтворенні і захищати від ворожих зазіхань “мовчазна більшість” не має наміру;

3) *пасивна демократична* – сучасна політична культура, у рамках якої переважно приймаються декларовані демократичні принципи, але для їхнього практичного втілення немає критичної маси політично активних суб'єктів;

4) *активна демократична* – тип політичної культури в розвинутих демократичних державах, більшість громадян яких готові активно захищати відповідну йому політичну систему і протидіяти різним формам деградації демократичних інститутів.

На етапі розроблення інструментарію було сформульовано 50 суджень для побудови індексу, який би вимірював демократичну зорієнтованість особистості, та 50 суджень для

побудови індексу, що вимірюватиме зорієнтованість людини на політичну активність. Ставлення респондентів до кожного судження вимірювали за симетричною 5-бальною шкалою: 1 – “цілком згоден”, 2 – “радше згоден”, 3 – “важко відповісти, згоден, чи ні”, 4 – “радше не згоден”, 5 – “абсолютно не згоден”. На підставі аналізу сталості в часі окремих індикаторів, факторної структури змістовно відібраних груп індикаторів, надійності адитивного індексу та кореляції між адитивним індексом та однофакторним рішенням було здійснено відбір 6 індикаторів для вимірювання політичної активності та 6 індикаторів для вимірювання рівня підтримки демократії. Коефіцієнт кореляції Пірсона між адитивним індексом демократії та адитивним індексом активності виявився дуже невисоким ($-0,046$) і статистично незначущим. Такими ж незначущими виявилися і кореляції між окремими судженнями, що ввійшли до шкали демократії, і адитивним індексом активності, а також між окремими судженнями щодо активності та адитивним індексом демократії (*табл. 1*).

Отже, індекси активності та демократії є незалежними, що дає змогу вважати емпірично обґрунтованим виділення зазначених вище чотирьох типів політичної культури. Остаточне відпрацювання тесту проводилося на результатах масових опитувань у межах моніторингових проектів “Європейське соціальне дослідження” (2004–2005 рр.)¹ та “Українське суспільство” (2006). Включення тесту в інструментарій моніторингового опитування 2016 р. дало змогу відстежити зміни політичної культури за останнє десятиліття² (*табл. 2*).

Насамперед слід зазначити, що відчутно скоротилась загальна частка носіїв антидемократичних типів політичної культури на тлі помітного зростання частки респондентів з пасивно-демократичним типом. Цей факт слід розглядати як важливий крок на шляху до формування європейського цивілізаційного вибору у свідомості громадян України. Проте вирішальне значення для демократичного розвитку країни, розбудови громадянського суспільства і правової держави має

¹ За репрезентативною для дорослого населення України вибіркою шляхом стандартизованого інтерв'ю було опитано 2032 особи.

² Класифікація типів політичної культури здійснена методом швидкого (K-means) кластерного аналізу з рухомими (нефіксованими) центрами.

Таблиця 1

Кореляція складових індексу активності з адитивним індексом демократії та кореляція складових індексу демократії з адитивним індексом активності (коефіцієнт кореляції Пірсона)

<i>Відібрані судження щодо активності</i>	
Мені все одно, яка буде влада, тільки б не стало гірше	-0,04
Я не покладаюся на вибори, бо не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя	0,03
Я свій вибір давно вже зробив, тому не хочу брати участі в теперішньому політичному житті	-0,03
Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями відверто їх ігнорує	-0,09
Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить	-0,08
Будь-яка спроба щось змінити в політичному житті країни потребує від людей великих жертв, котрі, як правило, виявляються марними	-0,00
<i>Відібрані судження щодо демократії</i>	
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	-0,04
Без демократії неможливий сталий економічний розвиток країни	-0,09
Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві насправді поважають права людини	0,00
Демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору порівняно з іншими режимами	-0,08
Тільки за демократії законодавча влада обстоює інтереси всіх основних соціальних груп	-0,07
Демократія надає людям можливість об'єднуватися в партії й спілки для реального захисту своїх прав та інтересів	-0,08

кількість тих, кому притаманний активно-демократичний тип. Частка таких людей фактично залишається незмінною і значно поступається відсотку носіїв пасивно-демократичного типу політичної культури. Запорукою ж практичної реалізації демократичного вибору є насамперед домінанта активно-демократичного типу у політичній культурі населення України.

Саме серед носіїв активно-демократичного типу політичної культури, порівняно з представниками інших типів, спостерігається найбільша чисельність прихильників демократичних політичних течій, найбільш запитуваних у європейському політичному просторі – національно-демократичної, соціал-

демократичної та християнсько-демократичної. Натомість ідеологія комуністичної політичної течії найближча насамперед респондентам з недемократичними типами політичної культури (табл. 3).

Важливим маркером цивілізаційного вибору є зовнішньополітичні орієнтації, які в нашій країні вже традиційно достатньо чітко пов'язані з електоральними уподобаннями. У моніторинговому дослідженні 2016 р. зазначені орієнтації аналізуються на підставі ставлення респондентів до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі; вступу нашої країни до ЄС та НАТО. Якщо говорити про розташування носіїв різних типів політичної культури в системі зовнішньополітичних координат "Схід-Захід", то найбільш налаштованими на східний, проросійський, напрям і, відповідно, найбільш віддаленими від прозахідного, виявились респонденти з пасивно-антидемократичним типом політичної культури. У свою чергу, протилежну позицію займають ті, кому притаманний активно-демократичний тип політичної культури (табл. 4).

Враховуючи те, що значній частині громадян України притаманний пасивно-демократичний тип політичної культури

Таблиця 3

Прихильність громадян України до певних політичних течій залежно від притаманного їм типу політичної культури (%)

Політичні течії	Типи політичної культури			
	активно-антидемократичний	пасивно-антидемократичний	активно-демократичний	пасивно-демократичний
Комуністична	4,4	7,7	1,1	4,2
Соціалістична	8,8	11,4	6,5	9,8
Соціал-демократична	8,6	4,0	13,4	10,0
Зелені	2,2	2,0	2,4	2,3
Ліберальна	2,4	2,3	3,8	2,3
Християнсько-демократична	4,2	2,3	8,3	6,8
Національно-демократична	6,2	3,0	27,7	8,9
Націоналістична	4,9	1,3	5,1	2,0
Інша	0,4	-	1,1	-
Жодна взагалі	15,0	22,1	7,8	14,3
Остаточно не визначились	15,0	12,4	14,8	14,6
Не розуміються на цих течіях	27,8	31,4	8,1	24,8

Таблиця 4

**Зовнішньополітичні орієнтації громадян України
з різними типами політичної культури (%)**

Міжнародні організації	Типи політичної культури			
	активно-антидемократичний	пасивно-антидемократичний	активно-демократичний	пасивно-демократичний
<i>Приєднання до союзу Росії й Білорусі</i>				
скоріше негативно	50,3	41,4	78,3	57,1
важко сказати	24,8	23,9	11,0	13,8
скоріше позитивно	24,3	34,7	10,7	29,1
<i>Вступ до ЄС</i>				
скоріше негативно	28,7	43,5	13,9	32,6
важко сказати	27,4	29,8	16,6	18,9
скоріше позитивно	43,9	26,8	69,4	48,5
<i>Вступ до НАТО</i>				
скоріше негативно	35,1	54,5	16,6	45,4
важко сказати	36,2	28,8	17,2	16,2
скоріше позитивно	28,7	16,7	66,2	38,5

ри, їх позиція має важливе значення для визначення зовнішньополітичних орієнтирів держави у випадку проведення референдумів щодо вступу нашої країни до відповідних міжнародних об'єднань. Як свідчать емпіричні дані, для зазначеної категорії характерне скоріше негативне ставлення до союзу з Росією та Білоруссю, поміркована підтримка вступу до ЄС, поєднана з переважно негативним ставленням до вступу в НАТО.

З точки зору послідовності та несуперечливого характеру цивілізаційного вибору населення України принципове значення мають регіональні відмінності типів політичної культури. Як свідчать результати моніторингового дослідження 2016 р., в усіх регіонах України найбільша частка респондентів припадає на пасивно-демократичний тип політичної культури (табл. 5).

Варте уваги те, що на Сході (без Донбасу) цей тип є найбільш поширеним. Це може свідчити про доволі сприятливу перспективу подолання ідеологічних регіональних суперечностей і консолідації суспільства навколо ідеї подальшого демократичного розвитку. Водночас активно-демократичний тип на Донбасі властивий найменшій кількості респондентів серед

Таблиця 5

**Регіональний розподіл населення
з різними типами політичної культури (%)**

Регіони України	Типи політичної культури			
	активно-антидемократичний	пасивно-антидемократичний	активно-демократичний	пасивно-демократичний
Захід	25,9	10,4	28,3	35,3
Центр	26,7	18,4	23,3	31,5
Південь	25,5	21,3	17,0	36,2
Схід (без Донбасу)	21,6	14,4	17,7	46,3
Донбас	29,4	26,4	8,0	36,2

решти регіонів України. Людей, активно налаштованих на демократичні зміни не так вже й багато і в інших регіонах. Саме це є одним з чинників неефективності демократичних перетворень, результатами яких незадоволені майже три чверті населення України.

Висновок. Значне поширення пасивно-демократичного типу політичної культури сучасного українського суспільства відбиває переважання у масовій політичній свідомості неготовність ані до активної підтримки задекларованого курсу на демократичне перетворення суспільства, ані до політичних акцій, спрямованих проти цього курсу. Пасивно-демократичний тип політичної культури визначає, з одного боку, декларативну підтримку значною часткою громадян демократичних політичних програм і гасел, проте, з другого – зумовлює недостатню громадську активність, спрямовану на практичну реалізацію відповідних реформ. Тому сучасний цивілізаційний вибір, пов'язаний з перспективою євроінтеграції та розбудови держави з ефективною демократією, не можна вважати достатньо сталим. Сталість і послідовність європейського вибору будуть забезпечені лише за умови суттєвого зростання частки людей з активно-демократичним типом політичної культури.

Подальший розвиток політичної культури слід розглядати як тривалий процес поступового подолання залишкових пост-тоталітарних проявів соціальної пасивності та антидемократизму, якщо в Україні послідовно здійснюватиметься декларований курс демократичних реформ з урахуванням регіональної специфіки політичної культури.

УДК 316.752

*А. Ручка,
доктор філософських наук;
М. Наумова,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ЗА ПЕРІОД 1991–2016 рр.

У статті на підставі моніторингових даних аналізуються особливості динаміки ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр. Установлено, що за означений період значно підвищився індивідуальний рейтинг у переважній більшості запропонованих цінностей.

Ключові слова: динаміка, цінності, ціннісні пріоритети, ціннісні синдроми.

В статье на основе мониторинговых данных анализируются особенности динамики ценностных приоритетов граждан Украины за период 1991–2016 гг. Установлено, что за данный период существенно повысился индивидуальный рейтинг у преобладающего большинства предложенных ценностей.

Ключевые слова: динамика, ценности, ценностные приоритеты, ценностные синдромы.

Using the monitoring data, the paper analyses the dynamics of value priorities of Ukrainian citizens over the last 25 years (1991–2016). The authors conclude that most of the offered values have significantly raised their individual ratings for the given period.

Keywords: dynamics, values, value priorities, value syndromes.

Предметом даної соціологічної аналітики є ціннісні пріоритети громадян України в їх динаміці за порівняно тривалий період часу. Відомо, що на сьогодні ціннісні пріоритети людей виступають найважливішими індикаторами їхнього сприйняття, відчуження і тлумачення життєвого світу. Більше того, вони загалом вважаються суттєвим потенційним регулятивом людської поведінки, діяльності та комунікацій. Тому грамотна діагностика характеру і спрямованості ціннісних пріоритетів наших громадян є першочерговим завданням соціологічної науки. Успішне виконання цього завдання дає можливість упевненіше розумітися в аксіосфері сучасного українського соціуму, де зосереджуються різноманітні значення, цінності та смисли.

Ціннісні пріоритети населення країни систематично вивчаються Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1991 р. У відділі соціології культури та масової комунікації для цього спеціально було розроблено дослідницьку програму “Аксіомоніторинг”. Перше опитування громадської думки, де використовувався певний список цінностей, було здійснено фірмою “Соціс” восени 1991 р. (після ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., але напередодні загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 року про підтвердження даного Акта). Список цінностей містив спочатку 18 позицій, у 1994 р. – 19 позицій, а з 2000 р. – 20 позицій. Цінності були сформульовані як різноманітні життєві стани, можливості, стандарти, зразки, яких *варто бажати* або вони *повинні бути*. При цьому респондентам пропонувалось оцінити *важливість особисто для себе* означеного каталогу цінностей за п’ятибальною шкалою: де 1 бал означає “зовсім не важливо”, 2 бали – “радіше не важливо”, 3 бали – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 бали – “радіше важливо”, 5 балів – “дуже важливо”.

За період 1991–2016 рр. Інститут соціології НАН України здійснив 10 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення країни, де використовувались однаковий каталог цінностей і техніка його оцінювання респондентами. Нижче (табл. 1) наведено позиції даного списку цінностей згідно з їхніми індивідуальними індексами (за п’ятибальною шкалою) в 1991, 2003 і 2016 рр. Відповідні дані за 2003 р. ілюструють ціннісні пріоритети наших громадян, які були зафіксовані якраз посередині двадцятип’ятирічного періоду (1991–2016 рр.). Це дає можливість більш рельєфно побачити особливості динаміки ціннісних пріоритетів населення за означений період.

У 1991 р. ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 4,5–5,0 балів, становили так званий синдром *домінантних* цінностей. Цей синдром охоплював тоді три позиції, пов’язані зі *здоров’ям, добробутом і сім’єю*. Коли в соціологічний інструментарій інститутського моніторингу увійшла позиція *“благополуччя дітей”* (1994), то вона за своїм індивідуальним індексом почала впевнено займати місце серед доміантних ціннісних пріоритетів.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 4,0–4,9 бала, становлять синдром *субдомінантних* цінностей.

Таблиця 1

Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України, 1991–2016 рр. (середньозважені бали за п'ятибальною системою)

Цінності	1991	2003	2016
Міцне здоров'я	4,83	4,90	4,78*
Матеріальний добробут	4,76	4,69	4,64**
Міцна сім'я	4,64	4,84	4,76**
Благополуччя дітей	–	4,76	4,77
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,49	4,21	4,23**
Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,22	4,31	4,27
Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	3,97	4,24	4,12**
Цікава робота	3,94	4,29	4,24**
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,91	3,93	4,05**
Національно-культурне відродження	3,85	3,94	3,99**
Державна незалежність України	3,83	4,07	4,23**
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,66	4,13	4,07**
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви суспільства)	3,59	3,63	4,06**
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,55	3,85	3,94**
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,54	3,45	3,78**
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,51	3,90	4,02**
Демократичний розвиток країни	3,31	3,85	4,01**
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,23	3,42	3,75**
Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,09	2,67	3,09**
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання обрядів тощо)	-	3,02	3,31**

Примітка: статистично значущі відмінності середньозважених балів фіксуються за рядками між 1992 і 2016 рр. (* – на рівні 5%, ** – на рівні 1%).

До його складу 1991 р. увійшли дві цінності: *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві і створення в суспільстві рівних можливостей для всіх*.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 3,5–3,99 бала, охоплювали синдром цінностей *середньої важливості–1*. Причому цей синдром цінностей (за агрегованим середнім індексом) тяжіє до синдрому субдомінантних цінностей. Ідеться про такі цінності, як *суспільне визнання, цікава робота, індивідуальна самостійність, національно-культурне відродження, державна незалежність України, підвищення освітнього рівня, соціальна рівність, культурна компетентність, демократичний контроль рішень влади, свобода слова*.

Ціннісні пріоритети, індекси яких перебували в інтервалі 3–3,49 бала, кваліфікувалися як синдром цінностей *середньої важливості–2*, що тяжіє до периферії ціннісної системи опитаного населення. Це такі цінності, як *демократичний розвиток країни та можливість підприємницької ініціативи*.

Цінність *участі у політичному житті* (участі у діяльності політичних партій і громадських організацій) виявилася маловажливою для опитаного населення в 1991 р. Її індивідуальний індекс в інтервалі 1–2,99 бала дорівнював лише 2,09 бала.

Відповідні дані (*табл. 2*) показують рангову динаміку виділених ієрархічних ціннісних синдромів нашого населення за період 1991–2016 рр. Цінності *здоров'я, сім'ї, дітей, добробуту* в цілому, як бачимо, зберігають свій домінуючий ранговий статус. Що ж до субдомінантних цінностей, то 1991 р. їх було тільки дві (*сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві і створення рівних можливостей для всіх*). У 2003 р. субдомінантних цінностей стало шість. До двох зазначених у 1991 р. субдомінантних цінностей додалися ще чотири (*цікава робота, суспільне визнання, підвищення освітнього рівня, державна незалежність України*). А в 2016 р. синдром субдомінантних цінностей охоплював уже десять позицій. До шести визначених у 2003 р. субдомінантних цінностей додалися ще такі цінності, як-то *соціальна рівність, індивідуальна самостійність, свобода слова, демократичний розвиток країни*.

У 1991 р. було встановлено, що десять ціннісних пріоритетів середньої важливості–1 тяжіють до субдомінантних цінностей. У 2003 р. їх стало шість, тобто за період 1991–2003 рр. чотири цінності отримали субдомінантний ранговий

статус. За моніторинговими даними, у 2016 р. такий ранговий статус мали тільки чотири цінності (*національно-культурне відродження, культурна компетентність, демократичний контроль рішень влади, можливість підприємницької ініціативи*). Цікаво, що три перші з них мали й 1991 р. статус цінностей середньої важливості–1, що тяжіють до субдомінантного статусу. А ось цінність можливості підприємницької ініціативи, яка мала 1991 р. статус цінностей середньої важливості–2,

Таблиця 2

Рангова динаміка та ієрархія ціннісних синдромів населення України, 1991–2016 рр.

	1991	2003	2016
<i>Домінантні цінності (4,5–5,0 бала)</i>	1 Здоров'я	1 Здоров'я	1 Здоров'я
	2 Добробут	2 Сім'я	2 Діти
	3 Сім'я	3 Діти	3 Сім'я
		4 Добробут	4 Добробут
<i>Субдомінальні цінності (4,0–4,49 бала)</i>	4 Морально-психологічний стан у суспільстві	5 Створення рівних можливостей	5 Створення рівних можливостей
	5 Створення рівних можливостей	6 Цікава робота	6 Цікава робота
		7 Суспільне визнання	7 Морально-психологічний стан у суспільстві
		8 Морально-психологічний стан у суспільстві	8 Державна незалежність України
		9 Освіта	9 Суспільне визнання
		10 Державна незалежність України	10 Освіта
			11 Соціальна рівність
			12 Індивідуальна самостійність
			13 Свобода слова
			14 Демократичний розвиток країни

Розділ перший

Продовження таблиці 2

	1991	2003	2016
<i>Цінності середньої важливості – 1 (3,5–3,99 бала)</i>	6 Суспільне визнання	11 Національно-культурне відродження	15 Національно-культурне відродження
	7 Цікава робота	12 Індивідуальна самостійність	16 Культурна компетентність
	8 Індивідуальна самостійність	13 Свобода слова	17 Демократичний контроль влади
	9 Національно-культурне відродження	14 Культурна компетентність	18 Підприємницька ініціатива
	10 Державна незалежність	15 Демократичний розвиток країни	
	11 України	16 Соціальна рівність	
	12 Освіта		
	13 Соціальна рівність		
	14 Культурна компетентність		
	15 Демократичний контроль влади		
<i>Цінності середньої важливості – 2 (3,0–3,49 бала)</i>	16 Демократичний розвиток країни	17 Демократичний контроль влади	19 Участь у релігійному житті
	17 Підприємницька ініціатива	18 Підприємницька ініціатива	20 Участь у політичному житті
		19 Участь у релігійному житті	
<i>Маловажливі цінності (1,0–2,99 бала)</i>	18 Участь у політичному житті	20 Участь у політичному житті	

що тяжіють до периферії ціннісної системи опитаного населення, у 2016 р. підвищила свій статус і стала тяжіти до синдрому субдомінантних цінностей.

У 1991 р. моніторингові дані фіксували дві цінності середньої важливості–2, що тяжіють до периферії ціннісної системи опитаного населення країни. Це *демократичний роз-*

виток країни та можливість підприємницької ініціативи. Проте за період 1991–2016 рр. перша піднялась – згідно зі своїм індивідуальним індексом – до субдомінантного статусу, а друга досягла статусу цінностей середньої важливості–1, що тяжіють до субдомінантних цінностей. Периферію ціннісної системи респондентів як 1991 р., так і 2003 р. представляла *цінність участі в політичному житті* (участі у діяльності політичних партій і громадських організацій). Однак у 2016 р. ця цінність – згідно зі своїм індивідуальним індексом – увійшла (разом із цінністю *участі в релігійному житті*) до синдрому цінностей середньої важливості–2 (інтервал 3,0–3,49 бала).

Загалом, як свідчать моніторингові дані (*табл. 1*), за період 1991–2016 рр. статистично значуще підвищили свій індивідуальний індекс 15 цінностей із 20 (за списком), тобто 75%. Дві цінності (“благополуччя дітей” з 2003 р. і “створення рівних можливостей для всіх”) за даний період не тільки не знизили, а й не підвищили свої індивідуальні індекси. Протягом означеного періоду три цінності (“міцне здоров’я”, “матеріальний добробут” і “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”) свої індивідуальні індекси статистично значуще знизили (15%). Тим не менш, перші дві залишаються (у 2016 р.) у складі доміантних, а третя – у складі субдомінантних ціннісних пріоритетів. Отже, загалом динаміка ціннісних пріоритетів наших громадян за період 1991–2016 рр. характеризується переважно зростанням їхньої індивідуальної важливості.

На підставі шкалювання відповідей респондентів можна виділити ієрархію п’яти ціннісних синдромів, які мають прояв у ментальності населення України. Це синдроми доміантних і субдомінантних цінностей, а також цінностей середньої важливості–1, середньої важливості–2 і маловажливих цінностей. Дані (*табл. 2*) засвідчують рангову динаміку даних ціннісних синдромів за період 1991–2016 рр. Протягом цього періоду синдром доміантних цінностей зберігає свій склад найвищий ранговий статус. За цей же період синдром субдомінантних цінностей збільшує свій склад у п’ять разів. При цьому 80% субдомінантних цінностей підвищили свій попередній ранговий статус.

Синдром цінностей середньої важливості–1, що тяжіє до субдомінантних цінностей, охоплював у 1991 р. десять ціннісних позицій. У 2016 р. цей ціннісний синдром скоротився до чотирьох ціннісних пріоритетів. Три з них (“національно-культурне відродження”, “культурна компетентність”, “демократичний контроль рішень влади”) зберегли свій ранговий статус незмінним, а цінність “можливість підприємницької ініціативи” його підвищила. Що стосується синдрому цінностей середньої важливості–2, який складався у 1991 р. з двох ціннісних пріоритетів, у 2016 р. повністю змінився. Цінність “демократичний розвиток країни” перемістилась до складу субдомінантного ціннісного синдрому, а цінність “можливість підприємницької ініціативи” – до складу цінностей середньої важливості – 1, що тяжіє до субдомінантних цінностей. У 2016 р. синдром середньої важливості–2 охоплював інші ціннісні пріоритети, а саме “участь у релігійному житті”, що з’явилась тут у 2003 р., і “участь у політичному житті”, яка перемістилась сюди зі складу синдрому маловажливих цінностей. Отже, 2016 р. маловажливих цінностей згідно з моніторинговими даними не було. Цей факт соціологічної аналітики є цікавим і несподіваним, але його релевантність обмежується все-таки запропонованим (респондентам) каталогом ціннісних позицій.

Якщо згрупувати отримані ціннісні пріоритети опитаних за критерієм їхньої функціональної однорідності, то серед них можна виокремити чотири певні синдроми. Один із них під назвою “безпека” охоплює *вітальні цінності (здоров’я, сім’я, діти, добробут)*. Функціональне призначення цього синдрому цінностей – забезпечення, гарантування екзистенційної безпеки людей, людського життя, його відтворення. Другий синдром під назвою “соціальний комфорт” охоплює різноманітні *просоціальні цінності (інтераційні, егалітарні, традиційні, релігійні)*, що покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми, сприяти їхній солідаризації, толерантності, набуттю можливостей для реалізації соціальних (колективних) інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-*

культурне відродження, участь у релігійному житті. Третій синдром під назвою “самореалізація” охоплює самореалізаційні цінності, які забезпечують, першою чергою, людський розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна індивідуальна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей полягає у забезпеченні саморозвитку людини, саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Нарешті, четвертий синдром під назвою “демократія” охоплює демократичні політико-громадянські цінності (*державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, можливість підприємницької ініціативи, участь у політичному житті*). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого соціуму.

Нижче наведено дані, які засвідчують (у агрегованих середньозважених індексах за п’ятибальною шкалою) динаміку та ієрархію означених (функціональних) ціннісних синдромів за 1991–2016 рр. (табл. 3).

Як бачимо, в 1991 і 2016 рр. ієрархічний порядок ціннісних синдромів очолюють вітальні цінності (синдром “безпека”). За означений період домінантне становище цього синдрому не змінилося. Що стосується ціннісного синдрому “соціальний комфорт”, то він до 2000 р. впевнено посідав друге місце в ієрархії ціннісних (функціональних) синдромів загалом. Але саме у 2003 р. це місце перехопив синдром “самореалізація”, який витіснив “соціальний комфорт” на третє місце. Порівняно з 1991 р. агрегований індекс цього синдрому дещо зменшився, але статистично несуттєво. Отже, за період 1991–2016 рр. ціннісний синдром “соціальний комфорт” практично не тільки не збільшив, а й не зменшив свою важливість для наших громадян. Натомість за означений період статистично значуще зросли агреговані індекси ціннісних синдромів “самореалізація” і “демократія”.

Здійснена соціологічна аналітика динаміки ціннісних пріоритетів громадян України за період 1991–2016 рр. дає підстави сформулювати такі основні узагальнення.

➤ Ціннісна система громадян України упродовж двадцяти п'яти років характеризується домінуванням синдрому вітальних ціннісних пріоритетів, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом людей. В умовах недостатнього забезпечення можливостей і шансів для реалізації зазначених цінностей спрацьовує так званий механізм компенсації, який зумовлює підвищення важливості для людей їхньої екзистенціальної безпеки.

➤ Кількісне збільшення за період 1991–2016 рр. субдомінантних цінностей і відповідно кількісне зменшення цінностей середньої важливості свідчить про значну привабливість для наших громадян певних просоціальних (“створення рівних можливостей для всіх”, “сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві”, “соціальна рівність”), самореалізаційних (цікава робота, суспільне визнання, інтелектуальний розвиток, індивідуальна самостійність) і політикогромадянських цінностей (державна незалежність України, свобода слова, демократичний розвиток країни).

➤ Моніторингові дані свідчать, що за період 1991–2016 рр. 15 цінностей із 20 (за списком), тобто 75% їхнього загального складу статистично значуще підвищили свої індивідуальні індекси (за п'ятибальною шкалою). Це означає, що загалом динаміка ціннісних пріоритетів наших громадян за означений період характеризується переважно зростанням їхньої індивідуальної важливості.

➤ Певне послаблення за даний період важливості для опитаних деяких вітальних цінностей, особливо міцного здоров'я і матеріального добробуту, а також такої просоціальної цінності, як сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві потребує додаткового вивчення з тим, щоб з'ясувати причини цього явища та форми його прояву в найближчому майбутньому. Досвід дослідження ціннісних пріоритетів населення в інших країнах свідчить, що цінності збільшують або зменшують свою значущість залежно від можливостей їх реалізації.

➤ Моніторингові дані свідчать, що синдром просоціальних цінностей за період 1991–2016 рр. практично не тільки не збільшив, а й не зменшив свою важливість для наших громадян. Проте за період 2003–2016 рр. даний ціннісний синдром,

який пов'язаний із комунікацією, толерантністю, солідаризацією, зміцненням соціальних зв'язків, пошуком смислу життя тощо, почав зростати за своєю важливістю для людей. Цей тренд має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського соціуму, особливо під час надзвичайних обставин, пов'язаних із нинішньою економічною рецесією та АТО на сході країни.

➤ Зростання важливості самореалізаційних цінностей за період 1991–2016 рр. свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного загалом із реалізацією цінностей саморозвитку людини. Якщо Україна надалі просуватиметься у напрямі політичної стабільності, ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства, то можна очікувати посилення даного феномена в нашому майбутньому.

➤ За означений період для наших громадян суттєво підвищилась також важливість демократичних політико-громадянських цінностей. Тут особливо виділяється цінність державної незалежності України, важливість якої для наших людей значно зросла останнім часом під впливом загрози зовнішньої агресії з боку путінської Росії. Порівняно висока значущість інших політико-громадянських цінностей зумовлюється насамперед відповідними очікуваннями громадян щодо можливостей демократії загалом і демократичних практик у нашій країні зокрема. Йдеться насамперед про справжній демократичний розвиток суспільства, конструктивну свободу слова, ефективний демократичний контроль рішень влади, повноцінну політичну партиципацію тощо.

➤ Зростання в нинішніх умовах значущості солідаризації, патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, культурної компетентності, ревіталізації певних національних, історичних, традиційних і релігійних цінностей створює єдиний ціннісно-смісловий фундамент суспільного життя країни, який може слугувати опорою духовної мобілізації наших громадян.

**ВЕКТОРИ ЦІННІСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНЦІВ
У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ**

Стаття присвячена аналізу повороту ціннісних векторів масової свідомості. Відбувається поступовий поворот від пріоритетності цінності суспільства до підвищення цінності особистості. Визначено, що орієнтація на бажану модель життя сучасного цивілізаційного типу стало кореспондує з орієнтацією на цінності демократичного розвитку та індивідуальної самореалізації.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, ринкова цивілізація, образ бажаного життя.

Статья посвящена анализу поворота ценностных векторов массового сознания. Происходит постепенный поворот от приоритетности ценности общества к повышению ценности личности. Определено, что ориентация на желаемую модель жизни современного цивилизационного типа устойчиво корреспондирует с ориентацией на ценности демократического развития и индивидуальной самореализации.

Ключевые слова: ценностные ориентации, рыночная цивилизация, образ желаемой жизни.

The paper is devoted to the analysis of a turn of value vectors of mass consciousness. The gradual turn occurs from the priority of society value to the rise of a person value. It has been defined that the orientation to desired life model of the modern civilisation type corresponds sustainably with the orientation to the values of democratic development and individual self-realisation.

Keywords: value orientations, market civilisation, desired mode of living.

Цивілізаційні орієнтації, як на рівні особистості, так і на рівні всього суспільства, являють собою складну багаторівневу систему диспозицій, що скеровують діяльність людей, через яку фактично і відтворюється цивілізаційний порядок. Якщо простежити еволюцію соціуму з погляду зміни становища людини в суспільстві, можна побачити, що радикальні трансформації відбуваються при переході від закритого до відкритого суспільства, що супроводжується постійним розширенням сфери особистих рішень людини за рахунок звуження дії зовнішніх регулятивних механізмів [1].

Від Е. Фрома до З. Баумана тема свободи як мірила становища людини в соціумі, є однією з ключових у дослідженні взаємопов'язаних процесів розвитку людини і суспільства. Проте дослідження рівня реальних практик потребує здійснення переходу від доволі високої абстракції свободи індивіда взагалі до більш конкретного поняття свободи у виборі наряду і змісту індивідуальної активності, що своєю чергою потребує звернення до реальних потреб і ціннісних орієнтацій особистості. Цінності виконують функцію стимулів людської діяльності, спрямовуючи її на покращення соціальної позиції індивіда та зростання його соціальної значущості. На рівні буденної свідомості це прагнення оформляється через бажання досягти соціального визнання у тих формах, які пропонуються соціумом.

Загалом система цінностей будь-якого суспільства дає людям доволі чіткі орієнтири для досягнення соціального визнання. На рівні індивіда здатність впливати на хід подій у суспільстві може забезпечуватися через такі загальнолюдські маркери соціальної значущості, як святість (праведність, духовність), знання (інформація), слава (популярність, відомість), майстерність (професіоналізм), господарство (справа, підприємство), влада, багатство (капітал, статки). Крім групи термінальних цінностей, які орієнтують індивіда у тому, "що" він прагне здобути, в суспільній системі цінностей наявні цінності інструментальні, які визначають "як" це має бути зроблено. Це також загальнолюдський набір, до якого входять право, свобода, рівність, справедливість, братерство, милосердя, обов'язок, дисципліна та ін. [2].

Оскільки загальні набори цінностей подібні у різних суспільствах, характеристика цивілізації пов'язана з визначенням її базової цінності. Якщо базовою цінністю є суспільство, провідною стає альтердіяльність (службова діяльність). Якщо базовою цінністю є особистість, головним засобом досягнення соціальної значущості стає егодіяльність (ринкова діяльність). Відповідно шлях до соціальної значущості відкривається або через належність до певних соціальних груп, або кожному індивіду окремо виключно через власну активність. Інструментально для службової цивілізації головними є цінності дисципліни та обов'язку. Натомість для ринкової найбільш важливими є цінності свободи та права. Слід також

мати на увазі, що в суспільстві завжди представлені обидва типи діяльності, але помітне переважання одного з них може слугувати певним маркером спрямування цивілізаційного вектору [3].

В Україні від початку 1990-х вектор цивілізаційного вибору поступово повертався і продовжує повертатися від цінності суспільства до цінності особистості. Перші роки незалежності були часом радикальних суспільних трансформацій, які супроводжувалися суттєвим згортанням колективістських орієнтацій. Ціннісна система радянського суспільства була цілковито орієнтована на цінність суспільства. Хоча головним суб'єктом суспільного розвитку проголошувався народ, реально люди фактично не впливали на суспільні події. І коли у 1994 р. у дослідженні Інституту соціології було поставлене питання про те, які нові можливості, що виникли на той час, найбільш важливі для людей, з'ясувалося, що майже 40% взагалі не бачило жодних цінних для себе можливостей, а можливість відчувати себе вільною людиною визнали важливою для себе лише 17,8% опитаних. Зниження цінності суспільства відбувалося досить швидко, що сприяло зростанню відчуття руйнування нормального життя на індивідуальному рівні. Водночас мірою стабілізації суспільної ситуації в соціумі намітився певний поворот до цінності особистості, який триває і зараз.

Складність ситуації полягає в тому, що на рівні соціуму зміна ціннісного вектору не підтримується однозначно. Суспільство переживає затяжний період кризи у всіх сферах, а отже, про чіткі орієнтири не йдеться. Тривале перебування у зоні якщо не ціннісного конфлікту, то ціннісної невизначеності, з одного боку, ускладнює процеси самоідентифікації як для суспільства в цілому, так і для кожної окремої людини, з другого – життєві практики і взаємодії не можуть відбуватися у ціннісному вакуумі. На рівні індивіда головною руйнівною силою продовжує залишатися прагнення соціальної значущості. Оскільки на рівні суспільства орієнтири чітко не задані, побачити зміни ціннісного вектора можна через дослідження латентних чинників, звертаючись до того, які орієнтири бажаного життя характерні для загалу і як вони пов'язані з ціннісними пріоритетами.

Складність виокремлення ціннісних орієнтирів пов'язана з тим, що переважна більшість населення фактично пере-

живає реальну скруту, що і відбивається у масовій свідомості. Зокрема, наразі 93,8% опитаних зазначають, що в країні не забезпечується належний рівень життя громадян і практично половина (48,8%) вважають, що терпіти таке тяжке становище вже неможливо. На тлі такої соціальної ситуації реальні життєві орієнтири пов'язані радше з прагненням вижити у складних умовах. Проте в соціальних уявленнях завжди присутні ідеальні орієнтири, які дають можливість побачити очікування людей щодо життя у довгостроковій перспективі. Тому певне уявлення про ціннісні вектори можна отримати через дослідження образу бажаного життя.

Образ бажаного життя утворюється зі складного переплетення ситуативних оцінок і загальних цінностей, переживань депривацій і уявлень про можливості, усвідомлених бажань і несвідомих орієнтирів, які втілюються в найбільш узагальнені оцінкові конструкти, зокрема “погане – добре”, “необхідне – зайве” тощо. Він виступає певним орієнтиром, який скеровує конкретну поведінку пересічної людини.

Водночас соціальні уявлення про “бажане життя” стають компонентами масової свідомості й у такий спосіб впливають на перебіг загальних трансформаційних процесів. Зауважимо, що перебудова соціальної реальності відбувається не тільки внаслідок прийняття необхідних рішень на рівні законодавчої та виконавчої влади. Ці рішення в кращому разі лише відкривають нові можливості діяльності, але не спричиняють особистісної діяльності як такої. Щоб реально змінити свою поведінку, люди мають відчутти власну зацікавленість, тобто визначити, чи відповідає той чи той крок їхнім життєвим орієнтирам. Тільки коли у масовій свідомості укорінюються *типові соціальні уявлення* про те, яким має бути життя, поворот соціальної активності в бік перетворень стає *масовим*.

Якою нині є найпоширеніша в українському суспільстві модель ідеального життя? Одразу зазначимо, що її побудова пов'язана з тим, що суттєвою ознакою суспільних трансформацій є порівняно швидка рецепція населенням нових ціннісних зразків, передусім стосовно споживання, стандартів життя тощо. Сьогодні відкрите суспільство К. Поппера перетворюється на “надвідкрите”, соціальний простір водночас універсалізується і фрагментується, об'єднує людей, розсіяних по світу, але пов'язаних єдиним інформаційним простором, новими засобами комунікації.

Водночас, коли ми намагаємося відстежити зміни векторів, важливими стають не лише просторові, а й часові координати. Пострадянська доба не пропонує ідеалу світлого комуністичного майбутнього, тому образ бажаного життя розташовується на соціально-просторових координатах, а не в соціальному часі. Така модель, своєю чергою, існує в різних модифікаціях, репрезентуючи орієнтації, ґрунтовані на порівнянні з реальним або уявним оточенням, а також орієнтації, що не містять порівняльного компонента і є суто екстернальними орієнтаціями на кшталт “чому бути, того не минути”. Порівняльні моделі зрівняльного типу репрезентують установку на належність до більшості, моделі унікального типу — індивідуалістські орієнтації, а поширеність серед загалу орієнтацій на цивілізовану модель життя відбиває уявлення респондентів про те, яких суспільних змін вони насамперед прагнуть.

Якщо проаналізувати динаміку зразків-орієнтирів бажаного життя, які відбивають уявлення людей про те, як би вони хотіли жити за власним бажанням, можна побачити, що від початку нульових, коли це питання було поставлене в моніторингу Інституту соціології НАНУ вперше, у масовій свідомості переважала орієнтація на європейську модель життя. “Жити так, як живуть люди в сучасних, культурних, цивілізованих країнах” сьогодні прагне майже половина опитаних (49,7%), близько 30% обирають як бажаний орієнтир індивідуалістські орієнтації, тобто воліють “жити на власний розсуд” та “жити краще за інших”, натомість частка тих, хто орієнтований на модель зрівняльного типу і хотів би “жити не гірше за інших”, поступово спадає і становить наразі 15% (табл. 1).

Як бачимо, у масовій свідомості цивілізаційний вектор є найбільш виразним. Але сам по собі такий вибір не дає уявлення про те, які саме ціннісні орієнтири пов’язані з бажанням жити в сучасній цивілізованій країні. Якщо орієнтуватися на те, що головне спрямування ціннісного вектора пов’язано для людини з її соціальною значущістю, можна побачити, що найбільше задоволені своїм соціальним становищем представники груп, орієнтовані на індивідуалістичні моделі, а найменше ті, хто орієнтований на зрівняльну модель (рис. 1).

Досить важливо також, що з вибором моделі життя доволі виразно пов’язана громадянська ідентичність (рис. 2).

Таблиця 1

Як би Ви хотіли жити? (%)

Моделі життя	2003	2013	2016
Жити не гірше за інших	23,4	21	14,9
Жити на власний розсуд	13,6	15,7	18,0
Хотів би жити так, як живуть люди в сучасних культурних, цивілізованих країнах	46,4	46,2	49,7
Жити краще за інших	5,6	9,6	11,9
Вважаю, що життя людини визначається не її уподобаннями, а власною долею	7,3	3,4	2,8
Важко відповісти	3,7	4,1	3,6

Як бачимо, найнижча вона в групі тих, хто хоче жити не гірше за інших.

Зазначені залежності одразу дають можливість припустити, що латентні зміни у цивілізаційному виборі пов'язані зі зростанням цінності особистості і характерні саме для громадянського ядра з виразною національною ідентичністю. Проте прямо визначити ціннісний напрям зазначеного вектору на основі цих даних неможливо. Щоб зрозуміти, які зміни відбуваються у цій царині, порівнюємо особливості ціннісних орієнтацій групи тих, хто орієнтований на сучасну цивілізовану модель життя з тими, хто є прихильником зрівняльної

Рисунок 1. Частка задоволених своїм соціальним становищем у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

Рисунок 2. Частка тих, хто вважає себе громадянином України, у групах, орієнтованих на різні моделі бажаного життя (%)

орієнтації, яка тяжіє до ціннісних орієнтирів рівності, що були характерні для попереднього етапу розвитку українського суспільства.

Зіставлення орієнтацій одразу демонструє відмінності між представниками груп щодо важливості цінностей демократичного суспільства (рис. 3).

Зафіксовані розбіжності мають статистично значущий характер і дають певне уявлення про відмінність ціннісних пріоритетів досліджуваних груп. Для переважної більшості тих, хто обирає в якості бажаної моделі сучасні цивілізовані країни, це пов'язано з демократичним устроєм і правами людини. Причому цей устрій вважається таким, за якого в суспільстві будуть відображені інтереси усіх соціальних груп. Для тих, хто орієнтований на зрівняльну модель, тип соціального устрою є не надто важливим, оскільки вони відчують незахищеність і неможливість протистояти утискам власних прав з боку влади.

У просторовому контексті ціннісний вектор для групи тих, що хотів би жити як люди в цивілізованих країнах, тісніше пов'язаний з європейськими орієнтаціями. Серед представників цієї групи вважають, що їм близькі цінності та норми поведінки громадян країн Західної Європи 35,5%, тоді як у групі зрівняльної орієнтації таких 28,7%. Водночас слід зазначити, що наразі це лише певна тенденція, яка свідчить, про зміни ціннісного вектора, але не засвідчує,

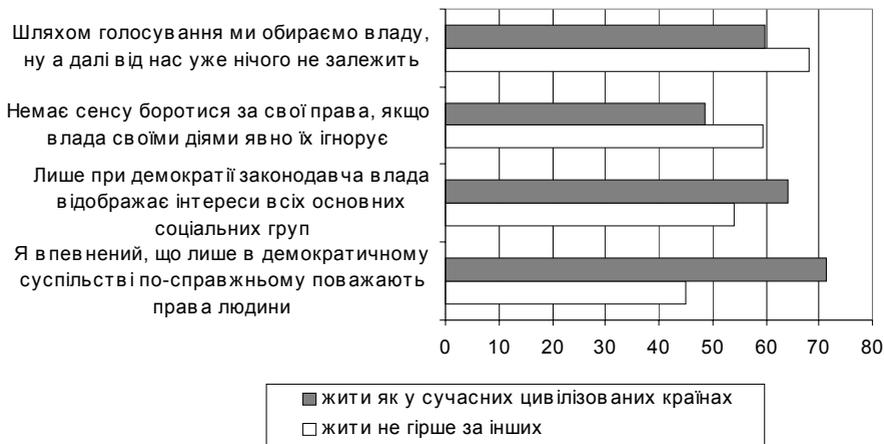

Рисунок 3. Ставлення прихильників різних моделей бажаного життя до демократії

що вони вже відбулися, оскільки в обох порівнюваних групах більшою є частка тих, хто орієнтований на цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн.

Загалом відмінності в орієнтаціях на західноєвропейські країни простежується у представників зазначених груп і у відповідях на інші запитання. Так, відповідаючи на запитання про те, чи скористалися б вони можливостями, які виникнуть, якщо для громадян України буде запроваджено безвізовий режим до країн ЄС, зазначили, що планують цим скористатися 45,3% представників групи зрівняльних орієнтацій і майже 60% з групи, орієнтованих на сучасні цивілізовані країни. Аналогічні відмінності спостерігаються і стосовно оцінки вступу України до Євросоюзу.

Зважаючи на те, що нас цікавлять загальні трансформаційні тренди, можна вважати, що поворот ціннісного вектора дійсно відбувається за умови збереження розбіжностей між групами у ціннісних пріоритетах протягом тривалого часу. Якщо зіставити ціннісні пріоритети аналізованих груп у 2003 та 2016 рр., можна побачити, що з ряду характеристик фіксуються сталі відмінності (табл. 2).

Загалом пропонований у дослідженні перелік складається з 20 цінностей, включаючи міцне здоров'я, міцну сім'ю,

Таблиця 2

**Порівняльна оцінка цінностей,
які вважаються “дуже важливими” (%)**

Цінності	2003		2016	
	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах	Жити не гірше за інших	Жити так, як живуть люди в сучасних цивілізованих країнах
Державна незалежність країни	37,4	46,6	39,2	49,3
Суспільне визнання	38,3	47,7	29,1	38,0
Матеріальний добробут	71,0	76,3	57,6	70,0
Можливість підприємницької ініціативи	11,6	22,4	21,6	31,0
Демократичний розвиток країни	26,5	33,8	31,3	38,3
Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	15,4	22,6	22,3	30,6
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	21,1	32,0	23,9	37,4
Підвищення освітнього рівня	32,3	53,5	27,5	42,0
Розширення культурного кругозору	20,9	29,9	24,5	32,6
Цікава робота	45,0	63,9	37,5	52,5

благополуччя дітей та ін. Проте відмінності між групами фіксуються, причому фіксуються стало, лише за групою ознак. Усі вони стосуються саме цінностей ринкової цивілізації. Зокрема, в якості головного модусу соціальної значущості виступає багатство. Характерно, що поступово у групі орієнтованих на зрівняльну модель життя, цінність цієї позиції зменшується, що, очевидно, пов'язано зі зменшенням самої цієї групи, яка охоплює тепер людей з більш виразною

ціннісною орієнтацією. Серед інструментальних цінностей відчутно акцентується важливість цінностей демократії, а також цінностей індивідуальної самореалізації.

Висновки. Проаналізовані вище емпіричні дані підтверджують, що на рівні життєвих орієнтацій і практик цивілізаційний вибір у сучасному українському суспільстві пов'язаний з налаштованістю на ринкову цивілізацію з акцентом на цінностях свободи, права та індивідуальної самореалізації. Водночас поки що залишається неясним, наскільки ці орієнтації стають реальними регуляторами поведінки. Можна констатувати, що загальна тенденція орієнтації на індивідуалістичні цінності є доволі виразною, що дає підстави характеризувати суспільство як таке, в якому відбувається поступовий цивілізаційний поворот з переорієнтацією від цінностей службової цивілізації до цінностей цивілізації ринкової. Головною небезпекою, що може виникнути на цьому шляху, є неможливість реалізувати нові соціальні очікування та ціннісні спрямування за відсутності радикальних реформ у самій системі суспільних відносин, які ще великою мірою є відбитком системи, заснованої на службовій діяльності. Якщо діяльність буде блокуватися, можна очікувати зростання соціальної напруженості і підвищення ймовірності протестних дій.

Література

1. *Поппер К.* Открытое общество и его враги / Карл Поппер. – М. : Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. – Т. 2. – 528 с.
2. *Смирнов П. И.* Фундаментальные ценности общества: универсальная типология / П. И. Смирнов // Теоретический журнал *Credo new*. – 2011. – № 2 (66). – С. 67–85.
3. *Бороноев А. О.* Цивилизация: естественный и управляемый этапы эволюции общества / А. О. Бороноев, П. И. Смирнов, Ю. М. Письмак // Цивилизация, государство и общество Евразии: вчера, сегодня, завтра : сб. ст. участников Международной научно-практической конференции (Москва, 11–12 ноября 2008 г.) – М. : РУДН, 2009. – С. 287–313.

**ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
СОЦІАЛЬНО-СТРУКТУРНІ АСПЕКТИ**

Аналізуються соціально-структурні аспекти громадянського суспільства в Україні, зокрема дві соціальні групи – молодь (18–29 років) і середній клас. Загалом підтверджується припущення, що ці групи є найбільш громадянсько активними і їх представники більшою мірою тяжіють до ліберально-демократичних цінностей. Це дає підстави розглядати молодь і середній клас як соціально ресурсну базу громадянського суспільства, не обмеженого лише формально організаційними рамками НУО.

Ключові слова: громадянське суспільство, молодь, середній клас, НУО.

Анализируются социально-структурные аспекты гражданского общества в Украине, в частности две социальные группы – молодежь (18–29 лет) и средний класс. В целом подтверждается гипотеза, что эти группы являются наиболее гражданско активными и их представители в большей степени ориентированы на либерально-демократические ценности. Это позволяет рассматривать молодежь и средний класс как социально ресурсную базу гражданского общества, не ограниченного лишь формально организационными рамками НПО.

Ключевые слова: гражданское общество, молодежь, средний класс, НПО.

The author analyses socio-structural aspects of civil society in Ukraine; in particular, there are two social groups: youth (aged 18–29) and middle class. The hypothesis is confirmed as a whole that these two groups are civically active ones, and their representatives are oriented to liberal democratic values to a higher extent. This allows considering youth and middle class as the social resource basis of civil society that is not constrained only formally by the organisation framework of NGO.

Keywords: civil society, youth, middle class, NGO.

Масова протестна активність громадян у період Революції гідності 2013–2014 рр. та потужна хвиля волонтерських громадських ініціатив у постмайданний період в Україні

актуалізували проблематику багатовимірного феномену громадянського суспільства, зокрема питання його соціально-структурної суб'єктності та вимірів¹. Серед спектру цих актуальних методологічних питань для будь-якого сучасного громадянського суспільства, зокрема, таке: що являє собою і з чого складається сучасне “громадянське суспільство” як соціальний актор?

У перспективі цього питання ми спробуємо проаналізувати деякі соціально-структурні аспекти та особливості розвитку сучасного українського громадянського суспільства. Щодо таких особливостей, які є важливими для цього аналізу, варто окреслити такі.

1. Громадські неурядові організації (НУО), з якими у домінуючих методологічних підходах найчастіше асоціюється структура громадянського суспільства, зберігають своє значення й актуальність для розуміння організаційно-структурної суб'єктності громадянського суспільства та його ідентифікації в Україні. Водночас для розуміння сутності та проявів вітчизняного громадянського суспільства, а також сучасних викликів, які стоять перед ним, більш адекватною є так звана широка концепція громадянського суспільства. Остання долає вузько інструментальне визначення “громадянського суспільства”, що зводить його суб'єктність здебільшого до мереж НУО, але розширює його розуміння до будь-яких цивільних процесів суспільної самоорганізації, не обов'язково формалізованих у статутно-організаційних рамках, та залучає у широке поняття “громадянського суспільства” вимір цивільності та суспільну самоорганізовану активність у публічному просторі всіх небайдужих та соціально відповідальних громадян.

2. Розмежування поміж “громадянським” (небайдужі, соціально відповідальні та активні громадяни) і “негромадянським” (патерналістськи налаштовані, аноміяно-адаптивні та суспільно пасивні громадяни) “суспільствами” є доволі умовним. Уявна демаркаційна лінія розподілу та конфігурація взаємин поміж цими двома “суспільствами” в межах одного соціуму змінюється залежно від контексту суспільно-

¹ Автор вдячний професору Н. Й. Черниш за її змістовні коментарі та зауваження до його монографії [1], міркування і відповіді на які великою мірою стимулювали задум та підготовку цього матеріалу.

політичних подій, зокрема, як свідчить досвід вітчизняних Майданів, під час масових громадянських мобілізацій.

3. Постмайданні виклики інституціоналізації громадянського суспільства, пов'язані з завданнями оцивілення та модернізації суспільних відносин у країні, включають широкий спектр проблем, серед яких такі: проблеми сталого розвитку громадських організацій, підвищення їх авторитету та суспільної довіри до їх діяльності; брак експертних знань та досвіду конструктивної публічної політики багатьох акторів громадянського суспільства, зокрема у сфері контролю за владою; потреба набуття практичного досвіду та навичок ефективного лобювання суспільних інтересів і верховенства права на всіх рівнях, включаючи повсякденні соціальні інтеракції; нейтралізація небезпек радикальних та екстремістських проявів неурядових груп та мереж у контексті збройного конфлікту на сході й актуалізації проявів нецивільного “громадянського суспільства”; проблема формування ефективних медіативних структур і форматів інклюзивного діалогу задля регулювання наростаючого широкого спектра соціальних конфліктів у країні.

З огляду на ці особливості розглянемо основний організаційно-структурний компонент вітчизняного громадянського суспільства – мережу неурядових громадських організацій (НУО). Однією з гострих проблем їх розвитку є низька участь громадян в їх діяльності, зокрема на рівні самоідентифікованого членства респондентів у загальнонаціональних моніторингових опитуваннях (*табл. 1*).

Моніторингові опитування щодо цього питання з 1994 по 2016 р. свідчать, що переважна частка респондентів (понад 80%) не належать до жодної з громадських організацій у їх широкому спектрі від політичної партії до творчої спілки. Основні фактори “свободи неучасті” громадян у добровільних громадських організаціях та об'єднаннях, а саме – байдужість, пасивність людей до суспільного життя та зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси – цілком відображають і певні інституціональні особливості розвитку громадянського суспільства в країні. Останні характеризуються, зокрема, таким: стала інституціональна недовіра до будь-яких організаційних утворень, стійкий комплекс патерналістських життєвих орієнтацій для багатьох людей, збереження та активне відтворення патронально-клієнтелі-

Таблиця 1

Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є? (%)

Варіанти відповідей	Роки								
	1994	1998	2002	2004	2008	2010	2012	2014	2016
Клуб за інтересами	2,0	1,3	1,2	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4
Політична партія	0,7	0,9	2,2	1,9	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,7	0,6	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6
Екологічний рух	1,3	1,5	2,0	1,3	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,7	0,7	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9
Нетрадиційна профспілка	0,3	1,4	0,3	0,4	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3
Творча спілка	1,2	0,7	0,4	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,0	2,1	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,8	2,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,8	1,4	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	4,0	4,2	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,9	0,4	0,5	0,4	0,8	0,2	0,3
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	0,6	0,9	0,7	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6
Не належу до жодної з громадських організацій	82,2	86,6	83,9	83,8	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1
Не відповіли	0,9	0,2	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1

стських відносин, складні процеси соціальної диференціації з доволі повільним і непослідовним формуванням самодостатнього “середнього класу” [1, с. 269–274].

Водночас відносно невисокі показники формального членства громадян у НУО в Україні не є прямо пропорційними можливостям та ефективності вітчизняного громадянського суспільства, ресурсна соціальна база якого, звичайно, не обмежується лише членами НУО. Про це свідчить, зокрема, протестна практика Євромайдану, абсолютна більшість (92 %) учасників якого не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів [2], і потужна хвиля волонтерства та солідаристських практик у постмайданний період. На нашу думку, саме ця трансформація у бік масових волонтерських і солідаристських практик зумовила і суттєве зростання суспільної довіри до громадських організацій.

У опитуваннях 2015 і 2016 рр. близько третини респондентів переважно або цілком довіряють благодійним фондам і громадським організаціям. Для порівняння: у 2006 р. рівень такої сукупної довіри до них становив лише 12,6%, а ще у 2013 р., перед Євромайданом – 17,8% респондентів довіряли цим інституціям. Тенденція високої довіри до громадських організацій протягом останніх двох років є визнанням впливу громадянського суспільства, з яким ці організації стало асоціюються у суспільній свідомості, а також і певним кредитом довіри самим цим організаціям щодо подальших перспектив їх трансформації у ефективні координаційні центри соціальної самоорганізації.

В яких же соціально-структурних кластерах концентрується потенціал громадянського суспільства або, перефразовуючи, – якою є його соціальна база?

Соціально структурною основою громадянського суспільства у його історичному формуванні були автономні, вільні та самодостатні громадяни, які усвідомлюють свої громадянські права та обов'язки і здатні їх захищати та обстоювати. У різні історичні періоди формування громадянського суспільства це були вільні громадяни античних демократій, “третій” (соціальний) стан (*tiers état*) та молода буржуазія Нового часу, середній клас багатьох сучасних суспільств. Важлива роль незалежного самодостатнього середнього класу у формуванні демократії² та громадянського суспільства часто наголошується у соціальній теорії – від Г. Моски до С. М. Ліпсета, Л. Даймонда та інших сучасних дослідників. У сучасних маніфестаціях громадянського суспільства від Східної Європи до Латинської Америки та Південної Азії саме середній клас, дрібна і середня буржуазія, городяни, студентство та інтелігенція були і є основними соціальними рушійми демократичної модернізації своїх суспільств.

Спробуємо проаналізувати ці теоретичні міркування на емпіричних показниках нашого соціологічного моніторингу, викремивши дві групи – молодь (18–29 років) та середній клас.

² Цей висновок є все ж таки теоретичною генералізацією з усіма обмеженнями останньої. Історичний досвід свідчить, що в окремих випадках, суспільствах та історичних обставинах середній клас і дрібна буржуазія можуть бути електоральною базою і авторитарних або навіть фашистських режимів (Німеччина у період 1930-х років та інші приклади).

Хоча цілком природно, що переважна більшість (47,7%) всіх членів громадських організацій представляє соціально і професійно активну групу людей середнього віку (30–55 років), у пропорційному представництві такого членства серед різних вікових груп саме молодь (18–29 років) має деякі переваги. П'ята частина представників молодшої генерації належить до (табл. 2).

Таблиця 2**Розподіл членства в НУО за віковими групами, 2016 р. (%)**

Членство в громадських організаціях	Вікові групи			Усього по масиву
	18–29 р.	30–55 р.	понад 55 років	
Члени будь-яких ГО	20,5	18,3	15,6	17,9
Не члени ГО	79,5	81,7	84,4	82,1

Молодь також є віковою групою, яка у своїх позиціях та ціннісних орієнтаціях, що асоціюються з громадянською активністю, зокрема здатністю протистояти незаконним рішенням уряду, майже збіжна з відповідними позиціями та орієнтаціями членів громадських організацій (табл. 3).

Подібності орієнтацій членів громадських організацій і молоді простежуються також більшою орієнтацією на західні цінності поміж цими двома групами, аніж загалом по масиву, а також у позиції щодо вибору поміж державним патерналізмом та власною соціально-економічною активністю. І хоча серед молоді, яка є дуже уразливою соціальною групою на сучасному ринку праці і деформованій соціальній політиці держави, є більше прихильників державного патерналізму,

Таблиця 3**Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?, 2016 р. (%)**

Соціальні групи	Варіанти відповідей		
	Ні	Важко сказати	Так
Члени будь-яких ГО	51,7	30	18,3
Молодь (18–29 років)	52,2	32,7	15,1
Середній клас	56,5	29,5	14,0
Не члени ГО	61,1	28,5	10,3
Всього по масиву	59,4	28,8	11,8

аніж серед членів НУО, відсоток “молодих патерналістів” все одно менше, аніж відповідний показник серед не членів громадських організацій та загалом по масиву (табл. 4).

Таблиця 4

Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?,
2016 р. (%)

Соціальні групи	Варіанти відповідей			
	Рівень життя громадянина (окрім неправездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	Важко сказати
Члени будь-яких ГО	18,3	63	14,3	4,3
Молодь (18–29 років)	17,4	58,4	20,5	3,6
Середній клас	17,6	61,0	19,2	2,2
Не члени ГО	12,3	56,3	28,3	3,2
Всього по масиву	13,3	57,5	25,8	3,4

Серед респондентів, які самоідентифікують себе з середнім класом в Україні, п'ята частина належить до будь-яких громадських організацій. Частка середнього класу, які є членами таких організацій (19,9%), є більшою, аніж серед респондентів, які не відносять себе до середнього класу (15,5%), і більшою показника такого членства загалом по масиву (17,9%) (табл. 5).

Таблиця 5

Представництво середнього класу в НУО, 2016 р. (%)

Членство в громадських організаціях	Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу?			Всього по масиву
	Мабуть, так	Мабуть, ні	Важко сказати	
Члени будь-яких ГО	19,9	15,5	23,7	17,9
Не члени ГО	80,1	84,5	76,3	82,1

Одначе – і тут показовим є те, що в групі респондентів, яким важко визначитись щодо своєї належності до цього соціального кластеру, відсоток належності до НУО є вищим (23,7%) – сама концепція і явище “середнього класу” в посткомуністичній Україні є доволі суперечливими. Український “середній клас” все ще не є структурно-соціальним, економічним і політичним аналогом такого кластеру західних суспільств. Як справедливо зазначає вітчизняна дослідниця О. Симончук щодо вітчизняного середнього класу, “в нашому суспільстві між професійно-освітнім статусом, з одного боку, доходом – з другого, престижем – з третього і соціальною самооцінкою – з четвертого боку, відсутній прямий зв’язок, вони не склалися у взаємозумовлену і взаємодетерміновану структуру” [3, с. 223]. У вітчизняних умовах концепція вільного, соціально-економічно самодостатнього громадянина, що є основою сталого громадянського суспільства, значно більше корелює з групою самозайнятих (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії). Майже третина респондентів цієї групи є членами якихось НУО.

Втім, навіть за певних застережень та умовності справжнього середнього класу в країні, респонденти, що ідентифікують себе з цією групою, більше відчують свою здатність протистояти незаконним рішенням уряду порівняно з тими, хто не відносить себе до середнього класу. Частка таких представників середнього класу (14%) майже однакова з такою часткою серед молоді і більше, аніж серед не членів громадських організацій та загального показника по масиву (табл. 3). Орієнтації представників середнього класу порівняно з респондентами, які не відносять себе до цієї групи, також більше тяжіють до західних цінностей і переважають у виборі поміж державним патерналізмом та власною соціально-економічною активністю на користь останньої. Майже 18% респондентів, що ідентифікують себе із середнім класом, вважають, що рівень життя громадянина (окрім непрацевдатних) має залежати від успішної діяльності його самого: для порівняння – загалом по масиву цю позицію поділяють близько 13% усіх респондентів.

Висновки. Проведений аналіз щодо двох соціальних груп – молоді (18–29 років) та середнього класу – загалом підтверджує припущення, що ці групи є найбільш громадянсько

активними. Пропорція представництва цих груп в НУО є більшою, аніж у середньому по масиву. Але, що більш важливо, позиції цих груп, зокрема, в їх здатності протистояти незаконним рішенням уряду, більшої орієнтації на західні цінності й соціально-економічну активність, дає підстави розглядати саме молодь і середній клас як природну соціально-ресурсну базу громадянського суспільства, не обмеженого лише формально організаційними рамками НУО. Коли молодь визначатиме майбутнє активного громадянського суспільства, то середній клас, який все ще формується в країні, через своє сприйняття ліберально-демократичних цінностей та завдяки “психології серединності” [3, с. 239] здатен актуалізувати важливий вимір цивільності у реалізації практик громадянського суспільства.

Література

1. *Степаненко В.* Громадянське суспільство: дискурси і практики / Степаненко В. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2015. – 420 с.
2. *Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що?* [Електронний ресурс] : прес-реліз опитування підготовлено Фондом “Демократичні ініціативи” (7–8 грудня 2013 р.) // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1>.
3. *Симончук О. В.* Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сьогоденного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.

УДК 316.4

*Т. Нікітіна,
кандидат соціологічних наук;
Т. Любива,
кандидат соціологічних наук*

ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ТА ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

У статті представлений аналіз громадської активності населення України у 2012 та 2016 рр. – до та після Революції гідності. Розглядаються фактори, які впливають на громадську активність, та розбіжність у поглядах активної меншості та пасивної більшості.

Ключові слова: *громадська активність, громадянське суспільство, Революція гідності.*

В статье представлен анализ гражданской активности населения Украины в 2012 и 2016 гг. – до и после Революции достоинства. Рассматриваются факторы, которые влияют на гражданскую активность, и различие во взглядах активного меньшинства по сравнению с пассивным большинством.

Ключевые слова: *гражданская активность, гражданское общество, Революция достоинства.*

The paper presents an analysis of civic engagement of Ukraine's population in 2012 and 2016 — before and after the Revolution of Dignity. The authors consider the factors influencing civic engagement and the difference in opinions of the active minority compared with the passive majority.

Keywords: *civic engagement, civil society, the Revolution of Dignity.*

Громадянське суспільство є важливою складовою демократичної системи управління країною. Його ще називають “третім сектором” нарівні з першим і другим секторами – державою і бізнесом. Громадянське суспільство – це публічний простір, в якому відбувається колективне обговорення спільних інтересів і в якому формується громадська думка. Громадяни можуть впливати на державну політику через інститути громадянського суспільства – недержавні організації, волонтерські рухи, політичні партії, професійні спільноти, клуби за інтересами, аналітичні центри тощо [1, с. 3]. Такі недержавні організації можуть приймати різні форми,

бути різного розміру та мати різні цілі. Наприклад, від всеукраїнської асоціації лікарів до Товариства любителів кактусів або від великої всеукраїнської політичної партії до ОСББ. Головне, щоб такі організації були незалежними від держави і допомагали своїм учасникам, формальним чи неформальним, досягати своїх прав та інтересів. Чим більше людей беруть участь у громадських організаціях різного роду, тим сильніше громадянське суспільство, оскільки тим більше важелів у простої людини впливати на політику на рівні району, населеного пункту, галузі економіки, певної сфери діяльності чи навіть країни. Механізми впливу на політику можуть реалізовуватись як через висвітлення проблеми, так і через просування конкретних законопроектів для розв'язання проблеми.

Ефективність громадянського суспільства залежить від багатьох факторів. Серед них можна зазначити рівень розвитку економіки в цілому, рівень фінансової підтримки громадських організацій внутрішніми або зовнішніми донорами, наявність людей, які вміють професійно керувати процесами у громадських організаціях, ставлення населення до громадських організацій, в тому числі завдяки ЗМІ, які формують певний імідж громадських організацій. Багато з цих індикаторів використовуються для розрахунку Індексу стабільності громадських організацій (Civil Society Organization (CSO) Sustainability Index) [2].

Поряд зі структурними факторами одним із найважливіших факторів ефективності громадянського суспільства є залученість населення до участі у громадських організаціях – тобто рівень громадської активності. *У даній статті ми ставимо за мету дослідити рівень громадської активності в Україні до та після Революції гідності, визначити чинники, що впливають на рівень громадської активності та дослідити погляди з приводу майбутнього активної та пасивної частини населення України.*

За даними багаторічного всеукраїнського моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство”¹, починаючи з розпаду СРСР і до сьогодні, в Україні

¹ Далі у даній статті всі результати спираються на дані моніторингового дослідження, окрім моментів, коли окремо не зазначено інше джерело даних.

спостерігається стабільно низький рівень громадської активності. На *рисунку* зображена динаміка участі принаймні в одній із таких організацій, об'єднань чи рухів як клуб за інтересами, політична організація, суспільно-політичний рух, екологічний рух, громадська організація, фонд, асоціація, нетрадиційна профспілка, творча спілка, спортивний клуб, товариство, професійне об'єднання, студентське товариство, молодіжна організація, релігійна організація, церковна громада, об'єднання фермерів або інша не зазначена у переліку організація/об'єднання/рух. За двадцять п'ять років незалежності сукупний рівень участі громадян у хоча б одній із названих організацій не перевищував 20%. У жодній з цих організацій не бере участі більше 5% українців. Найбільш численними є такі організації, як релігійні організації, церковні громади (4,4%), професійні об'єднання (2,7%) та спортивні клуби, товариства (2,7%) та клуби за інтересами (2,3%). Усі інші організації набирають не більше 2% дорослого населення України. У подальшому аналізі групу респондентів, які є членами принаймні однієї з вищезазначених організацій, об'єднань чи рухів, будемо називати “громадсько активні”, а групу тих, хто не є членами жодної, називатимемо “громадсько пасивні”.

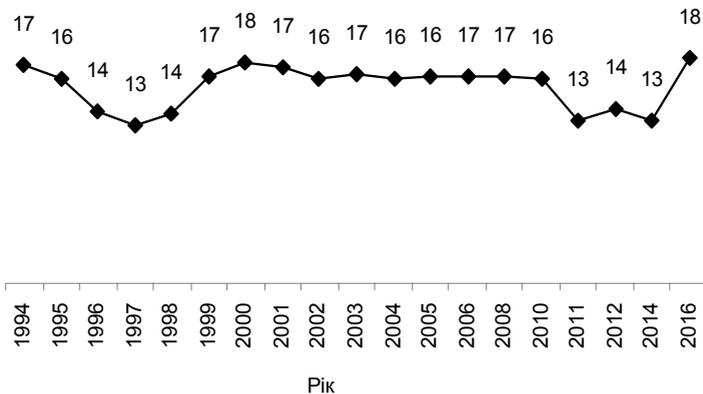

Рисунок. Рівень громадської активності українців.
Членство в організаціях, об'єднаннях чи рухах (%)

Для того, щоб кваліфікувати такий рівень громадської активності як низький, достатньо здійснити порівняння з іншими країнами. У нашому розпорядженні наявні дані Європейського соціального дослідження (ЄСД), яке в останнє проводилось в Україні у 2012 р.² У ЄСД використовується дещо інший індикатор для ідентифікації громадської активності³, але для з'ясування рівня громадської активності в Україні порівняно із іншими країнами він є прийнятним. За даними ЄСД, Україна перебуває у кінці списку європейських країн за рівнем громадської активності із показником 21%. На першому місці Норвегія (64%), далі слідують Німеччина (54%), Нідерланди (54%), Швейцарія (53%), Ісландія (52%).

На рівень громадської активності має вплив радянське минуле України. Радянську людину привчали бути частиною великого суспільного цілого, бути колективним створінням, що породило тип людини Homo Sovieticus [3]. Життя радянської людини було повністю регламентоване державою, особиста ініціатива пригнічувалась, тоді як деіндивідуалізація підтримувалась. Ідеальним радянським громадянином була деіндивідуалізована людина, якою було легко керувати, завдяки її патерналістським схильностям [4, с. 8].

Слід зазначити, що серед людей, які соціалізувались вже у незалежній Україні (18–30 років), вищий рівень громадської активності (24,5%), ніж серед тих, хто соціалізувався або більшу частину життя прожив у Радянському Союзі. Серед людей віком 31–39 років – 19,9% громадсько активних, серед людей віком 40–49 років – 17,4%, 50–59 років – 19,9%, 60–69 років – 13,4%, а серед тих, кому за 70 років, – 5%. Тобто молоде покоління менше відчуває вплив радянських практик і є більш громадсько активним.

За 25 років незалежності Україна пережила дві революції – Помаранчеву революцію у 2004–2005 рр. та Революцію гід-

² Європейське соціальне дослідження (ЄСД) – багаторічне порівняльне дослідження зміни установок, поглядів, цінностей і поведінки населення Європи. Збір даних здійснюється кожні два роки, починаючи з 2002 р., за вибірками, що репрезентативні для кожної країни-учасниці. Україна брала участь у п'яти хвилях (2004, 2006, 2008, 2010, 2012 рр.). Докладніша інформація: <http://www.europeansocialsurvey.org/>

³ За останні 12 місяців, як часто Ви брали участь у добровільній громадсько корисній діяльності або у діяльності благодійних організацій?

ності у 2013–2014 рр. Особливо після трагічних подій, що мали місце в ході Революції гідності та тим більше у зв’язку із воєнними подіями на сході України, можна було б очікувати зростання рівня громадської самосвідомості та зростання рівня громадської активності у суспільстві. Але, як свідчать дані моніторингового дослідження, ані революційні, ані трагічні, ані військові події не привели до значущого зростання рівня громадської активності в Україні. У 2016 р. рівень громадської активності лише повернувся на рівень, який був до президентства Віктора Януковича у 2010 р. З приходом до влади президента Януковича рівень громадської активності знизився. 2011 р. в Україні відзначився масштабними протестами, судовими процесами проти лідерів опозиції, збільшенням адміністративного тиску на НУО (неурядові організації), а також поглибленням економічної кризи. Фінансово-економічна криза серйозно відбилась на роботі НУО та організаційного потенціалу. Податкова реформа призвела до закриття понад 600 тис. малих і середніх підприємств, значно зменшуючи підтримку бізнесом НУО. НУО продовжують стикатися з браком людських ресурсів і величезними адміністративними витратами в результаті податкових реформ і економічної кризи [5, р. 210–211]. Докладніше причини зниження громадської активності розкриті у звіті Агентства США з міжнародного розвитку (United States Agency for International Development, USAID) [5]. Після подій 2013–2014 рр. рівень громадської активності потроху починає повертатись до рівня 2010 р. Згідно зі звітом за 2015 р. Агентства США з міжнародного розвитку зазначаються важливі якісні зрушення у напрямі розбудови громадянського суспільства: “В Україні громадянське суспільство продовжує відігравати важливу роль при формуванні порядку денного уряду у 2015 р., підштовхуючи парламент і уряд до просування реформ у вісімнадцяти сферах, зазначених у Дорожній карті реформ, яка була розроблена в рамках ініціативи “Реанімаційний пакет реформ” (РПР), що являє собою коаліцію громадських активістів, експертів та журналістів і зосереджена на проведенні реформ в Україні. Протягом усього року РПР був залучений у розробку 119 законів, шістьдесят із яких були прийняті парламентом” [2, р. 4]. Зазначені тенденції підтверджуються даними опитування населення.

Отже, за результатами моніторингового дослідження можна констатувати, що після Революції гідності не спостерігається значущого кількісного зростання рівня громадської активності, а лише її повернення до рівня 2010 р.

Слід відмітити, що у 2016 р. кількість громадсько активних людей (18%) є дуже близькою до кількості учасників Революції гідності (21%) [6, с. 229].

Між громадсько активним і громадсько пасивним населенням є ряд відмінностей, про що свідчать дані моніторингового дослідження 2016 р., вміщені в *таблиці 1*.

Громадсько активних більше у Центрі та на Заході, тоді як громадсько пасивних – на Сході і Донбасі. Як вже було зазначено вище, серед молоді рівень громадської активності вищий, ніж серед старшого покоління, яке соціалізувалось і прожило більшу частину життя у СРСР. За статевим складом та національністю значущих відмінностей між громадсько активними і пасивними не спостерігається. Рівень громадської активності дещо вищий у містах порівняно з селами та СМТ, хоча відмінності на межі статистичної значущості.

Загалом, активні громадяни дещо вище оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї. Цей висновок співвідноситься з припущенням стосовно того, що бідніші люди є менш схильними приєднуватися до добровільних організацій та рухів, оскільки вони витрачають більше часу і зусиль на забезпечення базових потреб, а не для того, щоб брати участь у неприбутковій діяльності [4, р. 8].

Половина населення України (49,9%) вважає, що їх життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин. Серед громадсько активної меншості таких людей менше – громадсько активні люди більшою мірою вважають, що здатні самі впливати на своє життя. Це відповідає попереднім дослідженням з приводу того, що особи з більш активною життєвою позицією більш схильні приєднуватись до неурядових організацій [4, р. 9].

На підтвердження попередньої тези свідчить також те, що серед громадсько активних більший відсоток тих, хто цікавиться політикою і має ту чи іншу визначену політичну орієнтацію (визнають одну із політичних течій як найближчу собі).

Громадсько активні в цілому більше задоволені своїм життям, ніж громадсько пасивні.

У групи громадсько активних українців значуще вище соціальне самопочуття (середнє значення ПСС⁴ 40,4 на проти- вагу 38,6 у громадсько пасивних), проте є вищим індекс соціальної напруженості (середнє значення 7,0 на проти- вагу 4,2 у громадсько пасивних), іншими словами, соціально ак- тивні є більш готовими до соціального протесту у разі, коли порушено їхні права та інтереси.

Окрім цього, громадсько активні є більш толерантними до осіб інших національностей – у них значуще нижчий індекс соціальної дистанційованості (середнє значення 4,6 на проти- вагу 4,8 у громадсько пасивних).

Громадсько активні і громадсько пасивні також відрізня- ються поглядами у майбутнє (*табл. 2*). Загалом, у громадсько активних переважають позитивні почуття стосовно власного майбутнього: стосовно власного майбутнього їм частіше влас- тиві почуття оптимізму та упевненості, тоді як для громадсь- ко пасивних більш властиве почуття безвиході. Так само серед громадсько активних більше тих, у кого виникають позитивні

Таблиця 1

Характеристики громадсько активних і громадсько пасивних жителів України, 2016 р. (%)

<i>Характеристики</i>		<i>Громадсько активні (n=322)</i>	<i>Громадсько пасивні (n=1480)</i>
Стать	Чоловіча	44,1	45,5
	Жіноча	55,9	54,5
Вік	18–29 років	24,5	20,7
	30–39 років	19,9	20,3
	40–49 років	17,4	15,6
	50–59 років	19,9	20,1
	60–69 років	13,4	14,7
	70 років і більше	5,0	8,6*
Регіон	Захід	27,0*	19,6
	Центр	41,9*	35,5
	Південь	10,9	10,7
	Схід	16,5	23,9*
	Донбас	3,7	10,4*

⁴ Інтегральний індекс соціального самопочуття змінюється від 20 до 60, де 40 – умовний нуль, чим вище значення, тим краще соціальне самопочуття.

Розділ перший

Продовження таблиці 1

<i>Характеристики</i>		<i>Громадсько активні (n=322)</i>	<i>Громадсько пасивні (n=1480)</i>
Тип населеного пункту	Місто	64,6	59,0
	Село/СМТ	35,4	41,0
Оцінка матеріального стану сім'ї	Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraуємо	2,9*	0,8
	Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	2,9	4,9
	Вистачає лише на продукти харчування	41,0	49,1*
	Вистачає загалом на прожиття	33,2	31,9
	Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	15,2*	10,9
	Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	4,2*	1,9
	Живемо у повному достатку	0,6	0,4
Національність	Українець	91,3	88,4
	Росіянин	7,8	9,8
	інша	0,9	1,8
Від чого залежить життя (локус контроль)	Здебільшого від зовнішніх обставин	12,8	19,5*
	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31,8	31,8
	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	33,6	31,4
	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	13,1	11,4
	Здебільшого від мене	8,7	6,0
Політична орієнтація	Визначена	64,2*	44,6
	Не визначена	35,8	55,4*
Якою мірою Вас цікавить політика?	Зовсім не цікавить	20,2*	27,3
	Певною мірою цікавить	58,3	61,5
	Дуже цікавить	21,5*	11,2
Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?	Зовсім не задоволений	8,7*	15,8
	Скоріше не задоволений	32,4	37,4
	Важко сказати, задоволений чи ні	16,2	16,0
	Скоріше задоволений	34,6*	27,8
	Цілком задоволений	8,1*	3,0

* Різниця статистично значуща мінімум на рівні 5%.

Таблиця 2

**Почуття стосовно власного майбутнього і майбутнього
України громадсько активних і громадсько пасивних,
2016 р. (%)**

<i>Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?</i>			<i>Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?</i>		
	Активні (n=322)	Пасивні (n=1476)		Активні (n=322)	Пасивні (n=1478)
Надія	49,7	45,3	Надія	47,8	43,7
Оптимізм	35,1*	28,0	Оптимізм	32,0*	19,7
Інтерес	17,1	15,0	Інтерес	14,9*	8,9
Упевненість	18,0*	10,2	Упевненість	16,8*	5,8
Радість	6,5	4,9	Радість	4,0*	1,9
Задоволеність	4,7	3,5	Задоволеність	3,7*	1,8
Розгубленість	19,9	18,4	Розгубленість	13,0	14,2
Байдужість	2,2	2,1	Байдужість	0,6	1,9
Тривога	30,7	33,1	Тривога	31,7	39,0*
Страх	14,9	17,3	Страх	19,3	23,7
Безвихідь	6,5	10,6*	Безвихідь	9,6	11,3
Песимізм	5,6	7,5	Песимізм	6,8	11,0*

* Різниця статистично значуща мінімум на рівні 5%

відчуття стосовно майбутнього України – оптимізм, інтерес, упевненість, радість, задоволеність, тоді як у громадсько пасивних частіше виникають тривога та песимізм.

Отже, попри всі потрясіння, які переживає Україна, більшість населення є пасивними у громадському сенсі. Активна меншість становить не більше 20% – саме така частина населення брала участь у Революції гідності, а після революції рівень громадської активності не підвищився. Громадсько активна меншість значно відрізняється від пасивної більшості. Громадсько активні люди в цілому мають більш активну життєву позицію, вважають, що самі можуть впливати на своє життя, більшою мірою цікавляться політикою, більшою мірою задоволені життям, є більш толерантними і з більшим оптимізмом дивляться у майбутнє – своє та України. Тоді як пасивна більшість ще не засвоїла моделі участі у

громадянському суспільстві і тому не відчуває своєї здатності впливати на перебіг подій у суспільстві, менше задоволена своїм життям і із песимізмом дивиться у майбутнє.

Розвиток демократії в Україні багато в чому залежить від того, чи буде зменшуватись частка пасивного населення і чи буде зростати частка тих, хто захоче взяти на себе відповідальність за своє життя і за життя країни.

Література

1. *Lutsevych O.* How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine / Orysia Lutsevych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevych.pdf

2. *The 2015 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1861/Europe_Eurasia_CSOSIReport_2015_Update8-29-16.pdf

3. *Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х* / отв. ред. Ю. А. Левада. – М. : Мировой океан, 1993. – 300 с.

4. *Gatskova K.* Third Sector in Ukraine: Civic Engagement Before and After the “Euromaidan” / Kseniia Gatskova, Maxim Gatskov [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://link.springer.com/article/10.1007/s11266-015-9626-7>

5. *2011 Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 15th Anniversary Edition* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.usaid.gov/europe-urasia-civil-society/cso-sustainability-2011>

6. *Нікітіна Т.* Учасники Революції гідності: портрет, динаміка настроїв та погляди у майбутнє / Тетяна Нікітіна, Тетяна Любива // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 227–239.

ДИНАМІКА ВІДКРИТОСТІ ТА ЗАКРИТОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Зустріч українського суспільства із Заходом дала змогу сприйняти ідеї, які принесли в традиційне суспільство відкритість, завдяки якій здійснилася рецепція таких уявлень, як індивідуалізм, приватна власність, терпимість і демократія. Але водночас українське суспільство познайомилося з ідеями, які радше варто ототожнювати з раннім романтизмом, аніж з лібералізмом. Засвоївши ці ідеї, воно стало вважати основою історичної свідомості “саморозуміння”, самоідентифікацію. У результаті імпульси традиційного суспільства до відкритості обернулися, навпаки, замиканням суспільства навколо ідеї національної спільноти.

Ключові слова: українське суспільство, відкритість, закритість, лібералізм, демократія.

Встреча украинского общества с Западом позволила воспринять идеи, принесшие в традиционное общество открытость, благодаря которой осуществилась рецепция таких представлений, как индивидуализм, частная собственность, терпимость и демократия. Но одновременно украинское общество познакомилось с идеями, которые скорее следует отождествлять с ранним романтизмом, чем с либерализмом. Усвоив эти идеи, оно стало полагать основой исторического сознания “самопонимание”, самоидентификацию. В результате импульсы традиционного общества к открытости обернулись, напротив, замыканием общества вокруг идеи национального сообщества.

Ключевые слова: украинское общество, открытость, закрытость, либерализм, демократия.

The meeting of Ukrainian society with the West allowed perceiving the ideas which had brought openness to traditional society. Owing to this openness the society comprehended such ideas as individualism, private property, tolerance and democracy. At the same time the Ukrainian society has made acquaintance with the ideas that should rather be identified with early romanticism than with liberalism. These ideas being learnt, the society began supposing “self-understanding”, self-identification as the basis of historical consciousness. As a result, the urge of traditional society to openness

turned, on the contrary, into society's concentration on the idea of national community.

Keywords: *Ukrainian society, openness, closeness, liberalism, democracy.*

Акт проголошення незалежності України в 1991 р. означав не тільки факт появи на політичній карті світу нової європейської держави, а й водночас відмови від того політичного устрою, який існував упродовж багатьох років на даній території. Встановлення незалежної держави передбачало радикальне розставання з комуністичним минулим і пов'язаними з ним формами організації соціального життя. По суті, перед суспільством, його політичною елітою не стояла проблема вибору, який шлях подальшого розвитку слід обрати. Перед суспільством, що звільнилося від імперського минулого, як зразок політичної організації стояли європейські держави з усталеною демократією, ринковою економікою, а головне, високим рівнем життя. Для того, щоб досягти рівня цих зразкових європейських держав, був змальований певний шлях, що отримав загальну назву "*модернізація*".

Падіння комуністичного режиму сприяло встановленню принципу відкритості у всіх сферах (ідеологічній, культурній, політичній та економічній), стимулювало зростання культурних взаємодій між Україною і Європою та якнайшвидшу адаптацію західних моделей соціально-економічного життя. Спробуємо осмислити в категоріях "відкритості" і "закритості" процес модернізації в історії сучасної України, спираючись на дані моніторингу, що регулярно проводяться Інститутом соціології НАН України вже понад чверть століття.

Досвід модернізації України вельми специфічний і являє собою або ухилення від встановлених на Заході норм, або ряд систематичних поступок тиску модернізації при збереженні глибинних старих звичок. Досвід модернізації України, згідно з думкою західних соціологів (Дж. Арнасон), краще розуміти як одну з "альтернативних модернізацій". Це не стільки довгоочікуване "сподіване" повернення до Європи і встановлення робочого режиму "відкритого" суспільства, скільки початок нової диференціації досвіду відкритості та закритості й зростання напруження між цими двома взаємовиключними прагненнями.

Як довела Дж. Арнасон у своєму аналізі множинних модерностей і моделей модернізації, варто розрізняти суспільства, що пережили модернізацію завдяки “внутрішній логіці” свого існування, від тих, що “просто потрапили в орбіту геополітичних та історичних обставин”.

Траєкторії модернізації в Україні передусім відзначаються залежністю від зовнішнього впливу і часом є явним відтворенням зовнішніх стимулів. Реалізація західного проекту модернізації в Україні зазвичай розумілася як спорудження “каналів відкритості” в периферійному для Європи регіоні, де раніше панували марксистська ідеологія, традиціоналізм і авторитарні форми самосвідомості. Однак принципам відкритості в Україні завжди протистояв проект побудови держави на базі самобутніх традицій, а національна ідентифікація була пов’язана з більш загальними цивілізаційними установками (головною з яких був міф про Центральну Європу як про наддержавне утворення, що відповідає інтересам кожної з цих націй).

Так, у відповідях на запитання моніторингу *“Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу?”* зберігається стійка тенденція вибору шляху розвитку, спрямованого на використання власних ресурсів і зміцнення національної безпеки. Якщо в 1994 р. тільки 12,9% респондентів підтримували самостійний шлях розвитку України, то у 2016 р. їх кількість зросла до 35,1%.

Установка на національну відособленість і самобутність на практиці часто оберталася тоталітарними прагненнями. Такі настрої в суспільстві особливо зміцнюються тоді, коли багаторічні спроби його реформування сприймаються часом як джерело постійних лих і принижень. Спроба модернізації суспільства в такій ситуації тлумачиться як марна і вигідна виключно вузькому прошарку олігархів: вона не вдосконалює це суспільство і навіть не затверджує його винятковість, а лише руйнує його. Як правило, в суспільній свідомості зливається в один образ портрет олігарха і ватажка злочинного світу. Тому не випадково понад 30% респондентів стабільно вважають, що мафія і злочинний світ відіграють значну роль у житті українського суспільства.

Адаптація модерності й сучасних інститутів у такій версії радикалізує соціальні тенденції, що ведуть до закритості.

Виявлені соціальні тенденції до закритості можна відстежити у різних сферах соціального життя. У сфері ідеології відособленість зумовлена абсолютистським розумінням політики – вона визнає тільки один вид дискурсу, вважаючи його справжнім вираженням потреб суспільства. Носієм такого єдино правильного виду дискурсу є авторитарний лідер з його унікальною здатністю за допомогою наказу приводити в рух величезні маси людей і брати на себе всю відповідальність за прийняті рішення. Не випадково умонастрою українців так близька політична діяльність президента Білорусі О. Лукашенка, який безкомпромісно намагається боротися з будь-якими проявами опозиції в своїй країні. 16,0% (2016 р.) українців дають найвищу оцінку (за десятибальною шкалою) політичному лідерові білоруського народу. Стабільно 62,5% (2016 р.) респондентів вважають, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни набагато більше, аніж усі закони та дискусії.

Ідеологічна закритість, притаманна радянському суспільству, де відкидалося будь-яке відхилення від єдино правильного марксистсько-ленінського вчення, в сучасній Україні знаходить своє продовження у парадоксальному феномені неприйняття багатопартійної системи. При цьому кількість противників багатопартійної системи з кожним роком не зменшується, а навпаки – зростає. Якщо в 1994 р. з наявністю багатопартійної системи не погоджувалася майже третина опитаних (29,8%), то в 2016-му їхнє число добігає ледь не до половини населення (44,7%).

Такі настрої українського суспільства дивним чином поєднуються з домінуванням ліберальної риторики і прагненням будувати правову європейську державу, що спирається на такі принципи, як свобода особистості, свобода слова, друку, зборів, утворення союзів тощо. Так, опитування 2016 р. засвідчило, що дві третини українських громадян (67,2%) не задоволені тим, як розвивається демократія в країні.

Українське суспільство дає приклад того, як у суспільній свідомості можуть легко уживатися, за винятком випадків явної суперечності одне одному, не тільки протилежні ідеологічні поняття, а й те, як вони можуть утворювати аморфні, важко верифіковані конгломерати, що поєднують у собі різні періоди соціальної історії в житті кожного громадянина України.

У сучасному українському суспільстві ліберальна риторика набула безальтернативного статусу і надала різним видам репрезентації “ліберальної” демократії тотального характеру. Заборона комуністичної партії і розпочата українською владою широка кампанія декомунізації продовжує тенденцію до закритості політичного дискурсу.

Зустріч із Заходом дала змогу сприйняти ідеї, які принесли традиційному суспільству відкритість, завдяки сприйняттю широким загалом таких уявлень, як приватна власність, індивідуалізм, терпимість і демократія. Але водночас українське суспільство познайомилося з ідеями, які скоріше варто ототожнити з раннім романтизмом, аніж із лібералізмом. Засвоївши ці ідеї, воно стало вважати основою історичної свідомості “саморозуміння”, самоідентифікацію. У результаті імпульси традиційного суспільства до відкритості обернулися, навпаки, замиканням суспільства навколо ідеї національної спільноти.

Про рівень терпимості українського суспільства може свідчити його ставлення до смертної кари. Тут можна спостерігати невелику тенденцію до зменшення прихильників смертної кари. Так, 2002 р. за смертну кару висловилися 66,8% опитаних, натомість 2016-го – вже 43,0%.

Процес модернізації українського суспільства відбувається в ситуації “подвійного повернення”: націоналізму і релігії. Ймовірно, повернення двох векторів, які перестали бути частиною великої політики в основних європейських державах (виняток становить Росія), пов’язане з недовірою до ідеалів “відкритого” суспільства і тривалим впливом закритості українського простору. Однак, на нашу думку, відродження національних почуттів і релігії, які зазнавали постійних репресій за часів комуністичної влади, краще розуміти як своєрідну критику амбітних наративів лібералізму та європеїзму. Прихильники національно-релігійного відродження тужать за втратою місцевої автономії, нарікають на нову соціальну диференціацію, обурюються винищенням місцевих традицій і передусім традицій соціальної взаємодопомоги.

Відсоток опитаних громадян України, для яких важлива участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів), неухильно зростає і в 2016 р. сягнув 42,2%.

Закритість культури – прямий вираз нетерпимості до зовнішніх впливів, які особливо посилилися в результаті військового конфлікту з Росією. Передбачається, що українська культура є самобутньою, репрезентує себе в кожному члені суспільства і повинна бути максимально захищена від російського впливу. Тому проводяться політичні заходи, які забороняють демонстрацію російських фільмів і ввезення російськомовної книжкової продукції. На даний час ми продовжуємо спостерігати тенденцію, що веде до політичної закритості, коли допустимим виявляється політичний агент тільки одного роду – саме він прославляється як добродійне джерело розвитку, тоді як опозиція і всі незгодні сприймаються як загроза системі (вороги України).

Отже, в Україні протиставлення модернізму і відкритості традиціоналізму і закритості саме по собі проблематично, і тому історія модернізації держави має бути осмислена заново: не як привнесення ззовні віянь прогресу, а як спроба адаптації до місцевих обставин інститутів демократичного суспільства. У процесі цієї адаптації відкривається суперечливість модернізації України, яка полягає у напруженості протилежних принципів, що мають на увазі як відкритість, так і закритість суспільства.

**ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ
СВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗМІНИ
СИМВОЛІЧНИХ УНІВЕРСУМІВ В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена процесу формування політичної демократичної свідомості в українському суспільстві в контексті загальної зміни ціннісно-смыслових матриць, що відбувається в країні останні три десятиліття. Автор аналізує, які головні перепони виникають у цьому процесі та дає характеристику кожній з них. Стан сформованості політичної демократичної свідомості визначається одним з індикаторів незавершеності заміни старої ціннісно-смыслові матриці новою.

Ключові слова: політична демократична свідомість, патерналізм, безвідповідальність, символічний універсум.

Статья посвящена процессу формирования политического демократического сознания в украинском обществе в контексте общих изменений ценностно-смысловых матриц, что происходит в стране последние три десятилетия. Автор анализирует, какие главные преграды возникают в этом процессе и характеризует каждую из них. Состояние сформированности политической демократии сознания определяется одним из индикаторов незаконченности замены старой ценностно-смысловой матрицы новой.

Ключевые слова: политическое демократическое сознание, патернализм, безответственность, символический универсум.

The paper is focused on how a democratic type of political consciousness is being formed in Ukrainian society against the backdrop of overall changes in the matrices of value and meaning, which has been taking place in Ukraine for the last three decades. The author analyses the main obstacles emerging in this process and describes each of them. Whether a democratic type of political consciousness has been formed or not, we can judge by one of the indicators of incomplete replacement of the old matrix of value and meaning by a new one.

Keywords: democratic type of political consciousness, paternalism, irresponsibility, symbolic universe.

Цього року виповнилася чверть століття як українське суспільство живе у нових умовах, нових соціальних відносинах. Такий значний період дає змогу побачити як основні тенденції розвитку соціуму в цілому, так і те, що у ньому за цей час так і не виробилася політична демократична свідомість. Нарис основних причин останнього і є темою даної статті.

Цю розвідку ми робимо в рамках загальної концепції зміни ціннісно-сміслових матриць – символічних універсумів – яку слід коротко подати для розуміння наступної логіки статті. Поняття “символічний універсум” (запозичене у П. Бергера та Т. Лукмана [1; 3]) визначається нами як мета-сміслова система, яка формує матрицю бачення й пропонує інтепретації об’єктивних, інтерсуб’єктивних і суб’єктивних подій або явищ. Найважливішими характеристиками символічного універсуму є його спроможність задавати межі комунікації й інтерпретації у повсякденному житті. Як зазначалося у наших попередніх статтях [2], важлива риса символічного універсуму полягає у його інтегративності: він організовує для соціального актора систему соціальних координат від моменту його народження і до самої його смерті. Існування людини в символічному універсумі диктується об’єктивними й суб’єктивними причинами.

Об’єктивні причини необхідності символічного універсуму зумовлені прагненням соціальної системи до стабільності, оскільки він уніфікує та впорядковує соціальну реальність для акторів. Суб’єктивні ж причини необхідності символічного універсуму зумовлюються насамперед через подолання страху індивіда перед хаосом.

Хоча символічні універсуми є інваріантними для кожного суспільства, з огляду на їхню природу, концепція боротьби універсумів є потужним евристичним потенціалом насамперед для вивчення та розуміння суспільств, що трансформуються. Адже саме у цих суспільствах яскраво проявляються зазвичай латентні механізми та структури підтримки та зміни символічних універсумів. Період трансформації є періодом інтенсивної, а відтак і такої, що добре спостерігається, символічної боротьби та зміни мета-сміслових матриць. Хрестоматійним прикладом подібного суспільства є українське, яке переживає саме такі процеси.

Тут слід згадати про концепцію доменів символічного універсуму як царин смислотворчості. Вони є ідеально-типовими конструктами у Веберівському розумінні, тому в реальному житті перебувають у органічному взаємозв'язку, тож їх важко виділити у чистому вигляді. Усього виділено кілька основних доменів символічного універсуму: мовний, ціннісний, економічний, історичний, політичний, релігійний, домен мистецтва, філософсько-науковий. З огляду на тему даної статті ми розглядатимемо зміни у ціннісному та у зв'язку з вище органічною переплетеністю доменів – у політичному доменах.

Заміна однієї суспільної матриці іншою з необхідністю включає основні настрої та оцінки населення щодо базових критеріїв розвитку суспільства. Одним з таких показників, без сумніву, є соціально-політична модель устрою суспільства, суспільний договір між абсолютною більшістю громадян, які мають право обирати та невеликою кількістю політиків-управлінців, які пропонують свої послуги з делегування їм владних повноважень. Розглянемо перехід суспільства від старої ціннісно-сислової матриці, яку умовно позначимо “авторитарною”, до нової матриці, що втілюється в “демократичній” моделі.

Якщо спиратися на багаторічні дані моніторингу Інституту соціології НАН України, то можна дійти висновку, що перехід від першої до другої моделі в основних рисах уже відбувся. Дійсно, якщо ми питаємо респондентів, наскільки вони погоджуються із твердженням про те, що демократія є найкращим з політичних устроїв для сучасної держави, то більшість (69%) тією чи іншою мірою погоджується із цим твердженням і лише 11% висловлюють протилежну точку зору. Крім того, більшість вважає саме демократію основою для стійкого економічного розвитку країни (майже ті самі пропорції підтримки-непідтримки). Насамкінець, переважна більшість респондентів заявляють, що не задоволені тим, як демократія розвивається в Україні. Здавалося б, українці після чверті століття незалежності нарешті демонструють стійку відданість демократії, більшість убачає запоруку успіху виключно у демократичному шляху розвитку.

Однак перші ж глибші розвідки демонструють, що постульована більшістю суспільства відданість демократичній моделі постає радше за формальною, а не сутнісною ознакою.

За обмеженості місця розглянемо лише кілька індикаторів, які належать одразу до ціннісного та політичного доменів і що свідчать про відсутність справжнього, а не декларативного, переходу українських громадян до дійсно демократичної свідомості як одного з показників заміни одного універсуму іншим. Водночас вони є фундаментальними показниками. До таких ми відносимо кілька опозицій, до різних полюсів яких так чи інакше тяжіє суспільна свідомість. Першою опозицією є відповідальність–безвідповідальність за стан справ у країні, з нею тісно пов'язана інша: відчуття можливості–неможливості контролювати владу. Наступним показником, який демонструє наявний стан справ стосовно готовності наших громадян до демократичного устрою, є їхня залученість до громадських об'єднань, організацій тощо. Нарешті, важливим індикатором, на якому ми спинимось, є схильність до патерналізму, яка проявляється у бажанні сильної руки.

Усі ці індикатори тісно взаємопов'язані й черговість їх розгляду тут не є головною, такою, яка свідчить про їхню ієрархічну структуру.

Проблема відсутності відчуття відповідальності у громадян за стан справ у державі не є новою, про що свідчать дані моніторингу. Більшість опитаних з року в рік, відповідаючи на запитання про те, яку особисту відповідальність вони несуть за стан справ у країні, обирали варіант “ніяку”. Лише кілька відсотків стверджували, що несуть повну відповідальність. Поряд із тим порівняння відповідей за літо 2013 р., як “домайданівського” показника та літа 2015 р., як періоду, коли зміни, що сталися у громадській свідомості, вже почали набувати стійких рис, демонструє деяке покращення у питанні відчуття українцями своєї відповідальності.

Якщо у 2013 р. жодної відповідальності за стан справ в Україні не відчували 67%, то у 2015-му їх стало вже лише 56%. Зміни дійсно помітні та водночас навіть після усіх драматичних подій на Майдані та після нього, порівняна більшість респондентів так і не стала відчувати особисту відповідальність за ситуацію в державі, хоча б часткову.

Більше того, навіть коли запитання ставиться про відчуття відповідальності не в цілому в країні, а в конкретному населеному пункті, в якому проживає респондент, так само близько

половини не відчують жодної відповідальності. Отриманий у 2015 р. показник (частка “ніякої відповідальності” – 47% та “часткову відповідальність” – 38%) є найкращим за останні роки і свідчить про певне підвищення відчуття відповідальності серед громадян. Однак навіть цей показник після усіх подій кількох минулих років демонструє: лише невелика частина українців узяла на себе відповідальність не те що за стан справ у всій країні, а навіть за стан справ у власному населеному пункті.

Безвідповідальність в українському суспільстві проявляється і у його електоральній активності та відсутності традиції контролю за тими, кому делегуються владні повноваження. Щодо першого, то воно яскраво демонструється традиційно низькою електоральною активністю на місцевих виборах. Президентські вибори, які є більшою мірою шоу, розрахованим на емоції, а не на змагання раціональних аргументів та парламентські вибори, які дещо меншою мірою, однак також здебільшого захоплюють українських громадян, демонструють порівняно високі показники явки виборців – принаймні понад 50%. Натомість місцеві вибори з великими труднощами змушують лише близько третини виборців прийти на дільниці. Це особливо показово з огляду на те, що за всієї постульованої демократичності існуючої системи громадянину доволі важко контролювати народного депутата, не кажучи вже про президента країни. Тоді як місцеві депутати, депутати обласних рад є здебільшого вихідцями з безпосереднього оточення громадянина, і доступ до них є набагато легшим для нього. Та, що важливо, саме вони ухвалюють велику кількість рішень, які безпосередньо відбиваються на повсякденному житті індивіда.

І тут ми доходимо до проблеми контролю над обранцями з боку суспільства, точніше його відсутності. Як підтверджують відповіді більшості опитаних, люди лише обирають владу, а далі, як вони вважають, від них вже нічого не залежить. У протилежному впевнений лише кожен п'ятий громадянин.

Абсолютна більшість українського суспільства (83%) впевнена у тому, що контроль за законодавчою та виконавчою владою є недостатнім.

Цікаво, що стільки ж відсотків громадян заявляють, що не є членами жодного громадського об'єднання, організації,

руху чи, бодай, політичної партії. Відтак жодної участі в суспільному житті країни вони не беруть, окрім чергових чи позачергових виборів до Верховної Ради або ж Президента і, як ми зазначили вище, набагато меншою мірою – місцевих виборів. Не додає оптимізму і той факт, що відповіді щодо членства в організаціях, об'єднаннях, рухах, партіях молоді та старшого покоління як когорт, які мають досвід життя у двох типах суспільств, майже не відрізняються. Таким чином, сподівання на молодь, яка змінить попереднє покоління і матиме зовсім іншу громадянську свідомість, поки що не справджуються.

Так само патерналізм, який проявляється, в тому числі й у бажанні сильної руки в Україні, фактично не має чіткої вікової належності. Відповідаючи на запитання, чи погоджуєтесь ви, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії, представники молоді, які народилися та соціалізувалися вже за умов сучасної незалежної України (до 30 років), здебільшого погоджуються із цим твердженням: 61% відповідає, що погоджується, і кожен четвертий – навпаки. Якщо ж порівняти зі старшим поколінням, яке соціалізувалося та прожило більшу частину життя за інших умов і здебільшого не змогло пристосуватися до нових умов (старші за 55 років), то розподіл відповідей на це запитання мало чим відрізнятиметься від того, як відповідали представники нового покоління українських громадян: 66% погоджуються з цією тезою і трохи менше чверті не погоджуються, що країна потребує сильних керівників, а не дискусій та законів.

Сюди ж можна віднести схильність української спільноти до сильної президентської руки. Згідно із результатами багаторічних досліджень українці є прихильниками президентської республіки. Тому роль президента країни порівняна більшість вбачає у тому, аби він був главою уряду і брав на себе усю відповідальність за зовнішню та внутрішню політику, як це, наприклад, відбувається у Сполучених Штатах. Лише кожен п'ятий вважає, що президент має ділитися владою з прем'єр-міністром, затвердженим парламентом, як це відбувається в нашій країні нині. Ще менше тих, хто виступає за передачу всієї повноти влади не президенту, а прем'єр-міністру. І усього 6% виступають проти інституту президентства як такого.

Важливо зазначити, що влітку 2013-го, ще до подій на Майдані та усього, що було після них, пропорції відповідей респондентів на запитання щодо повноважень глави держави були майже тими ж самими. Уже тоді рейтинг Віктора Януковича був негативним і українці йому здебільшого не довіряли. Поряд із тим шлях, який пройшов тодішній президент від порівняно високого рівня довіри до недовіри більшості населення був доволі традиційним і навіть можна сказати “нормальним” для українського глави держави. Однак тоді сприйняття Януковича населенням аж ніяк не було таким негативним, яким воно стало після та завдяки Майдану і цілій низці подій, до якої він призвів. Ілюстрацією можуть слугувати результати минулорічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, у якому серед найбільш негативних персоналій з історії країни Віктора Януковича назвала більшість опитаних – 51% (для порівняння, Сталін як негативна історична особа набрав на 9% менше).

З огляду на наведені дані можна констатувати, що усі помилки, невдалі рішення окремих президентів країни громадяни скоріше відносять особисто на їхній рахунок, і це мало впливає на розчарування у самому інституті президентства. Відтак через понад два роки після подій Майдану 2013–2014 рр., таким самим є розчарування у президенті Порошенкові, як і у його попередниках на цій посаді (середня оцінка його діяльності нині становить 3 бали з 10 можливих і тому тяжіє до негативної оцінки), кількість прихильників сильного президента в країні майже не зменшилася і досі становить більшість порівняно з іншими варіантами розподілу влади.

Крім того, порівняння відповідей представників різних поколінь так само не дає помітних відмінностей їхніх оцінок щодо необхідності сильного президента: пропорції прихильників президента, наділеного усією повнотою влади, серед молоді є майже ідентичними до кількості прихильників сильного глави держави серед старшого покоління, яке звикло до авторитарного правління за часів СРСР.

Поряд із бажанням сильної руки, повноти президентської влади, в умовах загального розчарування у спроможності демократичних процедур вирішити проблеми, які стоять перед сучасною Україною, українське суспільство також демонструє скоріше розчарованість у багатопартійній системі, довершуючи портрет патерналістськи налаштованого соціуму.

На запитання, чи потрібна Україні багатопартійна система, близько половини респондентів відповідають, що вона не потрібна. В її необхідності впевнені трохи більше чверті опитаних і ще стільки ж не можуть визначитися. І знову порівняння відповідей двох поколінь – народжених та соціалізованих у незалежній країні та тих, хто соціалізувався за умов однопартійної системи – не дають помітних відмінностей. Задля справедливості треба зазначити, що частка розчарованих у багатопартійній системі серед старшого покоління все ж є вищою. Однак обидва покоління демонструють те, що їх порівняна більшість вважає: багатопартійна система не потрібна Україні.

Характеризуючи український соціум як “безвідповідальний”, а суспільство – як “патерналістське”, маємо також додати, що воно є одночасно і “суспільством недовіри” та “пасивним суспільством”. Українські громадяни схильні довіряти лише найближчим родичам та знайомим і не довіряти майже ніяким більш-менш формалізованим структурам, не кажучи вже про державні інституції. Ця зосередженість на власному повсякденному світі, безпосередньому оточенні своєї сім’ї та близьких, зневіра в оточуючих, які можуть ошукати, збрехати, є фундаментальною перепоною до активної участі громадянина у суспільному житті та породжує всезагальну пасивність. Сюди ж відносимо багаторічну потребу виживати, переважання матеріальних потреб над нематеріальними, що спричинено низьким життєвим рівнем.

Українські громадяни радше глядачі, а не ті, хто звик брати безпосередню участь у суспільно-політичних процесах. Навіть на рівні їхнього повсякденного життя. Як-то участь у неофіційних, горизонтальних структурах, організаціях, що і становить основу життєздатного громадянського суспільства.

Українці, отримавши незалежність завдяки унікальному та “щасливому” збігу обставин, насправді, не перебували на відповідному рівні розвитку громадянської свідомості, що передувало та зумовлює усталення демократичної моделі суспільства. Не було ані потужного громадянського руху, подібного до країн Балтії чи Польщі, в якому б брала участь більшість суспільства, ані свідомого перебирання нової системи ціннісних орієнтирів, які передували б реальній зміні статусних взаємодій у суспільстві, а відтак і зміні розподілу дефіцитних ресурсів.

При цьому важливо особливо наголосити на відсутності помітної відмінності між готовністю молоді, яка народилася та соціалізувалася у незалежній Україні, а відтак і з втратою старого універсуму свого визначального впливу та старшого покоління, яке прожило більшість свого життя за інших обставин домінування цієї матриці, до демократичних правил та обов'язків суспільного життя. Відтак можна говорити про те, що склався механізм відтворення нинішньої псевдodemократичної системи, і про відсутність помітних соціетальних змін на шляху до демократизації навіть після кількох десятиліть життя під цим гаслом.

У результаті до постульованих демократичних перетворень після Євромайдану та цілої низки драматичних подій виявилася не готовою ані політична еліта (явище, що загалом не стало несподіванкою), ані більшість українського суспільства. Те, що активною меншістю було забезпечено передумови для якісних перетворень у царині демократизації, представники якої подекуди заплатили за це дуже високу ціну, виявилось вторинним для пасивної більшості, яку передусім турбує власне матеріальне становище та становище своїх близьких, що різко погіршилося одразу після подій Майдану 2013–2014 рр. і що згодом стало асоціюватися саме з ними.

Таким чином, формування демократичної свідомості, незавершеність цього процесу є одним з індикаторів того, що зміна одного символічного універсуму іншим є незавершеною навіть після трьох десятиліть. І з іншого боку, саме усталення подібної свідомості у переважної більшості громадян буде одним із найфундаментальніших свідчень зміни ціннісно-сміслових матриць.

Література

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Academia-Центр, 1995. – 323 с.
2. Шульга О. Структура і боротьба символічних універсумів / О. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 116–130.
3. Luckmann Th. Unsichtbare Religion / Luckmann Th. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1991. – 191 s.

**ІДЕОЛОГІЧНІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:
ДИНАМІКА ЗМІН ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

У статті за матеріалами загальнонаціонального моніторингу Інституту соціології НАН України 1999–2016 рр. аналізуються динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян та чинники, що її визначають. Виявляються особливості структури та динаміки ідеологічних ідентифікацій у соціокультурних регіонах України і роль регіонального чинника в диференціації структури ідеологічних ідентифікацій.

Ключові слова: ідеологічні ідентифікації, динаміка змін, соціокультурні регіони України.

В статье на материалах общенационального мониторинга Института социологии НАН Украины 1999–2016 гг. анализируются динамика идеологических идентификаций граждан и факторы, которые ее определяют. Выявляются особенности структуры и динамики идеологических идентификаций в социокультурных регионах Украины и роль регионального фактора в дифференциации структуры идеологических идентификаций.

Ключевые слова: идеологические идентификации, динамика изменений, социокультурные регионы Украины.

The dynamics of ideological identifications of citizens and factors determining this dynamics are analysed in the paper. The author uses the data of the nation-wide monitoring conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1999–2016. Distinguishing features of the structure and dynamics of ideological identifications in socio-cultural regions of Ukraine along with the role of the regional factor in differentiation of the structure of ideological identifications have been defined.

Keywords: ideological identifications, dynamics of changes, socio-cultural regions of Ukraine.

Оскільки фактор ідеологічних ідентифікацій громадян в Україні є одним із найважливіших чинників електоральної активності й електорального вибору населення і головним чинником, який визначає електоральну поведінку ідеологічно ідентифікованих виборців, то питанню структури та динаміки

ідеологічних ідентифікацій за роки незалежності України було присвячено багато наукових праць [1], але останні тенденції змін потребують додаткового аналізу. Значно менше українськими соціологами розглядаються тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян в окремих регіонах [2, 3]. До того ж цей аналіз був проведений 10–20 років тому і не відображає останніх тенденцій змін ідеологічних ідентифікацій та рівень їх диференціації між регіонами країни. Та й виділення окремих регіонів у цих дослідженнях не ґрунтувались на історично-соціокультурній їх типології, яка була проведена нами в останніх дослідженнях [4].

А тому є потреба в спеціальному аналізі загальнонаціональних і регіональних тенденцій змін ідеологічних ідентифікацій громадян та ролі регіону як чинника формування ідеологічних ідентифікацій, ґрунтуючись на даних щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України 1994–2016 рр.

Результати досліджень свідчать, що ці тенденції в різні періоди незалежності були не однаковими. Так, у 90-х роках ХХ століття, у перше десятиліття незалежності та глибокої соціально-економічної кризи, єдиною помітною зміною в ідеологічних ідентифікаціях громадян України було суттєве (удвічі) зростання частки комуністичної ідентифікації. При цьому частка прихильників інших ідеологічних напрямів у 1994–1999 рр. практично не змінилась, а суттєво зменшилась частка ідеологічно не ідентифікованих (з 57,8% в 1994 р. до 49–54% в 1998–1999 рр.). Це і зумовило впевнену перемогу Компартії України на перших загальнонаціональних виборах до Верховної Ради України за партійними списками в 1998 р.

Але вже у 2000 р. частка громадян комуністичної ідентифікації почала зменшуватись, а після масованої рекламної кампанії на виборах 2002 р. на перші місця вийшла соціал-демократична ідентифікація громадян. Зросла і частка соціалістично-ідентифікованих. А от частка прихильників праводентристських та правих ідеологій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних) в 1994–2004 рр. залишилась майже незмінною (13,6% в 1994 р. та 14,1% у 2004 р.).

Наступні суттєві зміни в структурі ідеологічних ідентифікацій громадян пов'язані з Помаранчевою революцією 2004 р. та Майданом 2013–2014 рр.

Таблиця 1
 Динаміка ідеологічних ідентифікацій громадян України, 1999–2016 рр. (%)

У політичному просторі зв'язані чи вирізняються окремі ідеологічні самостійні течії, ніжче наведено декілька таких течій. Виберіть одну з них, яка найбільше Вам	Роки дослідження																		
	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016
1. Комуністична	10,3	8,7	9,7	10,8	21,9	18,6	15,5	15,8	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	8,0	7,1	8,1	11,1	4,4	4,2
2. Соціалістична	10,7	9,1	7,7	6,4	5,6	7,9	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,5	10,6	11,9	6,3	8,8	9,3
3. Соціал-демократична	5,0	5,0	4,7	4,8	7,1	7,7	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	12,7	11,4	10,8	9,9	15,1	9,4
4. Зелені	-	-	-	-	-	-	-	-	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,9	2,8	2,2	1,6	1,7	2,2
5. Ліберальна	1,9	0,8	2,7	1,6	1,3	1,3	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,9	1,9	1,2	1,7	3,6	2,8
6. Християнсько- демократична	3,3	2,9	2,4	2,9	2,2	2,7	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	3,3	3,3	2,6	2,8	4,8	5,8
7. Національно- демократична	6,4	5,2	6,1	4,9	6,2	5,0	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	10,7	9,3	7,4	9,7	18,9	11,1
8. Націоналістична	2,0	1,5	1,3	2,8	2,9	1,3	2,3	2,1	2,0	1,4	2,1	2,0	2,9	2,4	2,3	2,3	3,6	3,8	3,3
9. Інші	2,9	2,7	1,5	2,3	3,8	2,0	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	1,2	0,6	0,3	0,8	0,4	0,3
10. Жодна взагалі	12,3	14,0	13,1	12,2	11,7	11,5	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	13,9	11,3	12,6	13,8	6,9	14,4
11. Це остаточно не визначилися	17,6	18,6	18,8	19,0	16,6	18,0	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	13,8	14,6	14,7	14,8	12,0	14,3
12. Я не розумію на цих течіях	27,6	31,4	32,1	32,3	20,7	23,8	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5	24,8	25,7	23,6	19,0	23,2

Після Помаранчевої революції, по-перше, дуже суттєво зменшилась частка комуністично-ідентифікованих громадян (удвічі – порівняно з 2004 р.); по-друге, суттєво зросла частка національно-демократичної ідентифікації (удвічі – порівняно з 1999 р.) та соціалістичної ідентифікації (удвічі – порівняно з 1998–1999 рр.). Але навіть після Помаранчевої революції 2005 р., як і в попередній період, частка громадян лівих (комуністичної, соціалістичної, соціал-демократичної) ідеологічних ідентифікацій удвічі переважала частку прихильників правих ідеологічних ідентифікацій (ліберальних, християнсько-демократичних, національно-демократичних та націоналістичних).

Але при цьому суттєво змінилась структура громадян, які ідентифікують себе з лівими ідеологічними. Якщо до 2001 р. серед прихильників лівих ідеологічних течій суттєво переважали комуністично-ідентифіковані, то нині вони становлять явну меншість (16–18% прихильників лівих ідеологічних течій). А переважають прихильники соціал-демократичних та соціалістичних ідеологічних ідентифікацій.

Чергові, не дуже значні, зміни в структурі ідеологічних ідентифікацій відбулись після парламентських виборів 2012 р. і зафіксовані в дослідженні 2013 р. – значне падіння соціалістичної ідентифікації та деяке зростання комуністичної та націоналістичної (результат провалу СПУ на виборах 2012 р. і успіху КПУ та націоналістичного ВО “Свобода”).

А ще більше зміни відбулись після революції гідності 2013–2014 рр. та позачергових виборів до Верховної Ради 2014 р. Вони виявились у маргіналізації групи комуністичної ідентифікації (частка якої порівняно з 1998 р. зменшилась у п’ять разів), дворазовому зростанні частки національно-демократичної ідентифікації та суттєвому зростанні прихильників ліберальної та соціал-демократичної ідеології. У 2015 р. уперше за роки незалежності частка ідентифікованих з правоцентристськими та правими ідеологіями перевищила частку ідентифікованих з лівими ідеологіями.

Таким чином, аналізуючи динаміку ідеологічних ідентифікацій громадян за роки незалежності України, можна констатувати, що не зміни ідеологічних ідентифікацій громадян у міжвиборчий період зумовлюють зміни електорального вибору громадян на парламентських і президентських виборах,

Таблиця 2

**Зміни ідеологічних ідентифікацій громадян України
в окремих регіонах країни, 1996–2016 рр. (%)**

Ідеологічні ідентифікації	Галичина та Волинь					Центр, Північний Схід та Південний Захід					Південь та Південний Схід					Донбас та Крим				
	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016	1996	2002	2006	2012	2016
1. Комуністична	3,9	1,6	1,5	0,7	0,3	98	12,3	7,1	5,6	3,1	9,7	18,9	11,8	11,5	4,8	13,8	24,3	10,8	13,4	13,3
2. Соціалістична	3,5	4,7	7,7	5,5	3,1	8,1	11,4	20,9	10,8	8,7	7,5	8,9	15,1	14,9	13,0	10,2	11,1	14,8	14,9	6,6
3. Соціал-демократична	2,0	14,1	10,7	8,5	4,8	4,4	14,8	15,9	10,7	9,2	6,0	19,9	16,9	11,5	12,9	5,4	20,1	14,5	11,5	5,4
4. Зелені	–	3,1	2,2	1,8	1,7	–	6,6	1,5	2,5	2,4	–	6,0	2,9	2,2	2,3	–	3,2	1,9	2,2	1,8
5. Ліберальна	1,6	0,4	1,5	1,1	1,0	1,3	1,1	2,5	1,2	4,8	3,6	1,0	2,4	2,0	1,5	5,4	0,5	2,2	2,0	1,2
6. Християнсько-демократична	5,9	5,5	4,4	8,4	16,9	1,7	2,6	3,1	1,1	4,7	2,6	2,2	0,8	2,4	3,3	1,2	0,8	1,3	2,4	0,0
7. Національно-демократична	18,8	24,7	25,8	29,9	23,4	5,1	7,0	9,1	7,4	12,7	4,0	2,0	5,5	3,4	6,2	1,8	0,8	2,7	3,4	0,0
8. Націоналістична	5,1	10,6	9,2	7,4	6,9	0,6	0,8	2,8	1,9	4,2	0,6	0,4	1,2	1,2	1,3	0,9	0,3	0,5	1,2	0,0
9. Інші	3,1	2,0	0,7	0,4	0,3	1,0	1,4	2,5	0,3	0,4	1,6	1,6	1,6	0,0	0,3	1,2	0,5	1,6	0,0	0,0
10. Жодна з них взагалі	18,0	9,4	12,2	9,6	13,4	12,6	8,4	8,5	13,2	10,2	11,5	1,2	9,2	12,9	15,0	12,6	5,5	9,9	12,9	32,5
11. Ще остаточно не визначилися остаточно	18,0	11,4	13,3	14,0	10,3	20,1	16,6	12,1	14,4	13,1	14,9	15,5	15,2	17,0	20,1	17,4	16,1	16,1	15,2	16,9
12. Я не розуміюсь на цих тезіях	20,3	12,5	10,7	9,1	17,6	35,5	17,1	14,1	31,0	26,9	35,5	17,1	17,1	23,0	22,2	30,0	16,9	23,7	23,0	22,2

а передвиборча кампанія до Верховної Ради та революційні події на майданах приводять до змін структури ідеологічних ідентифікацій громадян.

При цьому тенденції змін ідеологічних ідентифікацій громадян в окремих регіонах України¹ мають багато спільного, але структура ідеологічних ідентифікацій у регіонах залишається різною.

Так, у Галичині та Волині всі роки незалежності переважала національно-демократична ідентифікація, а комуністична завжди була на маргінесі ідеологічних ідентифікацій і знизилась практично до нуля в останні роки. Особливістю структури ідеологічних ідентифікацій Галичини та Волині є різке зростання в останнє десятиріччя християнсько-демократичних ідентифікацій (вона вийшла на друге місце після національно-демократичної ідентифікації), чого не спостерігається в жодному іншому регіоні.

У Центральній Україні, Північному Сході та Південному Заході (найбільшому регіоні України) основні тенденції близькі до загальнонаціональних: суттєве зростання комуністичної та соціал-демократичної ідентифікації після виборів 2002 р., значне зростання соціалістичної та деяке зростання національно-демократичної після революції 2004 р.

У 2012 р. за президентства В. Януковича в Центральній Україні (як і на Північному Сході та Південному Заході) спостерігалась фактично ідеологічна дезорієнтація, адже порівняно з 2006 р. з 35% до 59% зросла частка ідеологічно не ідентифікованих, а частка прихильників як лівих, так і правих ідентифікацій скоротилась. Нині ж після Майдану 2014 р. праві ідеологічні ідентифікації суттєво переважають ліві, але порівняно з першим постреволюційним роком (2014) рівень ідеологічно не ідентифікованих знову залишається доволі високим.

¹ У нашому дослідженні ми використовували історично-соціокультурну типологію регіонів України, виділяючи чотири типи: 1) *Галичина та Волинь* (Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області), 2) *Центр, Північний Схід та Південний Захід* (Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області та м. Київ); 3) *Південь та Південний Схід* (Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області); 4) *Донбас та Крим* (АР Крим, м. Севастополь, Донецька та Луганська області).

На Півдні та в Південно-Східному регіоні тенденції змін ідеологічних ідентифікацій теж близькі до загальнонаціональних – значне зростання комуністичних і соціал-демократичних ідентифікацій після виборів 2002 р., зниження комуністичних ідентифікацій та зростання соціалістичних у 2006 р. після революції 2004 р., суттєве зростання ідеологічно не ідентифікованих у 2012 р. (з 42% в 2006 р. до 57% у 2012 р.). Але в цьому регіоні ліві ідеологічні ідентифікації все ж і нині переважають (хоча якщо у 2002 р. вони у вісім разів переважали праві ідентифікації, то тепер менш як у 2,5 раза).

Близькі тенденції змін ідеологічних ідентифікацій з Південно-Східним регіоном спостерігались у 2006–2013 рр. і в Криму та на Донбасі, але в останні роки ситуація тут змінилась.

І хоча дослідження 2016 р. (як і 2015 р.) проводилось тільки в контрольованих владою районах Донецької та Луганської областей і зовсім не проводились у Криму, однак основною зміною структури ідеологічних ідентифікацій в цьому регіоні у 2016 р. порівняно з 2012 р. було суттєве зростання частки ідеологічно не ідентифікованих (з 51% до 72%). При цьому ідентифікація з усіма правими ідеологіями знизилась з 9% до 1%, а серед лівих ідеологій незмінною залишилась тільки ідентифікація з комуністичною ідеологією (знизилась навіть соціалістична та соціал-демократична ідентифікація, яка була провідною у 2002–2012 рр.).

Таким чином, попри деяке зближення ідеологічних ідентифікацій громадян більшості областей України, її найбільших регіонів (центрально-північно-східного та південно-східного) відмінність в ідеологічних ідентифікаціях між Галичиною та Волиню, з одного боку, та Донбасом – з другого, залишається дуже значною. Аналіз коефіцієнтів кореляції Крамера V між регіонами України і ідеологічними ідентифікаціями громадян в 1996–2016 рр. (табл. 1–3) свідчить, що вплив регіонального чинника на структуру ідеологічних ідентифікацій громадян залишився практично незмінним за цей період. Цей вплив (через значний рівень ідеологічно не ідентифікованих громадян у всіх регіонах у всі роки) залишається доволі посереднім, але він продовжує відтворюватись. Принаймні у крайніх регіонах України – Галичині та Волині, Донбасі та Криму.

Таблиця 3

**Рівні зв'язку між типами регіонів України
та ідеологічними ідентифікаціями громадян,
1996–2016 рр. (коефіцієнт Крамера V)**

<i>Роки дослідження</i>	<i>Коефіцієнт Крамера V</i>
1996	0,20
2002	0,27
2006	0,22
2012	0,23
2016	0,26

Отже, можна констатувати, що ідеологічні ідентифікації громадян (як і масова історична свідомість та соціокультурні практики) є доволі усталеними. І, попри деякі загальні тенденції змін ідеологічних ідентифікацій під впливом еволюційних та революційних факторів, відмінність у структурі ідеологічних ідентифікацій між регіонами країни залишається суттєвою.

Література

1. Вишняк О. І. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994–2000 рр.) / О. Вишняк // Українське суспільство. Моніторинг 2000 р. Інформ.-аналіт. матеріали. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000; Вишняк О. Динаміка ідеологічних ідентифікацій та електоральна поведінка / О. Вишняк // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002; Вишняк О. Динаміка структури електорального поля України / О. Вишняк // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004; Вишняк О. Динаміка структури електорального поля України на президентських та парламентських виборах (1994–2013 рр.) / О. Вишняк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014.
2. Головаха Є. Громадська думка в регіонах України / Є. Головаха, Н. Паніна // Політичний портрет України. – 2010.
3. Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України / О. Вишняк // Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006.
4. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – №2.

ДИНАМІКА ІДЕОЛОГО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ ЗА ЧАСІВ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ ТА ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМ

Аналізується динаміка ідеолого-політичних орієнтацій сільського соціуму за умов здійснення аграрної і земельної реформ в Україні.
Ключові слова: ідеологія, політика, сільський соціум, політичні партії, ринок землі, адміністративно-територіальна реформа, місцеве самоврядування, приватна власність, спадкове право.

Анализируются динамика идеолого-политических ориентаций сельского социума в условиях проведения аграрной и земельной реформ в Украине.

Ключевые слова: идеология, политика, сельский социум, политические партии, рынок земли, административно-территориальная реформа, местное самоуправление, частная собственность, наследственное право.

The paper focuses on the dynamics of ideological and political orientations of rural socium during implementation of the land and agrarian reforms in Ukraine.

Keywords: ideology, politics, rural socium, political parties, land market, administrative-territorial reform, local self-government, private property, hereditary right.

Ідеолого-політичні орієнтації сільського соціуму поряд з соціально-економічними, традиційно культурними, ментальними належать до впливового людського чинника, який за певних умов може як стимулювати, так і гальмувати трудову та громадсько-політичну діяльність людей.

Новітня історія України налічує багато прикладів, коли владні структури всіх рівнів управління, політичні партії та їх лідери вміло його використовували і використовують й донині у своїй діяльності для досягнення різного роду політичних, реформаторських та псевдореформаторських цілей.

Соціологічна діагностика впливу цього феномену на всі сфери життєдіяльності і функціонування українського села з перехідною економікою, яке болісно реформується в сучас-

них умовах, дасть змогу, на нашу думку, оптимізувати поведінкові стереотипи сільського населення за складних умов його адаптації до ринкової економіки.

У короткому енциклопедичному словнику з соціології трактується поняття сільського соціуму як феномен, який існує в полоні давньої суперечності, між традиційним, консервативним і новим прогресивним. Серед проблем його нинішнього існування слід назвати такі: конфронтація цінностей (колективістських та індивідуалістичних) у зв'язку із впровадженням інституту приватної власності на землю, фермерського (підприємницького) господарювання [1, с. 588]. Саме ці проблеми частково аналізуються в контексті трансформації ідеолого-політичних орієнтацій сільського соціуму в умовах здійснення аграрної і земельної реформ в Україні.

Необхідність подальших наукових досліджень дії людського чинника у сфері ринкових трансформацій у АПК України зумовлена ще й тим, що запроваджені владно адміністративними методами аграрна і земельна реформи, які й донині тривають, не дали бажаних позитивних результатів за своїми руйнівними діями, а лише посилили тенденцію ризику зникнення з мапи України значної кількості сіл. Таким чином, перед українським селом чи не вперше постала проблема загрози існування не тільки селянина-трудівника, а й селянства як вікової і традиційної спільноти.

Перш ніж почати аналіз соціологічних показників соціологічної діагностики динаміки ідеолого-політичних орієнтацій сільського соціуму за часів проведення аграрної і земельної реформ на стартових і прикінцевих етапах проведеного моніторингового дослідження, є сенс зробити декілька зауважень.

Аграрна і земельна реформи започатковані в Україні ще з 1990–1998 рр. (перший етап), який збігся із започаткованою в СРСР горбачовською перебудовою; другий – 1999–2000 рр.; третій – 2001–2005 рр. Аграрна і земельна реформи проводяться в Україні впродовж 26 років. Але точного прогнозу їх закінчення ні можновладці високого рівня, ні науковці вказати не можуть. Такого змісту реформи в країнах Східної Європи реалізовувалися упродовж шести-семи років. В Україні діє 15-річний мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення.

Початковий етап запровадження аграрної і земельної реформ збігся із часом проголошення України незалежною державою та політичними подіями, які відбулись на теренах колишнього СРСР і які спричинили його розпад. Розрив соціально-економічних зв'язків із суб'єктами господарської діяльності колишнього СРСР украї негативно вплинув і на функціонування агропромислового комплексу України.

Саме про процеси трансформації ідеолого-політичних орієнтацій значної частини сільського населення, якому об'єктивно довелося жити на зламі двох суспільно-політичних систем (соціалізм – капіталізм), йде мова в статті. Проводиться порівняльний аналіз отриманих соціологічних показників сільських респондентів згідно з їх відповідями на поставлені запитання в анкеті моніторингових досліджень, проведених у різні роки.

Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992-го й по 2016 р., проводиться серія щорічних моніторингових опитувань населення України з метою вивчення громадської думки з різних питань.

В анкеті моніторингу з 1994 р. міститься блок запитань, які зондують міру зацікавленості населення політикою, підтримку різних політичних течій, орієнтації на соціалізм та капіталізм. Ми звернемося до аналізу вказаних показників серед сільського населення України. Аналіз показників ідеолого-політичних орієнтацій сільських респондентів на стартовому етапі моніторингового дослідження та їх зіставлення з показниками, зафіксованими у 2015–2016 рр. (тобто визначення динаміки цих показників протягом 20 років), викликає неабиякий науковий інтерес.

Соціологічний зондаж громадської думки сільського населення України у відповідях на поставлене запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” фіксують дані *табл. 1*.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою Вас цікавить політика?” (сільське населення), 1994–2016 рр. (%)

<i>Міра зацікавленості</i>	<i>Роки</i>				
	<i>1994</i>	<i>1995</i>	<i>1996</i>	<i>2014</i>	<i>2016</i>
Зовсім не цікавить	35,1	32,9	33,6	16,7	25,2
Певною мірою цікавить	55,4	57,1	59,8	60,3	63,4
Дуже цікавить	9,5	10,1	6,7	23,0	11,5

Як бачимо, відповіді сільських респондентів фокусуються на позиції “певною мірою цікавить” – відповідно 55,4% у 1994 р., 57,1% у 1995 р., 59,8% у 1996 р. Таким чином, по цій позиції має місце незначне зростання (2%) в інтервалі перших трьох років моніторингового дослідження.

Друге місце респонденти віддали позиції “зовсім не цікавить” – відповідно 35,1% у 1994 р., 32,9% у 1995 р. і 33,6% у 1996 р. Третє місце позиції “дуже цікавить” – відповідно 9,5% у 1994 р., 10,1% у 1995 р. і 6,7% у 1996 р. Наведені дані свідчать про відсутність у сільських респондентів мотивації до участі в політичному житті. Причому по двох позиціях немає динаміки, крім позиції “дуже цікавить”, яку в 1996 р. обирали помітно рідше.

Така сама картина спостерігається і через 10 років (за винятком “сплеску” політичної активності, спричиненої Революцією гідності у 2014 р.). Це дає підстави нам зробити висновок, що на першому етапі здійснення аграрної і земельної реформ ідеолого-політичний потенціал сільського соціуму не був свідомо включений реформаторами у процеси реформування села. Реформаторська влада на першому етапі здійснення реформ на селі максимально використала людський чинник, оскільки неінформованим сільським соціумом набагато легше керувати. Селяни виявились ідеологічно і політично не готовими брати участь у проведенні реформ адміністративними і авральними методами.

Виявлений соціологічний факт частково пояснюється ще й тим, що рівень політичної і загальної культури селян, очевидно, не давав змоги їм збагнути як негативні, так і позитивні наслідки реформ. Активна агітація з боку політичних сил правочентристської спрямованості (соціал-демократів та представників Народного руху) за допомогою облудливих гасел на кшталт “Станете ефективними господарями на власній землі!” певною мірою деформувала ідеолого-політичну орієнтацію сільського соціуму. Відповіді респондентів на це запитання, на нашу думку, дає змогу опосередковано фіксувати ставлення сільського соціуму до влади.

Викликає особливий інтерес порівняльний аналіз отриманих соціологічних показників опитаних респондентів на початку реалізації моніторингу і в останні роки. І тут ми побачимо, що події на Майдані (2014 р.) суттєво підвищили рівень

інтересу до політики сільських респондентів. Удвічі (з 33,6% до 16,7%) зменшилася частка виборів варіанта відповідей “зовсім не цікавить”. Водночас мало змінювалася частка опитаних, які обирали позицію “певною мірою цікавить” – у 1996 р. ця частка становила 59,8%, тоді як у 2014 р. – 60,3%, а у 2016 р. – 63,4%. Також відсутня суттєва динаміка у виборах варіанта “дуже цікавить” – якщо в 1996 р. ця частка становила 6,7%, то у 2016 р. – 11,5% (водночас зазначимо суттєве зростання цієї частки у 2014 р. до 23%).

Певний науковий інтерес викликають відповіді сільських респондентів щодо їх орієнтацій на соціалізм та капіталізм. Співвідношення відповідних орієнтацій можемо побачити на основі даних *табл. 2*.

Підтримка соціалізму на початку проведення моніторингового дослідження сягала 20,8% у 1994 р., 19,9% у 1995 р. та 18,9% у 1996 р. (тобто в першій половині 1990-х років соціалізм підтримували близько 1/5 респондентів, причому динаміки майже не було). Натомість у 2014 р. ця частка зменшилася до 13,0%, а у 2016 р. – до 12,2%. Цей факт може бути пояснений тим, що Соціалістична партія України зійшла з політичної сцени і не має своїх представників у місцевих органах влади.

Прихильників капіталізму на першому етапі проведення аграрної і земельної реформ виявилось удвічі менше – 9% у 1994 р., 11,5% у 1995 р. та 12,8% у 1996 р. Причому у 2014–2016 рр. ця частка зберігалася практично на тому ж рівні, що і в середині 1990-х років. Тобто пропаганда капіта-

Таблиця 2

Динаміка орієнтацій на соціалізм та капіталізм серед сільського населення, 1994–2015 рр. (%)

Варіанти відповідей	Роки				
	1994	1995	1996	2014	2016
Підтримую прихильників соціалізму	20,8	19,9	18,9	13,0	12,2
Підтримую прихильників капіталізму	9,0	11,5	12,8	11,9	12,2
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	25,5	17,5	15,5	20,6	24,3
Не підтримую нікого з них	19,6	22,9	26,1	29,0	34,4
Інше	1,6	1,9	1,2	2,3	0,2
Важко сказати	23,6	26,3	25,4	23,1	16,8

лістичних відносин не знаходила і не знаходить відгуку у сільському соціумі. Також відмітимо, що в останні роки підтримка респондентами соціалізму та капіталізму вирівнялася, знаходиться практично на одному рівні.

Частка ж тих, хто готовий підтримувати і одну, й іншу соціально-політичну орієнтацію, аби вони не конфліктували між собою, на початку 1990-х рр. трохи зменшувалася (з 25,5% у 1994 р. до 15,5% у 1996 р.), але в останні роки вона є доволі значною і зростаючою (з 20,6% у 2014 р. до 34,4% у 2016 р.). Це свідчить про певною мірою конформістську поведінку сільського соціуму.

Доволі високою виявилася підтримка позиції “не підтримую нікого з них”, причому має місце помітне зростання цього показника (у 1994 р. він становив 19,6%, у 1995 р. – 22,9%, у 1996 р. – 26,1%, у 2014 р. – 29%, у 2016 р. – 34%). Така реальність частково може бути пояснена тим, що аграрна і земельна реформи не реалізовані цивілізованими методами протягом тривалого часу. До того ж у сільській місцевості підвищились тарифи на оплату за газ, посилюється податковий тиск, різко підвищилась оплата за нотаріальні послуги, у тому числі з питань оформлення спадщини. Все це створює підґрунтя масового невдоволення сільського соціуму органами влади різних рівнів (незважаючи на те, що останніми роками надаються субсидії, які за своїм змістом є начебто проявом турботи з боку держави про селян, а по суті, є популістським заходом).

Цікавими є показники підтримки сільськими респондентами різних політичних течій. Зокрема, фіксується тенденція зменшення підтримки комуністичної течії (майже удвічі) та соціалістичної течії (табл. 3). З цього можна зробити висновок, що події на Майдані 2013–2014 рр. вплинули на переорієнтацію та деполітизацію симпатиків партій лівого спрямування. У 2014 р. мав місце сплеск підтримки національно-демократичної течії, але до 2016 р. знову мало місце помітне падіння. Також має місце деяке зростання підтримки християнсько-демократичної політичної течії.

При цьому зазначимо, що чітка орієнтація на певну політичну течію була наявною на початку моніторингового дослідження і зберігається по сьогодні, серед меншості опитаних селян. Якщо в 1994 р. спільна частка виборів варіантів “жод-

Таблиця 3

**Динаміка підтримки різних політичних течій
серед сільського населення, 1994–2015 рр. (%)**

Течії	Роки				
	1994	1995	1996	2015	2016
Комуністична	7,4	8,3	7,8	3,5	4,0
Соціалістична	9,8	6,1	6,5	5,7	7,0
Соціал-демократична	2,4	2,2	2,7	6,4	7,5
Зелені	-	-	-	1,6	1,7
Ліберальна	1,0	0,5	1,0	2,5	1,7
Християнсько-демократична	4,7	2,9	3,1	3,4	8,0
Національно-демократична	7,4	5,8	6,7	18,3	10,6
Націоналістична	1,7	2,5	1,0	5,2	3,5
Інше	4,2	3,7	1,3	1,4	0,2
Жодна взагалі	10,0	10,2	12,8	10,8	15,0
Ще остаточно не визначив своєї позиції	16,2	19,7	17,9	17,2	16,5
Я не розуміюся на цих течіях	35,6	38,0	39,1	23,8	24,3

на взагалі”, “ще остаточно не визначив своєї позиції”, “я не розуміюся на цих течіях” становила 61,8%, то у 2016 р. вона становила 55,8%. Тобто соціально-політичні орієнтації сільського соціуму залишаються переважно невизначеними, а у тих, хто має такі орієнтації, відсутня чітко визначена орієнтація (підтримка різних політичних течій майже на одному рівні).

Ідеолого-політичні орієнтації постійно використовуються під час проведення політичних кампаній, зокрема виборів до всіх рівнів представницької влади. У цьогорічному моніторингу було поставлене проєктивне запитання “Якщо Ви брали участь у голосуванні на цих виборах до Верховної Ради України, то за яку партію чи блок голосуватимете?”. Дані табл. 4 свідчать, що сільські респонденти віддають перевагу Всеукраїнському об’єднанню “Батьківщина” (Ю. Тимошенко), друге місце – “Опозиційному блоку” і третє – Радикальній партії О. Ляшка.

Причиною підтримки селянами Ю. Тимошенко є те, що в часи її перебування на посаді Прем’єр-міністра України вона здійснила безоплатну приватизацію присадибних ділянок. Напевне, пам’ять про ці дії є значущою для сьогоднішніх виборців, які мають багато нерозв’язаних проблем у земельних питаннях. Очевидно, відіграє свою роль її перебування

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви братимете участь у голосуванні на цих виборах до Верховної Ради України, то за яку партію чи блок голосуватимете?”
(сільське населення, 2016 р., n=576)

Партії	% від тих, хто братиме участь у виборах
Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина” (Ю. Тимошенко)	16,5
Партія “Опозиційний блок” (Ю. Бойко)	12,0
Радикальна партія Олега Ляшка	10,5
Партія “Блок Петра Порошенка” (Ю. Луценко)	7,5
Партія “Самопоміч” (А. Садовий)	7,5
Всеукраїнське об'єднання “Свобода” (О. Тягнибок)	4,5
Партія “Громадянська позиція” (А. Гриценко)	4,3
Партія “Укроп” (Б. Філатов)	2,3
Партія “Відродження” (В. Бондар)	1,3
Партія “Народний фронт” (А. Яценюк)	1,0
Комуністична партія України (П. Симоненко)	1,0
Прогресивна соціалістична партія України (Н. Вітренко)	0,8
Інші партії	1,5
Важко сказати	29,3

у тюремному ув'язненні та трансляція в ЗМІ її страждальницького перебування (що створює образ мученика) та її активні опозиційні до нинішньої влади виступи. Крім цього, її методика спілкування з громадянами має помітні елементи популізму.

Рейтинг “Опозиційного блоку”, очевидно, визначається тим, що внаслідок об'єктивних умов ведення війни на Сході України та пов'язаних з цим економічних проблем нова влада не здатна зупинити погіршення умов життя. А це викликає спогади про краще життя тоді, коли представники цієї політичної сили перебували при владі. Позиція Радикальної партії та її лідера для селян виглядає як позиція борця за долю селян; також мають значення популістські, епатажні виступи О. Ляшка у Верховній Раді. Все це означає, що сільське населення знову “наступає на ті ж граблі”, обираючи тих самих політиків, які вже неодноразово їх обманювали.

Звідси можна зробити висновок, що сільський соціум за 26 років проведення аграрної і земельної реформ перебуває

на ідеолого-політичному роздоріжжі. Вибір респондентами “чудової трійки” симпатиків є вразливим і згубним для майбутньої долі українського села. Особливо це небезпечно для нинішніх часів, коли нова влада форсує темпи впровадження ринку землі в Україні. Українське селянство у цей доленосний час є ідеолого-політично не згуртованим. Погіршення матеріальних умов його життя, викликаних реформами на селі, робить його завороженим різними формами популізму, незалежно від якої партії (чи держави в цілому) він походить. Такий стан справ викликає ще більшу недовіру до всіх органів влади в Україні.

Зазначене дає підстави зробити деякі висновки. Ідеолого-політичні орієнтації сільського населення багато в чому визначаються діями влади. Якщо вона діє не прозоро, потаємно від народу, то тим самим вона сіє недовіру сільського соціуму до себе. Влада може створювати довіру до себе, якщо вона опосередковано впливає на формування тих чи інших ідеолого-політичних орієнтацій через постійний діалог з громадськістю на паритетних засадах. Аналіз трансформацій ідеолого-політичних орієнтацій на стартовому етапі проведення реформ засвідчує, що попередня влада свідомо не використовувала людський чинник у реалізації та підтримці здійснення аграрних реформ.

Як засвідчують результати моніторингового дослідження, нова (а по суті, стара) влада у своїй сучасній управлінській практиці у сфері реорганізації агропромислового комплексу України повторює помилки своїх попередників. Незважаючи на те, що законодавча база не готова до впровадження нових сценаріїв ринку землі в Україні через неготовність земельного кадастру і наявність багатьох прогалин у законодавчих актах, форсується впровадження нового ринку без широкого обговорення з громадськістю.

Міністерством аграрної політики і продовольства України обговорюються три можливі моделі запуску ринку землі [2–4]. На нашу думку, впровадження запропонованих моделей без чесної, прозорої дискусії в суспільстві неможливо. Перш ніж запроваджувати одну із моделей, на державному рівні необхідно провести апробацію на предмет її ефективності спочатку в невеликій кількості районів, враховуючи регіональну специфіку. Вважаємо за доцільне перед цим здійснити

інвентаризацію всіх земель сільськогосподарського призначення (село, район, область, держава в цілому). Визначити, скільки земель в Україні не обробляється і з яких причин; встановити діючих орендарів земельних паїв селян тощо.

Здавалося б, що нова-стара влада нарешті дозволить селянам-пайовикам зазирнути в “секретну скриньку” Державного земельного кадастру і віднайти місце розташування свого земельного паю. Такі дії влади дали б надію селянам-пайовикам брати активну участь у якості громадських контролерів за станом впровадження нових сценаріїв ринку землі, що стимулювало б їх включення у суспільно-політичні процеси, а відтак стати активними суб’єктами впровадження давно перезрілих ринкових перетворень в АПК України. Але це за нинішніх обставин неможливо, оскільки влада гальмує доступ до Земельного кадастру, можливо, з причини, що там не все в порядку. Сподіваємось, що ця перешкода, врешті-решт, владою буде подолана.

Література

1. *Соціологія* : короткий енциклопедичний словник / Соціологічна асоціація України ; уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко ; заг. ред. В. І. Волович. – К. : Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.

2. *Кутовий Т.* “3+5” – проста арифметика стратегії розвитку АПК / Т. Кутовий // Дзеркало тижня. – 2016. – №32 (278). – 10–16 вересня.

3. *Мартинюк М.* Ринок землі в Україні: три можливі моделі запуску та їх наслідки / М. Мартинюк // Дзеркало тижня. – 2016. – №34 (280). – 24 вересня. – С. 8.

4. *Тарасенко В.* Ринок землі – не обов’язателен / В. Тарасенко, Н. Сакада // День. – 2008. – №142 (2824). – 12 августа. – С. 5.

**SOCIAL, PHYSICAL AND MENTAL STATE OF UKRAINE'S
POPULATION. SETTLEMENT DIFFERENTIATION**

Considering urban society as a special sphere of human activity has become characteristic of socio-cultural paradigm in urban sociological research. The common feature of such research is the phenomenon of such mode of life, which reflects society pattern in terms of labour division and differentiation of economic roles when high level of production technologies, high social mobility, interdependence of social actors in exercising economic functions lead to depersonalisation and individualisation of social relations.

Keywords: urbanisation, sub-urbanisation, big city, trust, comfort.

Розгляд міського соціуму як особливого ареалу діяльності людства став характерним для соціокультурної парадигми соціологічних досліджень міста. Спільною рисою цих теорій є розгляд феномену урбаністичного способу життя, який відображає організацію суспільства з точки зору комплексу розподілу праці та диференціації економічних ролей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації у соціальних відносинах.

Ключові слова: урбанізація, субурбанізація, велике місто, довіра, комфорт.

Рассмотрение городского социума как особого ареала деятельности человечества стало характерным для социокультурной парадигмы в социологических исследованиях города. Общей чертой этих теорий является рассмотрение феномена урбанистического образа жизни, который отражает организацию общества с точки зрения комплекса разделения труда и дифференциации экономических ролей, когда высокий уровень технологизации производства, высокая социальная мобильность, взаимозависимость социальных субъектов в осуществлении экономических функций приводят к обезличиванию и индивидуализации в социальных отношениях.

Ключевые слова: урбанизация, субурбанизация, большой город, доверие, комфорт.

After the 1-st industrial revolution fast growth of population in big cities of western society had a certain impact on people's mode of communication and life.

This phenomenon is referred to as urbanism, a term that was used by L. Virt to show specific features of urban social life [1]. It is the problem of influence of urban factors on man's mental world that is a topical subject of investigation in the field of sociology and social psychology.

Consideration of urban society as specific sphere of human activity has become characteristic of social cultural paradigm in urban sociological research. The common feature of such research is the phenomenon of urbanism as a mode of life which reflects society pattern in terms of job division and differentiation of economic roles when high level of production technologies, high social mobility, interdependence of social actors in pursuing economic functions lead to individualization in social relations. According to Giddens as far back as at the end of 20-th century the population growth resulted in the growth of big cities and farmers migration from villages and small towns [2, C. 557]. Rural residents were moving to big cities as well as they are migrating now. Big cities looked very attractive and had great advantages – job, welfare, wide range of goods and services. Moreover, big cities were becoming the centers of financial and industrial power. Sometimes new city districts were constructed on bare ground, especially in the United States. For example, the territory of today's Chicago was rather uninhabited but by 1900, its population was 2 million. With great urban agglomerations appearing in the 18th century opinions about the cities influence on human thinking behavior stereotypes have differed and nothing has changed ever since. By the end of 19-th century with big cities growing, life conditions of poor people were horrible. We know many examples in fiction literature which describe the life in poor districts in London East-End or in Chicago of 1870's. All these facts supported the theory of those who believed that big city is the "Hell" full of crowds of suspicious and aggressive people.

The gap between rich and poor districts was so huge that it caused scientists to investigate these contradictions. Thus, a push was given to extensive sociological research devoted to the life in modern big cities. The first research was carried out in Chicago, the city of fast economic growth and the most dramatic contrasts. (Chicago school of Urbanism) [3, C. 9].

Life in a big city is accompanied with a lot of noise, pollution, transport, haste which results not only in physical exhaustion but also in mental stress of an individual.

Here we would like to trace the differences between residents of big cities and small towns in their expectations, aspirations, fears and will try to compare their physical and mental health.

We consider the results of “Social Monitoring 2016” (Ukraine), distribution is made according to settlement type, where big cities have the population more than 250.00, small city up to 250,00 and villages.

Let consider people’s fears illustrated in the *table 1*.

Table 1

What are people most afraid of? By type of settlement (%)

	<i>Big cities</i>	<i>Small cities</i>	<i>Villages</i>
Crime rising	59,8	49,7	47,4
The influx of refugees, displaced people	25,3	19,0	17,9
Hunger	43,4	37,2	39,9
Cold in the apartment	35,4	28,6	24,8
Infections dangerous to life	22,8	20,3	28,0
Afraid of nothing	0,5	0,9	1,9

Here we see the situation, where population of big cities feel more scared. Indexes of fear of crime growth are the highest in big cities (59,8%). But we should remember that crime level was one of the factors leading to suburbanization which started in the U.S. and Western Europe in 60-s- — 70-s. Of 20-th century. In big cities people are more afraid of hunger (43,4%) and cold (35,4%) while infections seem to be more critical for rural dwellers (28,0%) than for city residents (22,8%). It may result from lack of information and low level of health care. As to the problem of refugees and resettlers which is one of the most urgent problems in Europe and in the World, rural residents feel less worries of it (17,9%) than big city residents (25,3%).

It is also interesting to see to what extent people trust each other, for example their neighbors (*see table 2*).

Here we conclude that peopleless trust their neighbors in small towns (11,3%), and villages (11,0%), than in big cities (9,4%). This may be explained by the fact that in big cities people don’t know their neighbors well enough therefore the degree of their trust (Mostly trust) is less (47,7%) than that of rural residents (51,5%) because on to trust is easier than to trust somebody whom you know not well. But both settlements

Table 2**To what extent do you trust your neighbors? (%)**

	Big cities	Small cities	Villages
Do not trust	2,3	5,0	3,7
Mostly do not trust	9,4	11,3	11,0
Hard to say	28,8	27,2	23,1
Mostly trust	47,7	48,1	51,5
Completely trust	11,9	8,4	10,8

show considerable distrust in people on the whole. These conclusions are supported by figures from another distribution of answers to the question: "The feeling when you almost always can not trust most of people". Big cities (10,8%), small cities (9,4%), villages (8,0%).

When emotional state of city or rural dwellers is concerned it is worth noting the German sociologist Georg Simmel who was one of the first to describe what he called the "blasÿ" attitude of the city-dweller – a kind of psychological indifference that was necessary if a person's nerves were to copewith the end lessnoise and stimulation of city life. He believed that high irritability (nervousness) of life is typical of big cities which results from fast and lasting change of internaland external impressions. City residents are permanently affected by factors irritating nervous system such as various noises, lights, whistles etc. – all common to city life – that make person respond quickly.

Urban resident according to Simmel, creates a kind of personal defense against dangerous tendencies and contradictions of a big city environment. On the other hand, due to cosmopolitanism existingin a big city an individual received more freedom. Meanwhile in a big city society primary social relations are being ruined and people are standing more and more alone and living a sheltered life. Thus, big cities compared to small towns are characterized by more signs of noninvolvement, latent alienation mental disorder, suicides and more homeless people. That is the cost of personal freedom in a big city. But the other side of the coin is the quantity, density and diversity of population. In fact, the increase of each member's importance and therefore, to segmentation and formalization of human relations.

As far as emotional state of Ukrainians is concerned, let us look at the data of monitoring research 2016 dealing with

each kind of emotional state (moods and aspirations) in different settlements (*table 3*).

In this case we can note that rural people express the highest level of optimism (33,7%), while urban residents are more pessimistic (8,4%). This can be explained by several reasons: Rural residents are not so deeply interested in such things as politics and economics; in more calm rural conditions people feel less stress or irritation and are more inclined to optimism. Such situation may be connected, according to Simmel, with the fact that intellectual and rational type of the world of spirit prevails in big cities while in small towns and villages spiritual life is based mainly on emotional state. The similar situation is with “anxiety” factor, it is much lower in rural area (28,1%) than in big cities (34,7%). “The interest” is higher in cities (16,0%) than in rural area (14,1%). While “Satisfaction” is practically the same in all areas: rural (3,5%), big cities (3,9%), but in small towns a little bit lower (2,8%). As far as “Hope” is concerned, all types of dwellers see their future practically in the same way.

When considering the factor “State of health” (*see table 4*) in villages it is thought to be “Bad” by (17,0%) of people, in big cities – by (14,8%) and in small towns by (19,5%). The situation can be explained by the fact that medical care in small cities is worse and is less available compared with a big city. While in villages, people are used to pay less attention to their

Table 3

What do you feel when thinking about your future? %

	Big cities	Small cities	Villages
Optimism	24,0	28,0	33,7
Indifference	0,7	3,6	1,2
Gladness	6,4	3,7	5,1
Desperation	10,5	9,7	8,2
Confidence	11,4	7,9	12,2
Perplexity	18,5	21,0	16,2
Satisfaction	3,9	2,8	3,5
Pessimism	8,4	6,0	6,6
Hope	45,2	47,8	45,9
Anxiety	34,7	34,8	28,1
The interest	16,0	14,2	14,1
Fear	21,2	15,6	15,7
Other	0,2	0,3	0,2
Hard to say	2,5	4,9	7,9

Table 4**How do you evaluate state of your health?**

	Big cities	Small cities	Villages
Very bad	3,4	4,0	3,8
Bad	14,8	19,5	17,4
Satisfied	55,3	48,1	54,6
Good	24,0	24,8	21,6
Very good	2,5	3,6	2,6

health because they might feel healthier since birth and often doctor themselves.

People in cities and in villages have similar ratings in estimating their health as Satisfactory, which could be explained by the fact that in big cities people have more opportunity to take care about their health while in villages people take less care of their health due to the above reasons.

It is due to the changes in social relations that formalization of personal relations has extended. Differentiation of economic sources of earning in urban society gave an impulse to creative activity. Various kinds of creative activities are reflecting peculiarities of a big city where satisfying primary and material requirements contributed to self – actualization of the individual's cultural needs which demonstrate specific conditions of people's living comfort. Thus, it is interesting to consider answers to the question about: "The importance of the following things for you personally" : widening your personal horizons, involvement in cultural sphere (through arts, artistic activity, hobbies etc.) (*see table 5*).

As to "involvement in cultural sphere", this indicator is higher in big cities (44,7%) than small cities and villages. While "widening cultural horizons" is more important for small city dwellers (30,9%) than for big city residents (29,7%). Difference is small but it still exists. For example, in small towns people read more (19,9%) than in big cities (14,8%) and villages (12,5%). More people visit theaters, museums, concerts, exhibitions in big cities (6,8%) than in small towns (3,7%) or villages (3,5%). But more people in villages usually go to restaurants and night clubs (8,2%) than in small cities (5,7%) and big cities (8,2%). Naturally, there are much more theatres and museums in big cities but even such percentage (6,8%) is very small for big cities (compared with those in European

Table 5

**To what extent is it important for you personally:
widening your personal horizons, involvement in cultural
sphere (through arts, artistic activity, hobbies etc.)?**

	Big cities	Small cities	Villages
Not important	1,1	2,0	1,7
Rather not important	7,5	7,3	5,6
Hard to say	16,9	17,0	22,6
Rather important	44,7	42,8	42,9
Very important	29,7	30,9	27,3

countries.) Which means that culture is declining. Currently in Kiev Opera House we can meet mainly tourists or foreigners.

Recently according to UN data estimations since 1965 the rate of population growth has dropped but the number of people in cities continues to grow.

The result of population density increase is the increase of various (both positive and negative) effects, because violent struggle for space is under way and the common tendency of utilising certain lands with the greatest possible profit is quite obvious. For example, the place of work is becoming less connected with the place of residence because the vicinity of industrial and commercial facilities makes such territory unsuitable for living (in social and economic aspects).

Differences in providing various groups of people with housing, utilities, transport, medical service and entertainment significantly affects the life satisfaction feeling. Of people in Ukraine people from villages move to big cities to get job. In rural area the situation with medical care, education, employment is the worst. Thus, overall it must be noted that according to the results of settlement differentiation of social-mental state of Ukrainian population the state of megapolices residents is much better than that of rural residents.

References

1. Wirth L. Urbanism as a Way of Life / L. Wirth // The American Journal of Sociology. – 1938. – Vol. 44, № 1. – P. 16–17.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3(34).

ДИГІТАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Стаття присвячена аналізу реального стану дигіталізації в сучасних українських реаліях. Досліджуються ознаки цифрової (дигітальної) нерівності. Визначаються найбільш вразливі верстви населення, які акумулюють дигітальну нерівність у країні.
Ключові слова: дигітальна (цифрова) нерівність, Інтернет, комп'ютер, мобільний телефон.

Статья посвящена анализу реального состояния дигитализации в современных украинских реалиях. Исследуются признаки цифрового (дигитального) неравенства. Определяются наиболее уязвимые слои населения, которые аккумулируют дигитальное неравенство в стране.

Ключевые слова: дигитальное (цифровое) неравенство, Интернет, компьютер, мобильный телефон.

The paper analyses the current state of digitalisation in Ukrainian present-day. The features of digital inequality are studied. The most vulnerable groups of the population that accumulate inequality in the country are defined.

Keywords: digital inequality, Internet, computer, mobile phone.

Сьогодні світ вступив у якісно нову еру цивілізаційного розвитку. І саме поширення інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) виступає техніко-технологічним підґрунтям сучасних цивілізаційних процесів, які якісно відрізняються від попередніх етапів світового розвитку. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво перетворює і життя кожної окремої людини, розширюючи інформаційні, комунікаційні, поведінкові можливості для будь-якого користувача незалежно від місця перебування, матеріального стану, освітніх або вікових характеристик.

За свідченням Б. Сану, директора Бюро розвитку електрозв'язку Міжнародного телекомунікаційного союзу, “за останні 15 років революція у сфері ІКТ привела до безпрецедентного глобального розвитку. Технологічний прогрес, розгортання інфраструктури і зниження цін зумовили стрімке зростання

доступу і підключення мільярдів людей по всьому світу до ІКТ. У 2015 р. у світі налічувалося понад 7 мільярдів абонентів мобільного стільникового зв'язку по всьому світу, порівняно з менш ніж 1 мільярдом у 2000 році. 3,2 мільярда людей використовують Інтернет, з яких 2 млрд – із високорозвинутих країн. ІКТ відіграватиме більш значущу роль у майбутньому порядку денному розвитку після 2015 р., спрямованому на досягнення цілей сталого розвитку, оскільки світ рухається дедалі швидше в напрямі дигітального (цифрового) суспільства. Наша місія полягає у створенні посправжньому інклюзивного інформаційного суспільства для всіх, забезпечуючи високоякісні дані та статистику для оцінки і зіставлення прогресу” [1].

Дигіталізація суспільства сьогодні виступає одним з провідних чинників цивілізаційного виміру суспільного розвитку – стратегічним показником потенціалу держави, інструментом активізації суспільного розвитку. Проте виникає питання можливості долучення до новітніх технологій різних країн, верств тощо. Ця проблема окреслюється термінами дигітальної нерівності, яка стає новим викликом сучасному світу. Офіційно появу принципово нового чинника суспільної нерівності – дигітальної (цифрової) нерівності – було визнано наприкінці ХХ століття. Уперше проблема цифрової нерівності (digital divide) була означена у 1997 р. у Програмі розвитку ООН, яка розглядала глобальні загальнолюдські проблеми та визначила вектори розвитку. Наголошувалось, що важливість нового феномену пов'язана з тим, що подолання дигітальної нерівності сприятиме економічному, політичному, культурному розвитку в конкретних регіонах планети, зумовлюючи виникнення нових секторів економіки, збільшуючи ступінь участі людей у публічній політиці, культурному, освітньому обміні тощо.

Сам термін “дигітальна нерівність” доволі умовний. Його походження пов'язане з іншим поняттям – “цифровий розрив”, автором якого прийнято вважати Саймона Мурса, одного з радників американського уряду під час правління Білла Клінтона, який уперше вжив вислів “digital divide” (цифровий розрив) в інтерв'ю для інформаційного агентства Бі-Бі-Сі в 1996 р. Феномен цифрової нерівності вперше став предметом суспільних обговорень у 1999 р., після публікації звіту

Міністерства торгівлі США “Занепад у мережі: визначення цифрового розриву” та звіту Національної телекомунікаційної та інформаційної адміністрації разом з Адміністрацією економіки і статистики “Занепад у мережі: майбутнє цифрове включення”. У звіті 1999 р. визначалося, що цифровий розрив (дигітальна нерівність) базується на таких ознаках, як стать, рівень прибутку, вік, освіта, расова і національна належність, місце проживання та ін. Також зазначалося, що цифрова нерівність поглиблює соціальну нерівність та може спричинити соціальну нестабільність [2].

“Дигітальна нерівність” (англ. *Digital divide*) – це термін, що відображає ситуацію обмеження можливостей соціальних груп через відсутність доступу до сучасних засобів комунікації (комп’ютер, Інтернет, планшет, смартфон, мобільний зв’язок). В українській мові не існує єдиного еквіваленту усталеного в англійській мові терміна – *digital divide*. Для висвітлення ситуації дигітальної нерівності використовуються словосполучення: “цифровий бар’єр”, “цифрова нерівність”, “цифровий розрив”, “цифрова прірва”, “дигітальний розрив” тощо.

“Дигітальна нерівність” є терміном, що має соціально-політичний та соціально-культурний характер. На можливості уцмлення соціальної групи впливають відсутність або обмежений доступ до комп’ютера, Інтернету, мобільного зв’язку. Все це обмежує можливості цієї групи в отриманні та обміні інформацією, налагодженні соціальних зв’язків, культурному обміні тощо. Подібна ситуація не сприяє розвитку інформаційного суспільства, яке передбачає вільний обмін інформацією, сприяє подоланню бідності та нерівності. У соціальних верств, які обмежені у такому обміні, перспективи катастрофічно погіршуються [3].

Дигітальна нерівність сьогодні відтворює ситуацію, коли відсутня можливість доступу до сучасних інформаційних технологій. При цьому цифрова нерівність може існувати як у масштабах всієї планети, так і в масштабах країни або навіть міста чи села. Цифрова нерівність особливо небезпечна тим, що додатково збільшує і без того помітну конкурентну перевагу певних верств населення перед іншими верствами населення, виключаючи останніх з сучасного інформаційного світу. Метою даної роботи є аналіз сучасного стану дигітальної нерівності в українському суспільстві на основі матеріалів соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Результати понад десятирічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ з питань процесів дигіталізації в Україні, що проводяться нами, починаючи з 2002 р., демонструють стабільно-позитивну динаміку розвитку ІКТ в Україні.

Аналіз *рівня комп'ютерної грамотності* дорослого населення України у 2016 р. засвідчує, що 75,4% українських громадян уміють користуватися комп'ютером. При цьому майже третина респондентів зазначають, що “постійно використовують у роботі” комп'ютер (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?” (%)

Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016
Не вмію і ніколи не користуюсь	79,8	74,6	70,6	64,8	56,7	54,7	45,5	43,8	34,6	24,6
Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13,3	17,8	21,0	25,2	28,3	29,5	34,2	35,8	40,7	42,6
Вмію і постійно використовую в роботі	4,4	6,3	6,8	9,0	13,8	15,2	19,6	19,2	23,8	32,5
Інше	2,1	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7	0,4	0,8	0,6	0,3
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,4	-

Розглядаючи *поселенські характеристики* респондентів, які володіють комп'ютером, слід зазначити, що кількість тих українців, які “вміють працювати на комп'ютері, іноді користуюсь” приблизно однакова в усіх поселенських групах – “Київ” (35%), “Велике місто” (49,9%), “Невелике місто” (39,4%), “Село” (42,5%). По всій країні зростає кількість користувачів, які “постійно використовують у роботі” – “Київ” (52,9%), “Велике місто” (29,4%), “Невелике місто” (36%), “Село” (26%). Проте слід зазначити, що більшість громадян, які зазначили, що “не вміють і ніколи не користуються” комп'ютером, мешкають у сільській місцевості (31,1%), найменше таких у столиці (12,1%).

Навички користування комп'ютером залежать від *освітніх показників* респондентів, а також від *вікових* *характерис-*

тик. Проте слід наголосити, що кількість українців, які “вміють працювати на комп’ютері, іноді користуюсь” та “постійно використовують у роботі” сьогодні висока в усіх освітніх та вікових групах. Так, на своє вміння користуватися комп’ютером вказують: 38,3% українців з неповною та повною вищою освітою (53,2% постійно використовують комп’ютер у своїй роботі); 49,4% українців з середньою спеціальною освітою (19,8% постійно використовують комп’ютер); 35,6% респондентів з початковою, неповною середньою освітою (19,5% постійно використовують комп’ютер). За віковими ознаками – “вміють працювати на комп’ютері, іноді користуюсь” 19% віком понад 65 років; 36,1% віком 56–65 років; близько 50% віком від 26 до 55 років та 40,2% віком від 18 до 25 років. Найбільший відсоток українців, які “постійно використовують у роботі” комп’ютер, серед молоді віком до 25 років (56,8%).

Показник рівня комп’ютерної грамотності практично не має *регіональних* відмінностей. Близько 70% респондентів по всіх регіонах країни означили своє вміння володіти комп’ютером. Хоча слід зауважити, що Західний регіон виявив найбільшу кількість респондентів, які вказали, що “не вмію і ніколи не користуюсь” комп’ютером – 28,6%. У Центральному регіоні – 24,7%, у Східному регіоні – 23,3%, у Південному – 20,2%.

На свої плани щодо придбання комп’ютера найближчим часом вказують лише близько 5% респондентів. При цьому менше чверті українців (23%) зазначають, що вони не мають такої потреби. Решта респондентів або вже має комп’ютер, або не має можливості його придбати (*табл. 2*).

Зауважимо, що найбільша кількість респондентів, які вказали, що не мають можливості придбати комп’ютер, проживають у сільській місцевості (18,8%). Поряд з тим саме в цій групі і найбільша кількість тих респондентів, які планують придбати комп’ютер найближчим часом (6%). Уже мають комп’ютер – 65,9% мешканців Києва, 62,5% жителів великих міст, 54,8% мешканців невеликих містечок та 44,7% мешканців сільської місцевості.

Дигітальна активність пов’язана і з користуванням *мобільним зв’язком*. Результати дослідження засвідчують, що переважна більшість дорослого населення України (87,6%) користуються мобільними телефонами (*табл. 3*).

Таблиця 2

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи плануєте Ви найближчим часом придбати для себе
(для Вашої сім’ї) комп’ютер?” (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Так, планую	11,1	12,7	14,5	10,5	7,6	4,9
Ні (вже маю)	12,7	16,2	27,8	34,2	43,2	54,4
Ні (немає потреби)	29,4	35,6	29,7	29,9	26,4	23,0
Ні (не маю можливості)	41,3	28,2	21,3	20,6	18,5	14,0
Важко сказати	5,3	7,1	6,2	4,5	3,8	3,4
Не відповіли	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3

Таблиця 3

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Чи плануєте Ви найближчим часом стати абонентом
мобільного зв’язку?” (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Так, планую	11,6	9,1	6,9	3,9	2,8	2,3
Ні (вже маю)	25,5	48,1	67,2	76,7	80,2	87,6
Ні (немає потреби)	29,0	25,5	15,9	13,8	12,1	7,3
Ні (немає можливості)	33,6	16,9	9,4	4,9	4,2	2,4
Не відповіли	0,3	0,6	0,8	0,7	0,7	0,4

Причому слід зазначити, що кількість користувачів мобільних телефонів є доволі високою в усіх поселенських групах – “Київ” (86,5%), “Велике місто” (92,3%), “Невелике місто” (88,9%), “Село”(83,2%). Водночас найбільша кількість тих респондентів, які планують стати абонентом мобільного зв’язку найближчим часом (4,1%), та тих респондентів, які вказують, що не мають такої можливості (3,9%), проживають у сільській місцевості.

Таким чином, можна зазначити, що сучасні українці демонструють високий рівень володіння комп’ютером та користування мобільним зв’язком. Проте найбільш вразливою групою і сьогодні залишаються мешканці сільської місцевості.

Моніторинг ситуації щодо *користування Інтернетом* в українському суспільстві демонструє невпинне й динамічне зростання кількості українських користувачів всесвітньої мережі та неухильне зменшення групи тих респондентів,

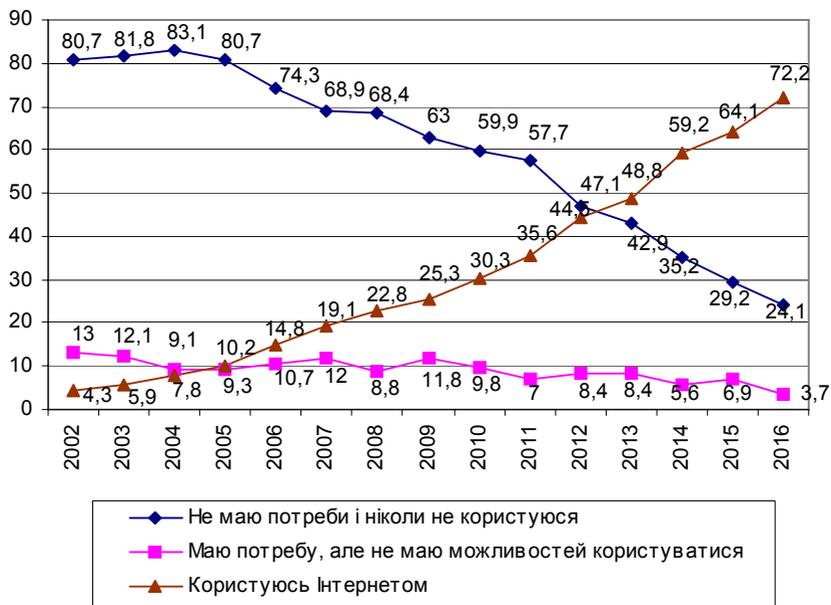

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи користуєтесь Ви Інтернетом?” (%)

які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом (рис. 1).

За результатами дослідження 2016 р., користувачами все-світньої мережі визнали себе близько 72,2% респондентів. Революційними для “інтернетизації” країни, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, стали 2006 та 2013 рр. Група українських користувачів стала стрімко зростати починаючи з 2006 р. Тоді ж почали відбуватися певні зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття Інтернету як необхідної умови їх якісного існування та функціонування в сучасному світі [див. докладніше 4]. Про позитивні зрушення інформатизаційної свідомості українців наочно свідчить і поступове та динамічне зменшення кількості українців, які зазначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом. У 2013 р. ця група перестала бути найбільш численною серед українців. За ре-

зультатами опитування 2013 р., цю групу становили переважно особи літнього віку (середній вік респондентів цієї групи – близько 57 років), особи, які мешкають у селі (62,6%), та особи, які мають початкову або неповну середню освіту (75,8%). Сьогодні ці показники значно скоротилися, проте означені групи населення і нині продовжують залишатись найбільш вразливими верствами населення, акумулюючи дигітальну нерівність у країні. Так, у 2016 р. мешканці сільської місцевості продовжують залишатися найбільш численною групою серед тих респондентів, які відзначають, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом. Хоча, зауважимо, що порівняно з 2013 р. кількість таких респондентів у 2016 р. зменшилась більш як удвічі до 30,4% (серед киян – 11,4%, серед мешканців великих міст – 20,3%, серед мешканців невеликих міст – 24%). Подібне співвідношення зберігається і для респондентів за освітніми та віковими характеристиками. У 2016 р. вказали, що “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом 8,8% українців з неповною та повною вищою освітою; 29,4% українців з середньою спеціальною освітою; 43,7% респондентів з початковою, неповною середньою освітою. За віковими ознаками – “не мають потреби і ніколи не користуються” Інтернетом 78,4% віком понад 65 років; 45,7% віком 56–65 років; близько 17% віком 46–55 років; 8,3% віком від 36 до 45 років; 5% віком 26–35 років та 1,3% віком від 18 до 25 років. Проте слід наголосити, що кількість українців, які не визнають Інтернет як вагомий технічний інструмент сучасного цивільного буття, неухильно зменшується в усіх вікових групах. Причому ці тенденції значно посилились протягом останніх двох-трьох років.

За результатами моніторингу сьогодні активно користуються Інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, зростає і група літніх українців, які долучаються до переваг всесвітньої мережі (рис. 2).

Аналіз характеристик користування Інтернетом за типом поселення засвідчує, що великі міста вже давно перестали бути єдиними осередками користувачів мережі в Україні. Дослідження фіксує впевнене зростання кількості користувачів Інтернету і в маленьких містах, і у сільській місцевості. Впродовж останніх років “Невелике місто” та “Село” про-

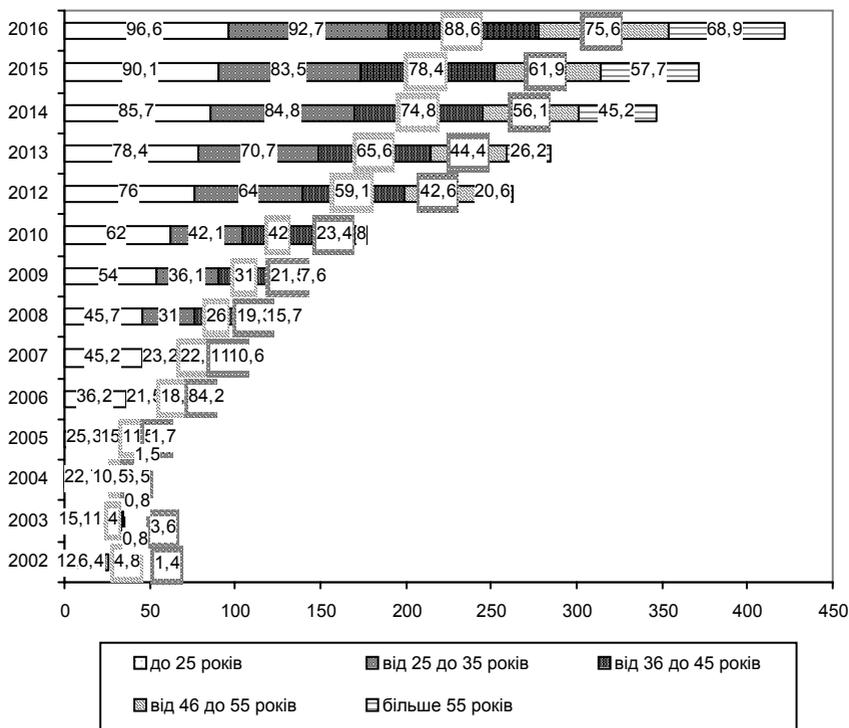

Рисунок 2. Користувачі Інтернету в різних вікових групах (%)

довжують активно нарощувати кількість користувачів Інтернету. Водночас зростання кількості користувачів мережі в мегаполісі та у великих містах України демонструє певне уповільнення цього процесу. Максимальне зростання кількості користувачів Інтернету порівняно з попереднім роком у Києві було зафіксовано 2005 р., а у великих містах – 2012 р. Для мешканців сільської місцевості такий якісний стрибок збільшення користувачів було зафіксовано у 2014 р., коли понад 45% мешканців села стали користувачами мережі, значно (на 19%) перевищивши показник попереднього року (26,9% у 2013 р.). У 2016 р. “Село” продовжує демонструвати найбільш потужне нарощування кількості Інтернет-користувачів порівняно з іншими типами поселення.

Розділ перший

Дослідження *регіональних особливостей* долучення громадян України до *всесвітньої мережі* засвідчує *неухильне зростання* кількості користувачів у всіх регіонах. Найменша кількість користувачів мережі сьогодні фіксується у *Західному регіоні*. Проте слід зазначити, що саме цей регіон здійснив *найбільший стрибок* у *нарощуванні Інтернет-користування* протягом останнього року, збільшивши кількість користувачів у регіоні з *56,1%* у 2015 р. до *69%* у 2016 р. (рис. 3).

Доручення до *дигітальних цивілізаційних процесів* демонструють і *тенденції збільшення інтенсивності користування засобами інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ)* порівняно з іншими послугами зв'язку (табл. 4).

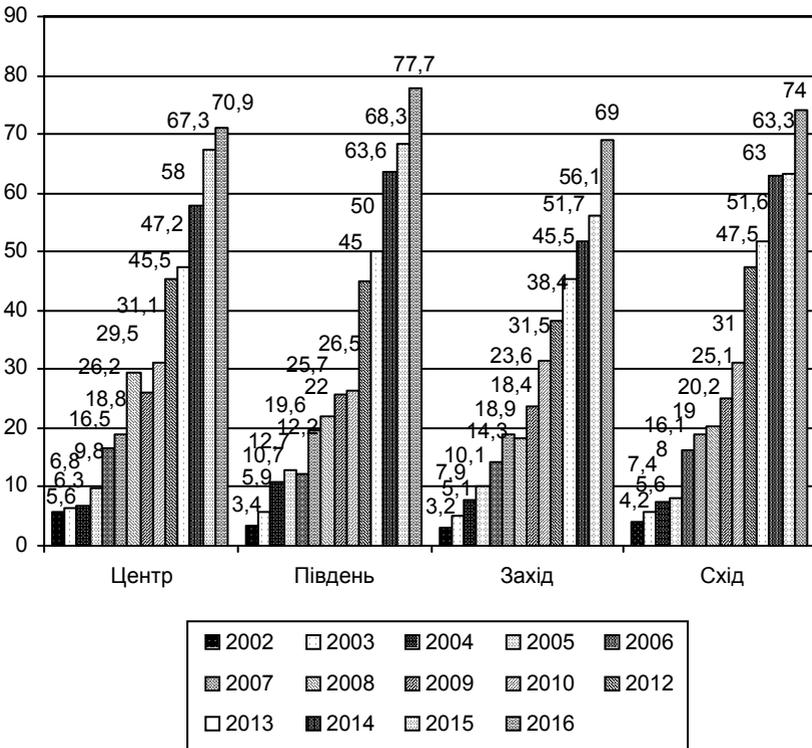

Рисунок 3. Користувачі Інтернету в різних регіонах України (%)

Таблиця 4

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
“Якими послугами зв’язку Ви користувалися
за останні 30 днів?” (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014
Отримував газети	50,8	56,4	44,7	51,0	42,8	32,4	32,4	24,8
Отримував журнали	6,6	10,1	6,1	8,4	8,1	6,3	5,8	4,3
Пересилав чи отримував гроші	5,0	8,2	6,1	7,3	6,4	4,9	6,0	5,8
Пересилав чи отримував посылки і бандеролі	2,5	2,7	2,9	2,9	4,1	3,2	4,7	3,4
Пересилав чи отримував листи і листівки	25,1	18,8	17,5	13,3	10,5	6,0	5,4	2,2
Пересилав чи отримував телеграми	4,1	3,6	2,4	1,3	1,5	0,7	0,4	0,6
Телефоном звичайним	64,3	69,1	65,0	64,0	60,3	58,6	51,1	34,2

Розглядаючи поселенські відмінності, слід зауважити, що інтенсивність користування мобільним телефоном порівняно зі звичайним (стаціонарним) телефоном на селі значно перевищує співвідношення цих показників у інших поселенських групах – 85,2% та 33,5% відповідно. У мегаполісі, наприклад, зазначають, що користуються мобільним телефоном 94,4% і звичайним телефоном 61,6% респондентів. Така ситуація демонструє перспективну можливість (за певних обставин – цінових, технічних тощо) долучення сільських мешканців до ІКТ за допомогою сучасних мобільних пристроїв.

Переважає більшість українських користувачів зазначають, що користуються Інтернетом щодня або декілька разів на тиждень. Така *інтенсивність користування* мережею дає змогу збільшувати якість всебічного використання Інтернету, використовуючи його можливості у різні сфери діяльності як держави, влади, суспільства, так і буденному житті пересічних користувачів (рис. 4).

Наголосимо, що така інтенсивність користування Інтернетом є переважною для користувачів усіх соціально-демографічних груп (тип поселення, регіон, вік, освіта) – мережа використовується переважно “декілька разів на день”.

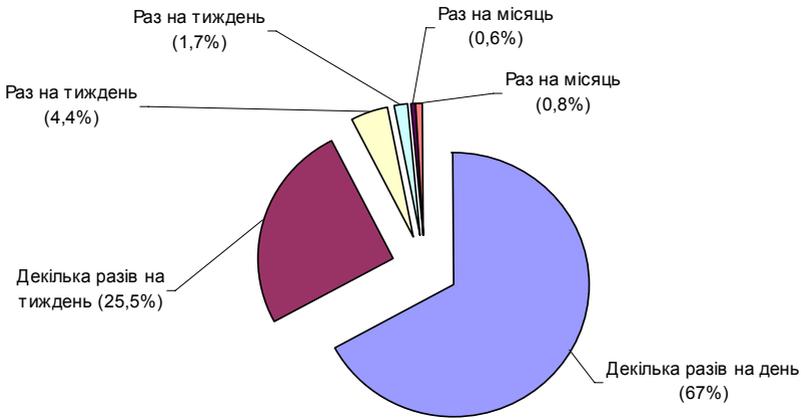

Рисунок 4. Розподіл відповідей на запитання “Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?” серед користувачів, 2016 р. (%)

Набуває сталого виміру і характеристика переважних *місць використання Інтернету* в Україні – це абсолютний пріоритет домашнього використання мережі (понад 90% українських користувачів Інтернету), який притаманний усім соціально-демографічним групам населення України.

ІКТ продовжують збагачуватись новими технічними пристроями. Поява та зростання популярності в суспільстві планшетів, смартфонів, айфонів тощо розширює можливості використання мережі Інтернет, виводячи їх на якісно новий рівень користування. Сьогодні з’являється можливість користування Інтернетом у будь-якому місці з мобільних пристроїв і українці дедалі активніше починають її використовувати. У 2016 р. більше чверті користувачів (27,1%) зазначили, що користуються Інтернетом з “мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)”.

Зазначені тенденції української дигіталізації дають змогу користувачеві більш якісно, регулярно та пролонговано користуватися можливостями Інтернет-мережі, враховуючи його потреби та інтереси, і мінімізують обмеження та перепони, які виникають, наприклад, при користуванні Інтер-

нетом на робочому місці або в Інтернет-кафе – обмеження часу користування, заборони керівництва, обмеження доступу до певних Інтернет-ресурсів, брак коштів тощо.

Висновки. Дигіталізація суспільства є одним із провідних чинників цивілізаційного виміру суспільного розвитку – стратегічним показником потенціалу держави, інструментом активізації суспільного розвитку. І питання можливостей долучення до новітніх технологій різних країн, верств населення сьогодні набуває значної актуальності. Проблема, окреслена в термінах дигітальної нерівності, виступає новим викликом сучасному світу. Результати аналізу ознак “дигітальної нерівності” в сучасному українському суспільстві засвідчують, що, попри вагому позитивну динаміку долучення до користування новітніми цифровими пристроями усіх соціально-демографічних груп українського суспільства, можна виділити й певні ознаки “дигітальної нерівності”. Так, вони спостерігаються серед мешканців сільської місцевості; осіб літнього віку; особи, які мають початкову або неповну середню освіту і наразі продовжують залишатись найбільш вразливими верствами населення, акумулюючи дигітальну нерівність у країні.

Література

1. *ICT FFiagctusr e&s The world in 2015* [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2015.pdf>
2. *Falling Through the Net: Defining the Digital Divide* [Електронний ресурс]. – URL : <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/contents.html>.
3. *Мануель Кастельс*. Інформаційне суспільство та держава добробуту / Мануель Кастельс, Пекка Хіманен. – К.: Валер, 2006. – 256 с.
4. *Бойко Н.* Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 356 – 363.

Розділ другий

УДК 316.42

*І. Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н. Соболева,
доктор соціологічних наук*

ФОРМУВАННЯ ДОВІРИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: ДОВІРЧІ ВІДНОСИНИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Стаття присвячена розгляду довіри як ресурсу розвитку і передумові досягнення суспільної злагоди та консолідації. Наголошено, що довіра в сучасному суспільстві перетворилася на атрибут соціальної системи взаємодій, яка пронизує усі основні сфери суспільної життєдіяльності. Розглянуто регіональні відмінності прояву довіри в Україні.

Ключові слова: особистісна довіра, інституційна довіра, довіра/недовіра, генералізована (узагальнена) довіра, регіональні відмінності.

Статья посвящена рассмотрению доверия как ресурса развития и предпосылки достижения общественного согласия и консолидации. Отмечено, что доверие в современном обществе превратилось в атрибут социальной системы взаимодействий, который пронизывает все основные сферы общественной жизнедеятельности. Рассмотрены региональные особенности проявления доверия в Украине.

Ключевые слова: личностное доверие, институциональное доверие, доверие/недоверие, генерализованное (обобщенное) доверие, региональные особенности.

The paper analyses the phenomenon of trust as a resource for development and a prerequisite to achieving social cohesion and consolidation. In today's society, trust has become an attribute of the system of social interactions and permeated all the major spheres of social life. The authors also focus on regional differences in the manifestation of trust in Ukraine.

Keywords: trust in a person, institutional trust, trust/distrust, generalised trust, regional differences.

Найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу виступає генералізована довіра, тобто узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Високий рівень довіри до “людей взагалі”, а саме цей вид довіри визначає ментальну складову в характеристиці соціального капіталу тієї чи іншої нації, знижує трансакційні витрати в процесі взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. І навпаки, якщо високий рівень міжособистісної довіри стосується тільки найближчого оточення, тобто якщо довіряють тільки членам сім’ї, родичам, сусідам та добре знайомим людям, то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій і, отже, підвищує трансакційні витрати.

Другий тип довіри – це інституційна довіра, тобто довіра до тих організацій (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т. д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських “правил гри”. Чим вища інституційна довіра, тим стійкішою є суспільна система. Співвідношення рівнів інституційної та міжособистісної довіри можна вважати своєрідним “термометром” здоров’я суспільства.

Тож звернемося до даних, що засвідчують, якою мірою, довіряють сучасні українці у різних регіонах країни своєму найближчому оточенню та соціальним інститутам (*табл. 1*).

На відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади в рівні генералізованої довіри. А ось показники довіри “до близького кола” залишаються перманентно високими. Близько 90–95% респондентів, які беруть участь у моніторинговому опитуванні, з року в рік схильні найбільше довіряти своїй сім’ї та найближчим родичам. Слід зауважити, що довіра людей один до одного в Україні помітно зростає протягом останніх шести років. Горизонтальні зв’язки в нетоталітарному суспільстві завжди міцніші вертикальних. Водночас люди стали менше довіряти органам влади, поліції, ЗМІ. Найменше, як фіксують дослідження, довіряють прокуратурі (5,7%), судам (6,4%), органам влади, банкам, податковій інспекції. Зростання довіри між людьми остан-

Таблиця 1

**Розподіл відповідей на запитання
“Який рівень Вашої довіри ...?”, 2016 р. (%)**

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Україна загалом</i>
<i>Сім'ї та родичам</i>					
Не довіряю	1,3	2,7	1,6	1,4	1,9
Важко сказати, довіряю чи ні	3,7	2,0	5,7	3,0	3,1
Довіряю	95,0	95,3	92,7	95,6	95,0
<i>Сусідам</i>					
Не довіряю	16,7	16,2	18,3	9,8	14,5
Важко сказати, довіряю чи ні	26,3	25,9	33,3	25,9	26,8
Довіряю	57,0	57,8	48,5	64,3	58,7
<i>Співвітчизникам</i>					
Не довіряю	13,2	13,7	15,6	7,4	11,8
Важко сказати, довіряю чи ні	34,5	34,0	31,3	28,2	32,0
Довіряю	52,3	52,3	53,1	64,4	56,2
<i>Церкві та духовенству</i>					
Не довіряю	10,8	30,0	33,7	21,5	23,7
Важко сказати, довіряю чи ні	19,1	26,3	26,9	31,8	26,6
Довіряю	70,1	43,7	39,4	46,7	49,7
<i>Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)</i>					
Не довіряю	34,2	52,2	57,5	58,2	50,9
Важко сказати, довіряю чи ні	31,6	29,5	25,4	24,2	27,8
Довіряю	34,2	18,3	17,1	17,6	21,3
<i>Президентові</i>					
Не довіряю	57,6	72,4	72,0	67,1	67,6
Важко сказати, довіряю чи ні	31,6	19,8	14,0	20,3	21,8
Довіряю	10,8	7,8	14,0	12,5	10,6
<i>Верховній Раді</i>					
Не довіряю	69,7	82,8	81,9	72,2	76,7
Важко сказати, довіряю чи ні	26,0	13,2	12,4	19,1	17,6
Довіряю	4,3	4,0	5,7	8,7	5,7
<i>Уряду</i>					
Не довіряю	70,3	80,9	83,3	72,8	76,4
Важко сказати, довіряю чи ні	25,5	13,7	10,9	17,5	17,1
Довіряю	4,2	5,4	5,8	9,7	6,5
<i>Місцевим органам влади</i>					
Не довіряю	41,4	60,3	55,0	46,4	51,3
Важко сказати, довіряю чи ні	39,8	23,8	25,7	28,2	28,7
Довіряю	18,8	15,9	19,3	25,4	20,0

Продовження таблиці 1

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
<i>Армії</i>					
Не довіряю	11,7	27,3	34,9	34,7	27,2
Важко сказати, довіряю чи ні	34,5	31,3	25,0	30,4	31,0
Довіряю	53,8	41,4	40,1	34,9	41,8
<i>Політичним партіям</i>					
Не довіряю	76,1	76,5	75,5	75,2	75,6
Важко сказати, довіряю чи ні	21,8	19,1	18,8	19,3	19,7
Довіряю	2,1	4,4	5,7	6,5	4,7
<i>Благодійним фондам, громадським організаціям</i>					
Не довіряю	25,5	35,1	43,6	36,2	34,3
Важко сказати, довіряю чи ні	41,1	34,1	31,6	31,5	34,5
Довіряю	33,4	30,8	24,8	32,3	31,2
<i>Волонтерам</i>					
Не довіряю	12,8	21,0	26,9	16,4	18,5
Важко сказати, довіряю чи ні	24,1	27,1	25,4	33,3	28,2
Довіряю	63,1	51,9	47,7	50,3	53,3

нім часом супроводжується падінням довіри до інститутів, що спричиняє зростання небезпеки інституціональної кризи. Але влада, за якої переважна більшість населення не вірить тим, хто управляє державою, приймає закони, підтримує правопорядок, не може бути міцною, і її легітимність рано чи пізно опиняється під питанням.

А що ж об'єднує людей у нашому суспільстві сьогодні? Так, на запитання про ті спільноти, щодо яких респондент міг би сказати "це – Ми", більшість опитаних у 2015 р. очікувано відповіла, що ми – це насамперед родичі та друзі – близько 54% (відповідно у 2013 р. цей показник був такий самий). Почуття "Ми" і ідентифікація себе з відповідною спільнотою є певним підґрунтям довіри. "Ми – це громадяни України" – ця спільнота об'єднала у 2015 р. майже 52% респондентів, а у 2013 р. таких було лише 36%, і цей тип громадянської ідентичності був єдиний, що продемонстрував таке різке зростання цінності належності до відповідної спільноти. Цікаво, що на запитання про рівень довіри

співвітчизникам, думку про те, що вони варті довіри, поділяють також 52% опитаних. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий чинник відмітили 41% респондентів у 2015 р., а у 2013 р. таких було дещо більше 8%. Третій за важливістю чинник, який об'єднує окремих людей у спільноту – це належність до одного покоління (частка якого у 2015 р. становила 31%, у 2013 р. – 32%). (На жаль, це запитання в опитуванні 2016 р. респондентам не ставилось).

Високий рівень довіри до співвітчизників підживлюється гордістю за свою належність до громадян України. Близько 60% респондентів відчувають почуття гордості, будучи громадянином України, і це почуття дає підстави для того, щоб довіряти своїм співвітчизникам набагато більшою мірою, ніж до всіх інших суб'єктів довіри. Дані моніторингу свідчать про те, що рівень довіри до співвітчизників поступається лише довірі до сім'ї і родичів (табл. 2).

Таблиця 2

“Якою мірою Ви пишаєтесь чи не пишаєтесь тим, що є громадянином України?”, 2016 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Зовсім не пишаюсь	2,4	4,4	7,3	6,5	4,9
Скоріше не пишаюсь	3,5	11,7	12,4	13,9	10,7
Важко сказати	16,8	18,9	37,8	30,9	24,3
Скоріше пишаюсь	44,5	46,8	29,0	39,3	42,0
Дуже пишаюсь	32,8	18,2	13,5	9,5	18,0

У 2016 р. респондентам було поставлено запитання щодо інтеграційних чинників у такому формулюванні: “*На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?*”. Відповіді розподілилися так (табл. 3).

Як бачимо, й патріотичні почуття громадянина України, й родинні та товариські почуття є з-поміж найвагоміших чинників, які об'єднують людей в українському суспільстві сьогодні. Самоідентифікація як громадянина України є головною для респондентів з усіх регіонів (табл. 4).

З погляду потенційних можливостей впливу на інтеграційні процеси в сучасному українському суспільстві вважаємо найістотнішими три ключових аспекти, що дають змогу

Таблиця 3

**Регіональний розподіл відповідей респондентів
щодо чинників солідаризації в сучасному
українському суспільстві, 2016 р. (%)**

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Україна загалом</i>
Віра в краще майбутнє	39,6	24,9	34,7	25,8	29,3
Невдоволеність владою	30,1	28,3	28,0	28,4	28,7
Спільні труднощі життя	25,8	24,3	34,7	27,9	26,9
Відчуття втрати нормального життя	25,3	22,6	26,9	25,1	24,4
Патріотичні почуття громадянина України	29,0	26,6	20,7	15,6	23,0
Прагнення спільно долати труднощі життя	25,3	20,8	22,3	18,8	21,3
Страх перед майбутнім	20,7	20,5	20,2	17,0	19,4
Родинні та товариські почуття	15,4	19,9	18,1	18,1	18,2
Національна належність	16,0	12,8	9,3	6,8	11,2
Релігія (віросповідання)	18,4	6,2	7,3	4,7	8,4
Політичні погляди	10,9	7,4	5,7	7,7	8,1
Мова спілкування	8,0	5,8	9,8	6,0	6,7
Інше	0,5	0,0	0,5	0,0	0,2
Ніщо не об'єднує	6,4	8,4	14,0	8,4	8,6
Важко відповісти	7,2	7,4	6,2	8,6	7,6

Таблиця 4

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання
“Ким Ви себе насамперед вважаєте?”, 2016 р. (%)**

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Україна загалом</i>
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	23,3	17,5	34,7	22,2	22,1
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	5,0	6,7	4,7	9,1	6,9
Громадянином України	64,2	62,8	45,6	59,2	60,1
Представником свого етносу, нації	3,2	4,1	2,6	1,4	2,9
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,5	4,1	6,7	5,1	3,9
Громадянином Європи	0,5	1,4	0,5	1,1	1,0
Громадянином світу	2,9	3,0	4,1	1,4	2,6
Інше	0,3	0,5	1,0	0,5	0,5

характеризувати “атмосферу довіри” в суспільстві з різних сторін: 1) довіра до людей загалом – як принцип життєсприйняття і життєствалення, іманентно властивий особистості (особистісна довіра); 2) довіра до “близького кола” – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри, заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними “ми” соціального мікросередовища, позначено як персоніфіковану довіру) та 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об’єднань, соціальних програм, заходів тощо (інституційна довіра).

Загострення системної кризи, зумовлене особливостями сучасної суспільної ситуації в Україні, відповідним чином відбивається на стані довірчих стосунків у суспільстві. Залежно від того, якою мірою спрацьовують дані типи довіри, треба визначати соціально-психологічні резерви для консолідації українського соціуму.

Дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАНУ дають змогу простежити динаміку генералізованої довіри майже за чверть століття.

Респондентам пропонувалося відповісти, чи згодні вони з думкою, що “нікому не довіряти – найбезпечніше”. Відповіді українських респондентів на це запитання в різні роки розподілилися так (табл. 5).

Порівнюючи різні регіони, бачимо суттєві відмінності – найвищий ступінь недовіри, як на рівні відчуттів та станів, так і на рівні думок та особистісних настанов, продемонстрували респонденти Півдня України та Східного регіону, при тому, що у країні рівень недовіри перевищує 50% (табл. 6–7).

Таблиця 5

“Нікому не довіряти – найбезпечніше”, 1992–2016 рр. (%)

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Не згоден	40,5	34,6	36,8	34,7	36,0	28,8	30,8	35,2
Згоден	46,7	50,2	47,5	51,5	49,6	56,6	53,9	52,3
Не знаю	12,3	14,9	15,7	13,4	14,1	13,9	14,8	12,5
Не відповіли	0,6	0,3	0,0	0,3	0,3	0,7	0,4	0,3

Таблиця 6
“Нікому не довіряти – найбезпечніше”, 2016 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Не згоден	32,7	38,3	31,8	34,5	35,2
Згоден	50,8	51,1	55,7	53,4	52,3
Не знаю	16,5	10,6	12,5	12,1	12,5

Таблиця 7
**Переживання відчуттів, що більшості людей
 не можна довіряти, 2016 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Ніколи	23,3	16,5	14,5	19,5	18,7
Зрідка	41,9	53,3	39,4	41,6	45,7
Періодично	26,0	23,5	29,5	29,8	26,7
Майже постійно	8,8	6,7	16,6	9,1	8,9

Хоча віра в краще майбутнє, як свідчать дані моніторингу, є одним з найпотужніших чинників інтеграції (цю думку в цілому по Україні поділяє майже третина респондентів), однак з вірою в сучасному українському суспільстві не дуже добре, й різні регіони країни в цій сфері мають доволі суттєві відмінності. Люди висловлювали різні думки щодо життя (як особистого, так і життя суспільства). Наведемо деякі, найбільш поширені висловлювання людей з цього приводу, які дають не дуже втішну картину й у цілому в Україні, й за окремими регіонами (табл. 8).

У процесі опитування респондентам було поставлено запитання “Як Ви вважаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?”. В опитуванні 2016 р. серед найбільш впливових опинилися такі соціальні групи, як підприємці та бізнесмени – 35,4% (33,3% у 2015 р.); мафія й “злочинний світ” – 33,7% (22,3% у 2015 р.); трійку лідерів замкнула група керманічів політичних партій – 33,2% (27,2% у 2015 р.). Далі зі значним відривом йде група чиновників – 26,2% (21,8% у 2015 р.) (табл. 9).

Таблиця 8

**Регіональний розподіл відповідей респондентів,
які висловили своє ставлення до запропонованих
тверджень стосовно віри, 2016 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
<i>За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити</i>					
Не згоден	22,9	28,2	19,2	16,1	22,3
Не знаю	6,9	4,7	4,7	5,2	5,3
Згоден	70,1	67,1	76,2	78,7	72,4
<i>Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах</i>					
Не згоден	22,4	17,3	15,5	8,9	15,5
Не знаю	10,7	8,0	10,9	7,2	8,6
Згоден	66,9	74,7	73,6	83,9	75,9
<i>Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить</i>					
Не згоден	20,2	20,5	7,8	11,9	16,3
Не знаю	8,5	8,2	7,3	6,1	7,5
Згоден	71,4	71,4	85,0	82,0	76,2

Таблиця 9

**Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте,
які соціальні групи відіграють значну роль
у житті українського суспільства?” (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Робітники	28,9	21,6	19,7	21,0	22,8
Селяни	23,9	14,9	14,0	9,8	15,1
Інтелігенція	20,2	16,3	11,4	15,1	16,2
Підприємці, бізнесмени	36,9	37,5	32,6	32,9	35,4
Керівники держпідприємств	13,8	13,6	7,3	12,8	12,7
Службовці держапарату (“чиновники”)	23,9	26,7	25,4	27,5	26,2
Пенсіонери	8,2	5,8	3,1	6,3	6,2
Керівники сільгоспідприємств	8,2	6,6	8,3	5,4	6,7
Лідери політичних партій	27,6	33,1	23,3	40,3	33,2
Військові	18,0	11,6	18,1	11,2	13,5
Працівники міліції, служби безпеки	15,6	11,9	11,9	9,8	12,0
Судді та працівники прокуратури	18,6	18,9	20,7	13,3	17,3
Мафія, злочинний світ	31,0	22,6	43,5	44,8	33,7
Інші	2,1	2,0	2,6	2,3	2,2
Ніхто не відіграє	6,4	6,1	6,7	5,1	5,9
Важко відповісти	11,1	10,4	9,3	9,8	10,2

Як можна бачити, лідери політичних партій у нашій країні є одними з найвпливовіших суб'єктів, які визначають життя українців. Але проаналізуймо ці дані уважніше. Наприклад, погляньмо на відповіді на таке запитання: “Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?”. На дане запитання розподіл відповідей респондентів за два останніх десятиріччя такий (табл. 10).

Таблиця 10

**Чи є сьогодні в Україні політичні лідери,
які могли б ефективно керувати країною? 1994–2016 (%)**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Ні	24,7	30,3	30,7	29,8	33,0	35,3	25,3	38,3	30,3	49,1	43,3	50,8	59,3
Важко сказати	55,7	58,4	53,5	49,4	36,1	36,0	32,0	28,5	34,4	30,8	30,1	25,7	22,0
Так	18,5	11,3	15,5	20,6	30,5	28,4	42,7	33,0	35,2	19,9	26,6	22,3	18,7
Не відповіли	1,1	0,0	0,4	0,2	0,4	0,2	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	1,2	0,1

І в регіональному розподілі відповіді на це запитання дають таку картину (табл. 11).

Якщо ж брати до уваги не окремі постаті, а політичні партії або рухи, то, як свідчать дані моніторингу, рівень довіри до них настільки низький, що не може бути й мови про них як про скільки-небудь значний чинник впливу на суспільне життя. Рівень довіри до них не дотягує й до 5%, тоді як недовіру до них висловили більш ніж три чверті

Таблиця 11

**Чи є сьогодні в Україні політичні лідери,
які могли б ефективно керувати країною?
(за регіонами), 2016 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Ні	50,1	55,9	57,0	69,9	59,3
Важко сказати	28,4	22,8	24,9	15,9	22,0
Так	21,5	21,3	18,1	14,2	18,7

опитаних. Проаналізуємо відповіді на запитання “*Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?*” (табл. 12).

Таблиця 12

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?, 1994–2016 рр. (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016
Ні	28,0	30,2	26,6	31,2	27,5	30,9	23,4	39,5	33,1	46,8	43,8	47,1	56,7
Важко сказати	56,9	57,6	49,5	51,8	39,8	43,3	33,7	30,5	36,9	34,1	34,9	27,0	25,2
Так	13,9	12,2	23,4	16,7	32,4	25,5	42,9	29,8	29,9	18,7	21,2	23,6	18,0
Не відповіли	1,2	0,0	0,5	0,3	0,3	0,3	0,0	0,2	0,1	0,4	0,1	2,3	0,3

У регіональному розподілі це має такий вигляд (табл. 13).

Таблиця 13

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?, 2016 р. (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Ні	48,0	55,1	53,9	65,3	56,7
Важко сказати	28,8	23,9	28,0	23,5	25,2
Так	23,2	21,0	18,1	11,2	18,0

Мабуть, саме тому 64,2% респондентів відповіли, що не сподіваються на вибори, тому що не вірять у те, що від їх результатів зміниться їхнє життя; дещо менше (61,8%) вважають, що після чергового голосування від них уже нічого не залежить. Практично кожний п’ятий учасник опитування не погодився з такими думками – це активна частка респондентів. Більше половини опитаних не бачать сенсу в боротьбі за свої права, але частка активних респондентів у цьому питанні значно вища – майже третина учасників опитування не погодилася з такою позицією (табл. 14).

Таблиця 14

**Регіональний розподіл відповідей респондентів,
які висловили свої думки стосовно впевненості
в можливості впливати на владу, 2016 р. (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
<i>Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результаті зміниться моє життя</i>					
Не згоден	17,5	23,3	16,1	16,5	19,1
Важко сказати, згоден чи ні	20,7	18,8	11,9	13,0	16,6
Згоден	61,8	57,9	72,0	70,5	64,2
<i>Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями явно їх ігнорує</i>					
Не згоден	32,3	34,8	32,7	23,8	30,5
Важко сказати, згоден чи ні	18,8	18,5	8,3	20,5	18,2
Згоден	48,9	46,8	59,0	55,6	51,3
<i>Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить</i>					
Не згоден	22,5	20,6	27,4	13,9	19,6
Важко сказати, згоден чи ні	20,2	18,1	16,1	19,1	18,6
Згоден	57,3	61,3	56,5	67,0	61,8

Звернімо увагу на довіру громадян України до інститутів влади, яка відіграє вельми важливу роль у формуванні соціального капіталу нації. Щоб оцінити, якою мірою сучасні українці довіряють різним соціальним інститутам, при обробці бази даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАНУ були обчислені середні значення (індекси), що характеризують рівень довіри до ключових соціальних інститутів та інших суб'єктів довіри (табл. 15).

З даних таблиці дуже добре видно, які соціальні групи на сьогодні мають реальний вплив на людей і є лідерами громадської думки в суспільстві, оскільки їм довіряють. Якщо не брати до уваги безпосереднє соціальне оточення людей (сім'я, родичі, друзі, сусіди), то такими "авторитетами", які користуються довірою більшості населення або ж як мінімум п'ятдесятвідсотковою підтримкою українців, є насамперед волонтери з індексом довіри 3,4. Далі за спадною, вчені України та церков й духовенство з однаковим рівнем довіри – 3,3; потім співвітчизники – 3,2; армія – 3,0; благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання – 2,9; ЗМІ, профспілки та місцеві органи влади з однаковим індексом – 2,5.

Таблиця 15

Індекс довіри (середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,5
Співгромадянам	3,1	3,2	3,2	3,1	—	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4	3,2
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	—	—	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,3	3,5
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	—
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	2,2
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,1	—	1,9	2,2
Прокуратурі	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	2,0
Судам	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9	1,9
	Кравчук	Ющенко													
		Кучма													
		Янукович													
		Порошенко													
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0	3,0
Профспілкам	—	—	—	—	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,5
Політичним партіям	—	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	—	—	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,4	—
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	—	—	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	2,5	2,6	2,7	—
Банкам	—	—	—	—	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	2,0
Страховим компаніям	—	—	—	—	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	—
Благотворним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9
Ученим України (2015–2016 рр.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1	3,4	3,3
Ученим НАН України (2014 р.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4
Волонтерам	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,5

*Середній бал розраховувався для 5-бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим вищий середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

За останні п'ять років відбулося відчутне подальше погіршення й без того традиційно невисоких середніх оцінок довіри майже до усіх інститутів. Суттєво знизився рівень довіри до ЗМІ. Серед державних та суспільних інститутів, рівень довіри до яких зберігся таким самим або навіть підвищився, відзначимо церкву і духовенство, армію, благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання, приватних підприємців. Їхній рейтинг залишається доволі високим і практично незмінним протягом останніх десяти років. З усіх інших інститутів лише профспілки (і це дуже дивно, бо дві третини опитаних ніколи не були членами профспілки), керівники державних підприємств та місцеві органи влади мають рівень довіри, близький до середнього.

Якщо брати до уваги ставлення до інститутів державної влади, то Президент дещо випереджає Уряд та Верховну Раду за рівнем довіри, його індекс довіри порівняно з іншими інститутами влади залишався найвищим. Але динаміка змін у мірі довіри до чинного Президента має стійку тенденцію до зниження, причому досить різкого (2015 р. – 18% довіри й 57% недовіри, 2014 р. – 34% довіри й 35% недовіри), щоправда, індекси довіри до Кабінету Міністрів, місцевих органів влади та Верховної Ради – ще нижчі.

Але найбільш низькі індекси довіри – до податкової інспекції, міліції, прокуратури та судів. (Принаймні так було до останнього часу, коли почалися деякі зміни в цих структурах, що викликало у населення певні сподівання на краще). Кору́пція – “болюча тема” для українського суспільства, і за результатами різноманітних опитувань громадської думки цілком очевидно, що люди мало вірять у те, що можлива об'єктивна боротьба з нею. Саме ці чотири інститути найбільш схильні до корупції. І насамперед респонденти зазначають, що в цьому винна сама держава, саме влада, яка, по суті, нічого не робить, щоб здолати зло. Динаміка змін у даній сфері характеризується тільки посиленням цих аспектів.

Ще менше українці схильні довіряти провідним політикам. В опитуванні 2015 р. майже 44% респондентів оцінили людей, які наразі перебувають при владі, як таких, що дбають лише про своє благополуччя і кар'єру, і лише 3,3% опитаних вважають їх хорошою командою, яка веде країну правильним курсом. З огляду на переважно негативні настрої

населення щодо чинних політиків та загалом щодо функціонування усіх основних державних інститутів, стає зрозумілим, чому більшість населення не вірить у ефективну боротьбу нової влади із корупцією – на думку переважної більшості респондентів (69%), позитивних наслідків це не матиме. Корупцію як основний чинник, що перешкоджає владі реалізовувати реформи, відмітили 68,9% респондентів. Друге місце респонденти відвели “небажанню олігархів відмовлятися від надприбутків”, третє – “небажанню політичних еліт змінювати систему”. Емоційне ставлення громадян до гучних судових справ щодо опозиційних політиків можна визначити загалом як помірковано-нейтральне. Привертає до себе увагу те, що відчутна частина респондентів дистанціювалися від цих подій, виявили байдужість. Це доволі тривожний сигнал, який вказує на відсторонення громадян від соціально-політичних подій у нашому суспільстві, на замкненні у своєму найближчому соціальному оточенні. Критично низький рівень довіри більшості наших громадян до різних державних інституцій, включно до судів, дається взнаки у ставленні респондентів щодо справедливості винесення вироку зазначеним політикам. Як свідчать отримані дані, громадська думка загалом доволі песимістично описує майбутні наслідки даного судового процесу. Респонденти очікують насамперед погіршення міжнародного іміджу України, подальшого падіння довіри населення до вітчизняної судової системи та можливих громадських протестів.

Утім, попри змальовані негативні тенденції, варто об’єктивно відображати стан речей на сьогодні. Спираючись на накопичену базу даних, можна зробити висновок щодо стану довіри в українському суспільстві. Порівняльний аналіз свідчить, що рівень міжособистісної довіри в Україні набагато нижчий, ніж у скандинавських країнах “соціалізованого капіталізму”, але цілком порівнянний з показниками міжособистісної довіри в англосаксонських країнах “конкурентного капіталізму”, й помітно вищий, ніж у Росії і в багатьох інших країнах наздоганяючого розвитку – Індії, країнах Латинської Америки та Західної Азії. Тобто за рівнем узагальненої міжособистісної довіри сучасна Україна може порівнюватися з Японією і Німеччиною (якщо орієнтуватися на розвинені країни) і з Південною Кореєю (якщо

орієнтуватися на країни, що розвиваються). Тобто Україна перебуває десь на межі між країнами, які розвиваються, і розвиненими країнами, що не дає підстав говорити про якісно низький соціальний капітал в Україні. Коректним буде висновок, що за показником особистісної довіри Україна є середньою за загальносвітовими стандартами країна, маючи певні перспективи використання потенціалу цього типу соціального капіталу. Підсумовуючи, можна стверджувати, що рівень особистісної довіри (меншою мірою інституціональної) як найважливішого елементу соціального капіталу в Україні є скоріше середнім, ніж низьким. Оскільки довіра – провідний, але далеко не єдиний елемент соціального капіталу, то цілком вірогідно, що причиною труднощів модернізації України є й якісь інші елементи соціального капіталу, не пов'язані з конструктом довіри. Але можливе й інше пояснення: соціальний капітал в Україні доволі значний, однак це потенційний капітал, а не реально використовуваний. У цьому разі практичною проблемою стає не стільки створення соціального капіталу, скільки активізація вже наявного ресурсу.

Тобто доводиться констатувати, що сьогодні накопичений у рамках ізольованих верств і груп соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому скоріше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя.

Тому найважливішим і найактуальнішим питанням для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати і направляти процеси формування цього конче необхідного ресурсу. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих “вкладень у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. Значною мірою він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь.

Проте досвід реформ у колишніх соціалістичних країнах переконливо довів, що принаймні у формуванні об'єдную-

чого соціального капіталу, дефіцит якого відчувається в Україні, важлива роль належить саме державі, її здатності проводити ефективну соціально-економічну політику, що враховує інтереси різних верств і груп, пом'якшувати соціальні конфлікти.

Активна роль держави не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість соціального капіталу, “вигодованого” на традиціях патерналізму, повною мірою проявилася під час низки економічних криз, що обрушили довіру населення до інститутів влади. Питання про те, як відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства, і чи можна сприяти цьому процесу сьогодні, залишається одним із найактуальніших завдань, що стоять перед українським суспільством. Якщо влада стане сприймати інтереси людей і виходити з них при формуванні державної політики, соціальний капітал зміцнюватиметься, накопичуватиметься і слугуватиме суспільству.

Трансформації українського суспільства природним чином вписуються в логіку сучасних цивілізаційних процесів – глобальних змін загальнолюдських цінностей у напрямі розширення самодостатності і свободи особистості, визнання пріоритетності та поваги індивідуальних преференцій. Відповідно, йдеться про те, що політичні еліти, з яких рекрутується чинна влада, повинні інтелектуально й конструктивно відповідати зростаючій складності суспільних відносин та існуючому в суспільстві попиту на перетворення.

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ СТАНІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

Статтю присвячено аналізу динаміки основних показників соціально-психологічного стану населення України у 2014–2016 рр. у регіональному розрізі. Досліджено динаміку Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу, Інтегрального індексу національної дистанції, Індексу цинізму та ін. Дослідження показало, що населення країни досі перебуває в стані аномійної деморалізованості, що ускладнює створення соціального порядку демократичного європейського зразка.

Ключові слова: населення України, соціально-психологічний стан, аномійна деморалізованість, новий соціальний порядок.

Статья посвящена анализу динамики основных показателей социально-психологического состояния населения Украины в 2014–2016 гг. в региональном разрезе. Исследована динамика Индекса дестабилизации протестного потенциала, Интегрального индекса национальной дистанции, Индекса цинизма и др. Исследование показало, что население страны до сих пор находится в состоянии аномической деморализованности, что затрудняет создание социального порядка демократического европейского образца.

Ключевые слова: население Украины, социально-психологическое состояние, аномическая деморализованность, новый социальный порядок.

The paper is devoted to the analysis of dynamics of the major indices of socio-psychological state of Ukraine's population in 2014–2016 in the regional context. The dynamics of the Index of Destabilising Protest Potential, Integral Index of National Distance, Cynicism Index, etc., has been studied. The study has shown that population of the country still remains in the state of anomic demoralisation that hampers the creation of social order of the democratic European pattern.

Keywords: Ukraine's population, socio-psychological state, anomic demoralisation, new social order.

Українське суспільство вже більш як два роки перебуває в стані побудови нового демократичного соціального порядку європейського зразка, досягнення якого було основною метою Революції гідності. Спроба кардинальної зміни соціального устрою, який вже не відповідав викликам сучасності, боротьба народу за демократичні європейські цінності, на жаль, не була підтримана населенням та політичними елітами всієї країни та призвела до зростання сепаратистських явищ й розв'язування бойових дій у східних регіонах держави, до анексії Криму, суттєвого падіння економіки та загострення соціальних проблем. Поки що зусилля влади в напрямі становлення суспільного ладу не завжди сприймаються населенням та, внаслідок цього, не мають значних успіхів. Про це свідчить той факт, що у 2014 р. у моніторинговому опитуванні 75% респондентів відповіли, що їм бракує “порядку в суспільстві”. Високим є ступінь недовіри населення органам влади та управління.

Метою даного дослідження є аналіз динаміки соціально-психологічного стану населення України в період становлення нового соціального порядку у 2014–2016 рр.

Створення та утвердження нового соціального порядку іманентно пов'язано з явищами масової дезадаптації, з утрудненістю самоідентифікаційних процесів і невизначеністю соціального статусу, цінностей і мотивацій – з соціальною аномією. В її основі лежить невизначене, проміжне, перехідне соціальне становище, в якому опинилося суспільство та його елементи в результаті руйнування однієї і спроб формування іншої соціальної системи. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [1, с. 7].

У соціологічній інтерпретації соціальна аномія – неодмінна складова, супутник і наслідок глибоких соціальних змін. Проблема полягає в тому, що в пострадянському українському суспільстві аномія постала комплексним, масовим і затяжним соціальним явищем. Так, основними характеристиками цього періоду є злам звичних, стійких соціальних зв'язків і відносин, як наслідок – масова фрустрація,

деформація колишньої системи суспільних цінностей, загальна криза нормативно-правової свідомості.

Моніторинг насамперед і був створений для щорічної емпіричної оцінки тенденцій розвитку українського суспільства на базі аналізу динаміки соціально-психологічного стану населення як основи формування ціннісно-нормативної системи.

Н. Паніна, яка розробила методiku та методологію українського моніторингу, запропонувала таку систему показників:

- *аномійна деморалізованість*, яка безпосередньо пов'язана зі стабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають змогу судити про спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-етичних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людьми свого життя у минулому, теперішньому і майбутньому);
- *тривожність*, що дає підстави судити про психофізіологічну основу морально-психологічного стану.

У моніторинговому дослідженні 2014 р. були задіяні всі ці показники, за винятком показника авторитаризму [2, с. 405]. У моніторингу 2016 р. замість індексу аномійної деморалізованості, індексу тривожності та показника життєвої задоволеності було отримано дані для визначення Індексу психологічного дистресу, Індексу авторитаризму (демократія – тоталітаризм) та Індексу активності–пасивності. Дані показники також можуть характеризувати ступінь адаптивних здібностей населення в умовах невизначеності та соціальних змін.

Розглянемо динаміку основних показників соціально-психологічного стану населення України у 2014–2016 рр. у регіональному розрізі (*табл.*).

Основним показником рівня соціальної напруженості виступає Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). “Критичне” його значення дорівнює 4.4 бала, воно “сигналізує” про готовність населення до масових акцій протесту. “До основних причин, що підвищують ймовірність масової участі населення в різних акціях соціального протесту, належать такі характеристики соціальної ситуації та політичної культури населення: 1) високий рівень незадоволення населення умовами життя (насамперед – матеріально-еконо-

Таблиця

Динаміка показників соціально-психологічного стану населення України (2014-2016 рр.)

Показники	Захід (1)		Центр(2)		Південь(3)		Схід(4)		Донбас(5)		Україна	
	2014	2016	2014	2016	2014	2016	2014	2016	2014	2016	2014	2016
Індекс анонімної деморалізованості (шкала: 0-18 балів)	11.25		12.47**		13.96**		13.13**		13.63**		12.71	
Індекс трижовності (шкала 20-80 балів)	48.65**		49.57**		49.33**		48.11**		53.45		49.7	
Життєва задоволеність (шкала 1-5 балів)	3.27		2.84**		2.81**		2.86**		2.76**		2.91	
Індекс стабілізаційно-протестного потенціалу (ДПП)	7.87	6.25**	5.3	5.00	4.05	4.34	3.61	3.55	2.11	3.33**	4.84	4.71
Інтегральний індекс національної дистанції (шкала 1-7 балів)	5.23	4.77**	5.05	4.54**	4.70	4.87**	5.02	4.86**	4.50	5.16**	4.96	4.75
Індекс цинізму (шкала 0-14 бала)	9.00	9.63**	9.67	9.63	10.18	9.67**	9.44	10.10**	9.75	10.46**	9.56	9.82
Індекс психологічного дистресу (шкала 0-27 бала)		9.86		9.75		11.28**		8.87*		11.05**		9.91
Індекс ТПК-1 демократія-тоталітаризм (шкала 6-30 балів)		12.65		13.57**		14.26**		12.97		14.90**		13.44
Індекс ТПК-2 пасивність-активність (шкала 6-30 балів)		15.59**		15.59**		14.93**		14.28**		13.67		15.05

*Різниця балів значуща на рівні 5%, ** - на рівні 1%.

мічними); 2) підвищення рівня недовіри до структур влади та політичних лідерів; 3) низький рівень політичної залученості – участі населення в легітимних формах суспільно-політичного життя (членство в партіях, політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, доступні контакти з представниками влади тощо); 4) низький рівень політичної ефективності – відчуття людиною можливості впливати легітимним шляхом на соціальні процеси та політичні рішення, що зачіпають його безпосередні інтереси” [3, с. 33]. Ці причини були виявлені у 1999 р. та й досі залишаються актуальними.

Рівень протестного потенціалу загалом по країні незначною мірою знизився з 4.84 до 4.71 бала, але знаходиться за планкою “критичного” значення. Найбільше він знизився у Західному регіоні – з 7.87 бала до 6.25 бала, але залишається небезпечно високим. Значною мірою це пояснюється напруженою соціально-економічною ситуацією в регіоні: найнижчий рівень заробітної платні в країні, спроби закриття вугільних шахт, високий рівень безробіття, невирішене “бурштинове” питання, проблема знищення лісів та ін.

Як і у 2014 р., індекс протестного потенціалу в міру наближення до зони конфлікту суттєво знижується до практично нормальних значень: реальна загроза життю населення відсторонює протестні настрої на другий план. Але на Донбасі у 2016 р. він значно зріс з 2.11 до 3.33 бала. Ця ситуація виникла в результаті продовження військового конфлікту та пов’язаних з ним соціально-економічних та соціально-політичних проблем регіону.

Показники Інтегрального індексу національної дистанції на теренах всієї держави є доволі високими, хоча загалом по країні вони незначною мірою знизились з 4.96 до 4.75 бала, що, за визначенням Н. Паніної, можна охарактеризувати як схильність населення до національної відособленості, відсутність толерантності до представників деяких окремих національностей. Якщо у 2014 р. ситуацію з національною дистанцією у Центрі та на Сході можна охарактеризувати як помірну національну ізолюваність (5.05 та 5.02 бала відповідно), то у 2016 р. вона суттєво поліпшилась, її рівень знизився до 4.54 та 4.86 бала, що відповідає рівню національної відособленості. Суттєво знизився рівень національної напруженості у Західному регіоні: з 5.23 бала (схильність до ксенофобії у латентній її формі) до 4.77 бала (національна відособленість). До цього

привели рішучі кроки у відродженні національної української ідеї, відродженні української культури та мови, що були зроблені за останні роки. Однак серед більшості російськомовного населення Донбасу ці кроки мали зворотний ефект: значення Інтегрального індексу національної дистанції суттєво зросло: від 4.50 бала (національна відособленість) до 5.16 бала (національна ізолюваність, латентна форма ксенофобії).

Рівень соціального цинізму, який є ненормативною реакцією на аномію, вимірюється індексом цинізму. Він показує ступінь зневажливого ставлення населення до загальноприйнятих у суспільстві цінностей. Порівняно з 2014 р. Індекс соціального цинізму у 2016 р. загалом по країні дещо зріс з 9.56 до 9.82 бала. Найнижчий рівень цинізму демонструє населення Заходу та Центру (9.63 бала), а найвищий – Донбасу (10.46 бала). Але у Центрі він майже не змінився, а на Заході за два роки суттєво зріс. Також він суттєво зріс у Східному регіоні та на Донбасі: з 9.44 та 9.75 до 10.10 та 10.46 бала відповідно. Це зрозуміло: регіони знаходяться поруч із зоною бойових дій та анексованим Кримом. Населення розгублене, не довіряє нікому, невпевнене у найближчому майбутньому та має надію тільки на власні сили. Власне, основним наслідком поширення соціального цинізму і є руйнування засад соціальної довіри, яка є основою побудови громадянського суспільства.

Дистрес є негативною формою стресу, з яким організм не в змозі боротися самостійно. Психологічний дистрес є таким його різновидом, що викликаний соціальними факторами. Людина, яка перебуває у стані психологічного дистресу, не спроможна до активних форм соціальної адаптації та має схильність до антисоціальних дій. Найнижчий рівень Індексу психологічного дистресу демонструє населення Сходу, а найвищий – очікувано населення Півдня та Донбасу.

Обернено пропорційним є зв'язок між Індексом пасивності–активності та Індексом демократія–тоталітаризм. На Донбасі спостерігається найнижчий рівень активності та найвищий рівень схильності до тоталітаризму. Розгублене внаслідок тривалого військового конфлікту населення даного регіону бажає патерналізму та відповідальної за їх життя “твердої руки”. На Заході, навпаки, – населення наочно переконалося на прикладі європейських сусідів у перевагах демократичного способу життя та демонструє активну життєву позицію і бажає подальших демократичних змін в Україні.

Виконане дослідження динаміки основних показників соціально-психологічного стану населення України у 2014–2016 рр. у регіональному розрізі дає підстави зробити висновки про те, що населення усієї країни досі перебуває у стані аномійної деморалізованості та має великі труднощі у процесі адаптації до нових умов життя. Високий рівень протестного потенціалу в Україні свідчить про незгоду значної частини населення із соціально-економічною та соціально-політичною діяльністю законодавчої та виконавчої влади, з напрямом та темпами впровадження реформ.

Національна відособленість, а тим більше зростання ксенофобійних установок у деяких регіонах країни, не сприяють становленню демократичного громадянського суспільства, затримують розвиток і консолідацію системи соціальних відносин, а значить утруднюють становлення соціального порядку в державі.

Високий рівень поширеності соціального цинізму в Україні може слугувати серйозною перешкодою на шляху формування демократичної системи цінностей як ціннісно-нормативної основи формування нового соціального порядку європейського зразка.

Рішучі кроки правлячої еліти та її спроможність заручитись підтримкою населення, яке потрібно переконати у необхідності продовження реформ, яке повинно відчувати поліпшення власного життя, сприятимуть подоланню аномії в українському суспільстві та становленню демократичного соціального порядку.

Література

1. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1 – С. 5–26.

2. Загороднюк Т. Соціально-психологічний стан населення під час кардинальної зміни вектора становлення соціального порядку в українському суспільстві / Т. Загороднюк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 1 (15). – Т. 1. – С. 402–409.

3. Головаха Е. И. Потенциал социального протеста в Украине / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 31–40.

**ПРАКТИКИ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО УСПІХУ –
ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАХІДНІ РЕАЛІЇ В УЯВЛЕННЯХ
УКРАЇНЦІВ, ДИНАМІКА ЗМІН**

У статті аналізується динаміка зміни уявлень українців про ресурсну складову практик досягнення соціального успіху, які є дієвими в нашій країні та у розвинутих країнах Заходу. Констатується наявність суттєвих відмінностей з ряду ключових позицій. Робиться висновок про те, що цей показник може слугувати індикатором не лише декларативного, а й реального, закріпленого на рівні повсякденних практик просування нашої країни по шляху європейського вибору.

Ключові слова: практики соціального успіху, ресурсна складова практик, європейський вибір.

В статье анализируется динамика изменения представлений украинцев о ресурсной составляющей практик достижения социального успеха, которые являются действенными в нашей стране и в развитых странах Запада. Констатируется наличие существенного различия по ряду ключевых позиций. Делается вывод о том, что этот показатель может служить индикатором не только декларативного, но и реального, закрепленного на уровне повседневных практик продвижения нашей страны по пути европейского выбора.

Ключевые слова: практики социального успеха, ресурсная составляющая практик, европейский выбор.

The author analyses the dynamics of changes in conceptions of Ukrainians as to resource component of practices of achieving social success; these practices are efficient in our country and in developed countries of the West. Availability of the considerable difference by a number of key positions is stated. A conclusion is made that this index can serve as an indicator of not only declarative but also real advance of our country on the path of European choice, consolidated at the level of everyday practices.

Keywords: practices of social success, resource component of practices, European choice.

Безпосереднім предметом нашого дослідження є уявлення українців про те, яким чином і за допомогою яких ресурсів можна досягти високого соціального становища (со-

ціального успіху) з одного боку, в нашій країні, а з другого – в розвинутих країнах західної цивілізації. Але цей безпосередній предмет можна розглядати як фрагмент ширшого дослідницького завдання – побачити, які культурні та цивілізаційні тренди ми спостерігаємо в нашій країні. І побачити це не через декларації та формальні інституційні приписи (законодавчі рішення), а через систему актуальних практик. Саме в них людина напівсвідомо демонструє свої ціннісні орієнтири, саме вони змінюються набагато повільніше, ніж згадані законодавчі рішення.

Практична парадигма на даний час є однією з найбільш перспективних парадигмальних установок у соціології. Як справедливо зазначає один із послідовних дослідників цього напрямку Вадим Волков, “у соціологічній теорії термін “практика” символізував пошуки компромісу між об’єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб’єктивізмом феноменології, і водночас – спроби запропонувати “третій шлях” [1, с. 9]. Хоча чіткого визначення цього терміна немає, поле проблем, для розв’язання яких виявляється доцільним звернення до концепту практик, постійно розширюється [2]. У нашому випадку використання цього концепту видається виправданим саме з тієї причини, що ми хочемо через мікрорівень соціальної реальності (звичні, напіввідрефлексовані практики) побачити макросоціальні цивілізаційні, культурні тренди.

Ми виходимо з того, що говорити про цивілізаційний вибір якогось суспільства не можна спираючись лише на його декларативний бік. Стверджувати, що такий вибір зроблено і він є сталим і реальним, ми можемо лише на підставі наближення життєвих практик, стилів життя суспільства до тих практик, що є притаманними обраному цивілізаційному контуру. Хоча не можна заперечувати вагомість і декларативного етапу. Головне, щоб на цьому все не припинялося. Декларації – справа дискретна. Практика – континуальна, а тому більш інертна в своїх змінах. Наш моніторинг дає змогу порівняти ці дві складові процесу, причому в динаміці.

У таблиці 1 наведено результати відповідей респондентів на запитання про вступ до Європейського Союзу. Для нас це буде певним аналогом питання про готовність приєднатися до того, що ми називаємо західною цивілізацією.

Як бачимо з наведених даних, навіть на рівні декларацій, готовність до вибору на користь Європи не є для наших

Таблиця 1

**Як Ви ставитеся до вступу України
до Європейського Союзу? (%)***

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2012</i>	<i>2016</i>
Скоріше негативно	23,2	18,8	22,1	29,5
Важко сказати	33,8	36,9	31,8	22,5
Скоріше позитивно	43,0	44,1	45,9	48,0

*Роки спостереження взято близькі до тих, які будуть у наступних питаннях. Середня кількість опитаних по всіх роках становить 1800 респондентів.

громадян однозначною. І хоча частка тих, хто ставиться до цього позитивно, постійно зростає, за останній рік спостерігається значна поляризація з цього питання – значно менше стало тих, хто вагався з відповіддю, і значно більше тих, хто сказав такому вибору рішуче “ні” (відсоток зріс з 22,1% до 29,5%). Однак поряд з тим майже половина наших громадян (48,0%) схвалюють перспективу такого приєднання. Але це на рівні вербальних заяв. Погляньмо, що ж відбувається на рівні реальних практик (у нашому разі це практики досягнення соціального успіху), наскільки за оцінкою самих же громадян вони у нас є близькими-далекими від того, що є на Заході. (Тут варто ще раз підкреслити: йдеться не про реалії західної культури, а саме про уявлення наших людей про ці реалії. Бо саме ці уявлення і стають тією відстанню, що різнить наше суспільство і західне.)

Дані, наведені в *таблиці 2*, дають змогу нам побачити, як ця відстань між нами та західними країнами уявлялась нашим респондентам у термінах тих ресурсів, що використовуються відповідно у нас і на Заході для просування по соціальних сходинках, підвищення свого соціального становища. Спостереження в різні роки дають змогу оцінити ситуацію в динаміці.

Кожен рядок у *таблиці 2* заслуговує на окремі коментарі, але ми зосередимось лише на тих позиціях, де відмінність видається найбільш значущою. Вагомість *інтелекту* у практиках підвищення свого соціального становища у нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу (2016 р. – 36,6% проти 60,1%). Щоправда, динаміка вказує на поступове зростання ваги цієї форми капіталу (в розумінні П. Бурдье), але швидкість такого зростання є дуже незначною. Що ж у такому разі компенсує нашим громадянам нестачу цього ресурсу? Виявляється, найбільш потужним компенсуючим

Таблиця 2

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу? Динаміка змін за роки спостереження у 2009, 2012, 2016 рр. (%)*

Варіанти відповіді	У нашій країні			У країнах Заходу		
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800
Високий інтелект, здібності	30,3	31,8	36,6	56,1	60,8	60,1
Гарне здоров'я	27,6	38,3	35,1	23,0	30,8	30,2
Приваблива зовнішність	11,1	14,5	13,6	9,7	12,1	11,6
Готовність йти на ризик	18,6	16,0	21,0	18,3	19,7	16,8
Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	33,1	29,2	5,3	5,5	4,7
Чесність, принциповість	11,0	15,9	15,4	18,3	24,7	31,3
Егоїзм, індивідуалізм	12,0	13,7	13,4	6,1	8,6	6,2
Готовність допомагати людям	10,2	14,5	13,1	8,1	12,8	16,6
Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	38,6	33,9	24,2	22,5	14,9
Впливові родичі	51,1	46,5	49,2	12,8	10,5	9,9
Впливові друзі	27,0	28,4	28,5	7,3	6,9	5,5
Знання іноземних мов	12,8	17,6	21,1	22,6	29,8	30,6
Гарна освіта	25,8	26,4	28,7	49,0	48,4	52,2
Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	9,6	7,3	5,2	8,6	10,0
Вихованість, гарні манери	4,8	7,9	6,6	11,2	19,4	15,4
Уміння переконувати, красномовність	12,3	11,8	11,9	13,7	13,3	13,0
Політична обізнаність	7,0	8,0	5,1	9,9	13,5	8,9
Уміння розпоряджатися грошима	14,4	17,8	13,4	23,7	24,1	20,9
Заможні батьки	36,5	37,5	28,3	15,5	10,0	6,2
Важко відповісти	7,7	7,7	7,1	15,0	12,5	11,9

* Респондент міг позначити не більше п'яти варіантів відповіді.

ресурсом є “*уміння іноді йти в обхід закону*”, його вага у нас майже в шість разів перевищує показник для західних країн (2016 р. – 29,2% проти 4,75%). Приблизно та ж сама ситуація з ресурсами: “*впливові друзі*” (2016 р. – 28,5% проти 5,5%), “*заможні батьки*” – за останній рік це 28,5% проти 6,2%. Дуже потужним є ресурс “*впливові родичі*”,

Їх наш пошукувач високої соціальної позиції використовує для цих цілей у п'ять разів частіше, ніж це відбувається у західних країнах (2016 р. – 49,9 % проти 9,9%). Динаміку цих показників можна побачити у відповідних рядках таблиці 2, але її не можна назвати надто обнадійливою. Якщо вагомість статків батьків та готовності порушувати закон якимось потроху зменшується, то от “впливові друзі” в роки спостереження дають стабільні 27–28%, а потреба у впливових родичах навіть зростає.

У таблиці 3 можна побачити динаміку в рейтингових термінах – це вже показники лише для нашої країни. До певної міри можна сказати – тут ми маємо справу зі зміною відносної цінності того чи іншого ресурсу протягом цих трьох років – 2009, 2012, 2016. Що тут може вказувати на певні позитивні тенденції? Позиція “високий інтелект” перемістилася з 6-го місця у 2012 р. на 2-ге у 2016-му. І пропустила вперед лише позицію “впливові родичі”, яка стабільно залишається на першій сходинці. Дуже показова для нашого корумпованого суспільства позиція “вміння йти в обхід закону” спустилася на дві сходинки вниз (з 5-го на 7-ме місце), пропустивши вперед “гарну освіту” (з 8-го на 5-те місце). З 4-го на 8-ме місце перейшов ресурс “заможні батьки”. Тобто є деяке просування в бік збільшення ваги таких ресурсів, як інтелект і освіта, що традиційно вважаються цінними для західних суспільств.

У таблиці 4 наведено розподіл відповідей на ці питання залежно від освіти наших респондентів. Логічно припустити, що власний досвід, коло знайомих та досвід спостереження (поінформованості) для груп респондентів з різною освітою буде різним і, відповідно, буде різним те бачення ситуації, про яку ми запитуємо. В даному разі ми знову порівнювали ті картини нашої та західної реальності, як вони бачилися нашим респондентам з різним рівнем освіти у дослідженні 2016 р.

Як свідчать дані таблиці 4, чим вищою є освіта респондента, тим вагомішим на шляху долання статусних соціальних сходинок видаються для нього такі ресурси, як “високий інтелект” та “гарна освіта”. Особливо помітно є відмінність між респондентами з середньою спеціальною освітою та з вищою освітою, за наявності “високого інтелекту” вона становила аж 10%. На більшу вагомість освіти вказали 31,3% респондентів з вищою освітою проти 27,5%

Таблиця 3
Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні? Динаміка зміни вагомості (рангу) ресурсів за роки спостереження, 2009, 2012, 2016 рр. (%)

	2009, N=1789	%	2012, N=1800	%	2016, N=1800	%
1	Впливові родичі	51,1	Впливові родичі	46,5	Впливові родичі	49,2
2	Походження з родини з високим соціальним становищем	37,9	Походження з родини з високим соціальним становищем	38,6	Високий інтелект, здібності	36,6
3	Заможні батьки	36,5	Гарне здоров'я	38,3	Походження з родини з високим соціальним становищем	33,9
4	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	Заможні батьки	37,5	Гарне здоров'я	35,1
5	Високий інтелект, здібності	30,3	Уміння іноді йти в обхід закону	33,1	Гарна освіта	28,7
6	Гарне здоров'я	27,6	Високий інтелект, здібності	31,8	Впливові друзі	28,5
7	Впливові друзі	27,0	Впливові друзі	28,4	Уміння іноді йти в обхід закону	29,2
8	Гарна освіта	25,8	Гарна освіта	26,4	Заможні батьки	28,3
9	Готовність йти на ризик	18,6	Уміння розпоряджатися грошима	17,8	Знання іноземних мов	21,1
10	Уміння розпоряджатися грошима	14,4	Знання іноземних мов	17,6	Готовність йти на ризик	21,0
11	Знання іноземних мов	12,8	Готовність йти на ризик	16,0	Уміння переконувати, красномовність	11,9
12	Уміння переконувати, красномовність	12,3	Чесність, принципність	15,9	Приваблива зовнішність	13,6
13	Егоїзм, індивідуалізм	12,0	Приваблива зовнішність	14,5	Чесність, принципність	15,4
14	Приваблива зовнішність	11,1	Готовність допомагати людям	14,5	Егоїзм, індивідуалізм	13,4
15	Чесність, принципність	11,0	Егоїзм, індивідуалізм	13,7	Уміння розпоряджатися грошима	13,4
16	Готовність допомагати людям	10,2	Уміння переконувати, красномовність	11,8	Готовність допомагати людям	13,1
17	Політична обізнаність	7,0	Прагнення і уміння робити добро	9,6	Вихованість, гарні манери	6,6
18	Прагнення і уміння робити людям добро	6,1	Політична обізнаність	8,0	Прагнення і уміння робити людям добро	7,3
19	Вихованість, гарні манери	4,8	Вихованість, гарні манери	7,9	Політична обізнаність	5,1
20	Важко відповісти	7,7	Важко відповісти	7,7	Важко відповісти	7,1

Таблиця 4

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в розвинутих країнах Заходу? Розподіл відповідей за ознакою освіти, 2016 р. (N= 1802, %)

Варіанти відповіді	У нашій країні, N= 1802				У країнах Заходу, N= 1802			
	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Неповна та повна вища	N=680	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Початкова, неповна та повна середня	N=681
	N=323	N=793	N=680	N=322	N=793	N=680	N=322	N=793
Високий інтелект, здібності	34, 4	32, 5	42, 5	51, 2	58, 0	66, 5	66, 5	66, 5
Гарне здоров'я	35, 9	33, 2	36, 8	28, 0	29, 3	32, 5	32, 5	32, 5
Приваблива зовнішність	10, 5	13, 7	14, 9	10, 2	12, 5	11, 0	11, 0	11, 0
Готовність йти на ризик	15, 5	20, 9	23, 7	11, 5	17, 9	18, 1	18, 1	18, 1
Уміння інюді йти в обхід закону	22, 9	30, 3	31, 0	5, 3	4, 0	5, 1	5, 1	5, 1
Чесність, принциповість	14, 2	16, 0	15, 3	26, 7	32, 3	32, 2	32, 2	32, 2
Егоїзм, індивідуалізм	12, 7	12, 9	14, 3	5, 0	5, 5	7, 5	7, 5	7, 5
Готовність допомагати людям	13, 6	13, 9	11, 9	12, 4	18, 7	16, 0	16, 0	16, 0
Походження з родини з високим соціальним становищем	29, 7	36, 6	32, 6	14, 0	13, 9	16, 6	16, 6	16, 6
Впливові родичі	47, 7	51, 6	46, 8	9, 0	10, 8	9, 3	9, 3	9, 3
Впливові друзі	24, 5	30, 6	27, 9	5, 9	5, 9	4, 8	4, 8	4, 8
Знання іноземних мов	14, 6	19, 4	26, 3	28, 0	32, 3	29, 8	29, 8	29, 8
Гарна освіта	26, 6	27, 5	31, 3	47, 2	49, 1	58, 1	58, 1	58, 1
Прагнення і уміння робити людям добро	8, 0	8, 2	6, 0	8, 4	10, 7	10, 0	10, 0	10, 0
Вихованість, гарні манери	5, 6	6, 7	6, 9	11, 8	17, 5	14, 5	14, 5	14, 5
Уміння переконувати, красномовність	11, 8	11, 5	12, 5	12, 4	13, 4	12, 9	12, 9	12, 9
Політична обізнаність	5, 3	4, 7	5, 6	6, 2	8, 7	10, 6	10, 6	10, 6
Уміння розпоряджатися грошима	10, 5	12, 6	15, 4	16, 8	19, 0	25, 0	25, 0	25, 0
Заможні батьки	27, 6	28, 1	28, 8	5, 3	6, 1	6, 8	6, 8	6, 8
Важко відповісти	14, 2	6, 4	4, 4	21, 4	11, 1	8, 5	8, 5	8, 5

з середньою спеціальною. Так само очікувано респонденти з вищою освітою мали більшу можливість оцінити важливість *знання іноземних мов* – тут різниця між цими групами становила майже 6%. А от у тому, що стосується “*вміння обходити закон*”, досвід цих двох груп респондентів, схоже, виявився однаковим, тому і різниця в оцінці вагомості цієї позиції виявилася в межах похибки – 30,3% та 31,0%. Респонденти з вищою освітою очікувано менше схильні поккладатися на впливових друзів та родичів, тут різниця між цими двома групами становить 3–6%. Що цікаво, і це свідчать дані *таблиці 4*, зміна оцінок респондентів залежно від освіти не завжди є лінійною. З усіх названих ключових позицій таке спостерігається хіба що за варіанта “*гарна освіта*” та “*знання іноземних мов*”. А по інших позиціях респонденти з початковою освітою бувають ближчими до тих, хто має освіту вищу, ніж до тих, хто має середню. Наприклад, за варіанта “*впливові родичі*” послідовність відповідей від початкової до вищої освіти така: 47,7% – 51,6% – 46,8%, аналогічно у випадку “*впливових друзів*” – 24,5% – 30,6% – 27,9%. Як пояснення тут можна припустити, що люди з вищою освітою частіше добиваються соціального успіху, і, як відомо з психології, в такому разі цей успіх скоріше вони приписуватимуть собі, а не родичам та друзям.

Стосовно тієї частини *таблиці 4*, де відображено бачення ситуації на Заході, то видно, що воно, хоча й відрізняється для різних освітніх груп, але дистанція між Україною і Заходом залишається для усіх приблизно однаковою.

У *таблиці 5* ми навели результати, що дають уточнення ситуації з прив’язкою до регіональної належності респондентів. Звичайно, тут варто наголосити – регіональні зміни – не лише результат у змінах поглядів наших респондентів, а й результат зміни самих регіонів – в останньому опитуванні Південь не включає в себе анексований Крим. А Схід не включає неконтрольовані Україною частини Донбасу та Луганської області. Але за фактичним станом речей картина має суттєву динаміку.

У *таблиці 5* ми бачимо, як вагомість різних ресурсів для нашої країни змінювалася в різних регіонах протягом років спостереження. Можна констатувати, що різниця між нами та країнами Заходу, як це бачиться нашим громадянам, потроху зменшується в усіх регіонах. Так, позиція “*високий інтелект*” в усіх регіонах демонструє зміцнення за

Таблиця 5

Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні? Регіональне порівняння динаміки змін за роки спостереження, 2009, 2012, 2016 рр. (%)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Сім'ї та родинам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,5
Співгизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	—	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4	3,2
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	—	—	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,3	3,5
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4	3,4	3,4	—
Церкви та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	2,2
Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,1	—	1,9	2,2
Прокуратурі	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	2,0
Судам	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9	1,9
Кравчук	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кучма	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ющенко	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Янукович	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Порошенко	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0	3,0
Профспілкам	—	—	—	—	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,5
Політичним партіям	—	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	—	—	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,4	2,4	2,4	—
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	—	—	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	2,5	2,6	2,7	—
Банкам	—	—	—	—	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	2,0
Страховим компаніям	—	—	—	—	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	—
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	—	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9
Ученим України (2015–2016 рр.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ученим НАН України (2014 р.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,1	3,4
Волонтерам	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4

два останні спостереження – найбільше на Заході (майже 10%), Центр – 6%, Південь та Схід – близько 4%. Так само зміцнилися, хоча і по-різному у різних регіонах, вага освіти та знання іноземних мов. Хоча і нерівномірно, але слабшає позиція “*вміння йти в обхід закону*”. Що цікаво, найменше це помітно жителям Заходу, найбільше – мешканцям Півдня. Так само неоднозначно поводяться позиції “*впливові родичі*” та “*впливові друзі*” – зменшення ваги цих ресурсів помітили у Центрі та на Півдні, а от Захід та Схід, навпаки, побачили зростання їх впливу. Звичайно, на результати по Півдню та Сходу міг суттєво вплинути фактор зміни фактичної наповнюваності генеральної сукупності по цих регіонах. А от те, що Захід і Центр демонструють різні тенденції, важко коментувати однозначно. Можливо, у Центрі боротьба з корупцією та непотизмом відчувається сильніше в силу того, що все ж таки тут зосереджено ті органи, які покликані цю боротьбу вести, і вони ще мають певну довіру громадян. Та й осередки громадянського суспільства, що з’явилися після останніх революційних та військових подій, у центрі дещо потужніші.

Як висновок можна зазначити, що на даний час вітчизняні практики досягнення соціального успіху у частині їх ресурсної складової бачаться нашим громадянам дуже відмінними від аналогічних практик у західних суспільствах. Особливо ця відмінність спостерігається у таких позиціях, як менша вагомість інтелекту та освіти, і більша дієвість таких ресурсів, як впливові друзі та родичі, готовність йти в обхід закону. Можна стверджувати, що цей показник може слугувати індикатором реального, закріпленого на рівні повсякденних практик просування нашої країни по шляху європейського вибору. Хоча динаміка цього показника і вказує на певні позитивні тенденції, але ще потрібне значних зусиль подолання корупції та непотизму в практиках соціальної мобільності, а також підвищення в цих процесах ваги особистих якостей людини, її інтелекту та рівня освіти.

Література

1. Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках / Вадим Волков // Социологические исследования. – 1997. – № 6. – С. 9–23.
2. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

THE LEVEL OF PSYCHOLOGICAL DISTRESS IN DIFFERENT GROUPS OF UKRAINE'S POPULATION

The paper focuses on the main indicators of psychological distress among respondents who participated in the monitoring research carried out by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2016. The author also describes the level of psychological distress in different social groups. According to the data, approximately one quarter of respondents have a heightened or high level of psychological distress. Special attention is paid to the people who lived in the area of armed conflict. These respondents demonstrate quite a high level of psychological distress in general and high levels of its different components. Almost half of them have a heightened or high level of psychological distress.

Keywords: *psychological distress, SCL-9-NR.*

У статті розглянуто основні показники психологічного дистресу у респондентів, що узяли участь у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України 2016 р., а також рівень його виразності у окремих груп. З'ясовано, що близько чверті респондентів мають підвищений або високий рівень психологічного дистресу. Особлива увага приділена особам, які проживали на території бойових дій. Вони демонструють доволі високий рівень дистресу як загалом, так і за окремими його компонентами. Кожний другий респондент цієї групи має підвищений або високий рівень психологічного дистресу.

Ключові слова: *психологічний дистрес, SCL-9-NR.*

В статье рассмотрены основные показатели психологического дистресса у респондентов, которые приняли участие в мониторинговом исследовании Института социологии НАН Украины 2016 г., а также уровень его выраженности у отдельных групп. Выяснено, что около четверти респондентов имеют повышенный или высокий уровень психологического дистресса. Специальное внимание уделено лицам, которые проживали на территории боевых действий. Они демонстрируют довольно высокий уровень дистресса как в целом, так и по отдельным его компонентам. Каждый второй респондент этой группы имеет повышенный или высокий уровень психологического дистресса.

Ключевые слова: *психологический дистресс, SCL-9-NR.*

Main results. The level of psychological distress was analyzed based on the brief scale called SCL-9-NR [1]. This scale consists of nine indicators, each of which is designed for the evaluation of one of the symptomatic dimensions on the scale of “never – rarely – regularly – almost constantly”. Answer distribution of these indicators is given in *table 1*. Considering the number of respondents who answered “regularly” or “almost constantly”, the extent of symptomatic dimensions varies from 20,7% (phobic anxiety) to 35,8% (hostility). In the total sample, the average level of the SCL-9-NR index is 9,9 ($s = 5,5$), which lies in the normal range. The first quartile is 6, the second quartile is 9, the third quartile is 14.

However, nearly 15 percent of respondents demonstrate the heightened level of psychological distress (index value of SCL-9-NR falling within the range from 14 to 17,99), and slightly more than 10 percent demonstrate high level (18 and more).

With the help of stepwise regression we found that the self-appraisal of the state of health is the most influential independent variable, which explains 18,7 percent of psychological distress variance ($t = -14,9$; $p < 0,001$). Social well being ($t = -11,8$; $p < 0,001$), trust in neighbors ($t = -6,6$; $p < 0,001$) and environmental assessment of the living space ($t = -4,6$; $p < 0,001$) additionally explain, respectively, 7,3 percent, 1,9 percent and 0,8 percent of variance.

Groups of respondents with a heightened level of psychological distress. The only group which in general demonstrates the heightened level of psychological distress is the respondents who were living on the territory of military actions ($X = 14,0$; $s = 5,9$). Answer distribution of this group and corresponding answer distributions of other respondents and two groups of the psycho-neurological hospital patients are given in *table 2*¹. As can be seen, symptomatic peculiarity of the respondents who were living on the territory of military actions differs not only in comparison with other respondents, but also in comparison with patients of the psycho-neurological hospital.

So, symptomatic differences relate primarily to answers on indicators which represent obsessive-compulsive and paranoid ideation. Another interesting result is that anxiety is on the

¹ Patients of the psycho-neurological hospital were surveyed within another research project. Further details could be seen in: [2].

Table 1

Answer distribution of indicators of SCL-9-NR (%)

Indicator (symptomatic dimension)	Never	Rarely	Regularly	Almost constantly
Feeling easily annoyed or irritated (hostility)	14,6	49,6	29,2	6,6
Trouble concentrating (obsessive-compulsive)	25,6	47,2	24,5	2,7
Feeling blue (depression)	20,9	47,3	27,6	4,2
Your feeling being easily hurt (interpersonal sensitivity)	23,4	46,0	26,1	4,6
Feeling that most people cannot be trusted (paranoid ideation)	18,7	45,7	26,7	8,9
Feeling tense or keyed up (anxiety)	20,4	45,9	28,2	5,4
Feeling weak in parts of your body (somatization)	24,9	42,2	25,2	7,7
Feeling nervous when you are left alone (phobic anxiety)	41,2	38,1	17,5	3,2
The idea that something serious is wrong with your body (psychoticism)	37,3	39,8	18,5	4,4

level of respondents with neurotic, stress-related and soma-toform disorders and phobic anxiety is on the level of respondents with mood (affective) disorders.

In addition to the respondents who were living on the territory of military actions, in general a comparatively high level of psychological distress is demonstrated by other groups of respondents (*table 3*). These groups are not mutually exclusive, but the objectives of this article do not include the analysis of such relations.

It can be seen that high level of psychological distress relates to objective and subjective characteristics. Also, it is possible to assume that psychological distress occupies an intermediate position between these two groups – it is influenced by the objective characteristics and influences the subjective characteristics.

The level of psychological distress in main socio-demographic groups. Comparison of respondents according to parameters such as availability of paid job, gender, age, family status and place of residence demonstrate statistically significant results².

² T-Student test and Analysis of variance were used for comparison of different groups.

Table 2

Comparative characteristics of psychological distress in different groups of respondents (%)

Indicator	MR*	TMA**	MAD***	NSSD****
Feeling easily annoyed or irritated	34,8	55,5 (+20,7)	45,0 (+10,2)	60,7 (+25,9)
Trouble concentrating	25,6	55,4 (+29,8)	45,0 (+19,4)	48,5 (+22,9)
Feeling blue	30,8	50,0 (+19,2)	65,0 (+34,2)	72,7 (+41,9)
Your feeling being easily hurt	29,5	51,1 (+21,6)	55,0 (+25,5)	60,6 (+31,1)
Feeling that most people cannot be trusted	34,1	63,0 (+28,9)	45,0 (+10,9)	51,5 (+17,4)
Feeling tense or keyed up	31,9	64,2 (+32,3)	50,0 (+18,1)	60,6 (+28,7)
Feeling weak in parts of your body	32,1	47,8 (+15,7)	70,0 (+37,9)	66,7 (+34,6)
Feeling nervous when you are left alone	18,9	52,1 (+33,2)	50,0 (+31,1)	33,4 (+14,5)
The idea that something serious is wrong with your body	21,6	47,9 (+26,3)	35,0 (+13,4)	42,4 (+20,8)

* Main group of respondents (N = 1689).

** Respondents who were living on the territory of military actions (N = 92).

*** Respondents with mood (affective) disorders (N = 20).

**** Respondents with neurotic, stress-related and somatoform disorders (N = 33).

Respondents who have a paid job, on average, have lower level of psychological distress compared to the unemployed respondents ($X_1 = 9,5$; $X_2 = 10,5$; $t = 3,8$; $p < 0,001$).

Men show lower level of psychological distress compared to women ($X_1 = 9,3$; $X_2 = 10,4$; $t = 4,5$; $p < 0,001$). However, as it was shown by the methodological study [2, c. 109–110], this difference exists due to the fact that men fear the distress subject more than women, which leads to men underreporting their test results.

With age increase, the level of psychological distress increases as well ($F = 31,9$; $p < 0,001$). This relationship is logical given the fact that the state of health and social well-being, which are important factors of psychological distress, reduce with aging (table 4).

Groups of respondents selected on the basis of family status show different levels of psychological distress ($F = 12,9$; $p < 0,001$). ($F = 12,9$; $p < 0,001$). It can be said that the psychological distress decreases with the decrease of the amount and traumatic impact of events associated with marriage (table 5).

Table 3**Level of psychological distress in some groups of respondents (%)**

Group	Average value of SCL-9-NR
Respondents who were living on the territory of military actions and helped the warring parties	14,6
Respondents who were living on the territory of military actions and did not participate in the conflict	14,3
Respondents who assessed the environmental situation of their living space as very unfavorable	13,2
Respondents who assessed their family financial condition as poor	12,5
Respondents who assessed the impact of the Chernobyl catastrophe on their health as the main aggravating factor	12,1
Respondents who asked for help from the state administration, but without result	11,8
Respondents who are not satisfied with their life at all	11,6
Respondents who are widowed	11,6
Old respondents (older than 55)	11,4
Respondents who are not willing to tolerate the deterioration of life due to reforms, since their present standard of living can not be tolerated	11,3

Table 4**Level of psychological distress in to different age groups (%)**

Age group	Average value of SCL-9-NR
From 18 to 29 years	8,8
From 30 to 55 years	9,4
Older than 55 years	11,4

Table 5**Level of psychological distress according to different family status (%)**

Family status	Average value of SCL-9-NR
Never married	8,4
In official or informal marriage	9,9
Officially and unofficially divorced	10,5
Widower (widow)	11,6

Table 6**Level of psychological distress according to the place of residence (%)**

Place of residence	Average value of SCL-9-NR
Kyiv	8,6
Cities with population over 250 thousand of people	9,6
Small town	10,3
Village	10,1

The size of the place of residence of respondents is inversely proportional to the level of their psychological distress ($F = 4,5$; $p < 0,01$): the lowest level of psychological distress was registered in the capital, the highest – in small towns and villages (*table 6*).

Conclusions. Thus, despite the normal average value of psychological distress in the overall sample, about one in four respondents demonstrates its heightened or high level. In the case of respondents who were living on the territory of military actions, every second of them shows the level of psychological distress that is outside the norm.

The most vividly expressed symptomatic dimensions of the overall sample are hostility (34,8%), paranoid ideation (34,1%), somatization (32,1%) and anxiety (31,9%). In the case of respondents who were living on the territory of military actions, such symptomatic dimensions include anxiety (64,2%), paranoid ideation (63,0%), hostility (55,5%) and obsessive-compulsive disorder (55,4%).

Given such notable difference between the total group of respondents and those who were living on the territory of military actions, it is necessary to carry out additional research which is focused on the second group and provides psychological support for them as well.

References

1. Дембицкий С. Экспресс-тест SCL-9-NR: методика оценки выраженности психологического дистресса для массовых опросов / С. Дембицкий // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 1. – С. 52–64.
2. Дембицкий С., Критериальная валидизация экспресс-теста SCL-9-NR / С. Дембицкий, В. Яценко, Н. Сидоров, С. Александрова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2016. – № 2. – С. 102–116.

СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ УКРАЇНИ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ НА ДОНБАСІ

У статті розглянуто деякі аспекти, проблеми та особливості сприйняття населенням України збройного конфлікту на Донбасі. Зокрема, його сприймають переважно як локальний і не вельми важливий, а саме сприйняття є здебільшого амбіваентним. Щодо низки питань моніторингу, особливо стосовно перспектив розвитку конфлікту, сприйняття розпадається на радикальне, ліберальне та нейтральне. Чисельність їх прибічників доволі близька між собою. Прихильників ліберального сприйняття конфлікту дещо більше, ніж радикалів.

Ключові слова: збройний конфлікт, локальний конфлікт, Донбас, амбівалентність, радикали, ліберали, воєнні дії.

В статье рассматриваются некоторые аспекты, проблемы и особенности восприятия вооруженного конфликта на Донбассе населением Украины. В частности, он воспринимается значительной частью как локальный и не весьма значимый, а само восприятие во многом амбивалентно. По ряду вопросов мониторинга, особо касающихся перспектив развития конфликта, восприятие распадается на радикальное, либеральное и нейтральное. Численность их представителей весьма близка между собой, но сторонников либерального восприятия конфликта несколько больше, чем радикалов.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, локальный конфликт, Донбасс, амбивалентность, радикалы, либералы, военные действия.

The paper considers some aspects, problems and peculiarities of perception of the armed conflict in Donbas by Ukraine's population. In particular, it is comprehended by a considerable number of people as the local and rather insignificant one, and the comprehension itself is ambivalent in many aspects. In a number of monitoring questions, especially those concerning the prospects of conflict development, the perception is divided into radical, liberal and neutral one. The number of representatives of these sections is too similar, but the number of people with liberal perception of the conflict is a bit higher than that of radicals.

Keywords: armed conflict, local conflict, Donbas, ambivalence, radicals, liberals, hostilities.

Трагічні, жакливі події на українському Донбасі 2014–2016 рр., які досі тривають, не могли залишитися і не залишилися без уваги соціологів та інших учених. Достатньо згадати круглий стіл, що відбувся у січні 2015 р. у Луганську, на якому обговорювалися питання, у чому полягає суть подій, що відбуваються, якими можуть бути їхні наслідки і що робити [1]. Схожі проблеми обговорювалися майже рік по тому (в грудні 2015 р.) в Інституті соціології НАН України на ІХ Міжнародних соціологічних читаннях, присвячених пам'яті двох видатних осіб в історії української та російської соціологічної думки – Н. Паніної (1949–2006) і В. Ядова (1929–2015) на загальну тему “Соціолог у розколотій країні: технологія та етика”.

Дійсно, у чому ж полягає суть подій, що відбуваються на Донбасі? У цьому сенсі цікаві емпіричні дані регулярного щорічного моніторингу “Українське суспільство – 2016 (Думки, оцінки та умови життя населення України)”, проведеного Інститутом соціології НАНУ цього року.

Так, на запитання “З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють, українські силові структури (армія, Нацгвардія, міліція, СБУ тощо) на Донбасі?” респонденти відповіли, що вони воюють головним чином, по-перше, “з місцевим ополченням, яке діє самостійно” (4,1%); по-друге, “з місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно” (7,2%); по-третє, “з місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється і керується з Росії” (18,4%); по-четверте, “з російськими найманцями (місцевими та іноземними, які воюють за гроші), яких підтримує Росія” (36,5%); і, по-п'яте, “з регулярно російською армією” (12,9%). 20,9% опитаних не визначилися із відповіддю.

Ці дані, деяким чином схематизуючи і спрощуючи, можна інтерпретувати дещо інакше. По-перше, 29,7% респондентів вважають, що українські силові структури переважно воюють з місцевим ополченням та іноземними добровольцями. По-друге, 66,2% респондентів схильні вважати, що українські силові структури воюють здебільшого з місцевим ополченням, добровольцями та російськими найманцями, включаючи іноземців. По-третє, на думку 54,9% респондентів, які відповіли на запитання, зазначили, що Росія тією чи іншою мірою втручається у внутрішні справи

України, зокрема у збройний конфлікт на Донбасі. По-четверте, лише 12,9% вважають, що українські силові структури воюють із “регулярною російською армією”, тобто з Росією. І це за умов, що, за даними моніторингу, 64,3% респондентів вважають Росію державою, ворожою Україні. При цьому найворожішою з десяти країн-сусідів друге місце у переліку, на думку респондентів, посідає Білорусь (3,2%).

По-п’яте, збройний конфлікт на українському Донбасі має переважно “місцевий” або локальний характер, тобто обмежений соціальним і географічним простором.

Останню тезу, як видається, достатньою мірою обґрунтовують інші дані моніторингу 2016 р. Так, 94,8% респондентів стверджують, що вони безпосередньо не проживали в зоні бойових дій, а ще 90,7% не були ані безпосередніми учасниками бойових дій, ані помічниками або свідками таких дій. Інакше кажучи, понад 90% опитаних безпосередньо “не проживали, не брали участі, не допомагали і не були присутні”. Звичайно, ці дані, можливо, спотворені похибками та перекосами вибірки (одна з яких, наприклад, переселенці). Крім того, варто відмітити, що на інші запитання, враховуючи можливість вибору декількох варіантів відповіді, респонденти відповідали дещо інакше.

Так, на запитання *“Чи були серед учасників бойових дій у будь-якій точці України Ваші..? (Відзначте всі відповідні відповіді)”* респонденти дали стверджувальну відповідь, обравши варіант: “близькі родичі (діти, батьки, рідні брати/сестри)” (6,7% опитаних); “інші родичі” (9,4%); “друзі, сусіди, колеги по роботі” (19,7%); “інші знайомі” (17,6%); “люди, про яких Ви знаєте від родичів, друзів або знайомих (але з якими не зустрічалися особисто)” (22,9%). Заперечну відповідь (“Ні, таких не було”) дали 41,8% опитаних і ще 5,1% утримались від відповіді.

На інше, але близьке до вищенаведеного запитання *“Чи були серед безпосередніх помічників у зоні боїв у будь-якій точці України Ваші..?”* 3,6% опитаних заявили, що були їхні “близькі родичі (діти, батьки, рідні брати/сестри)”, 5,2% – “інші родичі”, 14,2% – “друзі, сусіди, колеги по роботі”, 13,8% – “інші знайомі”, 18,1% – “люди, про яких Ви знаєте від родичів, друзів або знайомих (але з якими не зустрічалися особисто)”. Більше половини опитаних (52,1%)

зізналися, що серед їхніх близьких та знайомих таких не було, а 6,5% не змогли відповісти на поставлене запитання.

Локальність (місцевість) збройного конфлікту на Донбасі, ймовірно, багато в чому визначила його сприйняття респондентами як другорядного або не дуже значущого, важливого для них. Таке сприйняття проявилось у відповідях на низку інших запитань моніторингу. Так, на запитання, що заважає владі реалізувати реформи, більшість опитаних відповіли, що насамперед небажання олігархів відмовитися від надприбутків (60,2%), корупція (58,7%) та небажання політичних еліт змінювати систему (46,9%). 21,5% респондентів вважають, що заважає відсутність у чиновників знань про реформи, 18% – ситуація на сході України і 13,5% – відсутність тиску суспільства. Не змогли визначитися з відповіддю 3,6% опитаних, а 0,8% вважають, що нічого не заважає і в країні робиться все, що необхідно.

Тобто можна сказати, що, на думку респондентів, ситуація на сході України (збройний конфлікт) не відіграє вирішальної ролі для українського суспільства і держави, і що ситуація не така серйозна, що здатна перешкодити проведенню реформ. Реформам заважають інші чинники, і серед них три основних – небажання олігархів відмовитися від надприбутків, небажання політичних еліт змінювати систему, тобто відмовитися від влади, та корупція. Конфлікт на Донбасі – подія другорядна і займає вельми незначне п'яте місце.

У цьому сенсі (щодо конфлікту на сході) цікавими видаються також відповіді на запитання про те, чого наразі люди побоюються найбільше. Аналіз відповідей свідчить, що сьогодні люди найбільше побоюються, по-перше, зростання цін – 81,1%, по-друге, безробіття – 72,7%, по-третє, не виплати зарплат, пенсій і т.п. – 61,1%, по-четверте, зростання злочинності – 51,4%. І тільки на п'ятому місці (з 17 запропонованих позицій) респонденти зазначили напад зовнішнього ворога на Україну (тих чи інших дій Росії, її втручання у внутрішні справи країни) – 42,8% (за значного відриву від першого місця з 81,1%).

Дещо менше, аніж напад зовнішнього ворога, опитувані побоюються голоду (38,8%) і зупинки підприємств (37,9%), ще менше – розпаду України як держави (32,5%), холоду в квартирі (29,4%) та масових вуличних заворушень (28,1%).

Сприйняття і ставлення українців до збройного конфлікту на Донбасі як до місцевого, регіонального та не надто значущого, ймовірно, є однією з причин виникнення амбівалентного ставлення до нього, ставлення як стану прояву полярних емоцій щодо об'єкта, висловлювання взаемовиключних думок і коливання між протилежними рішеннями. Така амбівалентність проявилася і в низці відповідей респондентів на інші запитання моніторингу.

Зокрема, на основі відповідей на ці запитання, а також на інші (зокрема, щодо сценаріїв вирішення конфлікту на сході України, готовності воювати зі зброєю в руках за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України, перебування в зоні бойових дій, участі у референдумі про статус самопроголошених ДНР/ЛНР) всіх респондентів можна розділити на декілька груп, хоча й досить умовно та схематично і з багатьма застереженнями.

Група А, яку умовно можна назвати “радикалами цілісності” (України). Ця група за ступенем і якістю радикальності складається з декількох підгруп/груп.

Підгрупа (група) А1: 0,5% опитаних заявили, що особисто і безпосередньо проживали в зоні бойових дій і брали участь у конфлікті зі зброєю в руках. Ще 0,7% респондентів стверджують, що проживали в зоні боїв і брали участь у конфлікті своєю допомогою воюючим сторонам (МА7-2). До цієї підгрупи А1, яку можна назвати також “радикалами за фактом”, за даними моніторингу, можна віднести 1,2% опитаних громадян.

Підгрупа А2 – “радикали за особистою готовністю”: 6,8% опитаних заявили, що особисто готові зі зброєю в руках воювати за повернення території самопроголошених ДНР / ЛНР під контроль України.

Підгрупа А3 – “радикали за готовністю”: 13,9% респондентів готові взяти участь у сценарії продовження бойових дій до повернення під контроль всіх територій на сході України, ще 17,7% готові прийняти сценарій реалізації економічної і територіальної блокади непідконтрольних територій до їх повернення. Загалом “радикали за готовністю” становлять 31,6%.

Підгрупа А4 – “радикали за позицією”: 34,4% респондентів відзначили, що, якщо в Україні буде проводитися

референдум щодо статусу самопроголошених ДНР/ЛНР, то вони готові обрати варіант “Залишити статус цих територій без змін”.

Підгрупа А5 – “радикали за думкою інших”. Оцінки чисельності цієї групи дуже різні і суперечливі, що зумовлено низкою причин, зокрема, можливістю відзначити в анкеті всі підходящі відповіді, які при цьому могли перетинатися, збільшуючи число членів груп. Незважаючи на це, оцінки чисельності цієї групи дуже цікаві. Так, на думку 15,2% опитаних, зі зброєю в руках готові воювати їхні рідні/друзі/знайомі, яких означено не окремо, а разом, в якійсь загальній спільній сукупності. При аналізі готовності воювати рідних, друзів, знайомих окремо, а не в межах цієї умовно-спільної групи, загальна кількість готових воювати збільшується (що не дивно). Так, на думку 15,8% респондентів готові зі зброєю в руках воювати за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України (не вони особисто), а їх рідні (3,8%), друзі (5,4%) та знайомі (6,6%).

Також, на думку 76,3% респондентів, серед учасників бойових дій були їхні близькі родичі (діти, батьки, рідні брати/сестри) – 6,7%, інші родичі (9,4%), друзі, сусіди, колеги по роботі (19,7%), інші знайомі (17,6%). А також люди, про яких респонденти дізналися від родичів, друзів або знайомих, але не зустрічалися з ними особисто – 22,9%.

Ще на думку 54,9% респондентів, безпосередніми помічниками в зоні боїв були їхні близькі родичі (3,6%), інші родичі (5,2%), друзі, сусіди, колеги по роботі (14,2%), інші знайомі (13,8%), а також люди, про яких респонденти дізналися від родичів, друзів або знайомих, але не зустрічалися з ними особисто – 18,1%.

Інакше кажучи, до “радикалів за думкою інших” належать, за різними критеріями від 15,2% до 76,3%. Але якщо взяти до уваги, що цифра 76,3% відображає число осіб, які, на думку інших, були учасниками бойових дій, а цифра 54,9% відображає число безпосередніх помічників учасників, то їхня загальна кількість становить 131,2%. Тобто число “радикалів за думкою” значно перевищено, але це не помилка опитування, а специфічне сприйняття респондентами об’єктивної ситуації. Чому так відбувається? Одну з можливих

відповідей на це запитання наведено вище, але цього недостатньо, оскільки вона не пояснює повністю цього специфічного сприйняття ситуації на Донбасі. Тлумачення та пояснення інших відповідей або висування інших гіпотез не є можливими в рамках обмеженого обсягу даної статті.

До інших типів “радикалів цілісності”, як зазначалося вище, належать: “радикали за фактом” – 1,2%, “радикали за особистою готовністю” – 6,8%, “радикали за готовністю” – 31,6%, “радикали за позицією” – 34,4%. Останні, як можна гіпотетично припустити, включають всі інші підгрупи радикалів, за винятком “радикалів за думкою”. Інакше кажучи, – число радикалів становить дещо більше однієї третини.

Група Б, яку також вельми умовно і схематично можна назвати “лібералами цілісності” (України). До цієї групи можна віднести 22,3% респондентів, готових визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, розпочати переговори щодо їх особливого статусу в складі України, а також 24,9% опитаних, які підтримують надання цим територіям автономії в складі України. Можна гіпотетично припустити, що остання група включає в себе першу, поглинає її, і тому, ймовірно, “ліберали цілісності” становлять близько чверті або чверть опитаних. Особливістю цієї групи, по суті, є заперечення війни і орієнтація на переговори.

Група В, яку також досить умовно і схематично можна назвати “лібералами”. Одна частина її представників (12,8% опитаних) підтримує ідею надання повної незалежності зазначеним територіям, інша (14,7% респондентів) підтримує ідею відокремлення ДНР і ЛНР від України та відмови від цих територій. Можна гіпотетично припустити, що ця група респондентів включає в себе першу і – що притаманно їм обоім – по суті, заперечує війну і бойові дії.

“Ліберали цілісності” і “ліберали”, як противники війни або спільнота не згодних з веденням військових дій (умовно – “партія миру”), разом становлять 39,6%, що дещо більше, ніж “радикалів цілісності” (умовно – “партія війни”) – 34,4%.

До “партії миру” в певному сенсі можна віднести і не готових (з різних причин) зі зброєю в руках воювати за повернення територій самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України. Таких, за даними моніторингу, налічується 52,1%.

Група Г, яку умовно можна назвати “нейтральною” або “тих, хто вагається”. До неї можна віднести 29,7% респондентів, які утрималися від відповіді на запитання, який саме із сценаріїв розв’язання конфлікту на сході України він готовий прийняти (умовно-схематично – “військовий” або “мирний”).

До цієї самої групи можна віднести також 28% респондентів, яким загалом виявилось важко визначитися із відповіддю на запитання про участь/неучасть у можливому референдумі щодо статусу самопроголошених ДНР/ЛНР.

У висновку слід зазначити, що в невеликій за обсягом статті неможливо проаналізувати всі чи навіть більшість аспектів та проблем сприйняття збройного конфлікту на Донбасі. Водночас дані моніторингу певною мірою дають змогу обґрунтовано стверджувати (або висувати гіпотези) про те, що значна частина населення сприймає збройний конфлікт на Донбасі як локальний і не вельми значущий. Більше того, це сприйняття багато в чому амбівалентне і за низкою запитань, особливо тих, що стосуються перспектив розвитку конфлікту, їх можна розділити на радикальні, ліберальні та нейтральні. Число прихильників цих груп дуже близьке між собою, але прихильників “партії миру” дещо більше, ніж прихильників “партії війни”. Така ситуація дає підстави говорити (висувати гіпотезу, яка потребує додаткового дослідження і обґрунтування) про розкол українського суспільства з питання перспектив розвитку збройного конфлікту на Донбасі.

Література

1. *Луганск: горячее лето 2014 года* // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2015. – № 3. – С. 175–187.

РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ

У статті аналізується вплив релігії на цивілізаційний вибір українського суспільства. Спостереження виявили слабкий, але статистично значущий вплив відвідування культових споруд, особистої участі у релігійному житті та конфесійної ідентифікації на європейський вибір громадян України.
Ключові слова: релігія, цивілізаційний вибір, конфесія, релігійна поведінка.

В статье анализируется влияние религии на цивилизационный выбор украинского общества. Наблюдения выявили слабое, но статистически значимое влияние посещения культовых сооружений, личного участия в религиозной жизни и конфессиональной идентификации на европейский выбор граждан Украины.

Ключевые слова: религия, цивилизационный выбор, конфессия, религиозное поведение.

The influence of religion on civilisational choice of Ukrainian society is analysed in the paper. Observations have revealed a weak but statistically significant effect of cult buildings, importance of personal participation in religious life and confessional identity on European choice of Ukrainian citizens.

Keywords: religion, civilisational choice, confession, religious behaviour.

Теоретики соціології неодноразово наголошували на значенні релігійних чинників у перетвореннях суспільств та цивілізаційних змінах [1; 2; 3]. Кожна цивілізація має власні релігійні підвалини, ґрунтовані на певних трансцендентних уявленнях (віруваннях, заповідях, ідеалах). Ці уявлення певною мірою реалізуються у соціальних практиках, інституціях, цінностях і нормах культури, що притаманні відповідній цивілізації. Відтак цивілізаційна інерція та цивілізаційні зміни в суспільстві теж можуть мати певні релігійні передумови.

Сучасне українське суспільство наразі робить спробу цивілізаційного вибору інтеграції до одного із двох альтернативних угруповань країн – Євросоюзу та Євразійського союзу.

За цієї обставини неабиякий інтерес становить вплив чинника релігії на процес цього вибору. При з'ясуванні міри цього впливу передусім варто розглянути характер релігійності сучасного українського суспільства на підставі даних моніторингу.

У перебігу моніторингового опитування 2016 р. зафіксовано різні вияви причетності опитуваних до релігії, їхнього залучення в релігійне життя України.

По-перше, при відповіді на запитання *“Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?”* позицію *“релігійна організація, церковна громада”* відзначили 4,6% опитаних (N=1802).

По-друге, при відповіді на запитання про заняття у вільний від основної та домашньої роботи час, якими доводилося займатися хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів (разом із вихідними), 18,7% опитаних зазначили *“відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)”* (N=1802).

По-третє, при оцінці міри важливості особисто для опитаних *“участі у релігійному житті (регулярного відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)”* з'ясувалося, що для 49,9% з них це *“скоріше важливо”*, для 25,7% – *“скоріше не важливо”*, а 24,3% опитаним – *“важко відповісти, важливо чи ні”* (N=1802).

По-четверте, при відповіді на запитання про віросповідання 77,6% опитаних віднесли себе до православ'я, 7,9% – до греко-католицизму, 11,1% – заперечили власну релігійність, а решта опитаних – вказали на свою належність до католицизму, протестантизму, ісламу та інших віросповідань (N=1802).

Можна констатувати невідповідність відсотків членства у релігійних організаціях (громадах), відвідування культових споруд, міри важливості особистої участі у релігійному житті та декларативної конфесійної самоідентифікації. Особливо впадають у око тут розбіжності між *“словом і ділом”* – релігійними інтенціями і релігійними поведінковими практиками. Тут є підстави передусім розрізняти парафіан і віруючих, які регулярно беруть безпосередню участь у діяльності парафії та здійсненні релігійних обрядів, з одного боку, а також осіб, які обмежуються суто деклараціями

своїєї причетності і прихильності до певної конфесії. Втім, варто проаналізувати ймовірний вплив на цивілізаційні уподобання опитуваних різних проявів їх релігійності.

Зокрема, існують слабкі статистичні зв'язки між показником відвідуваності опитуваними культових споруд, з одного боку, та показниками їхнього ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та до вступу України до Європейського Союзу – з другого (табл. 1 і 2).

Таблиця 1

Зв'язок показника відвідуваності культових споруд та показника ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, 2016 р., N=1802 (%)*

<i>Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?</i>	<i>Відвідування у вільний від основної та домашньої роботи час церкви (костьолу, синагоги, мечеті, молитовного дому) хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів (разом із вихідними)</i>		<i>Загалом</i>
	<i>Ні</i>	<i>Так</i>	
Скоріше негативно	76,1	23,9	100,0
Важко сказати	87,4	12,6	100,0
Скоріше позитивно	88,9	11,1	100,0

* Значення критерію Chi-Square 43,273 статистично значуще на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт Кендала tau-b = -0,145.

Таблиця 2

Зв'язок показника відвідуваності культових споруд та показника ставлення до вступу України до Європейського Союзу, 2016 р., N=1802 (%)*

<i>Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?</i>	<i>Відвідування у вільний від основної та домашньої роботи час церкви (костьолу, синагоги, мечеті, молитовного дому) хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів (разом із вихідними)</i>		<i>Загалом</i>
	<i>Ні</i>	<i>Так</i>	
Скоріше негативно	88,9	11,1	100,0
Важко сказати	81,2	18,8	100,0
Скоріше позитивно	76,6	23,4	100,0

* Значення критерію Chi-Square 32,579 статистично значуще на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт Кендала tau-b = 0,125.

Опитувані, які заявили про відвідування у вільний від основної та домашньої роботи час церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому) хоча б одного разу упродовж останніх семи днів (разом із вихідними), більшою мірою схильні негативно ставитися до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та позитивно до вступу України до Європейського Союзу. Переважання цих ставлень над протилежними є статистично значущим. Найявні підстави інтерпретувати ці спостережені тенденції як свідчення певного впливу чинника залучення опитуваних у релігійні поведінкові практики на їхній цивілізаційний євразійський або європейський вибір.

Тенденції, подібні зауваженим вище, спостерігаються й у випадку слабких статистичних зв'язків між оцінкою важливості особисто для опитуваного участі у релігійному житті, з одного боку, та показниками його ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та до вступу України до Європейського Союзу – з другого (табл. 3 і 4).

Таблиця 3

Зв'язок оцінки важливості особисто для опитуваного участі у релігійному житті та показника ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, 2016 р., N=1802 (%) *

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	Оцінка важливості особисто для опитуваного "участі у релігійному житті (регулярного відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)"			Загалом
	Скоріше, не важливо	Важко відповісти, важливо чи ні	Скоріше, важливо	
Скоріше негативно	20,5	21,3	58,2	100,0
Важко сказати	29,2	30,2	40,6	100,0
Скоріше позитивно	35,5	26,8	37,7	100,0

* Значення критерію Chi-Square 71,627 статистично значуще на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт Кендала tau-b = -0,176.

Опитувані, які оцінили скоріше важливою особисто для себе "участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)", також більшою мірою схильні негативно ставитися до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та позитивно до вступу України до Європейського Союзу. Відтак можна

Таблиця 4

Зв'язок оцінки важливості особисто для опитуваного участі у релігійному житті та показника ставлення до вступу України до Європейського Союзу, 2016 р., N=1802, %*,

Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?	Оцінка важливості особисто для опитуваного "участі у релігійному житті (регулярного відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)"			Загалом
	Скоріше, не важливо	Важко відповісти, важливо чи ні	Скоріше, важливо	
Скоріше негативно	38,1	21,5	40,4	100,0
Важко сказати	21,5	30,6	47,9	100,0
Скоріше позитивно	20,1	23,1	56,8	100,0

* Значення критерію Chi-Square 71,973 статистично значуще на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт Кендала tau-b = 0,151.

інтерпретувати ці спостережені тенденції як наявність певного впливу на цивілізаційний євразійський або європейський вибір опитуваних цінності для них власної релігійності.

Усі зауважені вище тенденції масової свідомості можна узагальнити твердженням про те, що парафіяни та віруючі в Україні (не враховуючи населення анексованого Росією Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей, що перебувають під контролем сепаратистів) здебільшого підтримують європейський, а не євразійський цивілізаційний вибір. Якщо зважити й на те, що парафіяни та віруючі зазвичай практикують самодисципліну, гуртування і взаємодопомогу, то можна припустити неабияку дієвість їхньої підтримки цивілізаційного вибору. Зрештою, випадки їх участі у подіях Євромайдану та АТО в Україні подекуди набували епічного характеру.

Поряд із тим варто звернути увагу й на зумовленість цивілізаційного вибору чинником декларативної конфесійної самоідентифікації опитуваних. Зокрема, існують слабкі, але значущі статистичні зв'язки між показником конфесійної диференціації православних в Україні, з одного боку, та показниками їхнього ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та до вступу України до Європейського Союзу – з другого (табл. 5 і 6).

Таблиця 5

**Зв'язок показників конфесійної диференціації
православних в Україні та ставлення до приєднання
України до союзу Росії й Білорусі, 2016 р., N=1401 (%)***

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?	Якщо Ви є православним, то до якої православної Церкви Ви належите?				Загалом
	До Української православної церкви Київського патріархату	До Української православної церкви Московського патріархату	Інше**	Є просто православним, не належу до жодної з церков	
Скоріше негативно	44,7	16,5	13,0	25,8	100,0
Важко сказати	31,4	21,8	13,0	33,7	100,0
Скоріше позитивно	26,5	27,8	16,9	28,8	100,0

* Значення критерію Хі-квадрат: 48,749 за статистичної значущості на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт спряженості Крамера $V = 0,132$.

** Сума уподобань позицій Української автокефальної православної церкви, “до іншої православної церкви”, “відвіую храми, але не знаю, до якої саме церкви вони належать”, “важко відповісти”, яким віддали перевагу порівняно незначні відсотки опитаних.

Таблиця 6

Зв'язок показників конфесійної диференціації православних в Україні та показника ставлення до вступу України до Європейського Союзу, 2016 р., N=1401 (%)*

Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу	Якщо Ви є православним, то до якої православної Церкви Ви належите?				Загалом
	До Української православної церкви Київського патріархату	До Української православної церкви Московського патріархату	Інше**	Є просто православним, не належу до жодної з церков	
Скоріше негативно	29,3	25,9	15,0	29,9	100,0
Важко сказати	34,4	20,1	17,6	27,9	100,0
Скоріше позитивно	44,3	17,0	11,8	27,0	100,0

* Значення критерію Хі-квадрат: 33,165 за статистичної значущості на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт спряженості Крамера $V = 0,109$.

** Сума уподобань позицій Української автокефальної православної церкви, “до іншої православної церкви”, “відвіую храми, але не знаю, до якої саме церкви вони належать”, “важко відповісти”, яким віддали перевагу порівняно незначні відсотки опитаних.

Православним Української православної церкви Київського патріархату, на відміну від православних Української православної церкви Московського патріархату, більшою мірою (майже у 2,5 раза) притаманне негативне ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та позитивне ставлення до вступу України до Європейського Союзу. Натомість відмінності відсотків позитивного ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та негативного ставлення до вступу України до Європейського Союзу православних цих двох конфесій перебувають на рівні статистичної похибки. Загалом можна стверджувати, що віряни Київського патріархату більшою мірою схильні до підтримки європейського цивілізаційного вибору.

У підсумку можна зробити висновок, що релігія або, радше, релігійність є наразі загалом слабким чинником цивілізаційного вибору сучасного українського суспільства. Спостереження виявили слабкі, але статистично значущі відповідні впливи різних виявів цього чинника на цивілізаційний вибір. І релігійні інтенції, і релігійні поведінкові практики людей в Україні певною мірою даються взнаки, коли їм доводиться визначатися із цим вибором. І ці слабкі впливи релігійності інколи можуть мати вирішальне значення для долі країни.

Література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Вебер М. ; пер. з нім. – К. : Основи, 1994. – 262 с.
2. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Семюел П. Гантінгтон ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2006. – 472 с.
3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Эйзенштадт Ш. ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

**“ЗАХІДНІ” ТА “СХІДНІ” ЦІННОСТІ В СВІДОМОСТІ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: КОНФЕСІЙНИЙ РАКУРС**

У статті порівнюються представники трьох основних українських конфесій (УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ) з погляду їх орієнтацій на цінності, притаманні “західним” та “східним” суспільствам. Емпіричною базою для порівняння є дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Результати цього дослідження демонструють відсутність значущих відмінностей у сприйнятті прихожанами основних церков тих цінностей, які мають впливати на економічну поведінку, причому серед представників усіх церков переважають ті цінності, які скоріше належать до цінностей Сходу. Щодо цінностей, які впливають на політичну поведінку, то найбільш наближеними до європейських політичних цінностей є віряни УГКЦ. Серед вірян УПЦ КП і УПЦ МП підтримка таких цінностей є дещо меншою, але також на доволі високому рівні. Відповідно, вплив основних українських церков на віруючих з погляду формування та підтримки розглянутих цінностей є доволі обмеженим, і ці цінності формуються переважно під впливом різноманітних світських чинників.

Ключові слова: цінності “Заходу” та “Сходу”, економічні цінності, політичні цінності, УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ, вплив конфесійної належності, Україна.

В статье сравниваются представители трёх основных украинских конфессий (УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ) с точки зрения их ориентации на ценности, присущие “западным” и “восточным” обществам. Эмпирической базой для сравнения являются данные мониторингового исследования Института социологии НАН Украины. Результаты этого исследования демонстрируют отсутствие значимых отличий в восприятии прихожанами основных церквей тех ценностей, которые должны влиять на экономическое поведение, причём среди представителей всех церквей преобладают те ценности, которые скорее относятся к ценностям Востока. Что же касается ценностей, влияющих на политическое поведение, то наиболее близкими к европейским политическим ценностям являются прихожане УГКЦ. Среди прихожан УПЦ КП и УПЦ МП поддержка таких ценностей

является несколько меньшей, однако также находится на достаточно высоком уровне. Соответственно, влияние основных украинских церквей на верующих с точки зрения формирования и поддержки рассмотренных ценностей является достаточно ограниченным, и эти ценности формируются преимущественно под влиянием разнообразных светских факторов.

Ключевые слова: ценности “Запада” и “Востока”, экономические ценности, политические ценности, УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ, влияние конфессиональной принадлежности, Украина.

The purpose of the paper is to compare the attendees of the three main Christian churches in Ukraine (Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate, Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, and Ukrainian Greek Catholic Church), focusing on their loyalty to the values inherent in “Western” and “Eastern” societies. The data of the monitoring survey conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine serve as an empirical basis for the comparison. The survey results demonstrate that the parishioners of these churches do not have any significant distinctions in comprehending those values which are supposed to influence economic behaviour; furthermore, representatives of all the above Christian denomination-s adhere to the values which are more likely to be regarded as “Eastern” ones. As for the values exerting influence on political behaviour, followers of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) are closest to European political values. Parishioners of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (UOC KP) and Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC MP) display a little bit lower (though quite high) level of loyalty to this kind of values. Thus, the main Ukrainian churches have a rather limited influence on believers (concerning formation and support of the above-mentioned values). These values are mostly formed due to various secular factors.

Keywords: “Western” and “Eastern” values, economic values, political values, UOC KP, UOC MP, UGCC, influence of confessional affiliation, Ukraine.

Протягом багатьох років Україна балансує на межі двох інтеграційних проектів (європейського та російського), в основі яких значною мірою лежать цивілізаційні, ціннісні підвалини. В останні два роки начебто відбувся рішучий поворот до західного вектора руху, але суспільство все ще залишається розділеним як у безпосередній оцінці цього

повороту, так і в поділі тих ціннісних орієнтацій, які притаманні умовним “Заходу” та “Сходу”¹. Така ситуація не є абсолютною перешкодою для проголошеного руху в бік Заходу, але може суттєво його утруднювати, створюючи додаткову напруженість у суспільстві. Відповідно, ці обставини необхідно враховувати при розробці конкретних стратегій дій, а для цього потрібно мати докладну інформацію про реальну ситуацію в ціннісному полі й ретельно аналізувати різноманітні чинники, які є значущими для формування та підтримки тих чи тих цінностей.

Одним із таких чинників є релігія, зокрема, належність наших громадян до тієї чи іншої релігійної організації. Адже найбільші за охопленням віруючих українські конфесії (Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату, Українська греко-католицька церква) різняться в підтримці того чи того інтеграційного шляху. Однозначно на західну цивілізацію орієнтується Українська греко-католицька церква (надалі – УГКЦ), тоді як Українська православна церква Московського патріархату (надалі – УПЦ МП) однозначно орієнтується на російську цивілізацію (сьогодні стало модним слово “руський мір”). Позиція УПЦ КП, будучи чітко визначеною з політичної точки зору, не є такою однозначною з погляду цивілізаційного. З одного боку, ця церква значною мірою є політичним проектом, пов’язаним з державною незалежністю України, що призводить до жорсткої конфронтації з УПЦ МП; відповідно вона не може орієнтуватися на зближення з Росією, і підтримує європейський вектор розвитку України. Проте внаслідок того, що її базисом є православ’я, вона не може повністю ідентифікувати себе з європейськими цінностями, тому що чимало з них суперечать православним цінностям. Тож її положення є певною мірою проміжним, неоднозначним. Зрозуміло, що прямо чи непрямо відзначені церкви транслюють свої ціннісні орієнтації;

¹ Ці об’єднання названі умовними, бо, насправді, вони самі не є чимось цілісним; всередині них існують чималі відмінності на всіх рівнях. Скажімо, на “Заході” є католицькі і протестантські країни, країни з більш жорсткими законами та повагою до них, та країни більш “анархічні”, є багатша “Північ” та бідніший “Південь” і так далі. Так само “східна” Росія значно відрізняється від “східних” Казахстану чи Азербайджану.

крім цього, ці церкви намагаються використати в своїй політиці різні світські політичні сили.

Водночас сама можливість сучасних церков вирішальним (або навіть значним) чином впливати на своїх вірян під великим питанням. Очевидно, що сьогодні для значної частини віруючих конфесійна належність є чимось формальним, зовнішнім, пов'язана майже виключно з магічно-ритуальною складовою. Для таких віруючих Церкви зовсім не є духовним авторитетом, позиція останніх не справляє суттєвого впливу на позиції їх вірян (крім тих випадків, коли ця позиція збіжна з уже сформованою самою людиною позицією; в цьому випадку позиція Церкви може стати додатковим елементом збереження своїх переконань). Тож масштаби впливу Церков на масову свідомість у різних сферах потребують ретельного аналізу, і в цій статті я спробую оцінити значущість конфесійної належності для прийняття/неприйняття тих цінностей, які відображають близькість із “Заходом” чи зі “Сходом” (розуміючи під Сходом насамперед Росію).

Також для кращого розуміння значущості конфесійної належності (або відсутності такої значущості) варто порівнювати не лише представників зазначених вище церков, а й долучати до порівняння тих православних, які не відносять себе до жодної з церков (зокрема, зважаючи на те, що вони становлять 39% тих, хто ідентифікував себе як православних, або 35% усіх віруючих), та невіруючих осіб. Адже саме завдяки цьому можна оцінити, чи має місце конфесійний вплив; адже якщо ціннісні орієнтації представників певної релігійної громади не відрізняються від орієнтацій тих віруючих, які не відносять себе до певної громади (надалі позначатиму їх як “позацерковних православних”), або не відрізняються від осіб, які взагалі не є релігійними, то щодо наявності впливу саме Церкви можна висловлювати серйозні сумніви.

Конкретний набір цінностей, які б виступали маркером орієнтації на ту чи ту цивілізацію, не є однозначним, чітко визначеним; до того ж деякі цінності є спільними для Заходу та Росії, у результаті взаємного культурного обміну (Росія, починаючи з Петра I, постійно намагалася наблизитися до Європи, переймаючи в ході кількох модернізацій “згори” не лише технології, а й культурні зразки; Європа також не є замкненою системою, а постійно змінюється,

запозичуючи те, що краще відповідає поточним умовам життя). У цій статті я виходитиму з того, що базовими цінностями західної цивілізації є орієнтація на новизну, повага до особистості та її прав, індивідуалізм, установка на автономію особистості, раціоналізм, ідеали свободи, рівності (в розумінні рівності можливостей), терпимості, повага до приватної власності, орієнтація на демократичну політичну систему. Натомість для російської цивілізації притаманні такі цінності, як колективізм, державництво (первинність інтересів держави, а не населення), авторитаризм, справедливість, рівність (у розумінні однаковості), відносність приватної власності [1]. Сприйняття частини цих цінностей фіксується в аналізованому моніторингу, що дає змогу розглянути відмінності у сприйнятті цих цінностей представниками різних конфесій. А саме, проаналізуємо низку цінностей, які впливають на поведінку в економічній та політичній сферах (тобто в тих, які мають першочергове значення для розвитку нашої країни).

Спочатку поглянемо на ті цінності, які визначають економічну поведінку. В моніторинговому дослідженні ставилося кілька запитань щодо сприйняття приватизації великих і малих підприємств, продажу землі, орієнтації на підприємницьку діяльність. На основі сприйняття цих цінностей можна спробувати оцінити, до якої соціально-економічної моделі ближчими є представники тих чи тих конфесій. Адже в цих питаннях західна та російська цивілізації суттєво розходяться. Для першої більш характерна орієнтація на приватне підприємництво та приватну ініціативу (що зумовлює краще сприйняття приватних, а не державних підприємств), тоді як друга більш схильна до артельної, колективної праці, справедливого поділу між усіма учасниками результатів цієї праці, і у зв'язку з цим негативно ставиться до особистого збагачення. Також значно різниться ставлення до продажу землі. У модерних суспільствах земля розглядається як звичайний товар, такий самий як будь-який інший. Відповідно, так само як будь-який інший товар, вона може вільно купуватися та продаватися. В досучасних (традиційних, архаїчних) суспільствах ставлення до землі зовсім інше, вона є базовою цінністю, у певному сенсі священною річчю, яка скоріше знаходиться

не у власності, а у тимчасовому користуванні громади. Тому ставлення до її продажу доволі обережне, і операції із землею обставляються різними умовами.

Спочатку поглянемо на ставлення до приватизації. Безумовно, таке ставлення не є безпосереднім показником, який би вимірював поширення “західних” чи “східних” цінностей. Не можна сказати, що саме позитивне ставлення до приватизації є частиною західного ціннісного світу, тоді як націоналізація – частиною східного ціннісного світу. Проте таке ставлення можна розглядати як непрямий показник, який частково відображає ширше ставлення до приватної та колективної власності. Крім цього, приватизація є невід’ємним елементом економічного дискурсу, який базується на ідеології лібералізму (точніше його сьогоденної модифікації – неолібералізму), тож її сприйняття також певною мірою відображає сприйняття цієї ідеології, яка сама є частиною “західних” поглядів на світ.

У питанні приватизації позиції нашого населення суттєво різняться залежно від того, йдеться про приватизацію великих чи малих підприємств. Якщо говорити про приватизацію великих підприємств, то переважна більшість (понад 60%) представників усіх трьох основних конфесій (УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ), позацерковних православних та нерелігійних виступають проти таких дій. До приватизації малих підприємств ставлення значно поблажливіше, але в обох

Таблиця 1

Ставлення до приватизації та вільного продажу землі, 2016 р. (%)

Проблематика/Підтримка		Групи респондентів				
		Віряни УПЦ КП	Віряни УПЦ МП	Віряни УГКЦ	Позацерковні православні	Нерелігійні
Приватизація великих підприємств	Не підтримують	61	67	60	63	62
	Підтримують	15	11	8	15	14
Приватизація малих підприємств	Не підтримують	36	44	34	35	41
	Підтримують	30	28	31	35	37
Вільні купівля-продаж землі	Не підтримують	64	65	61	61	64
	Підтримують	21	21	20	26	23

випадках не фіксується статистично значущих відмінностей ані між представниками основних церков, ані між представниками цих церков і позацерковними віруючі та нерелігійними особами. Так само між жодною з аналізованих груп респондентів немає відмінностей у ставленні до вільної купівлі-продажу землі; в усіх групах помітно переважає негативне ставлення до подібної практики (*табл. 1*).

Отже, ставлення до приватизації є переважно негативним і мало залежить від конфесійної належності людини. Відповідно, це ставлення визначається іншими соціокультурними та соціополітичними чинниками, а також реаліями життя (негативне ставлення до приватизації може відображати не лише ціннісну настанову, а й природну реакцію на стан, коли приватизація нерідко є нечесною, і до того ж часто не дає тих наслідків, які обіцяють її прихильники).

Також немає суттєвих відмінностей між прихильниками різних конфесій в уявленнях про роль держави в управлінні економікою. Загалом можуть бути три варіанти цієї ролі: мінімальне державне втручання, повна ринкова регуляція економіки (позиція, яка обстоюється економістами-лібералами), різні способи поєднання вільного ринку і державної регуляції (соціал-демократичний шлях) та повна регуляція економіки державою на основі плану та контролю (соціалістичний шлях). При цьому не можна чітко сказати, що лише один з варіантів переважає в західній традиції, а якийсь інший – в російській. Зокрема, країни західного світу обирають як перший, так і другий варіант; боротьба між ліберальним та соціал-демократичним підходом точиться не одне десятиліття, ці підходи періодично змінюють один одне мірою перемоги на виборах соціал-демократичних чи консервативних політичних сил. Для російської цивілізації більш притаманними є другий та третій варіанти вирішення цього питання, і знову ж таки перевага одного чи другого варіанта визначається конкретними історичними умовами. Відповідно, тих, хто обирає варіант мінімізації участі держави в економічних процесах, можна впевнено відносити до прихильників західної традиції, тих, хто обирає варіант планової економіки – до прихильників російської традиції щодо ціннісних орієнтацій, а щодо тих, хто підтримує поєднання цих двох варіантів, не можна зробити однозначного висновку.

Таблиця 2

**Уявлення про роль держави
в управлінні економікою, 2016 р. (%)**

Варіанти	Групи респондентів				
	Віряни УПЦ КП (n=520)	Віряни УПЦ МП (n=285)	Віряни УГКЦ (n=143)	Позацерковні православні (n=551)	Нерелігійні (n=199)
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	12	11	4	11	19
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	52	47	59	51	50
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	25	30	26	27	23
Важко відповісти	11	12	11	11	8

Моніторингове опитування свідчить, що найбільша частка вірян усіх конфесій схильються до поєднання державного управління і вільного ринку, тоді як за планову економіку виступають трохи більше чверті вірян усіх церков та позацерковних православних, а підтримка серед віруючих ліберального підходу – на дуже низькому рівні (табл. 2). Тобто як і в попередніх запитаннях, думки вірян усіх церков, позацерковних православних та нерелігійних розподіляються приблизно в однакових пропорціях, що свідчить про відсутність конфесійного впливу.

З розглянутим вище запитанням перегукується запитання, яке вимірює патерналістські орієнтації (запитання формулювалося як “Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?”, з варіантами відповідей, пов’язаних з повною самостійністю людини в забезпеченні свого життя, з обов’язком держави забезпечувати це життя та поєднанням цих двох позицій). Отримані відповіді на це запитання фіксують наявність у всіх конфесіях чималої частки осіб, які орієнтуються на патерналістську модель взаємовідносин людини та держави. Зокрема, серед вірян УПЦ КП, УГКЦ та серед позацерковних православних 27–28% вважають, що саме держава має забезпечувати належний рівень життя населення, а серед вірян УПЦ МП ця частка становить 32%

Таблиця 3

**Ставлення до міри самостійності людини
в забезпеченні рівня свого життя, 2016 р. (%)**

<i>Варіанти</i>	<i>Групи респондентів</i>				
	<i>Віряни УПЦ КП (n=522)</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=286)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=143)</i>	<i>Позацерковні православні (n=552)</i>	<i>Нерелігійні (n=200)</i>
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	14	11	11	14	16
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	56	52	61	58	62
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	27	32	28	27	17
Важко відповісти	3	5	6	2	5

(проте ці відмінності не є статистично значущими). Тобто орієнтація на цінність патерналізму однаково поширена як у конфесіях, які орієнтуються на Росію, так і в конфесіях, що орієнтуються на Захід. Частка ж тих, хто вважає, що рівень життя кожної людини має залежати від неї самої, значуще не відрізняється в усіх аналізованих групах та є доволі невеликою (11–16%). Найбільші частки, так само як у попередньому запитанні, в усіх групах обирали проміжний варіант з поєднанням державної турботи та особистої самостійності (табл. 3).

Так само як у попередньому запитанні, тут з погляду орієнтацій на західні чи східні цінності ми можемо чітко ідентифікувати лише прихильників крайніх точок зору. Адже якщо покладання головним чином на державу є однозначно цінністю, притаманною східним цивілізаціям, а покладання цілковито на самих себе є цінністю, притаманною західній цивілізації, то поєднання цих двох підходів може поділятися представниками як західної, так і східної цивілізацій.

Ще однією економічною цінністю, за якою розходяться західна та російська цивілізація, є ставлення до індивідуаль-

ного підприємництва. У західній традиції ведення особистої ділової справи вітається, і збагачення через цю справу оцінюється як цілком нормальне. У російській традиції до особистого підприємництва ставляться з підозрою (оскільки воно відділяє особу від колективу та порушує принцип рівності, збагачуючи одного за рахунок інших).

У сприйнятті цієї цінності ближчими до західної традиції (та близькими між собою) виявилися віряни УПЦ КП,

Таблиця 4

Співвідношення бажання та небажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо), 2016 р. (%)

Варіанти	Групи респондентів				
	Віряни УПЦ КП (n=522)	Віряни УПЦ МП (n=286)	Віряни УГКЦ (n=143)	Позацерковні православні (n=553)	Нерелігійні (n=199)
Ні*	46	55	41	47	49
Важко відповісти	9	10	15	11	10
Так**	45	35	44	42	41

* Об'єднані частки тих, хто обрав варіанти відповідей “Ні” та “Скоріше ні”.

** Об'єднані частки тих, хто обрав варіанти відповідей “Так” та “Скоріше так”.

греко-католики та позацерковні православні. Серед них приблизно однакові частки висловили бажання і небажання відкриття своєї справи (близько 45% бажаючих і не бажаючих), тоді як серед вірян УПЦ МП більше половини (55%) відкинули такий спосіб заробляння грошей, і лише 35% заявили про своє бажання займатися такою справою (табл. 4).

Проте, по-перше, відмінності прихильників УПЦ МП від представників інших конфесій є не дуже великими, а по-друге, вони можуть пояснюватися іншими чинниками. Якщо порівняти структуру вірян різних церков, то можна побачити, що ця структура має певні регіональні диспропорції. Зокрема, серед вірян УПЦ КП більші частки проживають у західному та центральному регіонах, тоді як серед вірян УПЦ МП більші частки проживають у Східному та Південному регіонах. Тож можна припустити, що менша орієнтація на приватне підприємництво більше зумовлюється регіональним чинником, а саме особливостями населення східних

та південних регіонів (якщо подивитися на зв'язок між бажанням проявляти підприємницьку ініціативу та регіоном проживання, то більш негативне сприйняття такої ініціативи є саме на Півдні та Сході). І якщо перевірити таке припущення, порівнявши вірян УПЦ МП з вірянами УПЦ КП всередині регіонів, то воно підтвердиться; дійсно, за такого порівняння значущих міжконфесійних відмінностей уже не фіксуватиметься.

Тепер поглянемо на ціннісні орієнтації віруючих з різних конфесій у сфері владно-управлінської організації суспільства. Визнаною “західною” цінністю є демократичний устрій держави; для російської цивілізації демократія не є однозначною цінністю, а більш значущим є авторитарний (вождистський) спосіб врядування.

У моніторинговому опитуванні респондентів просили визначитися, якою мірою вони згодні з твердженням, що демократія є найкращим політичним устроєм для будь-якої сучасної держави. Найбільший рівень згоди (повної та часткової) з таким твердженням виявився серед греко-католиків (82%) і дещо меншим – серед вірян УПЦ КП (72%). Ще меншим рівень згоди із запропонованим твердженням є серед вірян УПЦ МП (близько 64%)², причому цей показник значуще не відрізняється від відповідних показників у групах позацерковних православних та нерелігійних осіб.

У принципі можна висловити сумніви стосовно того, наскільки на основі представленого запитання можна оцінювати ставлення до демократії, адже запитання сформульовано надто жорстко. Людина може бути демократом за своїми переконаннями, але не погоджуватися, що демократія є *найкращим* політичним устроєм. Демократія як реальна практика має чимало недоліків, тож цілком може оцінюватися як краще з гіршого. Тож дане запитання скоріше виділяє переконаних демократів з усіх інших, і не фіксує відтінків ставлення до цього політичного устрою. Тому варто розглянути розподіли відповідей на інше запитання, в якому фіксувалася орієнтація на демократію як цінність (запитання формулювалося як “*Оцініть ступінь важливості особисто для Вас демократичного розвитку країни*”).

² Відмінності відсотків між представниками УГКЦ і УПЦ КП і між представниками УПЦ КП та УПЦ МП є статистично значущими на рівні 0,05.

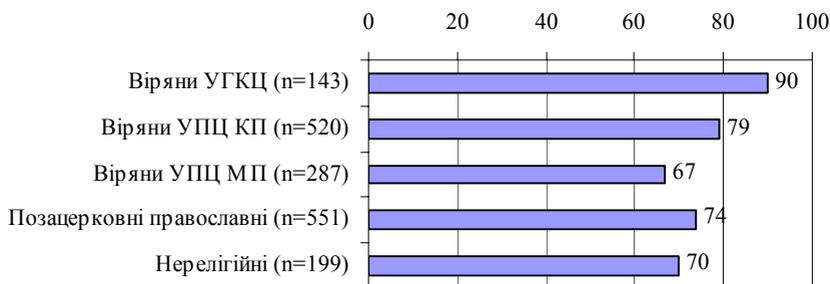

Рисунок 1. Частки осіб, для яких демократичний розвиток країни є важливим, 2016 р. (%)*

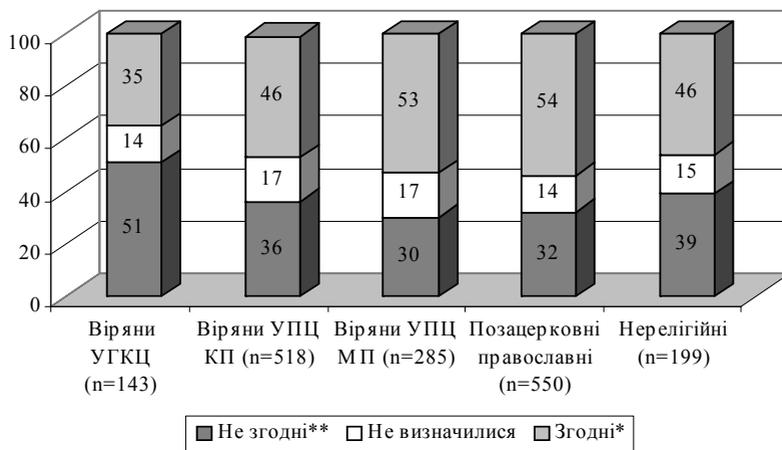
* Об'єднані частки тих, хто обрав варіанти відповідей “Скоріше важливо” та “Дуже важливо”.

У цьому випадку знову віряни УГКЦ за підтримкою демократії значуще відрізняються від решти груп; також фіксуються значущі відмінності між вірянами УПЦ КП та УПЦ МП, а саме, серед перших рівень важливості демократичного розвитку є вищим (рис. 1). Водночас необхідно відмітити, що як віряни УПЦ КП, так і віряни УПЦ МП у цьому питанні значуще не відрізняються від позацерковних православних та від нерелігійних осіб.

Тут знову можна припустити, що більша орієнтованість на демократію греко-католиків пов'язана з регіональним чинником. Адже віряни УГКЦ проживають переважно в західних областях України, які значно пізніше, ніж інші українські землі, увійшли до складу Російської імперії, а потім певний час існували поза межами СРСР і належали до тих країн, які хоча й важко назвати повністю демократичними, але в яких певні демократичні процедури були наявні. Відповідно, тут орієнтації на демократичну форму правління мають бути сильнішими, ніж на тій території, яка триваліший час була частиною російської, а потім радянської системи. Проте, хоча більша орієнтація на демократію серед респондентів Західного регіону дійсно має місце, навіть у середині цього регіону фіксуються значущі відмінності в цьому питанні між греко-католиками та православними. Зокрема, на Заході України серед греко-католиків важливість для себе демократичного розвитку країни відмітили 91%, тоді як

серед вірян УПЦ КП цього ж регіону відповідна частка становила 77%, а серед вірян УПЦ МП – 67%. Так само якщо серед вірян УГКЦ із Західної України 83% відмітили, що демократія є найкращим політичним устроєм, то серед вірян УПЦ КП з цього ж регіону така частка становила 71%. Тобто регіональний вплив є помітним (на Заході серед православних рівень орієнтації на цінність демократії є більшою, ніж серед представників православних конфесій в інших регіонах), але він повністю не пояснює відповідні показники серед греко-католиків. Тож можна припустити, що тут має місце вплив саме конфесійної належності.

Більша зорієнтованість на демократію греко-католиків фіксується й у розподілі відповідей на ще одне запитання, пов’язане з системою влади. Респондентам було запропоновано оцінити міру своєї згоди/незгоди з твердженням, що їм все одно, якою буде влада (демократичною чи авторитарною), якщо не буде погіршуватися їхній рівень життя. Серед греко-католиків половина не погодилася з подібною настано-

* Об’єднані частки тих, хто обрав варіанти відповідей “Повністю згоден” та “Скоріше згоден”.

** Об’єднані частки тих, хто обрав варіанти відповідей “Повністю не згоден” та “Скоріше не згоден”.

Рисунок 2. Міра згоди з твердженням “Мені все одно, яка буде влада, аби не стало гірше”, 2016 р. (%)

вою, а погодилися лише близько третини. У православних з УПЦ МП і позацерковних православних ситуація є дзеркально протилежною; тут більше половини висловили згоду, а третина – незгоду. Православні з УПЦ КП знову виявилися десь посередині; серед них частка не згодних з тим, що в принципі не важливо, якою буде влада, є меншою, ніж серед греко-католиків, але значуще не відрізняється від відповідної частки серед православних з УПЦ МП, позацерковних православних та нерелігійних осіб. За часткою ж згодних віряни УПЦ КП значуще не відрізняються від жодної з аналізованих груп (рис. 2). І знову певні відмінності між греко-католиками та православними зберігаються, навіть якщо здійснювати порівняння всередині одного Західного регіону.

Ще однією рисою, яка відрізняє західну цивілізацію від російської, є ставлення до можливості протистояння владі. У західній традиції уряд розглядається як інструмент, що має виконувати певні функції; якщо він їх не виконує, то необхідно активно протестувати і змінювати цей уряд. У російській же православній традиції уряд розглядається як майже сакральний елемент соціальної системи, тож і виступи проти нього є скоріше табуйованими (це не виключає подібних виступів, але переводить їх у площину не діалогу та тиску, а в площину бунту).

Для фіксації цієї складової світогляду в моніторинговому опитуванні було поставлене запитання *“Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?”*. І варіант збереження спокою за будь-яку ціну найменшу підтримку знаходить серед греко-католиків, тоді як така підтримка серед вірних УПЦ КП, УПЦ МП та позацерковних православних знаходиться приблизно на одному рівні. І, навпаки, серед греко-католиків виявилася найбільшою частка тих, хто переконаний у тому, що за потреби варто активно протестувати (такі особи становили більше половини цієї групи), тоді як найменшими ці частки були серед представників УПЦ МП та позацерковних православних (табл. 4).

Таким чином, розглянуті тут ознаки дають підстави зробити висновок, що, по-перше, наближення нашого населення до тих цінностей, які б дали змогу безболісно влитися в

Таблиця 4

**Ставлення до можливості активного протесту
проти погіршення умов життя, 2016 р. (%)**

	<i>Віряни УПЦ КП (n=522)</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=286)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=143)</i>	<i>Поза- церковні право- славні (n=553)</i>	<i>Нерелі- гійні (n=200)</i>
Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій	35	37	28	39	39
Важко сказати	20	22	20	20	22
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	45	41	52	41	39

європейське середовище, є недостатнім. Хоча у нас і сформувався позитивне сприйняття цінності демократії, але воно значною мірою поєднується з пошуком зовнішньої сили (“сильної руки”), яка б розв’язувала всі проблеми, високою мірою патерналізму, та недостатньою готовністю боротися за свої права. В економічній сфері перевагу зберігають ціннісні орієнтації, які більш притаманні східному, зокрема російському, суспільству.

По-друге, вплив основних церков нашої країни на позиції віруючих у цих питаннях є доволі обмеженим. Найбільш проєвропейськими виявили себе греко-католики (причому є підстави стверджувати, що їх позиції, принаймні частково, формуються саме під впливом їхньої церкви). Водночас бачимо, що і ціннісні орієнтації греко-католиків не є цілісними; хоча політично вони помітно сильніше орієнтуються на демократію, та більш схильні до виступів на захист своїх прав, але в економічних поглядах вони так само, як віряни інших церков (і як нерелігійні особи), схильються в бік незахідних цінностей. Зокрема, вони демонструють таке ж, як православні, ставлення до приватизації, вільного продажу землі, демонструють чималий рівень наявності патерналістських цінностей. Більш проросійськими з ціннісної точки зору є православні УПЦ МП, але також ця позиція є далеко не монолітною. Серед вірян цієї церкви високий рівень підтрим-

ки демократичної системи та бажання збереження свободи слова. Віряни УПЦ КП з точки зору цивілізаційних ціннісних орієнтацій переважно знаходяться посередині між прозахідними греко-католиками та проросійськими православними з УПЦ МП. Що стосується великої групи позацерковних православних, то за багатьма позиціями вони наближаються скоріше до уявлень та орієнтацій вірян УПЦ МП, тобто є скоріше додатком до табору, який орієнтується на російську цивілізацію. Відповідно існуючі відмінності цивілізаційних орієнтацій між різними частинами населення України можуть підсилюватися впливом релігійного чинника. Наявні дані свідчать, що цей вплив сам по собі не є надто сильним (особливо це стосується православних віруючих), але додаючись до вже існуючих ліній напруження він здатен підсилювати ті можливі конфлікти, які виникатимуть, якщо намагатися надто різко змінювати ціннісні орієнтації великих груп населення.

Література

1. *Баева Л. В.* Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории : монография / Баева Л. В. – М., 2004. – 277 с.
2. *Бурцев С.* Современная Россия и система ценностей западной цивилизации / С.Бурцев // Сервис +. 2010. – № 2. – С. 9–15.
3. *Россия как цивилизация: материалы к размышлению* / под общей редакцией О. И. Шкаратана, В. Н. Лексина, Г. А. Ястребова. – М. : Редакция журнала “Мир России”, 2015. – 466 с.

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ

У статті розглядається динаміка ставлення населення України до скасування смертної кари упродовж двох десятиліть, що супроводжували декілька політичних і економічних кризових ситуацій. Робиться висновок, що в країні існує доволі широка соціальна база для її повернення.

Ключові слова: скасування смертної кари, думка населення України, корупція в правоохоронних органах.

В статье рассматривается динамика отношения населения Украины к отмене смертной казни на протяжении двух десятилетий, сопровождавшихся несколькими политическими и экономическими кризисами. Делается вывод, что в стране существует достаточно широкая социальная база для ее возвращения.

Ключевые слова: отмена смертной казни, мнение населения Украины, коррупция в правоохранительных органах.

The dynamics of Ukrainians' attitudes towards the death penalty abolition during two decades with several political and economic crises is considered in the paper. The author concludes that there is a rather extensive social basis for death abolitions return in Ukraine.

Keywords: death penalty abolition, opinion of Ukraine's population, corruption in legal organs.

Смертна кара – не тільки поняття й інструмент кримінального права, а й соціокультурний феномен. Ставлення суспільства до цієї міри покарання – індикатор панівних у ньому умонастроїв, показник того, наскільки воно змогло увібрати ідеї справедливості, гуманізму й цивілізованості. Нашим завданням є – розглянути динаміку ставлення населення України до скасування смертної кари за останні два десятиріччя, що супроводжувалися кількома політичними і економічними кризовими ситуаціями.

На рубежі ХХІ століття глобальні тенденції в застосуванні смертної кари зазнали істотних змін – дедалі частіше світова

спільнота йде до її скасування і обмеження, все помітніші зусилля аболіціоністського руху. Все це значно змінило масштаби і географію застосування смертної кари. Так, у наш час резолюція про введення глобального мораторію на смертну кару вноситься на розгляд Генеральної Асамблеї ООН кожні два роки і поступово завойовує дедалі більше прихильників. Останнє голосування в Асамблеї відбулось у грудні 2014 р.: 117 країн висловилися на підтримку мораторію на смертну кару, 38 держав виступили проти і 34 – утрималися при голосуванні [1].

Скасування смертної кари є обов'язковою умовою для членства країни в Раді Європи. Це стало однією з причин її скасування в Україні, де мораторій на виконання смертних вироків вперше почав діяти 1995 р., незадовго до вступу в цю міжнародну організацію. Однак через кілька місяців смертні вирoki знову стали виконувати, дійшовши висновку, що рішення про мораторій було прийняте без дотримання належної процедури. Але такий стан речей був несумісний з членством нашої країни у Раді Європи, тому 1997 р. мораторій на виконання смертних вироків знову почав діяти. 30 грудня 1999 р. Конституційний Суд визнав, що смертна кара суперечить Конституції, чим остаточно заклав шлях до її відновлення. У зв'язку з цим у 2000 р. Верховна Рада внесла зміни до Кримінального кодексу, якими остаточно вилучила поняття “смертна кара” з офіційного списку кримінальних покарань, що діють в Україні. Як і у всіх інших державах, що утворилися в результаті розпаду СРСР, способом страти, який застосовувався раніше в Україні, був розстріл.

У наш час у так званій ДНР, яка на даний момент не отримала визнання жодної держави-члена ООН, діє Кримінальний кодекс Української РСР 1961 р., що допускає смертну кару через розстріл. Він був прийнятий у республіці в серпні 2014 р. Кара не застосовується до неповнолітніх осіб та жінок, а також осіб, яким виповнилося 65 років і більше на момент винесення вироку.

І все ж людство ще не дійшло однієї точки зору на цей соціокультурний феномен – у кожного народу своє ставлення до проблеми смертної кари, багато в чому засноване на історичній пам'яті і релігійних принципах. Тому громадська думка в різних країнах по-різному ставиться до злочинності,

до мір покарання, інакше кажучи, різниться за рівнем ригоризму. Звідси і різне ставлення до вищої міри покарання. Тим часом сьогодні третина населення планети в країнах, де діє смертна кара [2]. Більше того, нерідко лунають наполегливі заклики повернутися до неї і там, де вона була скасована.

Суспільний інтерес до проблеми смертної кари завжди був хвилеподібним: часом дискусія на цю тему загасає, а потім спалахує з новою силою. Справа у тому, що підвищення інтересу до цієї проблематики виникає в періоди кризи, нестійкості, важкої економічної ситуації, що переживає суспільство на даному історичному етапі. Тобто в ті часи, коли закони вже не “працюють”, а вакханалія насильства дедалі більше стає явищем звичайним. Феномен повернення до смертної кари у так званій ДНР у серпні 2014 р. є дуже показовим підтвердженням цього. Прагнучи повернути нормальний перебіг життя, люди замість протесту проти нездатності влади протистояти розгулу злочинності часто звертаються до найрадикальніших ідей, серед яких ідея смертної кари традиційно є найбільш привабливою. Полеміка в будь-якому суспільстві з цього приводу завжди ведеться надзвичайно емоційно, оскільки часто вчинені злочини вражають своєю жорстокістю або масштабами кримінальних дій. На цьому ґрунті навіть у деяких політичних діячів і вчених-юристів народжуються ультрарадикальні ідеї, несумісні з елементарними нормами правової держави. Так, нині у Верховній Раді України очікує розгляду проект Закону “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення смертної кари як виду покарання за корупційні злочини” (№ 2159а від 24.06.2015), внесений народним депутатом С. М. Капліним [3].

У пояснювальній записці до проекту зазначено, що необхідність прийняття законопроекту зумовлена вкрай низькою і неефективною протидією корупції серед посадових осіб, які займають особливо відповідальне становище в державі. У проекті закону наголошується, що смертна кара буде виконуватися шляхом розстрілу. Чи потрібно впроваджувати таке жорстке нововведення та чи відповідає воно принципам демократії? Якою є думка народу України з цього приводу?

Таблиця 1

**Динаміка думок населення
щодо скасування смертної кари (%)***

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Так, варто	14,4	15,1	20,4	23,5	21,8	21,1	24,9	26,2	37,4	30,8
Важко сказати	18,8	22,6	25,0	25,2	28,2	23,1	24,7	27,9	23,4	26,2
Ні, не варто	66,8	62,3	54,6	51,3	50,0	55,8	50,4	45,9	39,2	43,0

*Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

Відповіді на запитання моніторингового дослідження 2016 р. “*Чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?*” свідчать, що прихильників існування покарання у вигляді смертної кари доволі багато, 43 % тих, хто був опитаний, вважають, що не варто було скасовувати смертну кару (табл. 1). Прихильників скасування цього способу покарання значно менше – 30,8 %. Ці відповіді дають підстави для висновку, що згаданий проект закону має доволі широку соціальну базу підтримки і порівняно з попереднім 2015 р., коли було здійснено відповідне моніторингове опитування, у 2016 р. відсоток прихильників смертної кари хоча і не значно, але збільшився. Можна зробити припущення, що це є наслідком зростання злочинності в Україні. Так, протягом останнього року кількість злочинів зросла на чверть, і загальна криміногенна ситуація в країні продовжує погіршуватися. Ситуація з тяжкими злочинами є ще більш складною: протягом останніх двох років їх стало майже удвічі більше. Серед лідерів за рівнем криміногенності – Київ, а також Харківська та Дніпропетровська області. Причина зростання злочинності полягає як у негативних соціально-економічних обставинах: падіння рівня життя у більшій частині населення України, девальвація грошової одиниці та підвищення рівня безробіття, так і у обставинах, що пов’язані зі збройним конфліктом на Донбасі. Рівень злочинності на Донбасі й до війни був доволі високим. Частково злочинність рухалася слідом за переселенцями з цього регіону до інших областей країни. Наслідком збройних дій є збільшення кількості незареєстрованої зброї в країні [4].

Але аналіз загальної динаміки думок населення України стосовно того, варто/неварто скасовувати смертну кару про-

тягом чотирнадцяти років свідчить (*табл. 1*), що ставлення українців до феномену скасування смертної кари все ж таки поступово змінюється у бік гуманізму та цивілізованої точки зору на це питання. З 2002 р. по наш час кількість тих, хто вважає, що варто було її скасувати, зросла удвічі, з 14,4% до 30,8% у 2016 р.

Але слід пам'ятати, що на час скасування смертної кари в Україні толерантність населення до цієї дії була дуже низькою. У 2002 р. дві третини опитаних вважали, що не варто її скасовувати. Деякою мірою її скасування не було ініціативою “знизу”, перемогою громадського руху або харизматичного лідера. Це було зроблено під тиском міжнародної спільноти і міжнародних організацій. Тому, можна передбачити що і повернення до смертної кари теж може бути доволі легким.

Приблизно половина мешканців Центрального регіону України вважає, що не потрібно було скасовувати смертну кару (*табл. 2*). Найменша частка тих, хто думає аналогічно щодо цього, у Західному регіоні (38,8 %), хоча і тут багато прихильників смертної кари.

Ставлення до смертної кари тісно корелює з рівнем освіти особистості (*табл. 2*). Найбільш освічені громадяни України (з неповною та повною вищою освітою) рідше мають думку, що не варто було скасовувати страту (39,9 %).

Таблиця 2

Думка населення України щодо того, варто/неварто скасовувати смертну кару, залежно від регіону проживання та рівня освіти (%)*

	<i>Так, варто</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Ні, не варто</i>
<i>Регіон України:</i>			
Захід	34,7	26,5	38,8
Центр	32,3	20,9	46,8
Південь	25,9	32,1	42,0
Схід	28,4	29,9	41,7
<i>Освіта:</i>			
Початкова, неповна та повна середня	30,0	24,5	45,5
Середня спеціальна	28,0	27,4	44,6
Неповна та повна вища	34,5	25,6	39,9

*Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України у 2016 р.

Особливо треба підкреслити, що дуже велика частка населення України (приблизно одна чверть) взагалі не знає, як ставитися до цього. Брак пропаганди в душі гуманістичних цінностей відчувається і в цьому питанні.

Смертна кара викликає суперечливі думки в суспільстві, адже її застосування зачіпає деякі глибинні інстинкти, включаючи бажання помсти, людську гідність, ненависть і страх. Звістка про особливо жорстокий злочин або випадки, коли жертвою насильства є близька людина, найчастіше викликає в людях різку реакцію, аж до спраги помсти і бажання кари злочинця. Багато хто до цього часу вважає страту законною відповіддю на особливо тяжкі злочини. Подібне, юридично санкціоноване вбивство є настільки ж негуманним, як і скоєний злочин, покаранням за яке настає страта. Жертви злочинів потребують підтримки та правосуддя, але існує безліч причин, за якими смертна кара несумісна з правосуддям і іншими цінностями нашого суспільства.

Статистичні дані по країнах, що законодавчо скасували смертну кару, постійно підтверджують відсутність зв'язку між стратою і рівнем злочинності. Ґрунтовне дослідження, проведене ООН у 1996 р., встановило відсутність доказів того, що “кара є стримуючим фактором більшою мірою, ніж довічне ув'язнення”. Дані отримані зі США, де смертна кара застосовується не в усіх штатах, свідчать, що це покарання не запобігає злочину. За даними Американського союзу захисту громадянських свобод, кількість злочинів і вбивств у штатах, де діють закони про застосування смертної кари, не нижча, ніж у штатах, які її не застосовують. Крім того, система правосуддя не застрахована від помилок і припускається їх. Ризик невинної помилки і кари невинної людини цілком реальний – і це відбувається частіше, ніж можна собі уявити. З 1976 р. у США понад 113 осіб були випущені з камер смертників після того, як були визнані невинними [5].

Є ще одна причина, яка специфічна для нашої країни, чому ні в якому разі не можна повертатися до застосування смертної кари. Звісно, що правоохоронні органи, суди і прокуратура дуже корумповані в Україні. Їх очищення ще тільки розпочинається. Тому, як свідчить моніторингове опитування 2016 р., населення України, можна казати, зовсім не довіряє цим соціальним інститутам, які повинні

були б захищати своїх громадян. Так, судам довіряють лише 6,4% опитаних громадян, прокуратурі – 5,7%, міліції – 12,2%. В умовах корумпованої судової системи, коли до страти може бути приречена невинна людина, смертна кара перестає бути справедливою карою за тяжкий злочин.

Страта злочинця породжує ілюзію того, що суспільство “очистилося” і що життя його членів стало безпечнішим. Страта не сприяє боротьбі з соціальними причинами тяжких злочинів. Навпаки, атмосфера жорстокості й агресії в суспільстві, яка легітимується державою, що використовує страти, лише створює нові передумови для ще більш страшних і жорстоких злочинів. Основними факторами, що провокують злочинність, є бідність, невігластво, соціальна нерівність, а також психічні відхилення конкретного злочинця. Смертна кара ніяк не може впливати на зазначені причини.

Головним при цьому повинно бути усвідомлення того, що проблема смертної кари невіддільна від загальної концепції прав людини і несумісна з нею, бо страта топче права людини і насамперед зневажає її право на життя. За такого підходу смертна кара – не стільки правова проблема, скільки проблема гуманітарна. Саме в такому контексті розглядає інститут смертної кари міжнародний правозахисний рух, саме такий підхід до дослідження цієї міри покарання слід вважати пріоритетним і найбільш перспективним.

Стосовно українських реалій: ставлення українців до скасування смертної кари поступово змінюється у бік гуманізму та цивілізованого погляду на це питання. Починаючи з 2002 р. кількість тих, хто вважає, що варто було її скасувати, зросла удвічі. Але слід пам'ятати, що на час скасування смертної кари в Україні толерантність населення до цієї дії була дуже низькою. У 2002 р. дві третини опитаних вважали, що не варто її скасовувати. Нині цієї думки продовжує дотримуватися значна частина населення (43%). Тому, на жаль, і повернення до смертної кари теж може бути доволі легким. Особливо в обставинах різкого і значного погіршення соціально-економічних умов життя основної маси населення і як наслідок цього в умовах зростання злочинності у суспільстві.

Література

1. Інтернет-сайт Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://amnesty.org.ua/nws/smertna-kara-u-2014-fakti-ta-tsifri/>

2. Інтернет-сайт Amnesty International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://amnesty.org.ru/ru/2016-04-06-smertnaja-kazn-infografika/>

3. *Проект Закону* про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо впровадження смертної кари як виду покарання за корупційні злочини (№ 2159а від 24.06.2015) / Верховна Рада України ; Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55723

4. *Тижневики: Чому в Україні зростає злочинність?* / Інтернет-сайт ВВС Україна [Електронний ресурс]. – 2016. – 6 серпня. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/press_review/2016/08/160806_ukrainian_press_aug06_sa

5. *Europe against death penalty* / Офіційний сайт Council of Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/ru/web/moscow/protiv-smertnoj-kazni?p_p_id=2_WAR_kaleodesignerportlet&p_p_lifecycle=0

НЕДОВІРА ДО МЕДІА: СТРУКТУРНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПОРОГИ ПРИПУСТИМОГО

Сприйняття українських ЗМІ більшістю населення переважно як політичного та ідеологічного мовця притупляє очікування від них безсторонньої та достовірної інформації. Дві впливових щодо інформаційних порядків обставини виявляються тут вирішальними. По-перше, спостерігається відсутнє фінансово-економічне, матеріальне пригнічення більшості населення, що спонукає різні соціокультурні страсти, особливо соціально та регіонально вразливі, очевидно, сумніватися в спроможності й ефективності влади, розцінюючи медіа як версію її припустимої публічності. По-друге, за умов екзогенної та ендогенної небезпеки України державна політика розсуває межі політично доцільного в зоні культури та інформації. Тим не менше, питання щодо порогу прийняттого в інформаційному регулюванні не знаходить єдино правильного рішення, суперечливо впливає на процеси консолідації політичної нації.

Ключові слова: рівні довіри до соціальних інститутів, медіаскепсис, медіатизовані ризики, промедіація майбутнього, інформаційне регулювання стану “emergency”.

Восприятие украинских СМИ большей частью населения преимущественно в качестве политического и идеологического вещателя притупляет ожидания от них беспристрастной и достоверной информации. Два влиятельных в отношении информационных порядков обстоятельства оказываются здесь решающими. Во-первых, наблюдается осязаемое финансово-экономическое, материальное ущемление большей части населения, что побуждает разные социокультурные страсти, особенно социально и регионально уязвимые, очевидно, сомневаться в состоятельности и эффективности власти, расценивая медиа как версию ее допустимой публичности. Во-вторых, в условиях экзогенной и эндогенной небезопасности Украины государственная политика раздвигает границы политически целесообразного в зоне культуры и информации. Тем не менее, вопрос о пороге приемлемого в информационном регулировании не находит единственно правильного решения, противоречиво воздействует на процессы консолидации политической нации.

Ключевые слова: уровни доверия к социальным институтам, медиаскепсис, медиатизированные риски, промедиация будущего, информационное регулирование в состоянии “emergency”.

Owing to the fact that a considerable part of Ukraine's population perceives mass media as a political and ideological broadcaster, they are no longer expected to be a source of unbiased and trustworthy information. There are two decisive circumstances that exert significant influence over information orders. First, a noticeable financial and economic deprivation of most Ukrainians, which obviously prompts different socio-cultural strata, socially and regionally vulnerable ones in particular, to doubt the competency and effectiveness of the authorities. The mass media begin to be regarded as a version of the authorities' admissible publicity. Second, under conditions of exogenous and endogenous insecurity of Ukraine the state policy extends the limits of political expediency in the area of culture and information. Nevertheless, there is still no only one correct answer to the question of the admissibility threshold in regulating information flows, which exerts contradictory influence on the consolidation of the political nation.
Keywords: *levels of trust in different social institutions, media scepticism, mediatised risks, premediation of the future, regulating information flows in a state of "emergency".*

Криза довіри до влади

Протягом останніх трьох років, після подій зими 2013–2014 рр. та послідовного їх розвитку, недовіра до соціальних та політичних інститутів в Україні, якщо не зростає серед населення, то впевнено утримується на доволі високому рівні. Це не настільки дивно на тлі зниження соціальної довіри практично всюди, включаючи розвинуті країни, що актуалізує дискурс про умови та механізми сучасних демократій. Ситуація ускладнюється у зв'язку з проблематичністю урядів контролювати міграційні потоки, стримувати тероризм, гарантуючи громадянам безпеку. В стані системної турбулентності, економічної рецесії і військових дій на Донбасі, тобто у стані "emergency", в якому протягом останніх трьох років перебуває українське суспільство, невисокі показники соціальної довіри цілком пояснювані та передбачувані.

Водночас феномен довіри громадян до структур та інституцій не настільки простий, аби з впевненістю констатувати: чим більше довіри в суспільстві, тим ефективнішим є його розвиток. Безсумнівно, висока довіра підтримує й зміцнює суспільну стабільність, але надто неординарно корелює, наприклад, з пріоритетністю цінностей свободи і справедливості, очікуваннями людей щодо майбутнього.

Крім того, в феномені довіри, окрім лояльності до держави, конструктивної солідарності й готовності до спільних дій в ім'я загального блага, присутні й достатньо рутинні інтенції, хабітуалізовані зразки громадянських реакцій, що обмежують критичне сприйняття відтворюваного суспільного порядку. Не кажучи вже про суто екзистенційні моменти віри і довірливості, що супутні раціональним обґрунтуванням до речності довіряти й довірятися будь-кому. В обставинах, що склалися, коли політичні декларації та обіцянки ледве виправдовуються, більше половини дорослих людей України взагалі не впевнені в такого роду доцільності, вважаючи, що “нікому не довіряти – найбезпечніше” (52,3%).

Тим не менше, соціальна недовіра суттєво диференційована, при чому рейтинги кластерів довірливості досить стійкі (рис. 1, табл. 1). Природне середовище поширення довірчих стосунків без переживань про особисту безпеку – ареал сім'ї та родичів (94–95%). На рівні 40–60% довіряють тим, хто забезпечує певні гарантії безпечного існування, реальну допомогу її потребуючим, що опинилась у тяжкому становищі. Перш за все такі гарантії продукуються людською взаємодією, засновані на взаєморозумінні та співчутті. У повсякденному житті довіряють сусідам, на яких можна покластися, співвітчизникам, що перебувають у тих самих обставинах і залучені до тих самих подій (50–60%). До соціальних суб'єктів, що викликають довіру і долучаються певною мірою до суспільних, можливо, моральних авторитетів, відносять волонтерів (53–59%), церкву та духовенство (50%), учених України (48–51%), армію (41–42%). Порівняно з 2015 р. у 2,5 рази зріс авторитет благодійних фондів і громадських організацій, що продемонстрували свою участь у розв'язанні проблем пересічних громадян (з 14% до 31–34%), і таких, що утримують баланс довіри та недовіри до них (табл. 1).

До зони недовіри, що суттєво перевищує показники довіри, зафіксовані на рівні 15–25%, потрапляють засоби масової інформації (ТБ, радіо, преса), що не сприймаються половиною населення як джерело адекватного інформування про події, що відбуваються (51%) і не здатні сьогодні гарантувати інформаційну безпеку (19–21%). Власне, їм довіряють не значно більше, ніж астрологам з їх специфічною логікою та манерою прогнозів (14–17%). У зоні недовіри також і управлінські структури близького кола, від яких

Рисунок 1. Зони довіри та недовіри до соціальних інститутів, 2014–2016 рр. (N=1800, %)

очікують вирішення місцевих конфліктів на виробництві та в побуті, – профспілки (17–20%), хоча їх дещо зросло порівняно з 2014 р., і місцеві органи влади (16–20%).

Ситуація стає набагато критичнішою і характеризується гострим дефіцитом довіри, коли справа стосується владних та контролюючих інстанцій державного масштабу. У межах 10–15% варіюються останніми роками рейтинги довіри двом знаковим державним інституціям – міліції, повага до якої підвищилась у результаті поліцейської реформи (з 6% до 12%), і Президентові, кредит довіри, якому виданий громадянами після виборів 2014 р. (36%), уже у 2015 р. скоротився вдвічі (18%), а в 2016 р. упав до 11%. Мало довіряють економічним регуляторам – банкам і податковій інспекції (менше 10%). Невпинно падає довіра до уряду (з 19% до 7%) та Верховної Ради (з 9% до 6%), стабільно її немає до судів та прокуратури (5–6%), політичних партій (4–5%). Криза довіри до влади та її структур, що не переконують людей у ефективності й недвозначності своїх позитивних зусиль, суттєво поглиблюється.

Таблиця 1

Рівні довіри та недовіри до соціальних інститутів,
2014–2016 рр. (N=1800, %)

	2016		2015		2014	
	Зовсім та переважно не довіряю	Цілком та переважно довіряю	Зовсім та переважно не довіряю	Цілком та переважно довіряю	Зовсім та переважно не довіряю	Цілком та переважно довіряю
Сім'ї та родичам	1,9	95,0	2,3	93,7	2,2	94,6
Сусідам	14,5	58,7	21,2	52,8	16,3	52,4
Співвітчизникам	11,8	56,2	13,0	51,8	13,2	49,0
Волонтерам	18,4	53,3	17,6	59,0	0,0	0,0
Церкві та духовенству	23,7	49,7	24,9	50,1	22,3	47,1
Вченим України	15,5	47,5	14,4	51,3	0,0	0,0
Армії	27,2	41,8	30,9	41,3	26,4	41,4
Фондам, громадським організаціям	34,4	31,4	33,8	33,6	48,2	14,4
ЗМІ (ТВ, радіо, газети)	50,9	21,3%	51,3	19,2	44,1	26,3
Профспілкам	46,0	19,8	50,5	16,8	50,8	11,8
Місцевим органам влади	51,3	19,9	56,5	16,3	49,4	18,8
Астрологам	54,6	17,2	64,8	13,5	58,8	11,6
Міліції	61,4	12,1	74,6	6,3	68,5	6,4
Президентові	67,6	10,6	55,8	17,6	32,2	35,7
Банкам	72,4	9,2	67,8	11,8	59,9	10,3
Податковій інспекції	61,6	9,1	68,6	6,5	59,7	5,7
Уряду	76,4	6,5	69,3	8,8	51,7	17,9
Комуністичній партії	81,2	6,5	80,3	4,8	78,2	5,4
Верховній Раді	76,7	5,7	70,4	8,4	64,1	9,1
Судам	72,6	6,4	75,4	6,0	70,0	5,2
Прокуратурі	71,7	5,7	75,2	6,0	68,8	4,6
Політичним партіям	75,6	4,7	75,0	5,1	70,8	4,0

Структурні підстави недовіри до медіа

Вплив ЗМІ на наявні контексти довіри, генерованої в суспільстві, залишається доволі суттєвим, незважаючи на те, що їх авторитет як необхідного і достатнього інформатора похитнувся. За умов розмаїття функцій сучасних медіа питання щодо сили та чинників прямого й опосередкованого

впливу залишається відкритим. Визначення впливовості медіа стає важко доступним і складним для обрахунку заходом за обставинами, що надають інформаційним та комунікативним трансляторам необхідність обстоювати національно-політичну ідентичність у ситуації зовнішніх інформаційних атак і нових законодавчих та інших ініціатив, що мотивовані підтримкою інформаційної безпеки та регулюють свободу слова. Поза сумнівом, наявні очевидні структурні виправдання щодо того, довіряти чи ні їм сьогодні, що передбачає операції з номінальними соціальними колективностями. Найвагомішими тут є регіон проживання та матеріальний достаток сім'ї (табл. 2). Це означає те, що зі зниженням матеріального статусу суттєво падає і довіра до інформації, що циркулює публічно, тобто чим гірше живуть люди, тим менше вони довіряють тому, про що повідомляють їм офіційні медіа. Зовсім або переважно не довіряють ЗМІ третина заможних, за їх власними оцінками, громадян (32,2%), 47,2% людей із середнім фінансовим статусом, 55,1% з-поміж “бідних” і 56,9% серед тих, хто визнав себе “злиденими”. Довіряють медіа цілком або переважно 28,5%, 23,2%, 19,6%, 12,5% відповідно.

Що стосується регіональної детермінованості ставлення до медіа, то порівняно з 2013 р. рівень недовіри до них суттєво зріс у всіх регіонах (рис. 2) – найменше на Заході (з 27% тих, що не довіряють ЗМІ повністю або частково, до 34% у 2016 р.), суттєво в Центрі (з 28% до 52%), на Півдні (з 34% до 58%), на Сході (з 32% до 53%) і найбільше на Донбасі (з 27% до 70%), у зоні бойових дій або в безпосеред-

Таблиця 2

Фактори, що впливають на довіру до медіа

($N=1800$, в-коефіцієнт)

	β	t	Значущість
Регіон	-,158	-6,674	,000***
Матеріальне становище сім'ї	,116	4,876	,000***
Вік	,065	2,729	,006**
Національність	-,059	-2,508	,012*
Місто – село/ПГТ	,052	2,202	,028*
Освіта	-,015	-,633	,527
Стать:	,015	,641	,522

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

ній близькості до неї, де затребувані, доступні й активні російські ЗМІ, і людям відома певна відмінна, “своя” правда, засвоєна з особистого досвіду життя в стані війни. Спостерігаються й позитивні рівні флуктуації, як-от, суттєве зростання довіри у Західному регіоні за стабілізації рівня недовіри, а також на Сході, де за рік недовіра до українських медіа знизилась більш на 10% (рис. 2).

Менш скептичні щодо медіа люди старшого віку (47,6% за середнього 50,9%), хоча для третини з них складно визначитися щодо цього (31,6% за середнього 27,8%). Це притаманно етнічним українцям, серед яких різною мірою не довіряють медіа 49,9%, а довіряють 22,2%, тоді як серед росіян – 56,5% й 14,7% відповідно. Менший скепсис спостерігається в селі/СМТ, де не довіряють медіа 46,7%, а довіряють 23,5%, тоді як у місті ці показники становлять 53,8% й 19,8%. Але поряд з тим рівень освіти людей, з підвищенням якого пов’язують зазвичай критичну активність, медіакомпетентність, меншою мірою характеризує ставлення до українських ЗМІ. Те саме стосується і гендерних відмінностей.

У типології довірчого ставлення до соціальних інститутів особливо вирізняються два типи, умовно позначені як “довірливі” (17,3%) та “недовірливі” громадяни (23,2%). Вони демонструють взірці полярних орієнтацій, що цікаво порівняти в конфігурації соціоструктурних змінних. Гранично лояльних до соціальних інститутів значно більше серед літніх людей (20,6%), на Сході (26,8%) й на Заході (19,6%), серед людей з середнім добробутом (18,8%). Гранично критичні, критично налаштовані до суспільних та владних структур частіше присутні серед людей з низьким матеріальним статусом (32,9%, 26,7%), на Донбасі (31,9%) і на Сході (28,1%), тоді як у Західному регіоні – тільки 12%, серед етнічних росіян (32,1%), людей середнього віку 30–55 років (25,0%), мешканців міст (24,3%) і розлучених громадян, довіра яких до інших значно зменшена (31,6%). В показниках середніх величин, що варіюються в межах 1–5 відповідно до 5-бальної шкали вимірювання довіри, значення середніх щодо медіа в полярних типах співвідносяться як 3,43 vs 1,55, тоді як значення середніх у трьох інших виділених типах розташовуються в інтервалі 2,50–2,86.

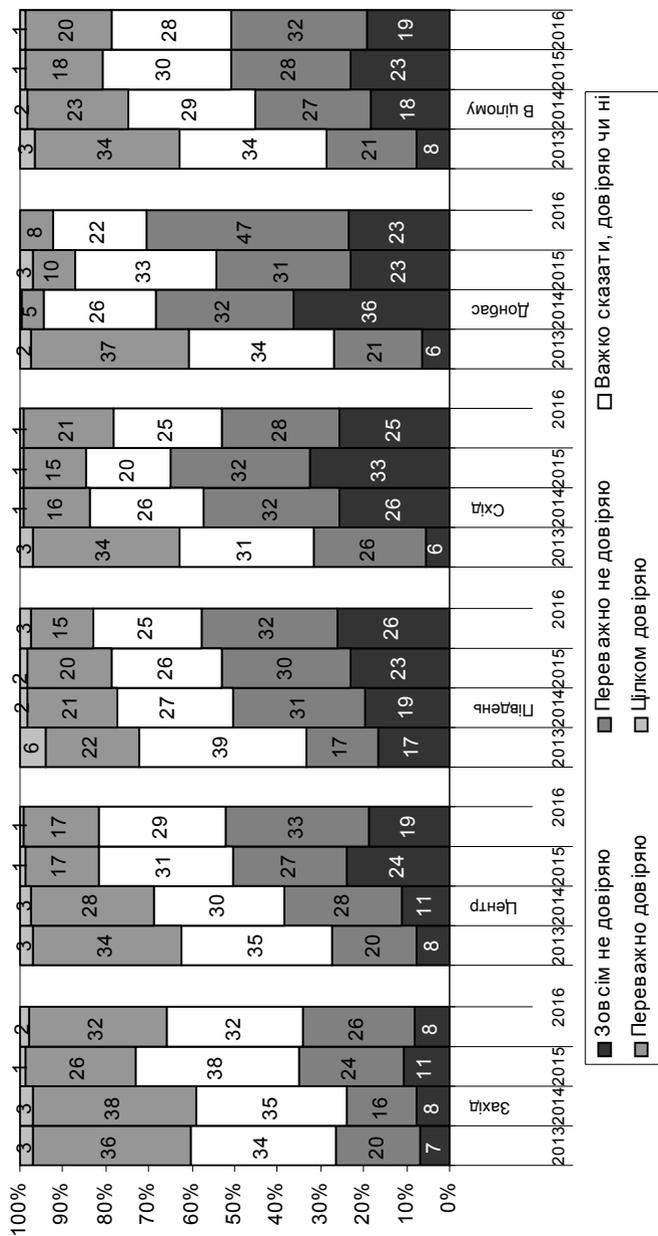

Рисунок 2. Рівень довіри до медіа, 2013–2016 рр. (N=1800, %)

Культурні виправдання медіаскептицизму *Політичний резонанс*

Ціннісно-сміслові обґрунтування ставлення до медіа не слідують якимось очевидним лінійним залежностям, будучи похідними від глибинних культурних інтенцій, уявлень про належне та правильне, афективних реакцій. Скоріше, вони випливають із загальної оцінки людьми ситуації, що склалася, коли багато хто несподівано опинився у вирі подій, що отримали значні політичні, економічні та культурні ефекти. Ставлення до інформаційної сфери з її численними різнорідними меседжами глобального й локального порядку не може не поєднуватися з такими ефектами. Чим драматичніше оцінювання поточної ситуації, тим настороженіше сприймаються легітимізовані публічністю інформаційні повідомлення. Коли передбачається, що “усе не так погано”, третина не відчуває довіри до українських ЗМІ (35,3%) і майже стільки ж їм довіряє (30,8%), але якщо “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”, нелояльність до медіа зростає майже вдвічі (61,5%), а тих, хто приймає на віру трансльовані ними відомості, лише 16,2% (рис. 3). Ті, хто відчув себе в програвшій від зміни влади в 2014 р., значно недовірливіше ставляться до ЗМІ, ніж ті, хто “виграв” (57,3% vs 41,1%) (рис. 3).

Найочевиднішим є політичний резонанс у сприйнятті й оцінках медіа. Рівень недовіри до них значно нижчий, якщо аудиторію цікавить політика, ніж у випадку відсутності інтересу до неї (46,4% vs 54,4%) (рис. 3). І зона недовіри значно розширюється за наявності претензій до дотримання свободи слова і під сумнів ставиться можливість вільно висловлювати свої політичні погляди (60,7% vs 43,1%) (рис. 3). Порівняння ставлення до ЗМІ з політичним налаштуванням аудиторій свідчить про те, що громадяни розцінюють медіа як інструмент політичної дії і нелояльністю до них маніфестують невдоволення наявною українською політикою й політичними силами, що перебувають при владі.

Медіатизовані побоювання

Одна з ідеологічних форм впливу медіа на аудиторію полягає в тому, що вони наполегливо повідомляють, про що варто замислюватися і через що хвилюватися. Це зовсім

Розділ другий

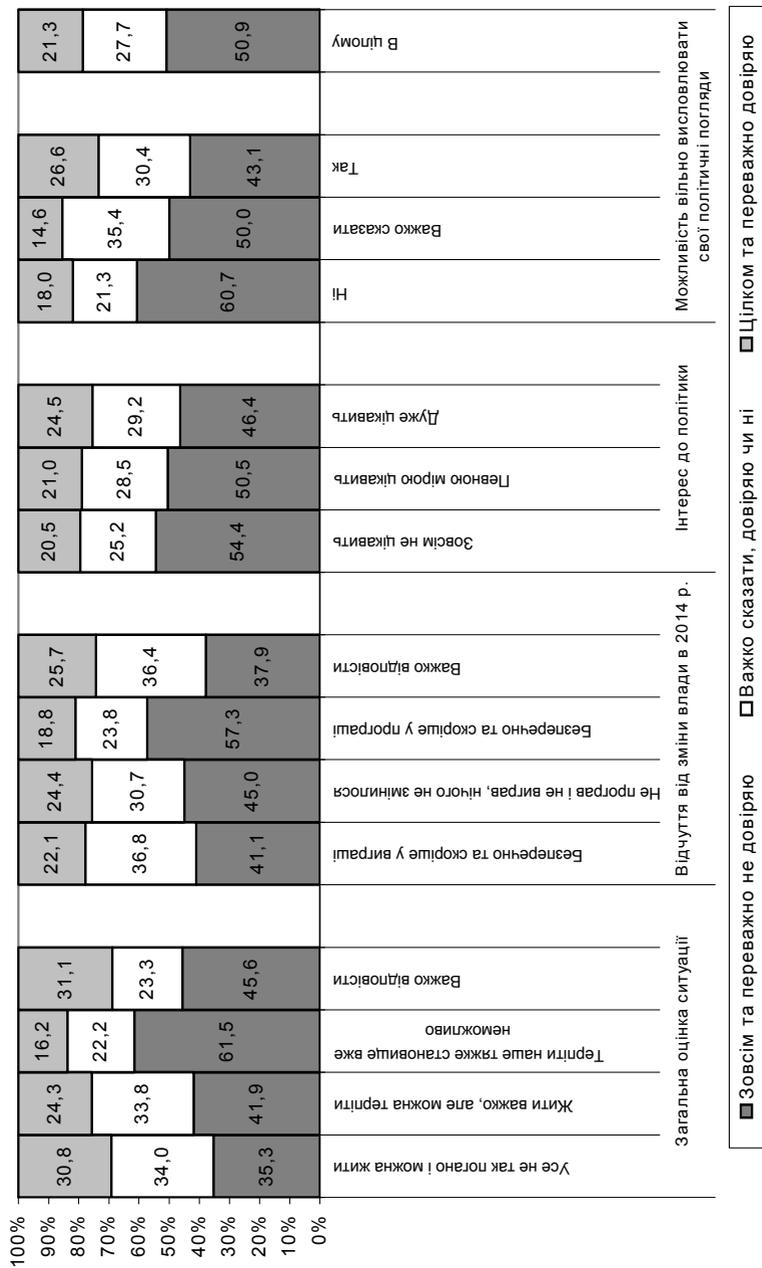

Рисунок 3. Ставлення до медіа й оцінки політики, 2016 р. (N=1800, %)

не передбачає виключну уважність аудиторії до медійного порядку денного, навпаки, неухвага й індіферентність притаманні значній частині глядачів, читачів та слухачів.

Однак звичність, рутинність, з якою медіа присутні в нашому житті, давно вже привчили публіку до “медіатизованої соціальності” (Фрош), що проявляється, зокрема, у феноменах “дистанційного страждання” і зворотному ефекті “втоми від співчуття”, настільки, очевидно, притаманного українському суспільству, що перебуває в стані триваючого збройного конфлікту. Медіа постійно сповіщають нам про глобальні та локальні ризики, генеруючи і презентуючи їх як звичні практики, вбудовуючи перші в місцевий контекст через національні мовленнєві фрейми чи стверджуючи вагомість того, що відбувається в суспільстві як недвозначно і абсолютно пріоритетну проблему “тут і зараз”. Загальний горизонт ризиків і побоювань відрізняється в орієнтованій на медіа свідомості та в нелояльному їх сприйнятті. Ті, хто не довіряє українським ЗМІ, частіше, ніж ті, хто довіряє їм, вважають, що сьогодні люди найбільше бояться погіршення матеріальних умов життя та економічного колапсу – безробіття (78,6% vs 60,9%), невивлати зарплат та пенсій (65,9% vs 54,7%), зупинення роботи підприємств (43,5% vs 27,7%), а також зростання злочинності, масових вуличних безпорядків (31,4% vs 24,1%). Ті ж, у кого інформація, що повідомляється пресою, радіо, телебаченням, викликає довіру, більше, ніж медіаскептики, занепокоєні можливою зовнішньою агресією щодо України (52,2% vs 37,9%), поверненням до часів застою (14,1% vs 9,0%), розпалюванням міжрелігійних конфліктів (13,1% vs 10,3%), тобто ризиками політичного та ідеологічного характеру (рис. 4). Водночас побоювання подальшого зростання цін рівною мірою притаманні для тих та інших (80,6%, 80,1%).

Премедіація майбутнього

Медіатизація ризиків забезпечує нові темпоральні наративи, спрямовані на пом’якшення нашої тривожності щодо майбутнього, збуджуючи, якщо не безумовно позитивні очікування щодо нього, то принаймні не позбавлені перспективи. Премедіація майбутнього не включає в себе прогностичні амбіції попередніх часів або завдання контролю прий-

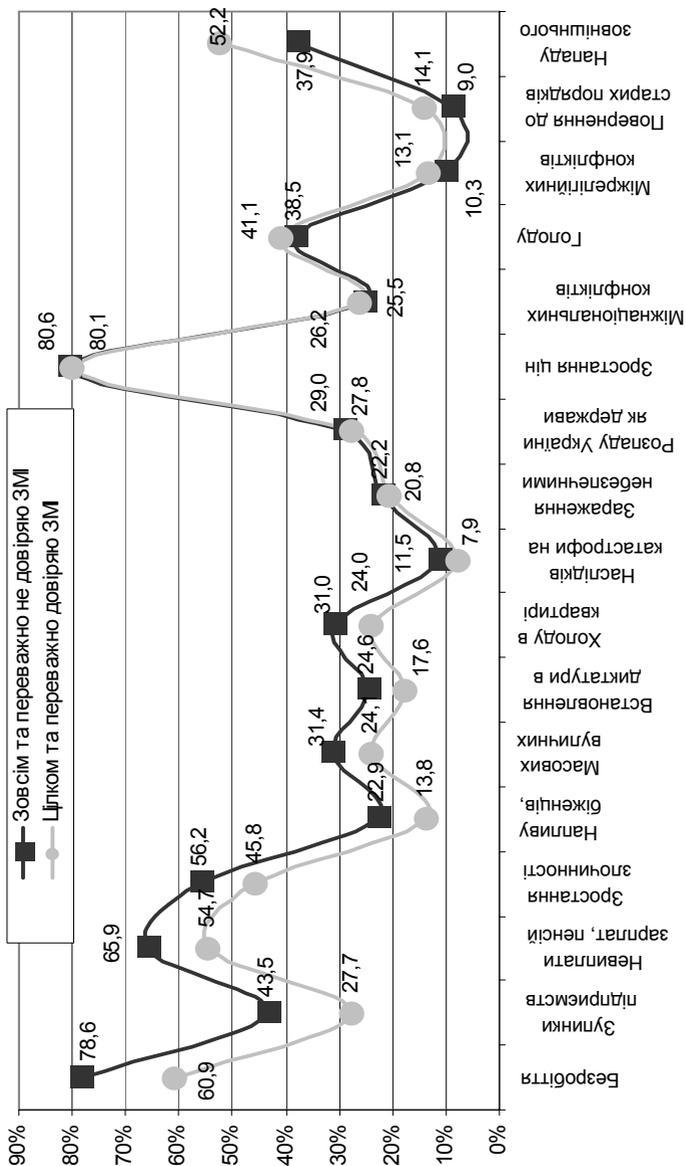
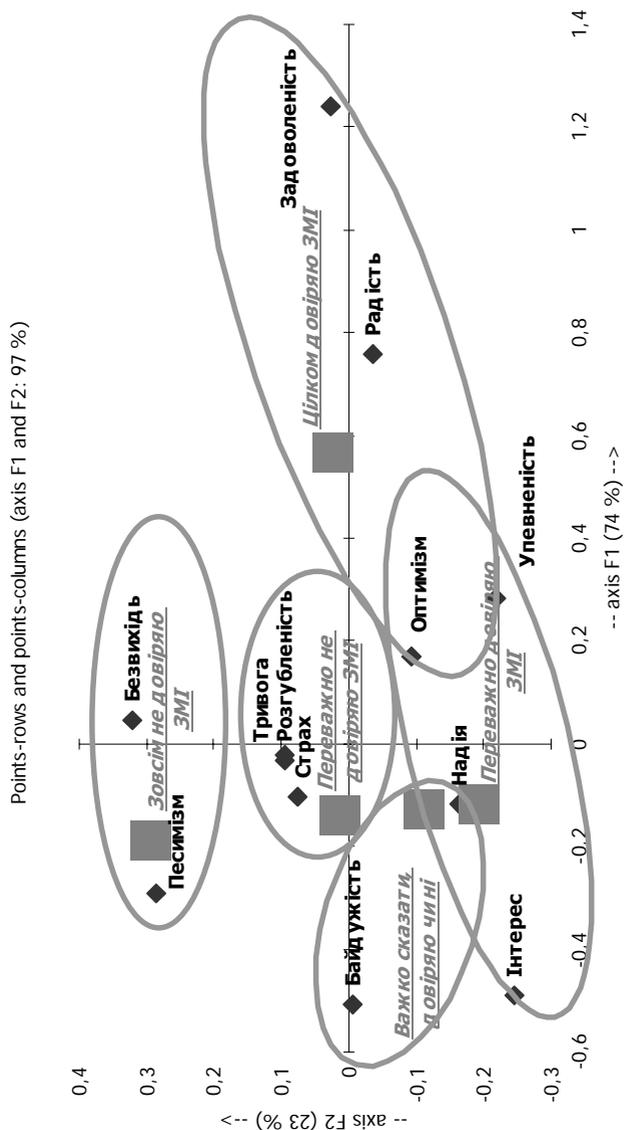

Рисунок 4. Ризики та побоювання мешканців України (%)

дешнього, оскільки не стосується автентичності репрезентацій причин і наслідків подій та явищ, передбачає незнання публіки в цій царині [1]. Незнання розцінюється як “регульована втрата інформації” за умов надлишку інформації й дефіциту часу в сучасної людини [2]. Довіра до медіа легітимізує це незнання, оскільки слугує своєрідним “інструментом інституційної економії”, що скасовує завдання перевіряти інформацію й встановлювати її достовірність [3]. У нашому прикладі рівні довіри до медіа, безперечно, поєднані з очікуваннями від майбутнього: ті, хто їм повністю або переважно довіряє, думає про майбутнє України з оптимізмом, надією та впевненістю, тим же, хто їм повністю або переважно не довіряє, притаманні розгубленість, тривога, песимізм і відчуття безвиході (рис. 5). Йдеться не про причинно-наслідкові зв'язки ставлення до медіа та відчуття майбутнього. Скоріше, є сенс міркувати про типи проєкції майбутнього, що формуються як доволі складні комплекси раціоналізованих уявлень та суб'єктивних значущостей індивідів. Тим не менше, не можна не припустити, що феномен довіри до медіа багато в чому ініціюється прагненням їм довіряти, виправдовуючи свою політичну прихильність, можливо, ідеологічний вибір, зроблений два роки тому або раніше, а також здатність розгледіти перспективи економічного розвитку країни загалом та свої власні.

Зрозуміло, що ставлення до медіа суттєво залежить від їх контенту. За даними “Моніторингу політичних новин”, що здійснюється Академією української преси, стратегії провідних українських каналів передбачають увагу до політичних уподобань їх власників і відповідних політичних сил [4], що приваблює частину аудиторії, але викликає неприйняття в інших. Стандарти журналістики, що вимагають подання в новинах кількох точок зору на події, загалом у новинному потоці витримуються тільки в кожному десятому повідомленні. Відмінності в оцінці подій, суперечлива інформація про те, що відбувається, явно не сприяє зміцненню довіри до каналів. Виникає дилема: або шукати нові джерела інформації, або прийняти за даність той факт, що публічна сфера суспільства страждає від двозначності, і на таку комунікацію не можна покладатися.

Сприйняття українських медіа переважно як політичного і ідеологічного мовця притлумлюють очікування від них

* $\chi^2 = 138.272$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 60.480$, за $df = 44$.

Рисунок 5. Співвіднесеність очікувань щодо майбутнього країни з рівнем довіри до ЗМІ $N=1800$, *correspondence analysis*)

неупередженої та достовірної інформації. Дві впливових щодо інформаційних та культурних порядків обставини виявляються тут вирішальними.

По-перше, спостерігається відчутне фінансово-економічне, матеріальне пригнічення більшості населення, що спонукає різні соціальні й соціокультурні страти явно сумніватися в спроможності та ефективності влади, розцінюючи медіа як версію її допустимої публічності.

По-друге, за умов екзогенної та ендегенної небезпеки України державна політика розсуває кордони політично доцільного в зоні культури та інформації. Водночас запитання про поріг прийняттого в інформаційному регулюванні не знаходить єдино правильного вирішення, суперечливо впливає на процеси трансмісії національного, консолідованості політичної нації, котрі актуалізувались у суспільстві під впливом енергетичного й ціннісного імпульсу подій зими 2013–2014 рр.

Література

1. *Beck U. Cosmopolitanized Nations: Re-imagining Collectivity in World Risk Society / U. Beck, D. Levy // Theory, Culture & Society. – 2013. – 30. – P. 18–19.*
2. *Больш Н. Азбука медиа / Больш Н. – М. : Европа, 2011.*
3. *Розанваллон П. Контрдемократия: политика в эпоху недоверия / П. Розанваллон // Неприкосновенный запас. – 2012. – №4 (84) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>*
4. *Моніторинг політичних новин. Основні результати. – К. : Академія української преси, 2016.*

МЕРЕЖЕВО-ЦИФРОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ І КУЛЬТУРНА ПАРТИЦИПАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглядається становлення мережево-дигітального середовища як елемента повсякденного життя населення України та особливості культурної партиципації в цьому контексті. Мережево-дигітальне середовище розуміється як сукупність технологічних, матеріальних, тілесних компонентів, які задіяні у трансляції, продукуванні і репродукуванні безупинних інформаційних, комунікативних потоків. Участь у мережево-цифровій культурі трактується: а) як дигіталізація традиційних культурних практик (наприклад, читання книги у вигляді електронного тексту, перегляд фільму онлайн), б) освоєння специфічної мережево-цифрової активності (генерування цифрового контенту і розміщення в Інтернеті, уподобання постів, коментарі, поширення інформації у соціальних мережах та ін.).

Ключові слова: культурна партиципація, мережево-цифрове середовище, юзер-генерована інформація, просьюмер, мережево-цифрова культура.

В статье рассматривается становление сетевой дигитальной среды как элемента повседневной жизни населения Украины и особенности культурной партиципации в этой связи. Сетевая дигитальная среда понимается как совокупность технологических, материальных, телесных компонентов, которые задействованы в трансляции, продуцировании и репродуцировании непрерывных информационных, коммуникативных потоков. Участие в сетевой цифровой культуре трактуется: а) как дигитализация традиционных культурных практик (например, чтение книги в виде электронного текста, просмотр фильма онлайн), б) освоение специфической сетевой цифровой активности (генерирование цифрового контента и размещения в Интернете, предпочтения постов, комментарии, распространение информации в социальных сетях и др.).

Ключевые слова: культурная партиципация, сетевая цифровая среда, юзер-генерируемая информация, просьюмер, сетевая цифровая культура.

The paper deals with formation of the digital network environment as an element of the population's everyday life and especially cultural participation in these relations. The digital network environment is realised as a set of technological, material and corporal components involved in transmission, production and reproduction of continuous information and communication flows. Participation in the digital network culture is interpreted as: a) digitalisation of traditional cultural practices (e.g., reading a book in the form of an electronic text, watching a movie online); b) development of specific digital network activity (generation and posting digital content on the Internet, preference of certain posts or comments, information sharing on social networking sites, etc.).

Keywords: *cultural participation, digital network environment, user-generated information, prosumer, digital network culture.*

Нові мережево-дигітальні можливості комунікацій, розваг, участі у культурі змінюють повсякденне життя мільйонів людей у всьому світі. Цифрові технології зробили рутинними звички спілкування за допомогою мобільних телефонів, смартфонів, планшетів і вбудованих у різні гаджети веб-додатків (соціальні мережі, *Viber*, *Skype* тощо), звички читання з *e*-пристроїв, фотографування будь-яких подій, записування відео, звуку, прослуховування музики чи перегляду фільмів. Суттєво змінилися можливості доступу до різноманітної інформації – у мережі можна знайти новини з усього світу від різноманітних інформантств, завантажити на свій гаджет за кілька хвилин книгу/статтю з цифрових бібліотек, побувати у віртуальній галереї, музеї, “прогулятися” онлайн за допомогою інтернет-програм у різних містах чи історичних місцевостях тощо. Оцифровування і накопичення на спеціальних сайтах музики, фільмів, книг, відеороликів, підкастів на різноманітні теми, ігор створює потенційні можливості користування ними у будь-який час і на все більшій частині території, де є доступ до мережі.

Іншим важливим кроком у розвитку інтернет-технологій, як відомо, став Web 2.0. Швидка популяризація соціальних мереж, блогів, *p2p* платформ обміну інформацією потенційно зробила з кожного користувача Інтернету не лише споживача змісту, а й продуцента новин, думок, розваг – у вигляді власних коментарів про різні події, особистих фото, посилань/ лінків на різну інформацію, які стають доступними міні-аудито-

рія́м — френдам, читачам стрічки у соціальній мережі чи особистому блозі. Для осмислення цих нових явищ культурної партиципації використовуються поняття “*прод-юзер*” (англ. – producer), тобто “продуцент+юзер/користувач”, *просьюмер* (продуцент+консьюмер/споживач), *мультиплікант* (англ. – multipliers) – особи, котрі скеровують і опрацьовують інформацію у нових версіях, часто розширючи її потенційні смисли і значення. Відбувається подальше становлення дигітальної, мережевої глобально-локальної культури з її специфічними сегментами, рівнями, орієнтаціями, практиками.

Проблематика становлення і популярності нових форм участі в культурі населення в умовах дигіталізації і мережевізації повсякдення, мобільного доступу до мережі знаходить певне висвітлення у працях дослідників нових медіа, соціальних медіа, мережевої культури тощо. Можна вирізнити праці, присвячені інформаційному середовищу [1], мережевій культурі [1; 2], дигітальній культурі [3], партиципативній культурі [4; 5], популярній культурі Web 2.0 [6], антропології Facebook [7], трансформації медіа-культур у Східній Європі [8] тощо. Мета даної статті – на основі даних соціологічних опитувань виявити особливості культурної партиципації населення України в умовах формування мережево-цифрового середовища повсякденного життя.

Мережево-цифрове середовище повсякдення: основні показники. Останнім десятиліттям поширення бездротових платформ спричинило стрибок у доступі до Інтернету в усьому світі. Нині маємо ситуацію наявності 3,5 мільярда користувачів Інтернету у світі і більше 6 мільярдів абонентів мобільних пристроїв. Мережі комп’ютерних мереж стали основою видів діяльності практично в усіх сферах людського життя, що й уможливило конституювання нової соціальної структури – мережевого суспільства. Перехід до ширшого використання мобільних портативних приладів з під’єднанням до Інтернету, насамперед чергу смартфонів (також планшети та ін.) став принциповим зрушенням, даючи змогу залучити до лав користувачів і тих, хто не має стаціонарного під’єднання до мережі вдома. Поряд з тим “просунуті”, активні користувачі отримали додаткову можливість бути онлайн будь-де і будь-коли. Таким чином мобільний телефон із засобу передовсім голосової і текстової діадичної комуні-

кації перетворюється на багатофункціональний прилад. Його власник більше не прив'язаний до стаціонарних комп'ютерів вдома чи на роботі, стає можливим у будь-якому місці користуватися популярними програмами і сервісами Інтернету, за необхідності чи бажання бути весь час онлайн. Це також спрощує можливість комунікації з друзями і знайомими, які знаходяться в твоїх соціальних мережах чи додатках для спілкування (Skype та ін.), моментального реагування на їх повідомлення тощо. Дослідники навіть розрізняють “еру настільного комп'ютера/ноутбука” і “еру смартфона/мобільного Інтернету”.

В Україні частка власників смартфонів, які використовуються для виходу в Інтернет, зростає, але є нижчою порівняно з іншими країнами, особливо розвиненими. За даними компанії Gemius (дослідження за липень 2016 р.), Інтернетом в Україні хоча б *раз на місяць* на ПК, мобільних телефонах, смартфонах, планшетах – хоча б на одному з названих пристроїв – користуються 20,2 млн інтернет-відвідувачів. В Інтернет з комп'ютера або ноутбука заходять 18,3 млн осіб, з мобільного телефону/смартфона – 6,1 млн, а з планшета – 1,8 млн [9]. За даними міжнародного дослідження американської компанії “Pew Research Center” (40 країн світу, весна 2015 р.), на запитання “*Чи використовуєте Ви Інтернет хоча б час від часу?*” в Україні дали позитивну відповідь 60% дорослих опитуваних (18+). Кількість власників мобільних телефонів, за даними цього опитування, дорівнювала 90%, серед них 30% були власниками смартфонів; серед усіх опитуваних українців ця частка становить 27%. Цей показник в інших країнах є таким, зокрема: Південна Корея – 88%, Австралія – 77%, Ізраїль – 74%, США – 72%, Велика Британія – 68%, Туреччина – 59%, Китай – 58%, Франція – 49%, Росія – 45%, Польща – 41%, Мексика – 35%, Нігерія – 28% [10].

Оснащення повсякдення різними цифровими приладами зростає. В Україні частка власників комп'ютерів з 2002 по 2014 р. зросла від 5% до 57% [11]. Цей пристрій знаходиться на другому місці в переліку культурно-дозвіллевого оснащення домівок після телевізора (92%). За даними моніторингу 2011 р. Інституту соціології НАН України, серед предметів, речей, без яких *не можна обійтися* в сьогодніш-

ньому повсякденному житті, місце телевізора (75%) починав займати мобільний телефон (61%), Інтернет (26%), комп'ютер/ноутбук (26%), інші цифрові гаджети (5%). Звісно, серед молоді (18–29 років) вже у 2011 р. мобільний телефон був на першому місці (86%), Інтернет і комп'ютер обрали по 52% серед опитуваної молоді, фотоапарат/відеокамеру – 18%, плеєр MP3 – 10%. Традиційні предмети побуту втрачали свою привабливість: без книг, газет, журналів не уявляли свого життя лише 16–19% молодих людей, радіоприймач цікавив 5%. За даними моніторингу–2016, протягом року витрачали гроші на доступ до Інтернету 41% опитуваних; серед молоді 18–29 років таких було 60%, жителів столиці – 65%, тих, кому за самооцінкою вистачає грошей на все необхідне для прожиття – 56%.

Як зазначалося, смартфони набувають популярності у всьому світі, поєднуючи в одному девайсі багато можливостей інших приладів – не лише мобільного телефону, фото-, відеокамери, радіоприймача, музичного плеєра, електронного рідера, а й активності, пов'язані з виходом в Інтернет (пошук інформації, соціальні мережі, перегляд ТВ, кіно, відео тощо). Мобільні додатки, які можна завантажити на смартфон, дають змогу стежити за станом здоров'я, читати новини, дізнаватися погоду – тобто робити безліч дрібних справ, з яких часто й складається повсякденне життя. Значна частина активності пов'язана з розвагами, культурно-дозвіллевими заняттями. Так, за даними міжнародного маркетингового опитування 2016 р. [12], власники смартфонів в Україні часто відвідують за їх допомогою соціальні мережі (42%), дивляться онлайн-відео (37%), слухають музику онлайн (26%), грають в ігри онлайн (13%). Відвідують соціальні мережі частіше жінки (47%), молоді люди до 25 років (70%) і 25–34 років (53%), а також власники не менше ніж трьох цифрових девайсів (81%). Подібні демографічні залежності простежуються й щодо інших наведених занять, крім ігор, які дещо частіше приваблюють чоловіків (14%). За даними цього дослідження, у віковій групі до 25 років 77% мають смартфон, 84% – стаціонарний комп'ютер/ноутбук/нетбук, 20% – планшет. Як бачимо на прикладі “цифрових аборигенів” (М. Prensky), тобто покоління, період соціалізації яких відбувався переважно в оточенні

ІКТ, що “просунуті” користувачі користуються, як правило, декількома девайсами. Дедалі частіше мобільні пристрої – смартфони, планшети тощо стають симбіотичними з персональними комп’ютерами чи ноутбуками споживача через бібліотеки цифрового контенту, архіви фото і відео, що завантажують і поширюють у соціальних мережах. Так створюється *персональне мережево-цифрове/інформаційне середовище* все більшої кількості сучасних людей. Його компонентами є як технологічне оснащення (доступ до Інтернету, наявність пристроїв/девайсів у постійному розпорядженні, так і власне безупинні інформаційні потоки, які у постійному режимі сприймаються, поширюються, продукуються, транслюються і т.ін. синхронізуючи матеріальне, технологічне, тілесне мережевої культури.

Насиченість повсякдення перебуванням в інтернет-просторі. За даними моніторингу “Українське суспільство”, 2016 р. частка тих, хто *декілька разів на день* заходить в Інтернет, *серед користувачів* становить 66%, тобто серед усього населення – 49%. Серед користувачів з неповною і повною вищою освітою активних юзерів 74%, а з неповною і загальною середньою освітою – 62%. Не спостерігаються значні відмінності у щоденному інтенсивному користуванні на селі (63%) і в місті (65%), дещо передре в цьому сенсі лише столиця (70%). Вік у даному випадку є основним фактором – 82% молодих юзерів до 30 років декілька разів на день заходять в Інтернет.

Популярні сайти в інтернет-просторі. За даними міжнародного дослідження з вимірювання інтернет-аудиторії “gemiusAudience”, яке проводила компанія Gemius влітку 2016 р. серед інтернет-аудиторії України, список найпопулярніших ресурсів у країні очолює сервіс *Google* – у липні сайт відвідав 81% всієї аудиторії персональних комп’ютерів в Україні (14,8 млн користувачів). Другу позицію займає соціальна мережа *ВКонтакте*, третю – *YouTube* (63%). Платформи *mail.ru*, *yandex.ua* назвали 62% і 61%. На шостому місці – соціальна мережа *Facebook* (48%), інша соціальна мережа *Однокласники* – на 10-му місці в цьому рейтингу (35%). Отже, серед десяти найпопулярніших серед українських користувачів сайтів – три є пошуковими системами, ще три – соціальними мережами, один – платформою для

завантаження, перегляду і обговорення відео, ще три слугують для пошуку і купівлі товарів або здійснення грошових трансакцій. Кожен третій з юзерів користується даними Вікіпедії [9].

Спинимося саме на соціальних мережах, популярність яких є безперечною у глобальній мережевій культурі. Близько 2 млрд інтернет-користувачів використовують соціальні мережі. Статистика станом на вересень 2016 р. про найбільш популярні мережі у всьому світі за кількістю активних акаунтів (облікових записів) свідчить, що лідером є *Facebook* – перша соціальна мережа, яка перевищила 1 млрд зареєстрованих акаунтів. Восьме місце займає сервіс обміну фотографіями *Instagram* з понад 500 млн щомісячних активних акаунтів. Більшість соціальних мереж з понад 100 млн користувачів виникли в США, але і європейські сервіси, такі як *ВКонтакте* або китайські соціальні мережі *Qzone* і *RenRen* також є популярними в своїх регіонах через прив’язку до локального контексту і змісту. Чисельність користувачів *Facebook* дорівнює 1 млрд 712 млн, *WhatsApp* – 1 млрд, *Facebook Messenger* – 1 млрд, *QQ* – 899 млн, *WeChat* – 806 млн, *Qzone* – 652 млн, *Tumblr* – 555 млн, *Instagram* – 500 млн, *Twitter* – 313 млн, *Baidu Tieba* – 300 млн, *Skype* – 300 млн, *Sina Weibo* – 282 млн, *Viber* – 249 млн, *LINE* – 218 млн, *Snapchat* – 200 млн, *YY* – 122 млн, *Linkedin* – 106 млн, *Vkontakte* – 100 млн, *Pinterest* – 100 млн [13].

Доступність кількох мов провідних соціальних медіа потенційно уможливило спілкування без урахування географічних, політичних або економічних кордонів. Поряд з тим регіональні соціальні медіа здатні підсилювати локальну/національну/міжрегіональну ідентичність [8], транслюючи контент, зрозумілий “своїм”, “своєю мовою” тощо. Соціальні медіа мають свої особливості і їх по-різному можна використовувати: платформи, такі як *Facebook* або *Google+* зосереджені на комунікації між друзями, рідними, колегами, постійно сприяють взаємодії юзерів через такі функції, як поширення фото або статусу, посилань на інші інформаційні ресурси, соціальні ігри. Такі мікроблоги, як *Twitter* налаштовані на швидку комунікацію. Деякі соціальні медіа зосереджуються на співтовариствах; інші збирають і відоб-

ражають контент, створений юзерами. Постійна присутність соціальних мереж у житті своїх користувачів справляє сильний соціальний вплив, сприяє розмиванню меж між оффлайн та онлайн життям, приватним і публічним простором.

Популярні культурно-дозвілєві практики в інтернет-просторі. За даними моніторингу Інституту соціології 2016 р., можна побачити, які культурні, комунікативні практики в мережі є найбільш популярними в наших соціокультурних реаліях. Найбільшу активність, як правило, проявляють молоді користувачі. Ми обрали як додатковий чинник диференціації зацікавленість участю в культурному житті. Серед усіх опитуваних 39% відповіли, що в жодних формах не беруть участі в культурному житті, серед користувачів Інтернету таких виявилось 32%.

Декларують участь у культурній активності, як правило, індивіди вищого статусу, рівня освіти, культурного капіталу. Бачимо, що в кожній з вікових груп “культурно-активні” користувачі дещо частіше цікавляться інформацією за інтересами, цифровими книгами, музикою, можливостями електронної пошти (*табл.*). Ряд мережевих занять не диференціює “культурно-активних” і “культурно-пасивних” за самооцінкою користувачів. У кожній віковій групі практично однакові частки “культурно-активних” і “культурно-пасивних” прихильників соціальних мереж, онлайн-ігор, онлайн-серфінгу (“блукати мережею”). Можна сказати, що певні можливості мережевої культури приваблюють представників різних за статусом груп, справляючи гомогенізуючий вплив, тоді як інші можливості цікавлять користувачів з певним культурним бекграундом, самореалізаційними, соціальними орієнтаціями.

Останніх, як пам’ятаємо, дедалі частіше називають продюзерами/просьюмерами. Партиципаторна культура/культура участі [4] як сукупність різноманітних і взаємопов’язаних культурних практик дедалі більшою мірою концентрується у мережево-цифровому середовищі, яке стає публічним простором для оприлюднення результатів аматорської діяльності індивідів і груп, функціонування онлайн-спільнот за інтересами, місцем дискусій *ad hoc* з приводу різноманітних проблем, у тому числі й подій культурного життя. Арте-

Таблиця

**Вікова диференціація культурно-дозвіллевих практик
інтернет-користувачів і самооцінка участі/неучасті
в культурній активності, 2016 р. (%)**

Види інтнет-практик	N=1337	Вік					
		18–29		30–55		56+	
		участь	не- участь	участь	не- участь	участь	не- участь
Дізнаюсь останні новини, поточну інформацію	59,7	64,0	54,0	60,3	52,6	68,7	55,3
Шукаю інформацію з тем, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	46,4	51,7	38,1	50	40,2	46	39,5
Спілкуюся в чатах, ІСQ, соціальних мережах (“Однокласники”, “В Контакті” тощо)	45,8	61,3	61,1	41,6	41,8	31,3	39,5
Користуюся електронною поштою	44,4	57,1	39,8	49,4	35,5	37,3	19,7
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	35,2	44,8	38,1	32,3	34,3	26,7	35,5
Знаходжу і слухаю/перепишу музику, фільми	32,3	46,0	38,9	34,0	21,9	18,7	26,3
Просто блукаю мережею	23,8	31	31,9	22	23,9	15,3	14,5
Граю в комп’ютерні ігри онлайн	21,3	32,2	31	18,7	19,5	12,7	9,2
Знаходжу і читаю/перепишу у свою електронну бібліотеку художні книжки	11,1	17,6	5,3	12,6	6,8	10,7	2,6
Беру участь у форумах, конференціях	9,3	13,8	7,1	11,3	5,6	6,0	2,6
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових проєктів, ініціатив	7,2	10,7	11,5	7,4	4,0	4,7	2,6

Джерело: моніторинг “Українське суспільство” НАН України, 2016

фактами цієї цифрової культури є юзер-генерована інформація (вербальні тексти, фото, відео), яка існує в електронній формі на основі використання комп’ютерів, мобільної телефонії. Звісно, таких активних користувачів менше, ніж споживачів контенту і послуг. Так, за даними маркетингового дослідження 2016 р., в Україні 20% опитуваних інтер-

нет-користувачів часто поширюють контент онлайн, серед молоді до 25 років ця цифра зростає до 37% [12].

Специфічні технологічні властивості Інтернету (часто безкоштовні і “дружньо налаштовані” програми, спеціальні додатки для маніпуляцій з текстами, зображеннями, відео, сайти із покрововими вказівками щодо створення певних продуктів, онлайн спільноти, де можна побачити приклади, отримати пораду, відповідь на питання тощо) полегшують і стимулюють участь і аматорську активність навіть новачків — уподобання (like), коментарі, пости, обробка і завантаження біографічних фото і відео, мультимедійні репортажі подій, майстер-класи (фото, відео) з приготування страв чи ремонту домівки тощо – стали буденними практиками мільйонів учасників соціальних мереж, авторів блогів/відео-блогів, тематичних онлайн-спільнот. За Дженкінсом, *специфіка* партиципаторної культури полягає у порівняно низьких бар’єрах залучення до художньої і публічної активності, сильною підтримкою у створенні і спільному використанні творінь, певного типу неформального наставництва, в результаті чого вміння і знання найдосвідченіших передаються новачкам [4]. Бачимо, власне, в цьому визначенні ознаки *дозвіллевих спільнот* з їх формуванням на основі спільних дискурсів, зацікавлень і практик, покрововим набуванням досвіду в обраній сфері у колі таких же аматорів (Р. Стебінс), а також *ком’юніті практик* (Е. Венгер), що організуються навколо спільного заняття/справи, яке реалізується у колективній діяльності і взаємодопомозі.

Важливою ознакою аматорських, креативних інтернет-практик вважають їх відхід від базування на цінностях ринкової економіки вартості і споживацтва і перехід до цінностей “економіки дару”, спільного використання, колаборації. Культура споживацтва з її мотиваціями фінансового успіху, володіння дедалі більшою кількістю товарів, акцентами на свободі, індивідуальному самовираженні і динамічності протистоїть економіці дару з її реципрокністю, комунальністю, репутаційною мотивацією, настановами ностальгії, традиції, континуальності, сентиментальності [2]. Ці аналітичні полюси допомагають краще розуміти мережево-цифрову культуру, її елементи – онлайн-ком’юніті, інтернет-практики, витвори (артефакти).

* * *

Інструментальні і розважальні, прагматичні і дозвіллеві, освітні і рекреаційні, культурні і девіантні – всі сфери людського життя, різноманітні практики і змісти здатні набувати дигітальної форми, створюватися, копіюватися, відображатися, поширюватися в мережевому середовищі, поєднувати людей через сприйняття і подальшу трансмісію різноманітних смислів, утворюючи все нові і нові їх конфігурації. Поділи реального і віртуального стали неістотними, онлайн-реальність міцно вплетена в повсякдення дедалі більшої частини населення світу, цифрові, мобільні девайси стають невід’ємним атрибутом нашого сучасника.

Мережево-цифрова культура складається із різних сегментів, різних рівнів. Популярна інтернет-культура відображає преференції і смаки різних верств населення, існує через механізми наслідування, реплікації, задіюючи таким чином активність кожного користувача, навіть самого пасивного. Уподобання (лайки), поширення фото, новин, відеороликів тощо — все це працює на соціокультурну ідентифікацію з тими, кому теж подобаються подібні коди і сенси, і дистанціювання від інших, з відмінними преференціями, поглядами, настановами. Постійне аналітичне “сканування” практик мережево-цифрової культури здатно поглибити соціологічне розуміння повсякденного життя локальних, регіональних, національних, глобальних спільнот, динаміки їх настроїв, захоплень, орієнтацій, яке необхідне для вибудови відповідальної соціальної і культурної політики.

Література

1. *Terranova T. Network Culture: Politics for the Information Age* / Tiziana Terranova. – New York : Pluto Press, 2004.
2. *Jenkins H. Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture* / Henry Jenkins, Sam Ford, Joshua Green. – NY : New York University Press, 2013.
3. *Creeber G. Digital Culture: Understanding New Media* / Creeber G. – Milton Keynes : Open University, 2008.

4. *Jenkins H.* Fans, Bloggers and Gamers: Exploring Participatory Culture / Henry Jenkins. – New York : New York University Press, 2006.

5. *Hills M.* Participatory culture: Mobility, interactivity and identity / Matt Hills // Digital Cultures / Edited by Glen Creeber, Royston Martin. – Open University Press, McGraw-Hill Education, 2009. – P. 107–116.

6. *Соколова Н. Л.* Популярная культура Web 2.0: к картографии современного медиаландшафта : монография / Н. Л. Соколова. – Самара: Самарский ун-т, 2009.

7. *Miller D.* Tales from Facebook. – Cambridge / Miller D. Polity Press, 2011.

8. *Imre A.* Identity Games. Globalization and the Transformation of Media Cultures in the New Europe / Aniko Imre. – Massachusetts, London : The MIT Press, 2009.

9. *Онлайн-аудиторія* и самые популярные сайты в Украине за июль. 18.08.2016. <http://www.gemius.com.ua/novosti-agentstv/onlajn-auditorija-i-samyje-populjarnye-sajty-v-ukraine-za-ijul.html>).

10. *Pew Research Center*, February, 2016. Smartphone Ownership and Internet Usage Continues to Climb in Emerging Economies”. [Електронний документ]. – Режим доступу : <http://www.pewglobal.org/2016/02/22/internet-access-growing-worldwide-but-remains-higher-in-advanced-economies/technology-report-02-02/>.

11. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014.

12. *The Connected Consumer Survey*, 2016. Електронний документ. – Режим доступу : <https://www.consumerbarometer.com/en/graph-builder/?question=N3&filter=country:ukraine>.

13. *Leading social networks worldwide as of September 2016*, ranked by number of active users (in millions). Електронний документ. – Режим доступу : <http://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>

ВІД УЧАСТІ В КУЛЬТУРІ ДО КУЛЬТУРИ УЧАСТІ

Стаття присвячена аналізу стану залучення населення до культури. Зокрема, окреслюються напрями впливу культури на процеси в суспільстві. У цьому контексті розглядається ставлення населення до участі в культурі, вирізняються рівні долучення до художнього продукту, різні форми його споживання. Акцентується увага на відмінностях в рівнях долучення до культурних процесів у визначеннях “участь у культурі” і “культура участі”. Зусилля, спрямовані на впровадження партисипативних практик у спілкуванні з реципієнтами, розглядаються як перші кроки на шляху до реалізації парадигми – культури участі.

Ключові слова: культура, долученість до культури, участь у культурі, культура участі, партисипативні практики.

Статья посвящена анализу состояния вовлеченности, причастности населения к культуре. В частности, очерчиваются направления влияния культуры на общественные процессы. В этом контексте определяется отношение населения к участию в культуре, выделяются уровни причастности к художественному продукту, разные формы его потребления. Акцентируется внимание на различиях уровнях вовлеченности в культурные процессы в определениях “участие в культуре” и “культура участия”. Усилия по внедрению партисипативных практик при общении с реципиентами рассматриваются как первые шаги на пути реализации парадигмы – культуры участия.

Ключевые слова: культура, вовлеченность в культуру, участие в культуре, культура участия, партисипативные практики.

The paper analyses the current state of cultural involvement and cultural belonging of Ukraine's population. The following aspects of the problem have been addressed: the main directions of cultural influence on societal processes, attitudes of Ukraine's population towards cultural participation, levels of belonging to a cultural product and various forms of its consumption. The author points out that the definitions “cultural participation” and “culture of participation” imply different levels of involvement

into cultural processes. The efforts aimed at introducing participatory practices while communicating with recipients are regarded as initial steps on the path towards realisation of a paradigm for the culture of participation.

Keywords: *culture, cultural involvement, cultural participation, culture of participation, participatory practices.*

В українському суспільстві існує усталене уявлення про культуру як про вище духовне надбання, що задає якісні вектори розгортання іншим сферам життя – економіці, політиці, соціальній взаємодії тощо. На закладеній віками культурній матриці вибудовується картина світу, формуються ціннісні виміри у ставленні до соціальних процесів. Та проблема у тому, що вектори, які задаються культурою, її смислові коди, далеко не завжди постають як органічний ґрунт для впровадження новацій, реформаторських проєктів. Такий стан речей ще не став достатньо суспільно усвідомленим. Навіть не всі науковці визнають цю проблему. Однак без урахування ролі культури в суспільних перетвореннях ми будемо і далі стикатися в сум'яттях у думках і справах.

Так, скажімо, у пошуках шляхів подолання протиріч, які виникають у процесі впровадження проєктів суспільних перетворень і усталеними світоглядними засадами вітчизняної культури, сформованими нею життєвими установками, ціннісними орієнтаціями, пропонується, зокрема, терміново змінювати свідомість, світогляд, цінності тощо.

Фахівці добре знають, що зміни цінностей, світогляду, а тим більше свідомості – процеси більш ніж складні й можливі тільки зі зміною поколінь або ж примусово радикальними змінами в способі життя. Тому очікувати такого роду змін “на замовлення” під черговий реформаторський проєкт навряд чи варто. Але завжди є спокуса знайти винуватця за нездійсненні надії. На думку деяких пошуковців, саме культура має бути відповідальною за такий стан речей.

Зрозуміло, що на перший погляд покласти відповідальність на культуру як таку можна, але насправді це зробити складно і не продуктивно, якщо керуватися розумінням того, що “культура, вона просто є” (Іонін), а цей постулат мало хто наважується заперечити. (Тобто культура функціонує тим чи іншим чином не з чиеїсь доброї або ж злої волі.

Культура у своєму визначальному призначенні – це система механізмів виживання спільноти в конкретних природних, історичних, соціальних умовах). “Саме настанови культури, – зазначає російський культуролог Д. Дондурей, – а не якісь помилки управлінців, логістиків, чудових економічних експертів, лібералів і консерваторів незалежно від їхніх професійних переконань постають визначальними кодами, що впливають на виробництво, розповсюдження та засвоєння змістів” [1].

Але “крайній” за негаразди в соціумі все ж таки знаходиться, і логіка призначення такого “крайнього” виглядає часом дещо парадоксальною. Є така царина, яка саме і має втілювати, матеріалізувати настанови культури – це художня культура. Для вітчизняного загалу визначальна роль художньої культури в гуманізації суспільства як втілення і транслятора духовних, моральних цінностей сприймається як аксіома. Мало хто наважується сумніватися в її впливовій значущості. І, можливо, саме через цю впливовість на художню культуру покладають відповідальність за те, що впродовж століть вона формувала установки, в яких сьогодні вбачають одну із причин опору, неприйняття нових правил життєбудови.

Але підстави для сумнівів все-таки існують. Вони, зокрема, стосуються позицій щодо адекватного розуміння дії механізмів впливу і сприйняття художнього твору, ще більші зміни відбулися в уявленні про роль художньої культури, про місце мистецтва в житті суспільства. Хоча треба зазначити, що тут складається доволі суперечлива ситуація.

Ще існує інерція бачити в мистецтві інструмент, за допомогою якого можна розв’язувати проблеми суспільства, зокрема, використовувати його як транслятора ідей, як можливість формування конкретних установок. Але ці прагнення стикаються з реаліями нинішнього функціонування мистецтва, з існуючими сьогодні умовами доступу і споживання художнього продукту. Часи контрольованого доступу минули, як і минули обмеження в доступі суто технічного характеру. Сьогодні реципієнт уже не пасивний суб’єкт у стосунках з мистецтвом. Він має можливості формувати репертуар художніх творів за власними уподобаннями. А разом з цим втрачається сенс розглядати мистецтво переважно як інструмент спрямованого впливу. Треба згадувати і вра-

ховувати інші функції мистецтва, які раніше вважали маргінальними, не вартими уваги. Серед таких функцій назвімо – розважальну, гедоністичну, релаксаційну тощо.

Але, звісно, суспільство як і раніше зацікавлене в тому, щоб художній споживчий кошик був наповнений якісною продукцією і допомагав людині не тільки орієнтуватися в часових реаліях, а й примножував її потенціал як особистості. Тому варто знати, як сьогодні складаються у особи стосунки з культурою, які можливості вона має для цього, якою мірою вона усвідомлює значущість цих стосунків для себе. Крім того, варто знати, які зміни відбуваються в формах долучення і, головне, включення людини в культурні процеси.

Відтак, відповіді на ці запитання можна отримати шляхом опитувань населення. У моніторингу “Українське суспільство 2016” реципієнтам було запропоновано визначити своє ставлення до культури, ступінь залученості до неї, вказати на наявність матеріальних чинників, які забезпечують або ж не забезпечують можливості доступу до художнього продукту (*табл.*).

Як бачимо, переважає споживання в домашніх умовах, тобто тих, хто, не виходячи з помешкання, читає книжки, дивиться телепередачі тощо, таких понад 46%. Значний відсоток тих, хто заявив, що взагалі не бере участі в культурному житті – майже 39%. Респонденти, які практикують активні способи долучення до культури, тобто тих, хто, так би мовити, йде назустріч мистецтву, якщо підсумувати, налічується 22%. Можна по-різному ставитися до цих показників, але саме так оцінюють опитані свої стосунки з художньою культурою [2].

Ці дані певною мірою можна уточнити, перевірити, звернувшись до відповідей щодо занять, якими займалися люди у вільний від основної та домашньої роботи час упродовж тижня. Якщо підсумувати активні форми споживання, такі як відвідування кінотеатру, театрів, концертів, музеїв, художніх виставок, бібліотеки, заняття художньою творчістю, участь у художній самодіяльності – то маємо ті ж 22%. Деяко вирізняються відповіді на запитання “*Чим займалися у вільний від роботи час впродовж тижня*” – за відсотками споживання мистецтва в домашніх умовах. Особливо це стосується перегляду телепередач. Але тут вказується час

Таблиця

Яку участь Ви берете в культурному житті?, 2016 р.

Види інтернет-практик	N=1337	Вік					
		18–29		30–55		56+	
		участь	не-участь	участь	не-участь	участь	не-участь
Дізнаюся останні новини, поточну інформацію	59,7	64,0	54,0	60,3	52,6	68,7	55,3
Шукаю інформацію з тем, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	46,4	51,7	38,1	50	40,2	46	39,5
Спілкуюся в чатах, ICQ, соціальних мережах (“Одно-класники”, “ВКонтакте” тощо)	45,8	61,3	61,1	41,6	41,8	31,3	39,5
Користуюся електронною поштою	44,4	57,1	39,8	49,4	35,5	37,3	19,7
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	35,2	44,8	38,1	32,3	34,3	26,7	35,5
Знаходжу і слухаю/перепишую музику, фільми	32,3	46,0	38,9	34,0	21,9	18,7	26,3
Просто блукаю мережею	23,8	31	31,9	22	23,9	15,3	14,5
Граю в комп’ютерні ігри онлайн	21,3	32,2	31	18,7	19,5	12,7	9,2
Знаходжу і читаю/перепишую у свою електронну бібліотеку художні книжки	11,1	17,6	5,3	12,6	6,8	10,7	2,6
Беру участь у форумах, конференціях	9,3	13,8	7,1	11,3	5,6	6,0	2,6
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових проєктів, ініціатив	7,2	10,7	11,5	7,4	4,0	4,7	2,6

Джерело: моніторинг “Українське суспільство” НАН України, 2016

перегляду всього контенту, який пропонується телебаченням, а це і новини, і численні ток-шоу різного спрямування – політичні, соціальні, розважальні, кулінарні тощо. Крім того, спортивні передачі, передачі на медичні теми, виховні, містичні – перелік можна продовжувати. Така ж ситуація і з прослуховуванням радіопередач. Отже, крім передач художнього спрямування, які переглядають 72,5% респондентів, майже 40% респондентів приділяють свій час слуханню музики, читанню книжок також у домашніх умовах [2].

Зрозуміло, і ті респонденти, які, скажімо, йдуть на зустріч з культурою, відвідуючи кінотеатри, концертні зали, виставкові майданчики, тобто практикують активні форми спілкування, і ті, які долучаються до художнього продукту, не виходячи з дому, в обох випадках долучаються до культури. Самі ж респонденти, як можна зрозуміти з відповідей, вважають, що долучення до культури реалізуються через активні форми спілкування з нею. Тому, мабуть, такий значний відсоток тих, хто вважає, що ніяким чином не бере участі у культурі – 39%, тому що займає тут пасивну позицію.

За останні десятиліття респонденти отримали ще один могутній ресурс для задоволення своїх художніх уподобань – Інтернет. І треба зазначити, що використовується він доволі активно понад 32% респондентів знаходять і скачують для себе музику, яка їм подобається, художні фільми. Таким же чином 11% опитаних використовують можливості Інтернету для знаходження і переписування художньої літератури. Звісно, це теж можна занести до розряду домашнього споживання, але і пасивним цей вид долучення до культури не назвеш, адже реципієнт шукає і знаходить твори, які відповідають його власним уподобанням.

Долучення до культури, участь у ній можна також розділити на різні виміри в ставленні реципієнта. Перший рівень – публічна сфера. Декларуванням свого ставлення до культури особа засвідчує суспільству свою лояльність, належність до значущих для спільноти цінностей. Як зазначалося, культура у вітчизняному просторі завжди посідала особливе місце в світоглядній матриці, знаходилась на верхівці ціннісної ієрархії. Більшість опитаних демонструє своє розуміння значущості культури. Відповідаючи на запитання *“Оцініть ступінь важливості особисто для Вас: розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)”*, понад 73% респондентів засвідчили, що для них це важливо. І лише 8% відповіли, що для них це не важливо [2].

Якщо ж говорити про другий рівень, який на відміну від першого – декларативного, стосується практичних дій, то тут маємо дещо інші показники. Маємо визнати, що реципієнти розуміють, що доведення значущості для себе цінностей культури вимагає від людини не просто актив-

ності в споживанні культурного продукту, а й докладання особистих зусиль, відповідальності за справу. Мабуть, саме тому в блоці запитань стосовно участі в культурі на позицію “Беру активну участь в організації і проведенні культурних заходів” ствердно відповіли лише 4% опитаних.

Виділені нами рівні долучення до культури, звісно, доволі умовні. І вони стосуються форм споживання художнього продукту – активний, коли бажаючий долучитись до мистецтва докладає певних зусиль, йдучи на зустріч з творами, і пасивний – спілкування з мистецтвом у домашніх умовах. Але сьогодні дедалі більш нагально постає питання не просто про долучення до культури через споживання, але долучення через співучасть у культурному творенні. Сучасні художні практики саме спрямовані на інтерактивність, на взаємодію з реципієнтом у реальному часі спілкування. Тобто перед реципієнтом постають певні виклики – необхідність розуміння і прийняття як даності нових форм побутування мистецтва, усвідомлення своєї ролі у реалізації художніх замислів, готовність до набуття нового чуттєвого досвіду. Відповіді на ці виклики можна розглядати як кроки на шляху формування якісно нового рівня стосунків з художньою творчістю – культурою участі.

Треба зазначити, що тема *participatory culture* (культура участі) зараз активно обговорюється на європейських та американських конференціях. “Participatory culture, – зазначає Д. Агапова, – це насаперед вільна, дієва та усвідомлена участь людей у культурних та соціальних процесах, можливість для них бути не тільки “споживачами”, або об’єктами впливу, а й робити свій власний внесок у прийняття рішень і створення культурних подій” [3].

Кілька творчих угруповань, за власною ініціативою, практично самотужки втілювали свої задуми з активного залучення до культурних практик населення в різних регіонах України. Новітні культуртрегери робили акцент саме на партисипативних практиках, прагнучи до взаємодії з місцевим населенням на емпатійному рівні, працюючи більше у сфері емоційного, ніж соціального. Одне з таких угруповань “Передвиж” у своїй діяльності застосовувало поряд з партисипативними також пересувні, ситуативні, раптові практики. У своїй діяльності вони прагнули до прямої комунікації з місцевими жителями, максимально залучаючи їх до процесу

спільного створення сучасного художнього продукту та його презентації [4].

Культурне життя в Україні сьогодні – це простір творчих задумів, численних проєктів, які вже перебувають у процесі втілення, так і тих, які тільки очікують на це. Діячі культури та мистецтва у своєму середовищі, у публічному просторі активно дискутують з питань культурної політики держави, діляться запозиченим досвідом європейських країн та країн світу щодо можливостей культури не тільки нарощувати свій власний потенціал, а й ставати потужним ресурсом у економічному розвитку міст, регіонів. Але, крім нагальних проблем культурного поступу, слід бачити тих, до кого цей поступ спрямований. Не може бути цілісного уявлення про процеси, які визначають сучасний стан функціонування культури, без розуміння всіх складових, які визначають характер споживання художнього продукту, долучення до культури, врешті, участі населення в культурі.

Можна розглядати зусилля, спрямовані на розширення і поглиблення в суспільстві руху по формуванню культури участі через формування установок на усвідомлення необхідності активної участі в культуротворенні – може виступити як позитивний емоційний фон, як набутий продуктивний досвід для подальшої активної участі населення в реалізації проєктів соціальних перетворень.

Література

1. *Дондурей Даниил*. Культура – всемо голова / Даниил Дондурей // Независимая газета – 2015. – 22 декабря.

2. Дане дослідження ґрунтується на моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство” 1992–2016. Всі емпіричні дані, які наводяться у тексті, є результатами цього моніторингу.

3. *Агапова Дарья*. Культура участия: миллионы диалогов / Дарья Агапова // Музей как пространство образования: игра, диалог, культура участия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cmr.msk.ru/publikatsii/item/26-sbornik-muzej-kak-prostranstvo-obrazovaniya-igra-dialog-kultura-uchastiya-moskva-otv-red-a-shcherbakova-sost-n-kopelyaskaya>

4. *Моляр Євгенія*. Пішли в народ: сучасне мистецтво і українська глибинка / Євгенія Моляр // УП. Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/11/216328>

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР ТА УПОДОБАННЯ У ВИВЧЕННІ МОВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

*У статті аналізуються динаміка та чинники уподобань у вивченні мов у загальноосвітніх навчальних закладах за умов цивілізаційного вибору. У даний час громадяни України віддають перевагу обов'язковому вивченню (окрім української) англійської мови. Факторами цього уподобання є вік, мова сім'ї, мовна ідентичність, сприйняття Росії та інші чинники. **Ключові слова:** мова, цивілізаційний вибір, мовна ідентичність, анексія.*

*В статье анализируются динамика и факторы предпочтений в изучении языков в общеобразовательных учебных заведениях в условиях цивилизационного выбора. В настоящее время граждане Украины отдают предпочтение обязательному изучению (кроме украинского языка) английского языка. Факторами этого предпочтения является возраст, речь семьи, языковая идентичность, восприятие России и другие факторы. **Ключевые слова:** язык, цивилизационный выбор, языковая идентичность, аннексия.*

The paper analyses the dynamics and preference factors in learning languages in secondary schools in conditions of civilisational choice. Presently, citizens of Ukraine give preference to mandatory learning English (besides Ukrainian). The factors of this preference include the age, language spoken in a family, linguistic identity, perception of Russia, etc.

Keywords: language, civilisational choice, linguistic identity, annexation.

Цивілізаційний вибір українського суспільства за умов глобалізації можна розглядати як наслідок його переважного тяжіння до одного із низки альтернативних цивілізаційних осередків сучасного світу. На особистісному рівні таке тяжіння може опосередковано проявлятися в переважних уподобаннях громадян стосовно вивчення мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Окрім єдиної державної української мови, у цих закладах вивчаються також мови національних

меншин України та іноземні мови, притаманні різним цивілізаційним ареалам. Прихильність, байдужість або відраза до цих цивілізаційних ареалів можуть опосередковано відбитися на особистісному сприйнятті споріднених із ними мов, а відтак – на уподобаннях стосовно вивчення цих мов у загальноосвітніх навчальних закладах.

Структура зазначених уподобань в українському суспільстві зазнала змін упродовж останніх років, коли йому довелося зважитися на спробу однозначного цивілізаційного вибору європейської інтеграції (рис. 1).

З 2013 по 2016 р. зросла частка уподобання обов'язкового вивчення англійської мови (+9%) та скоротилася частка обов'язкового вивчення російської мови (-27%). У підсумку поточна різниця між відсотками уподобань вивчення англійської та російської мов становить 50% на користь англійської мови. На тлі незначної мінливості уподобання "іншої" мови тренди уподобань російської та англійської мов за останні роки виявили діаметрально протилежні тенденції мінливості. Це дає підставу гіпотетично розглядати уподобання російської або англійської мов як поляризовані і взаємовиключні для значної частини опитуваних в останні роки.

Моделювання самовизначення опитуваних у своєрідному континуумі цих поляризованих мовних уподобань уможливило модифікація вихідного моніторингового показника (рис. 1)*. Відтак у межах шкали модифікованого показника

* Вихідний моніторинговий показник уподобань мов, які, окрім української, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах, має номінальну шкалу із сумісними альтернативами-позиціями (рис. 1): кожному опитуваному надана можливість одночасно обрати із запропонованого переліку всі відповіді, що відповідають його уподобанням. У середовищі програмного пакету SPSS цей показник технічно заданий як три дихотомії – уподобання/нехтування позицій "Російської", "Англійської" та "Іншої" мов. Крос-табуляція дихотомій уподобання/нехтування позицій "Російської" та "Англійської" мов виокремила 4 категорії опитуваних: 1) тих, що знехтували водночас і російською, і англійською мовами (у 2002 р. їх чисельність (n) складала 43, у 2003 р. – 35, у 2004 р. – 14, у 2005 р. – 24, у 2006 р. – 31, у 2008 р. – 32, у 2010 р. – 27, у 2012 р. – 52, у 2013 р. – 41, у 2014 р. – 26, у 2016 р. – 29 респондентів); 2) тих, що віддали перевагу виключно російській мові; 3) тих, що віддали перевагу водночас російській та англійській мовам; 4) тих, що віддали перевагу виключно англійській мові. Системним вилученням зазначеної 1-ї категорії опитуваних утворено похідний показник із порядковою шкалою, що виокремлює 2-у, 3-ю та 4-у її категорії опитуваних.

Розділ другий

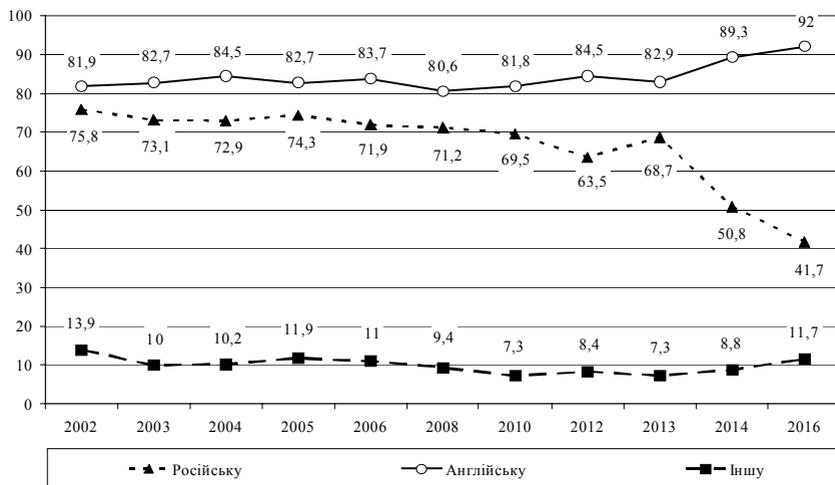

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (Відзначте всі відповіді, що підходять)”
(% до кількості опитаних)

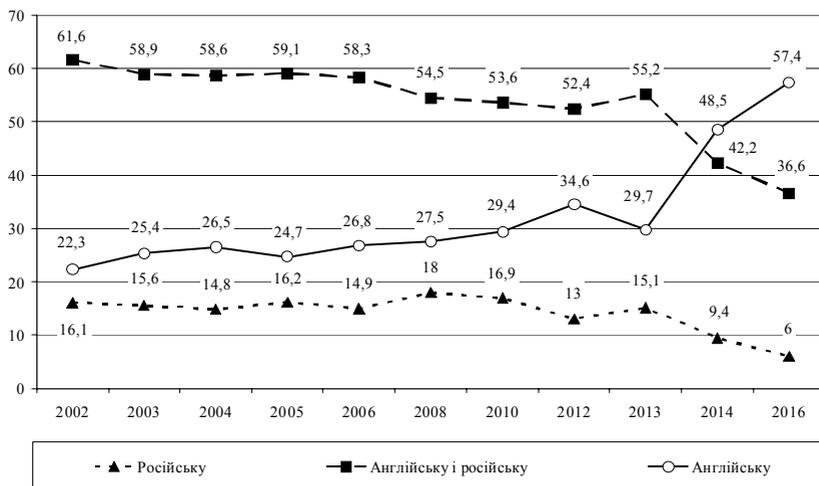

Рисунок 2. Динаміка мінливості відсотків уподобань обов’язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах
(% до кількості тих, хто відповів)

опитувані віддають перевагу або виключно російській, або одночасно російській та англійській, або виключно англійській мовам (рис. 2).

Динаміка розподілів за цим показником в останні роки увиразнює діаметральну протилежність тенденцій мінливості уподобань вивчення виключно російської/англійської мов. За останні роки відсотки прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української мови) виключно російської та одночасно англійської і російської мов суттєво скоротилися. Водночас суттєво зріс відсоток прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української мови) виключно англійської мови. Наразі прихильників обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (окрім української) виключно англійської мови більше на 20% за прихильників обов'язкового вивчення англійської і російської мов, і у 9,5 раза більше за прихильників обов'язкового вивчення виключно російської мови.

Зауважені тенденції мінливості та різниці відносних показників (%) уподобань можна гіпотетично розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 р. включно вибірки моніторингових досліджень пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок анексії Росією Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень 2014 і 2016 рр. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингового дослідження 2016 р.

Але водночас зазначені події також відбулися на масовій свідомості громадян України, різні чинники якої впливають на уподобання ними обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах російської та/або англійської мов. Вимірювання та порівняння впливу цих, а також інших чинників на зазначені уподобання у 2016 р. можливе з використанням моделі множинної лінійної регресії.

Залежною змінною у регресійному рівнянні виступає показник “вивчення російської та/або англійської мов”, вимірюваний за допомогою порядкової шкали “1 – російську, 2 – англійську і російську, 3 – англійську” (рис. 2).

Незалежними змінними у регресійному рівнянні виступають:

1) “вік”, виміряний за кількістю повних років життя, що їх зазначив опитуваний;

2) “мова родини”, вимірювана на основі запитання “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)” з можливими варіантами відповіді “1 – переважно українською, 2 – і українською, і російською (залежно від обставин), 3 – переважно російською”;

3) “мовна самоідентичність” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто зазначив своєю рідною мовою українську мову, і значення 0 – для решти опитаних;

4) “євразійський вибір”, вимірювана на основі запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно”;

5) “європейський вибір”, вимірювана на основі запитання “Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно”;

6) “сприйняття Росії” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто оцінив державу Росію як ворожу Україні, і значення 0 – для решти опитаних;

7) “прийняття росіян”, вимірювана на основі вибору опитуваними одного з положень, найприйнятнішого особисто для них, на яке б вони допустили представників російської національності (росіян) з можливими варіантами відповіді “1 – членів моєї сім’ї, 2 – близьких друзів, 3 – сусідів, 4 – колег по роботі, 5 – мешканців України, 6 – відвідувачів України, туристів, 7 – взагалі не допускав би в Україну”;

8) “статус російської мови”, вимірювана на основі запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?” з можливими варіантами відповіді “1 – ні, 2 – важко сказати, 3 – так”;

9) “оцінка декомунізації”, вимірювана на основі запитання “Як Ви оцінюєте демонтаж пам’ятників СРСР та УРСР?” з можливими варіантами відповіді “1 – цілком позитивно, 2 – скоріше позитивно, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше негативно, 5 – цілком негативно”.

Значення коефіцієнтів R Square та Adjusted R Square засвідчують прогностичність побудованої моделі (табл. 1).

Порівнюваний статистично значущий або незначущий (значення Sig.), позитивний або негативний (знак “-”) вплив окремих незалежних змінних на залежну змінну показують значення стандартизованих коефіцієнтів регресії beta.

На підставі їх аналізу можна стверджувати, що вік розмежує опитаних за уподобаннями обов’язкового вивчення, окрім української, російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах: виключно англійську мову здебільшого уподобали представники молодших вікових груп, російську – старших вікових груп. Спостережене вікове розмежування мовних уподобань можна розглядати як наслідок відмінного змісту та умов соціалізації різних поколінь. Соціальне доквілля диктувало різні вимоги старшим та молодшим віковим категоріям: першим доводилося пристосовуватися до життя у межах локальної радянської світ-системи із домінуванням російської мови, а обрії других розширилися до меж глобальної світ-системи із домінуванням англійської мови у різних сферах. Відтак цей різний життєвий досвід, потреби і можливості поколінь імовірніше й визначають розбіжність зазначених мовних уподобань.

Таблиця 1

**Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної “вивчення російської
та/або англійської мов”, 2016 р., N = 1764***

Незалежні змінні	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
Константа	2,818	0,103	–	27,369	0,000
Вік	-0,015	0,008	-0,040	-1,977	0,048
Мова родини	-0,066	0,019	-0,093	-3,496	0,000
Мовна самоідентичність	0,136	0,034	0,102	3,993	0,000
Євразійський вибір	-0,084	0,019	-0,117	-4,328	0,000
Європейський вибір	0,044	0,017	0,062	2,563	0,010
Сприйняття Росії	0,074	0,032	0,058	2,291	0,022
Сприйняття росіян	0,021	0,007	0,072	3,139	0,002
Статус російської мови	-0,143	0,019	-0,211	-7,382	0,000
Оцінка декомунізації	-0,023	0,010	-0,055	-2,273	0,023

* R Square = 0,317. Adjusted R Square = 0,313. F = 89,241. F Sig. = 0,000.

Чинники мови родини та мовної самоідентичності, імовірно по-різному мотивують опитаних при уподобанні обов'язкового вивчення російської або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Опитувані із суто російськомовних родин та із російськомовною самоідентичністю природно зацікавлені у збереженні та відтворенні свого мовного ареалу, а також у його поширенні або й розширенні на все українське суспільство. Адже це може стати запорукою їх життєвого комфорту, конкурентних переваг та престижності власної мовної спільноти в Україні. Натомість опитувані із суто україномовних родин та із україномовною самоідентичністю природно теж керуються аналогічними інтересами власної мовної спільноти. Не виключено, що у розширенні сфер вжитку російської мови та вивищенні російськомовної спільноти ці опитувані, можливо, вбачають загрози життєвому комфорту, конкурентним перевагам та престижності своєї мовної спільноти та ідентичності. Тому вони здебільшого уподобали обов'язкове вивчення виключно англійської мови в загальноосвітніх навчальних закладах, у розширенні сфери вжитку якої наразі не вбачають зазначених вище загроз.

Відмінний вплив чинників Євразійського та Європейського вибору на уподобання опитуваними обов'язкового вивчення російської або англійської мов увиразнює послідовність та несуперечливість їх цивілізаційних інтенцій. Позитивне ставлення до інтеграції України у євразійський простір, де у міжнародній комунікації панує російська мова, природно спонукає здебільшого до уподобання обов'язкового вивчення її в загальноосвітніх навчальних закладах. Натомість позитивне ставлення до інтеграції України у європейський простір, де у міжнародній комунікації переважає англійська мова, схиляє здебільшого до уподобання обов'язкового вивчення цієї мови в навчальних закладах загальної освіти. Понад те, навіть оцінка часових перспектив вступу України до Євросоюзу певною мірою відбивається на уподобаннях обов'язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах (табл. 2).

Ті, хто вважає вступ України до Євросоюзу справою найближчих 20 років, здебільшого уподобали обов'язкове вивчення в навчальних закладах загальної освіти, окрім українсь-

Таблиця 2

Зв'язок показника оцінки часових перспектив вступу України до Євросоюзу та показника уподобань обов'язкового вивчення російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах, 2016 р., N = 1762*

Необхідність обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах, окрім української мови	Як Ви вважаєте, коли Україна зможе вступити до Євросоюзу? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)				Загалом
	У найближчі 5–20 років	Більш ніж через 20 років	Ніколи	Важко сказати	
Російську	24,5	17,9	44,3	13,2	100,0
Англійську і російську	31,2	17,4	33,4	18,0	100,0
Англійську	56,1	9,9	14,2	19,8	100,0

* Значення критерію Хі-квадрат: 171,026 за статистичної значущості на рівні $p < 0,001$. Коефіцієнт спряженості Крамера $V = 0,220$.

кої, виключно англійської мови. Водночас частка уподобань російської мови є найбільшою серед тих, хто зовсім заперечує можливість вступу України до Євросоюзу. Тут можна було б вести мову про прагматизм і утилітарність мовних уподобань з огляду на перспективи практичного вжитку відповідних мов. Утім, кардинальна зміна співвідношення відсотків цих уподобань відбулася в останні 2014–2016 роки на тлі анексії Росією Криму, захоплення та утримування сепаратистсько-терористичними угрупованнями за її підтримки та участі окремих районів Донецької та Луганської областей (рис. 2). Тому на мовні уподобання у загальноосвітньому навчальному процесі наразі впливає й чинник поточного сприйняття Російської держави (табл. 1). Зокрема, у перебігу моніторингового опитування 2016 р. 64,3% опитуваних оцінили державу Росію як ворожу Україні (N=1802). Така негативна оцінка спонукає опитуваних до нехтування обов'язковим вивченням російської мови та уподобання натомість обов'язкового вивчення виключно англійської мови в навчальних закладах загальної освіти. Можна припустити, що ці опитувані розглядають культивування у своїй країні мови держави, яка вдається до анексії території їхньої країни, як свого роду створення сприятливих умов для нових імовірних анексій та загроз.

На цьому ж негативному когнітивному та емоційному тлі масової свідомості актуалізувався чинник соціального сприйняття росіян, що відбиває міру соціального дистанціювання від представників цієї етнічної спільноти. Йдеться про схильність не допускати їх як членів своєї сім'ї, близьких друзів, сусідів та ін. або й узагалі не допускати в Україну. Висока міра цієї схильності спонукає нехтувати вивченням російської мови у загальноосвітніх навчальних закладах та віддавати натомість виключну перевагу англійській мові. Можна припустити, що дії Росії в Криму та на Донбасі відчужують значну частину опитаних від росіян, а це відчуження, своєю чергою, викликає упередження стосовно російської мови, занепокоєння перспективами її культивування і поширення.

Відтак порівняно найбільший вплив на розподіл відсотків загальноосвітніх мовних уподобань здійснює чинник статусу російської мови. Прагнення статусного піднесення цієї мови в Україні зумовлює уподобання її обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах. Власне обов'язковість вивчення російської мови може розглядатися тут і як передумова, і як бажаний наслідок її статусного піднесення. Натомість неприйняття статусного піднесення російської мови здебільшого схиляє опитуваних до нехтування її обов'язковим вивченням у перебігу загальноосвітнього навчального процесу. Ці опитувані у даному випадку переважно уподобали обов'язковість вивчення виключно англійської мови. Можна припустити, що тут наявне намагання перешкодити гаданим і дійсним спробам оскарження наразі чинного виключного державного статусу української мови в Україні. У громадському і політичному дискурсах такі намагання раніше зазвичай мотивували негативними оцінками історичного досвіду та наслідків співіснування української та російської мов у Російській імперії та в СРСР. Останніми роками питання статусу російської мови в Україні розглядається, сприймається, дискутується і осмислюється з огляду на дії Росії у Криму та на Донбасі. Зрештою, внаслідок цих дій населення Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей з його ставленням до мовного питання не репрезентоване у вибірці моніторингового опитування 2016 р. Сукупність зауважених вище обставин

радше й пояснює потужність впливу на розподіл відсотків загальноосвітніх мовних уподобань чинника статусу російської мови.

Оцінка декомунізації, тобто демонтажу пам'ятників СРСР та УРСР теж розмежовує опитаних за уподобаннями обов'язкового вивчення, окрім української, російської та/або англійської мов у загальноосвітніх навчальних закладах. Негативне ставлення до декомунізації виступає передумовою уподобання обов'язкового вивчення російської мови, натомість позитивне ставлення до декомунізації є передумовою уподобання обов'язкового вивчення виключно англійської мови. Імовірно, більшість опитаних ментально залучені у соціальні протиборства останніх років в Україні і приймають одну з протиборчих сторін. У кожній протиборчої сторони є свої взаємопов'язані й взаємозумовлені версії цивілізаційного вибору України, впорядкування мовних відносин у її межах, символіки, історичної пам'яті, пантеону героїв, топоніміки і пам'ятних дат, що стали свого роду сакральними речами або святинями. Відтак логіка протиборства спонукає бути прихильним до зазначених версій своєї сторони і неприхильним до відповідних версій протилежної сторони.

Зауважені особливості масової свідомості дають підстави для таких висновків. Суттєве зростання та абсолютне переважання останніми роками частки людей, які підтримують обов'язкове вивчення, окрім української, англійської мови у загальноосвітніх навчальних закладах (рис. 1 і 2), має бути враховане в освітній політиці держави. Адже підвищення рівня володіння англійською мовою в українському суспільстві сприятиме успішній реалізації його цивілізаційного вибору європейської інтеграції. Водночас для запобігання соціальній напруженості в суспільстві держава має провадити виважену політику й стосовно вивчення у загальноосвітніх навчальних закладах російської мови. Йдеться про політику, яка максимально враховувала б інтереси і розвіювала сумніви та побоювання всіх громадян України, що не байдужі до цього питання.

Розділ третій

УДК 316.422

Н. Толстих,
кандидат соціологічних наук

ЯКІ РЕФОРМИ ПОТРІБНІ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ: ДУМКА НАСЕЛЕННЯ

У статті розглядається ставлення населення України до економічних реформ. На основі даних соціологічних опитувань доводиться, що неоліберальні економічні трансформації не знаходять підтримки у більшості населення. Виявлено, що підтримку громадян матимуть реформи, спрямовані на підвищення ролі держави в управлінні економікою, що, зокрема, передбачає забезпечення всім громадянам гідного рівня життя і створення можливостей для розвитку людського і трудового потенціалу країни.

Ключові слова: трансформації, економічні реформи.

В статье рассматривается отношение населения Украины к экономическим реформам. На основе данных социологических опросов доказывається, что неоліберальные экономические трансформации не находят поддержки у большинства населения. Определено, что поддержку у населения будут иметь реформы, направленные на повышение роли государства в управлении экономикой, что, в частности, предусматривает обеспечение всем гражданам достойного уровня жизни и создание возможностей для развития человеческого и трудового потенциала страны.

Ключевые слова: трансформации, экономические реформы.

The paper analyses the attitudes of Ukraine's population towards economic reforms. Using the data of sociological surveys, the author argues that the neoliberal economic transformations do not meet support of the majority of Ukrainians. It has been defined that the population will support the reforms directed to raising the role of the state in economic regulation that, in particular, envisages providing the adequate living standards for citizens and creating conditions for development of the human and labour potential of the country.

Keywords: transformations, economic reforms.

Економічні трансформації в Україні відбуваються вже понад двадцять п'ять років, але питання про те, чи можна їх вважати реформами, залишається дискусійним. Реформами в наукових колах зазвичай називають визначені стратегічною програмою дії уряду, спрямовані на створення таких нових умов розвитку економіки, які приводять до зростання її ефективності і піднесення добробуту населення. Але самі реформи супроводжуються зростанням нестабільності в суспільстві, а часто – зниженням добробуту населення внаслідок того, що вони відбуваються шляхом руйнації тих засад економіки і суспільства, які потребують оновлення. Крім того, на економічне реформування спрямовується частина фінансових ресурсів з бюджету країни, що скорочує соціальні видатки. Оскільки реформи часто є болісними для суспільства, вони мають бути обмеженими у часі.

З огляду на результати змін економічні реформи в Україні виявилися невдалими чи такими, що взагалі не були реалізовані. За час трансформацій не було відновлено валовий внутрішній продукт у дореформеному обсязі, а його тимчасове зростання мало хвилеподібний характер, оскільки ґрунтувалося більшою мірою на вигірній кон'юнктурі на сировинні товари, які переважають в експорті української економіки, на світових ринках. Не була здійснена модернізація виробництва, у тому числі й промислового, що є необхідною передумовою довготривалого сталого соціально-економічного розвитку країни. У соціальній сфері не вдалося подолати загрозливі тенденції – масове поширення безробіття, нестабільна зайнятість і малозабезпеченість набули хронічної форми. Названі загрозливі явища ще більше загострилися внаслідок впливу глобальної економічної кризи і складної політичної ситуації, яку переживає Україна.

За даними опитування 2016 р., терпіти і далі погіршення рівня життя заради реформ погоджувався тільки кожен третій (33,2%) опитаний: 28,8% всіх респондентів згодні терпіти, але недовго і лише 4,4% готові терпіти стільки, скільки треба. Торік жертвувати власним добробутом заради реформ висловлювали згоду більше респондентів (41%). Серед них також переважали ті, хто був готовий це робити недовгий час (34,0% всіх опитаних). За рік помітно зростає частка респондентів, які зазначали, що не згодні на погіршення

умов життя через те, що не вірять в успішність реформ, – з 26,5% до 37,2%. Частка населення, яке не погоджувалося на зниження добробуту заради реформ через вже вкрай низький рівень життя на момент опитування, минулого року становила 23,8%, цього року – 21,4%. Загалом відносна чисельність респондентів, які з тієї чи іншої причини були не згодні далі терпіти погіршення рівня життя задля реформ, збільшилася за минулий рік з 50,3% до 58,6% (табл. 1).

Основними причинами, що заважають владі реалізувати реформи, респонденти найчастіше вважали небажання олігархів відмовитися від надприбутків (60,2%), корупцію (58,6%) та небажання політичних еліт змінювати систему (46,9%). Але важливо зазначити, що названі причини відображають не стільки ситуативно високий рівень соціальної напруженості в країні, скільки негативне сприйняття більшістю населення докорінних зрушень в економіці і суспільстві, які стали наслідком неоліберальних трансформацій. Результати соціологічних опитувань свідчать, що пересічні громадяни України не підтримують приватизацію засобів виробництва і зменшення ролі держави в регулюванні економіки та забезпеченні гідного рівня життя населення.

На початку 2015 р. кількість приватних підприємств становила 259 772 і значно перевищувала кількість державних підприємств – 5559 [1, с. 68]. Для покриття дефіциту бюджету держава планує передати у приватну власність значну частину державних підприємств, у тому числі й підприємства стратегічного значення. Це навряд чи знайде підтримку населення, оскільки за час економічних трансформацій у нього сформувалося негативне ставлення до

Таблиця 1
Ставлення населення України до реформ, 2015, 2016 рр., (%)

<i>Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?</i>	2015	2016
Так, готовий терпіти скільки треба	7,4	4,4
Якийсь час готовий терпіти, але недовго	34,0	28,8
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26,5	37,2
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	23,8	21,4
Важко сказати	7,4	8,1
Не відповіли	0,9	0,1

приватизації. За 1992–2016 рр. удвічі – з 31,6% до 62,3% – збільшилася частка респондентів, які негативно ставилися до приватизації великих підприємств. Частка опитаних, налаштованих щодо неї позитивно, навпаки, зменшилася – з 25,1% до 13,8%. Отже, на початку трансформацій частка противників приватизації великих підприємств дещо перевищувала частку позитивно сприймаючих її респондентів за найвагомішою чисельністю тих, хто не визначився в своєму ставленні до неї (41,8%). Цього року опитування виявило зовсім іншу картину. Частка населення, що ставиться негативно до приватизації великих підприємств, багаторазово перевищувала частку громадян, які схвалювали її, а тих, хто не визначився у своєму ставленні до приватизації великих підприємств, стало помітно менше (23,6%).

У 1992 р. до приватизації малих підприємств позитивно ставилася половина (56,2%) населення, негативно – 13,6%. У 2016 р. респондентів, які підтримували передачу малих підприємств у приватну власність (32,2%), стало менше, а тих, хто відкидав її (36,7%), – більше. Кожен третій (30,6%) респондент цього року не зміг визначитися у своєму ставленні до приватизації малих підприємств.

За час економічних трансформацій в українському сусільстві змінилося ставлення до приватизації землі. У 1992 р. було більше респондентів, які підтримували передачу землі у приватну власність (63,5%), ніж тих, хто висловлювався з цього питання негативно (13,9%). У 2016 р., навпаки, більше половини респондентів (58,9%) виявилися противниками приватизації землі, а схвалювали її 16,7%. Серед респондентів з сільської місцевості співвідношення між противниками і прихильниками приватизації землі становило 56,4% і 18,9% відповідно. Також опитані мешканці сіл вдвічі частіше зазначали, що не можна дозволяти купівлю-продаж землі (61,6%), ніж погоджувалися з її перетворенням на товар (26,4%).

Позитивне ставлення водночас щодо приватизації великих і малих підприємств, а також землі простежується у відповідях зовсім незначної меншості опитаних (7,0%). Не змогли визначитися зі своєю оцінкою щодо приватизації кожного з розглянутих об'єктів 11% опитаних. Противниками їх приватизації були 31% респондентів. Ще 15,9% опитаних вислов-

лювали негативну оцінку приватизації великих підприємств і землі, але обирали інший варіант відповіді стосовно приватизації малих підприємств: 6,3% вагалися з відповіддю і 9,6% схвалювали їх приватизацію. Якщо винести за дужки малі підприємства, то водночас негативно до приватизації великих підприємств і землі ставилися 46,9% респондентів.

За 2002–2016 рр. уявлення населення про роль держави в управлінні економікою не зазнало суттєвих змін (табл. 2). У 2002 р. респондентів, які вважали, що треба мінімізувати участь держави в управлінні економікою на користь ринку, було 6,5%, у цьому році – 11,5%, тобто такий варіант відповіді респонденти хоча й стали обирати частіше, але вони становлять меншість серед опитаних. Приблизниками поєднання державного управління і ринкових методів виявилися відповідно 46,1% і 51,4% опитаних. Майже незмінною залишається частка тих, хто вважає, що слід повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю – 29,3% і 25,8% респондентів відповідно. Навіть серед молоді, соціалізація якої відбувалася в умовах ринкових трансформацій, до такої думки в цьому році схилився кожен п'ятий (20,0%) респондент. Їх виявилось не менше, ніж опитаних представників молоді, котрі віддавали перевагу ринковим методам регулювання економіки (14,8%).

Поєднання державного управління і ринкових методів стійко підтримує половина опитаних. Порівняно більше, ніж за масивом у цілому, таких респондентів було серед тих, хто має вищу освіту (58,2%). Наймані працівники і самозайняті однаково часто підтримували поєднання дер-

Таблиця 2

Думка населення України щодо ролі держави в управлінні економікою, 2002, 2016 рр. (%)

<i>Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?</i>	2002	2016
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	11,5
Треба поєднувати державне управління і ринкові методи	46,1	51,4
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29,3	25,8
Важко відповісти	17,8	10,9
Не відповіли	0,3	0,4

жавного управління і ринкових методів в економіці (56,2% і 51,5% респондентів відповідно). Серед спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою), оплата праці яких традиційно фінансується з бюджету країни, підтримуючих думку про необхідність поєднання державного регулювання і ринкових методів в економіці респондентів налічувалося 59,3%. Проте і серед респондентів, які займалися дрібним бізнесом, так вважала половина (55,9%) опитаних.

У відповідях респондентів, які віддавали перевагу поєднанню державного регулювання і ринкових методів у економіці, простежується неприйняття домінування приватної власності як основи економічного устрою суспільства. Приватизацію великих підприємств серед цих респондентів схвалювали 12,6%, не схвалювали – в'ятеро більше (66,7%). Землю в приватній власності сприймали негативно 59,5%, позитивно – 16,3%. Тільки частки прихильників і противників приватизації малих підприємств були однаковими – 35,4% ставилися до неї позитивно і 33,3% – негативно. Загалом приватизацію всіх засобів виробництва схвалювали 6,1%, а негативно – 28% респондентів, які схилилися до підтримки поєднання державних і ринкових методів регулювання економіки. Але при цьому 41,4% прибічників поєднання державних і ринкових методів регулювання економіки хотіли відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо), а вважали особисто для себе важливою таку перспективу ще більше респондентів (65,0%).

За даними 2016 р., тільки кожен п'ятий (19,0%) респондент вказував, що він активно включився в ринкові відносини, які здаються йому природним способом життєдіяльності. Перебував у постійному пошуку себе в теперішньому житті кожен третій (30,6%) опитаний і стільки ж (32,1%) респондентів не мали бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації і жили як доведеться в очікуванні змін на краще. Респондентів, які включилися у ринкові відносини, було порівняно більше серед молоді (25,8%), опитаних з першим ступенем вищої освіти (30,7%) або повною вищою освітою (26,5%). Частка тих, хто не мав бажання пристосовуватися до теперішньої життєвої ситуації і пасивно очікував змін на краще, становила 20,1% серед молоді, 24,3% –

серед респондентів з першим ступенем вищої освіти і 22,4% – у підгрупі опитаних з повною вищою освітою.

Опитані представники молоді частіше, ніж респонденти по масиву в цілому, відзначали, що вони перебувають у постійному пошуку себе (42,4%), що взагалі притаманне цій віковій групі. Частка респондентів, які активно включилися у ринкові відносини, була порівняно високою серед тих, хто займався дрібним бізнесом (47,1%), учнів, студентів, аспірантів (39,4%), спеціалістів технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою (27,9%). І навпаки, порівняно менше таких респондентів було серед “аутсайдерів” ринку праці: респондентів, які не мали постійного місця роботи, але підробляли в різних місцях залежно від обставин (12,8%) і зареєстрованих безробітних (12,0%).

Активне пристосування людини до ринкових умов не означає схвалення нею основних засад ринку, часто воно може бути вимушеним, оскільки людина має вписуватися в оточуючі обставини, при цьому не схвалювати їх, хоча вони їй здаються їй природними. Серед респондентів, які зазначали, що вони активно включилися у ринкові відносини, половина (54,7%) погоджувалися з доцільністю поєднання державного управління і ринкових методів у економіці і стільки ж (58,8%) респондентів вважали, що добробут громадян мають забезпечувати на паритетних засадах держава і самі громадяни.

Підтримку активної ролі держави в соціально-економічному розвитку ілюструють відповіді респондентів на запитання про її участь у забезпеченні гідного рівня життя населення. Половина опитаних (57,4%) зазначали, що держава і громадяни мають на паритетних засадах забезпечувати гідний рівень життя. Удвічі менше (25,7%) респондентів схилилися до думки, що держава зобов’язана гарантувати всім громадянам належну якість існування. Частка опитаних, які вважають, що всі громадяни, крім непрацевдатних, мають самі дбати про себе, становила меншість (13,3%). Респонденти, які вважали, що гідний рівень життя має бути результатом спільних зусиль держави і самих громадян, становили більшість як серед самозайнятих (65,2%), так і серед найманих працівників (62,6%). Але серед самозайнятих відповідальність за добробут на державу покладали

8,9% респондентів, на самих громадян – 24,4% респондентів. Наймані працівники, навпаки, частіше вважали, що саме держава зобов'язана забезпечувати гідні умови існування всім громадянам (21,4%), ніж схилилися до думки, що громадяни самі мають дбати про себе (13,8%). В окремо виділеній групі найманих працівників частка респондентів, котрі відзначали, що держава у відповіді за якість життя всіх громадян, коливалася від 30,8% серед працівників з заробітною платою нижче офіційно встановленого мінімального розміру (1450 грн на місяць на час опитування) до 13,4% серед працівників з заробітною платою вище потрібного мінімального розміру.

Всебічну чи часткову участь держави в забезпеченні добробуту громадян вважали необхідною більшість працівників незалежно від типу їхньої зайнятості (табл. 3). Частка респондентів, які схилилися до думки, що держава і самі громадяни мають на паритетних засадах створювати гідні умови для існування людини, перевищувала половину в кожній професійній підгрупі і коливалася від 53,7% серед зайнятих у дрібному бізнесі до 70,1% спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання. З наведених професійних груп тільки зайняті в дрібному бізнесі респонденти частіше погоджувалися з думкою, що громадяни, крім непрацевдатних, самі мають забезпечувати собі гідне існування (28,4%), ніж визначали державу відповідальною за добробут її громадян (16,4%). Помітне перевищення частки респондентів, які вважали державу відповідальною за рівень життя всіх громадян, над часткою працівників самозабезпечення спостерігалось серед різноробів і підсобних робітників (31,0% і 11,9% респондентів відповідно), які представляли некваліфіковану працю. Подібним це співвідношення було й серед службовців з числа допоміжного персоналу (28,2% і 12,7% респондентів відповідно). Майже рівними частки респондентів, які наполягали на державних гарантіях добробуту для всіх громадян, і їхній власній відповідальності за умови існування, виявилися серед спеціалістів технічного профілю (14,7% і 16,2% відповідно) і серед спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (15,6% і 12,9% респондентів відповідно).

Таблиця 3

Думка респондентів з різним типом зайнятості щодо участі держави в забезпеченні гідного рівня життя, 2016 р. (%)

	Тип зайнятості (роботи)					
	Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою) N=136	Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою) N=147	Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом N=68	Службовець з числа допоміжного персоналу N=110	Кваліфікований робітник N=383	Різнороб, підсобний робітник N=84
<i>Хто, на Вашу думку, має забезпечувати людині належний рівень життя?</i>						
Рівень життя кожного громадянина (крім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	16,2	12,9	28,4	12,7	15,2	11,9
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	67,6	70,1	53,7	56,4	59,0	54,8
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	14,7	15,6	16,4	28,2	22,6	31,0
Важко сказати	1,5	1,4	1,5	2,7	3,2	2,4
Не відповіли	0,0	0,0	1,2	0,9	0,0	0,0

Противники приватизації великих підприємств та землі і прибічники активної ролі держави в соціально-економічному розвитку країни чисельно переважали як серед респондентів, які були згодні і далі терпіти зниження рівня життя задля реформ, так і серед тих, хто на це не погоджувався. Так, негативне ставлення до приватизації великих підприємств висловлювали 61,6% готових і 66,0% не готових і далі терпіти погіршення рівня життя респондентів. Проти приватизації землі в цих підгрупах висловлювалися 54,6% і 63,3% рес-

пондентів відповідно. Вважали, що в управлінні економікою треба поєднувати методи державного регулювання і ринкові методи, половина як готових (53,1%), так і не готових (51,6%) і надалі терпіти зниження власного добробуту на користь реформ респондентів. Серед тих, хто не погоджувався і далі жертвувати для реформ власним добробутом, частка прибічників повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю становила 27,7% респондентів, а тих, хто вважав необхідним мінімізацію державної участі в управлінні економікою, було 9,3%. У підгрупі респондентів, готових і далі терпіти зниження рівня життя внаслідок реформ, це співвідношення виявилось менш контрастним (23,2% і 15,0% респондентів відповідно), але й тут було більше прибічників підсилення регулюючої ролі держави в управлінні економікою.

Так само половина згодних і не згодних на зниження рівня життя на користь реформ (62,8% і 56,1% респондентів відповідно) зазначали, що власні зусилля громадян, спрямовані на забезпечення їхнього гідного рівня життя, мають бути доповнені державною підтримкою. Зауважимо, однак, що серед респондентів, готових до подальшого погіршення умов існування через реформи, частка тих, хто вважав, що громадяни, крім непрацездатних, мають самі забезпечувати собі гідний рівень життя (17,0%), була такою ж, як і частка тих, хто покладав це нелегке завдання переважно на державу (18,0%). У підгрупі не готових до зниження рівня життя через реформи було більше респондентів, які вважали державу відповідальною за добробут усіх членів суспільства (29,8%), ніж респондентів, які визнавали цю відповідальність за самими громадянами (10,8%).

Вибір Україною стратегії соціально-економічного розвитку становить нагальну необхідність. Майбутні реформи можуть бути успішними тільки в тому випадку, якщо вони будуть системними, а їхні цілі будуть поділятися суспільством і відповідати інтересам усіх громадян. Основним рушієм реформування економіки є творча ініціатива громадян, але вона згасатиме без соціальної підтримки держави. Саме держава зобов'язана безпосередньо чи через набір регулюючих заходів створювати робочі місця. У липні 2016 р. рівень зареєстрованого безробіття в Україні становив 1,4% насе-

лення працездатного віку, але реальне безробіття є значно масштабнішим. Зареєстровані безробітні становлять 20,9% усіх безробітних працездатного віку, визначених за методологією МОП [2]. Пріоритетом стратегічного розвитку економіки також має стати модернізація виробництва, що потребує досягнення країною високих наукових і освітніх стандартів сучасного рівня. Ще одним викликом для держави і суспільства є подолання масової малозабезпеченості населення. Економічний розвиток неможливий без демократичних змін, котрі передбачають участь усіх громадян у суспільному і економічному житті країни. Але й демократичні зміни матимуть лише декларативний характер, якщо вони не супроводжуються піднесенням добробуту всіх громадян і зниженням ступеня соціально-економічної нерівності через державну політику перерозподілу доходів. Справедливе і заможне суспільство, в якому людина має всі умови для розвитку, є важливішою метою і основним критерієм успішності реформ.

Література

1. *Статистичний щорічник України за 2014 рік.* – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 585 с.
2. *Економіка України за січень-липень 2016 року // Урядовий кур'єр.* – 2016. – 14 вересня. – С. 7.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Проаналізовані наявні в соціологічному моніторингу індикатори, що розкривають стан соціального потенціалу економічного розвитку України за основними складовими: соціально-політичним, соціально-економічним, інституційним, соціокультурним, освітнім та науковим субпотенціалами. Показано, що на сьогодні в українському суспільстві існує більше соціальних бар'єрів, ніж можливостей економічного розвитку країни.

Ключові слова: соціальний потенціал, економічний розвиток.

Проанализированы имеющиеся в социологическом мониторинге индикаторы, раскрывающие состояние социального потенциала экономического развития Украины по основным составляющим: социально-политическому, социально-экономическому, институциональному, социокультурному, образовательному и научному субпотенциалам. Показано, что на сегодняшний день в украинском обществе существует больше социальных барьеров, чем возможностей экономического развития страны.

Ключевые слова: социальный потенциал, экономическое развитие.

The author has analysed the indicators available in sociological monitoring and revealing the state of social potential of Ukraine's economic development according to the following components: socio-political, socio-economic, institutional, socio-cultural, educational and scientific subpotentials. It is shown that there are more social barriers in the present Ukrainian society than potentialities of economic development of the country.

Keywords: social potential, economic development, Ukraine.

Економічний розвиток країни – це визначальний чинник збереження та відтворення державного суверенітету, благополуччя громадян і можливості держави посісти гідне місце серед розвинутих країн світу. Стан економіки завжди зумовлений здобутками попереднього соціально-економічного розвитку і численними соціальними чинниками (факторами) сьогодення. Соціальний потенціал економічного розвитку

у вигляді абстрактної теоретичної формули можна розглядати як сукупний потенціал соціальних суб'єктів, соціальних відносин і соціальних інститутів. Він є невід'ємним від людського потенціалу, проте розкривається через соціальний контекст життєдіяльності людей. Кількісні та якісні характеристики населення як носія демографічного, трудового, інтелектуального потенціалів тощо виступають чинниками, що формують соціальний потенціал суспільства та економіки. Варто розрізнити соціальний потенціал у широкому і вузькому сенсі слова, тобто як можливості суспільства в цілому для досягнення певних цілей і як конкретний вид потенціалу, яким суспільство володіє поряд з демографічним, економічним, фінансовим, військовим та іншими видами потенціалу. Конкретизація цього поняття потребує уточнення складових даного потенціалу. Визначення структури соціального потенціалу (як і виокремлення конкретних видів якогось соціального явища в межах наукової процедури типологізації за певним критерієм) залежить від методологічної позиції і наукових завдань дослідника. Як один із варіантів аналізу соціального потенціалу економічного розвитку пропонуємо застосувати підхід, розроблений автором раніше при дослідженні соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки (як якісно особливої моделі розвитку)¹ і розрізнити у складі сукупного соціального потенціалу такі конкретні складові: соціально-політичний, соціально-економічний, соціокультурний, науковий, освітній та інституційний субпотенціали.

Для отримання повноцінної оцінки соціального потенціалу економічного розвитку потрібно розробити чітку систему статистичних і соціологічних показників і провести спеціальні дослідження (масове та експертне опитування), які б дали змогу виявити як значення необхідних показників, так і їх значення для забезпечення економічного розвитку (із подальшим розрахунком інтегрального індексу соціального потенціалу). Дані соціологічного моніторингу соціальних змін українського суспільства дають чимало важливої інформації для розуміння реального перебігу життя україн-

¹ Докладніше сутність соціального потенціалу інноваційного економічного розвитку та етапи проведеної для її чіткого розуміння понятійно-термінологічної роботи викладені у раніше опублікованих статтях авторки [1; 2].

ського суспільства в усіх його сферах, у тому числі в економічній. І хоча вони не покривають перелічені блоки необхідних показників повною мірою, спробуємо згрупувати наявні соціологічні індикатори згідно з розумінням сутності і запропонованої вище структури сукупного соціального потенціалу.

Отже, як неодноразово підкреслювалося вітчизняними і зарубіжними дослідниками, в українському суспільстві традиційними стали абсолютні розбіжності між офіційно задекларованими цілями розвитку країни – побудовою сильної, демократичної, правової держави, із потужною, соціально орієнтованою економікою, здатною забезпечити гідне життя її громадян, – і протилежними реаліями життя переважної більшості населення. Соціальні дослідники чудово розуміють сутність капіталізму як соціальної системи, побудованої задля досягнення головної мети – отримання прибутку. Цій меті підпорядковані відповідні соціальні, економічні та політичні інститути. На особливу увагу в цьому контексті в економіко-соціологічній теорії капіталізму заслуговує ідея лауреата Нобелівської премії, відомого американського економіста Д. Норта про те, що держава як інститут “максимізує”, тобто сприяє значному збільшенню багатства “правителя”, влади [3]. Невипадково, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного ще в березні 2012 р. Центром соціальних та маркетингових досліджень SOCIS (N=3200), найбільші частки населення вважали, що економічні реформи в Україні здійснюються насамперед в інтересах представників влади і вітчизняних олігархів (39,9 і 37,2% відповідно) і обмаль (8,7%) – в інтересах більшості населення. Після 20 років докорінних змін і радикальної перебудови системи соціальних відносин більшість наших співгромадян (73,1%), за даними опитування “Україна-2013”, вважали побудоване суспільство несправедливим. На думку більше ніж половини населення, Україні не вдалося стати ні демократичною, ні правовою, ні соціальною державою (51,2%, 65,1% і 60,4% відповідно), незважаючи на те, що ці цілі закріплені в Конституції України.

Замість соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні утвердився бюрократично-олігархічний капіталізм, у якому визначальну роль відіграють олігархи і корумповані суб’єкти влади, які реалізують свої приватні інтереси на

шкоду загальнонаціональним інтересам. Невдоволення такою ситуацією стало одним із головних мотивів протестної активності українських громадян в багатосюжетному і суперечливому сценарії подій на Майдані в 2013–2014 рр. І хоча життя бере своє і відбувається поступова (у тому числі вимушена) адаптація людей до капіталістичного устрою суспільства (частка тих, хто вважає ринкові відносини природним способом життєдіяльності, зросла з 2003 по 2016 р. більш як удвічі, з 8,3% до 19,1%), більшість населення так і не пристосувалася до теперішньої життєвої ситуації і перебуває або в постійному пошуку себе (30,7%), або не бажає до неї пристосовуватися взагалі, очікуючи змін на краще (32,3%). Характеризуючи ситуацію, яка склалася в країні, переважна більшість громадян (86,3%) визнали, що “жити важко”. При цьому кожний другий (48,2%) зазначив: “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”.

Соціально-економічний потенціал. Як же оцінюють громадяни нинішню економічну ситуацію в Україні? Доброю її вважають 0,8% українських громадян! Кращою, ніж посередня, – 4,5% громадян, посередньою – 16,9%. Дві третини населення (77,8%) оцінюють економічну ситуацію в країні як погану (43,1%, у тому числі 26,3% – як дуже погану) і таку, що знаходиться на рівні нижче посереднього (34,7%). За усі роки спостережень середній бал оцінки економічної ситуації в країні лише одного разу був вище трьох балів за 11-бальною шкалою (3.4 бала у 2005 р.) і коливався від 1.3 бала (у 1998 р.) до 3.0 балів (у 2008 р.). Серед можливих соціальних потрясінь люди найбільше сьогодні бояться загроз саме економічного характеру – зростання цін (81,1%), безробіття (72,7%) і не виплати зарплати і пенсій (61,1%), оскільки ці чинники безпосередньо впливають на їх життєзабезпечення і можливості фізіологічного виживання.

За самооцінками матеріального становища сім'ї, переважна більшість населення просто “виживає” (85,6%). Причому сім'ям кожного третього респондента (32,1%) коштів вистачає тільки на прожиття, кожного другого (47,7%) – лише на продукти харчування, а 5,8% опитаних повідомили, що їх сім'ї навіть інколи голодують чи жебракують. Тільки 14,0% громадян вважають, що їх сім'ям вистачає на все необхідне, живуть у повному достатку лише вісім опитаних із 1802 респондентів (0,5%).

Вісім із десяти респондентів (79,1%) зазначили, що за останні 12 місяців матеріальні умови їх сімей погіршилися. Причому майже для кожного другого (47,0%) вони значно погіршилися. І це на фоні постійної тенденції щорічного погіршення більшою чи меншою мірою матеріальних умов українських сімей! Невипадково при відповіді на запитання, як довго наші співвітчизники згодні ще терпіти зниження рівня життя, до якого призвело здійснення реформ, переважна більшість населення сказала “ні, не готові” (58,7%) або “готові якийсь час, проте недовго” (28,8%). Вказуючи на причини незгоди людей терпіти подальше зниження рівня їх життя, кожний третій (37,3%) пояснив це невірою в успішність реформ, кожний п’ятий (21,4%) – тим фактом, що його рівень життя “вже зараз нестерпний”. У разі ж втрати основного джерела доходу (зарплати, пенсії) переважна більшість населення (70,6%) протримається, забезпечуючи мінімальні потреби і використовуючи всі свої можливості, не більше трьох місяців! Кожний четвертий (25,5%) зможе прожити від одного до трьох місяців, а майже кожний другий (45,1%) – не більше місяця!

Які ж можливості сьогодні пропонує український ринок праці? Кожному другому жителю України (55,2%) важко знайти будь-яку роботу в його населеному пункті, а за кваліфікацією та з достатнім заробітком її важко знайти переважній більшості (83,0%)! Для інформації: 72,0% респондентів зазначили, що їм важко знайти роботу з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією, а 62,7% – за кваліфікацією, але без достатнього заробітку. При цьому більш ніж для половини громадян (65,9%) гарантії зайнятості за останній рік погіршилися, для третини і більше (38,4%) – значно погіршилися. Кожному другому респонденту (47,8%) не вистачає можливості мати додатковий заробіток (вистачає тільки кожному п’ятому – 19,9%). У стані вимушеного безробіття на час проведення опитування перебував кожний десятий житель України (11,0%).

Крім можливостей суспільства щодо забезпечення громадян роботою, важливим показником соціально-економічного потенціалу економічного розвитку і базовою умовою ефективного використання трудових ресурсів країни є відповідність роботи зайнятих економічною діяльністю їх професійно-освітньому рівню. У цьому році найвища за останні шість років частка громадян (38,8%, що на десять відсоткових пунктів більше,

ніж у попередні роки спостережень) вказала, що характер роботи відповідає отриманому професійно-освітньому рівню. Проте кожний четвертий (25,1%) вказав на невідповідність цих характеристик своєї праці. Загалом, роботи, яка підходить, не вистачає значній частині населення (43,7%). Це суттєво перебільшує частку громадян, якій роботи, що підходить, вистачає (28,3%).

За даними опитування, зафіксована дещо парадоксальна ситуація: можливості мати гідну роботу суттєво обмежені, можливостей мати додатковий заробіток здебільшого не вистачає, проте кожний другий респондент у цілому задоволений своєю роботою (50,0%, не задоволені – 28,4% опитаних). Стосовно ситуації на ринку праці в контексті можливого запровадження безвізового режиму відвідування країн ЄС викликає занепокоєння той факт, що кожний п'ятий громадянин України (20,2%) відмітив, що шукатиме можливість працевлаштуватися у цих країнах!

Як же ставиться населення до головного інституту ринкової економіки – приватної власності? Здебільшого негативно! На тлі загалом схвального ставлення до розвитку приватного підприємництва у масовій свідомості стійко переважає негативне ставлення до приватизації великих підприємств і землі (негативно до цього ставляться, відповідно, 62,4% і 59,0% респондентів, позитивно – 13,9% і 16,8%). Більшість населення виступає і проти купівлі-продажу землі (63,1%, за – 23,1%). Більше того, якщо раніше населення країни стабільно позитивно сприймало приватизацію малих підприємств, то в цьому році вперше зафіксовано переважання негативного ставлення громадян і до передачі у приватну власність малих підприємств (36,9%; позитивно це сприймають 32,4%). Отримані дані свідчать про інституційну нелегітимність сучасного соціально-економічного устрою українського суспільства.

Соціально-політичний потенціал. На жаль, сьогодні, на думку більшості громадян, у країні немає ні політичних лідерів, які могли б ефективно керувати країною, ні політичних партій, яким можна довірити владу (59,3% і 56,7% відповідно). Мізерно мала частка населення (1,8%) вважає нинішню владу “хорошою командою політиків, яка веде країну правильним курсом”. Більшість громадян (58,9%) оцінюють людей, які наразі перебувають при владі, як таких,

що турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар'єру. Більшість наших співвітчизників на відстані двох років від подій на Майдані вважають себе “у програші” від зміни влади у 2014 р. (56,3%), а політичну ситуацію в країні – як напружену і критичну (91,2%; кожний другий (52,6%) – як напружену, більше третини (38,6%) – як критичну і вибухонебезпечну).

Наведені дані – не просто оцінки результатів дій української влади в масовій свідомості, це – суспільний вирок влади й соціально-економічній системі, які не зупинили, а посилили кризові процеси і зубожіння людей в українському суспільстві. Невипадково, відповідаючи на запитання, що заважає владі сьогодні реалізовувати реформи, наші співгромадяни насамперед наголошують на корупції (58,7%) і небажанні олігархів відмовлятися від надприбутків (60,2%), а також на небажанні політичних еліт змінювати систему (46,9%). Зазначимо, що на відміну від влади пересічні громадяни не списують наші проблеми і “провали” в економіці на збройне протистояння на Сході країни. Тільки кожний п'ятий респондент (18,0%) вказав на ситуацію на Сході як на чинник, що перешкоджає владі реалізовувати реформи. Зрозуміло, що такі соціально-політичні умови абсолютно блокують будь-який розвиток країни.

Інституційний потенціал. Соціальні інститути як соціальні конструкти, створені людьми для впорядкування їх життєдіяльності, за своїм функціональним призначенням мають сприяти стабільності і сталому розвитку як всієї соціальної системи, так і її окремих підсистем, у тому числі економічної. Проте в реальному житті інституційне середовище може як сприяти, так і гальмувати процеси розвитку. Так, інститут демократії за своїм змістом передбачає верховенство права, свободу волевиявлення і захист інтересів народу. Це – одна з головних цивілізаційних цінностей людства. Українські громадяни це добре розуміють: дві третини респондентів (75,5%) вважають демократичний розвиток країни скоріше важливим (40,2%) і дуже важливим (35,3%); більшість опитаних (59,8%) згодна з тим, що без демократії неможливий стійкий економічний розвиток країни. Що ж демонструють українські реалії? Стан демократії в Україні сьогодні задовольняє тільки 12,8% громадян, більшість (67,2%) не задоволена тим, як розвивається демократія в нашій країні. Майже кожний другий (45,4%) відмітив погіршення за остан-

ній рік можливостей отримання достовірної інформації про те, що діється в країні та світі. Більше половини респондентів (59,4%) визнали, що нічого б не змогли зробити в ситуації, якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискало б їхні законні права та інтереси. Як наслідок, переважна більшість населення вважає, що в Україні недостатньо забезпечуються належний рівень життя (93,8%), рівність усіх перед законом (89,2%), соціальна справедливість (88,6%), контроль органів законодавчої та виконавчої влади громадянами (82,8%), права і свободи людини (76,0%), свобода слова і совісті (65,6%). Людям сьогодні не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів. Про це повідомили 42,5% респондентів (вистачає юридичної допомоги удвічі меншій частці населення – 19,9%). Таке інституційне середовище не сприяє ніяким прогресивним змінам і тим більше інноваційним ідеям.

Соціокультурний потенціал. Культура характеризує якість соціальності. Вона являє собою складну систему знань, навичок, звичок і цінностей та виступає внутрішнім регулятором поведінки людей. Ціннісно-ментальні особливості населення визначають не тільки свідомість і поведінку людей, а й зумовлюють значною мірою інші соціально-політичні, соціально-економічні та інституційні характеристики суспільства. Проте культурні параметри як прояви надзвичайно складної для дослідження соціальної (переважно латентної) тканини важко піддаються емпіричному аналізу. Зрозуміло, що для забезпечення економічного розвитку важлива не тільки наявність високої економічної культури безпосередніх працівників і керівників підприємств, представників державної влади, відповідальних за політику соціально-економічного розвитку країни, а й узгодженість ціннісно-нормативних уявлень і очікувань населення щодо розвитку держави та економіки з реаліями повсякденного життя суспільства. Інакше неможливо досягти консолідації і компромісу в суспільстві щодо подальшого соціально-економічного розвитку.

Про що ж свідчать дані моніторингу в цьому контексті? По-перше, нашим громадянам не вистачає сучасних економічних знань. Про це повідомили 38,2% респондентів. Вистачає цих знань значно меншій частці населення (22,6%). По-друге, зафіксована невідповідність ціннісних уявлень більшості громадян про те, як має бути організована життєдіяльність українського суспільства жорстким реаліям сього-

дення. Так, на думку 57,5% громадян, забезпечувати людині належний рівень життя мають рівною мірою держава і самі громадяни (для довідки: патерналістські настрої, уявлення, що держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам, властиві кожному четвертому респонденту (25,8%); суто індивідуалістський підхід – “рівень життя кожного громадянина (окрім непрацевдатних) має залежати від успішної діяльності його самого” – поділяє невелика частина населення (13,3%)). Проте держава сьогодні кинула своїх громадян напризволяще, втративши необхідний контроль над економікою і не вживаючи конструктивних нагальних заходів для збереження людського потенціалу країни.

Серед важливих для себе цінностей більшість респондентів зазначили такі: матеріальний добробут (96,6%), створення в суспільстві рівних можливостей для всіх (87,1%), цікава робота (83,3%), відсутність значного соціального розшарування (76,7%), можливість підприємницької ініціативи (63,3%) та інші. Наведені вище оцінки ситуації в країні дають можливість порівняти ці ціннісно-нормативні уявлення українських громадян про бажаний стан у суспільстві і сучасні реалії.

Важливим моментом для аналітиків, які працюють над розробкою зовнішньоекономічної політики України, є зафіксована, за даними моніторингових досліджень, ціннісно-ментальна особливість українських громадян щодо їх культурно-цивілізаційної ідентичності. Майже кожний другий респондент (45,0%) зазначив, що йому найбільш близькі традиції, цінності та норми поведінки громадян східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи. Для кожного третього респондента (33,2%), навпаки, найбільш близькими є цінності країн Західної Європи. Цікавий факт: лише один відсоток (1,0%) громадян вважає себе передусім громадянином Європи. Проте більшість респондентів вважають себе насамперед громадянами України (60,1%) і пишаються цим громадянством (60,0%). Ці національні патріотичні настрої людей віддзеркалюють один із небагатьох, проте важливих соціальних ресурсів оптимістичного погляду у майбутнє.

Освітній і науковий потенціали тісно пов'язані між собою і становлять разом інтелектуальний потенціал суспільства, без наявності якого говорити ні про розвиток країни, ні про інноваційний розвиток її економіки взагалі неможливо. За оцінками фахівців Центру досліджень науково-техніч-

ного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва, інтелектуальний потенціал українського суспільства становить не менше половини всього національного багатства країни і оцінюється на рівні 2,5–3,0 трлн доларів [4, с. 74]. Незважаючи на триваюче погіршення якості системи освіти в країні, наявний на сьогодні рівень освіти населення підвищує рейтинги України у міжнародних порівняннях. За даними моніторингових досліджень, цінність інтелектуального розвитку знаходиться або серед субдомінантних цінностей², або серед цінностей середнього рівня важливості. У 2016 р. три чверті респондентів (78,3%) зазначили, що підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку) є для них важливим, причому більше третини (37,2%) вказали, що це дуже важливо, тобто в масовій свідомості зберігається розуміння великого значення освіти для людини.

Переважає більшість населення країни розуміє і визначальну роль науки для розвитку сучасного суспільства. Більшість наших співвітчизників усвідомлює, що суспільство не може існувати без науки і вважає неможливим розвиток Української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки (78,8% і 74,1% відповідно). Більше того, на думку третини громадян (33,2%), влада має спиратися для виведення України з нинішньої системної кризи насамперед на рекомендації вітчизняних учених (для порівняння: думають, що влада має спиратися на рекомендації політиків, закордонних експертів або бізнесменів, дещо менші частки респондентів – 25,8%, 25,1% і 21,4% відповідно). Довіра громадян до вітчизняних учених також залишається найвищою серед основних соціальних інститутів. Так, за даними опитування 2016 р., ученим України довіряють 48% громадян (церкві – 50%, волонтерам – 53%). Для порівняння, Президентіві, Уряду, Верховній Раді, ЗМІ влітку цього року довіряли відповідно 11%, 7%, 6% і 21% населення.

Опитування минулого року виявило, що масова свідомість віддзеркалює об'єктивне погіршення ситуації у сфері науки. В уявленні пересічних громадян переважають негативні оцінки її стану, зокрема порівняно зі світовим рівнем. Роль науки в модернізації українського суспільства сприймається здебільшого як незначна. Проте на тлі фактично незацікав-

² До доміантних цінностей стабільно належать вітальні цінності, пов'язані зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і матеріальним благополуччям.

леності нинішньої держави і бізнесу в науці в Україні існує суспільний запит на розвиток вітчизняної науки, а оцінки стану, ролі і перспектив розвитку вітчизняної науки, даних найбільш обізнаними і компетентними у питаннях науки громадянами, свідчить про наявність вагомого наукового потенціалу в країні [5].

Загалом, аналіз отриманих емпіричних даних засвідчив, що на сьогодні в українському суспільстві існує більше соціальних бар'єрів, ніж можливостей економічного розвитку країни. Серед важливих складових соціального потенціалу економічного розвитку тільки освітній та науковий потенціали, хоча і зазнали значного погіршення свого стану внаслідок вкрай обмеженого фінансування цих сфер і відсутності необхідної державної підтримки, потенційно ще залишаються руйнівними силами розвитку. Головною ж перешкодою на шляху розвитку України є олігархічна сутність пануючого соціально-економічного устрою і той шлях розвитку суспільства, який за 25 років свого існування призвів до значної втрати національного багатства країни, деіндустріалізації економіки, дестабілізації і кризи фінансової системи, девальвації цінності людського життя і значного погіршення стану людського потенціалу.

Література

1. *Петрушина Т.* Социальный потенциал инновационного экономического развития: анатомия определения понятий / Т. Петрушина // Соціальні виміри суспільства. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 168–180.
2. *Петрушина Т.* Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України / Т. Петрушина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 4. – С. 66–93.
3. *Swedberg R.* The Economic Sociology of Capitalism: An Introduction and Agenda / R. Swedberg // The Economic Sociology of Capitalism. Edited by Victor Nee & Richard Swedberg [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://press.princeton.edu/chapters/s7995.pdf>
4. *Малицкий Б. А.* Социальный капитал науки: оценка и пути наращивания / Б. А. Малицкий. – К. : Феникс, 2013. – 80 с.
5. *Петрушина Т.* Стан і роль науки в українському суспільстві за оцінками громадян / Т. Петрушина // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 418–428.

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ АМБІЦІЇ УКРАЇНЦІВ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглянуто вплив соціально-демографічних чинників на підприємницькі амбіції населення України. Результати аналізу свідчать, що найбільший вплив має чинник віку: зі зменшенням віку зростає бажання відкрити власну справу. Іншими, менш впливовими виявилися такі чинники, як оцінка матеріального становища сім'ї, регіональна належність, стать, зайнятість та тип поселення.

Ключові слова: підприємницькі амбіції, соціальні чинники.

В статье рассмотрено влияние социально-демографических факторов на предпринимательские амбиции населения Украины. Результаты анализа показали, что наибольшее влияние имеет фактор возраста: с уменьшением возраста растет желание открыть собственное дело. Другими, менее влиятельными оказались такие факторы, как оценка материального положения семьи, региональная принадлежность, пол, занятость и тип поселения.

Ключевые слова: предпринимательские амбиции, социальные факторы.

The paper analyses the influence of socio-demographic factors on entrepreneurial ambitions of Ukraine's population. According to the data, the age factor has the strongest effect: the younger a person is, the more they are willing to start their own business. Other factors such as estimation of a family's financial status, settlement type, the region of residence and employment type turned out to be less influential.

Keywords: entrepreneurial ambitions, social factors.

Підприємництво у класичному прояві стало рушійною силою модернізації господарського життя у західних суспільствах. За індустріальної доби люди, залучені у підприємницьку діяльність, розглядалися як соціальна основа ринкових перетворень. Готовність відкрити свій бізнес не тільки свідчила про підприємницькі нахили, а й про схильність до ризику на ринку праці, перекваліфікації своїх навичок,

зниження патерналістських очікувань. Незалежність від державної опіки робить цих людей відповідальними та більш сприйнятливими до демократичних перетворень.

Перспектива виходу України з кризи багато в чому залежить від активізації підприємницької діяльності. Але, крім цієї важливої ролі, яку покликані відігравати підприємці в процесі трансформації українського суспільства, утвердження нової соціально-економічної структури та підтримання стану внутрішньосупільної упорядкованості залежить від інституціоналізації підприємництва, а саме легітимації підприємницької діяльності в очах решти суспільства. Проявами такої легітимації є підприємницькі амбіції населення України.

Підприємницькі амбіції (домагання) проявляються через декларативні настанови стосовно бажання відкрити власну справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо). Звичайно, підприємницькі домагання не завжди втілюються у реальну підприємницьку активність. Однак сама готовність стати підприємцем з усіма ризиками та відповідальністю, з приватною власністю на засоби виробництва показує реальне ціннісне сприйняття існування верстви підприємців-власників. Тобто йдеться про те, що підприємницькі амбіції населення можуть бути опосередкованим свідченням легітимації власників капіталу та ринкової економіки в цілому, оскільки людина, яка хоче відкрити свій бізнес, навряд чи вороже ставитиметься до підприємницької діяльності та системи, в якій така діяльність ефективно функціонуватиме. Попереднє дослідження підприємницьких домагань населення України засвідчило, що люди, які хотіли б відкрити свій бізнес, позитивно ставляться до приватного підприємництва та вирізняються проринковими цінностями. Крім цього, динаміка соціальних чинників підприємницьких амбіцій населення України виявила, що найбільший вплив має фактор віку: зі зменшенням віку зростає бажання відкрити власну справу. Характерною ознакою є вплив освітнього чинника, коли зі збільшенням рівня освіти зростають підприємницькі амбіції [1].

Оскільки метою цивілізаційного вибору України є гідна самореалізація людини, важливим є з'ясування соціально-демографічних особливостей підприємницьких амбіцій на-

селення України. Адже формування соціальної основи для актуалізації активних і підприємливих людей сприятиме втіленню економічних зрушень в українському суспільстві. Вивчення цих особливостей дасть змогу зрозуміти джерело рекрутації навіть не стільки потенційних підприємців, скільки віднайти соціальні групи, від яких слід очікувати підтримку лібералізації економіки.

Отже, результати восьми обстежень моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України дають змогу спостерігати динаміку підприємницьких домагань населення України за останні дванадцять років (табл. 1). Якщо у 2004 р. бажаючих відкрити свою власну справу налічувалося 41,3% (якщо об'єднати тих, хто дав відповіді “скоріше так” і “так”), то у 2010 та 2014 рр. їх кількість зросла до половини дорослого населення. Однак у 2016 р. частка людей, які не

Таблиця 1

Динаміка розподілу відповідей на запитання

“Чи хотіли б Ви відкрити свою справу

(власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?” (%)

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Ні	28,0	31,7	30,8	29,1	28,5	28,5	26,9	29,5
Скоріше ні	13,8	9,6	10,1	11,6	9,2	12,6	9,8	17,3
Важко сказати	16,7	14,8	13,5	13,4	13,1	13,4	12,7	10,8
Скоріше так	20,7	16,5	16,7	16,8	18,7	19,1	20,0	21,7
Так	20,7	27,3	29,0	29,1	30,6	26,4	30,6	20,7

виявили бажання відкрити свій бізнес (46,8%), перевершила кількість тих, хто декларував підприємницькі амбіції (42,4%). Таким чином, ситуація стала подібною тій, яку фіксує обстеження 2004 р. Показово, що кількість тих, хто не визначився у цьому питанні, за ці роки поступово скорочувалася.

Наведена динаміка відображає лише бажання людей відкрити свою справу, оскільки, як свідчить моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України, загальна кількість залучених у підприємницьку діяльність протягом тривалих років стабільно зберігається на рівні 5–6% від дорослого населення [2, с. 571]. Зокрема, результати моніторингового дослідження 2016 р. засвідчили, що за типом зайнятості 1,5% опитаних зазначили, що вони є підприєм-

цями у великому або середньому бізнесі; 3,8% – займаються дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом; 0,3% є фермерами. Таким чином, коливання декларативних підприємницьких настанов на тлі стабільного показника підприємницької поведінки вказують більше на динаміку сприйняття населенням ситуації на ринку праці, ніж на динаміку кількості потенційних підприємців.

Двовимірний розподіл відповідей респондентів щодо наявності підприємницьких амбіцій за соціально-демографічними показниками показав певні тенденції відтворення таких настанов (табл. 2). Статевий розподіл засвідчив, що серед чоловіків дещо більше носіїв підприємницьких амбіцій, ніж серед жінок. Чітко простежуються відмінності у віковому розподілі: зі збільшенням віку зменшується кількість людей з підприємницькими амбіціями. Освітній розподіл зафіксував більшу кількість носіїв підприємницьких амбіцій серед людей з загальною середньою та вищою освітою, натомість серед людей з середньою спеціальною та особливо початковою/неповною освітою підприємницькі амбіції проявилися менше. Якщо у випадку з низьким рівнем освіти цей результат можна пояснити відсутністю відповідних знань для заняття підприємництвом, то стосовно людей з середньою спеціальною освітою можна припустити, що дана категорія непогано почувачється на ринку праці, тож особливо не прагне до ризикованих дій. Розподіл за показником сімейного стану свідчив, що найбільша кількість носіїв підприємницьких амбіцій відтворюється серед тих, хто ніколи не перебував у шлюбі. Найменше таких серед розлучених і вдівців.

Цікавим є двовимірний розподіл за типом поселення. Найбільше підприємницькі амбіції спостерігаються у столиці. Однак якщо не брати до уваги мешканців Києва, а порівняти населені пункти за розміром, то кількість носіїв підприємницьких амбіцій зростає зі зменшенням населеного пункту. Ці результати є дещо несподіваними, оскільки у містах є більше шансів та інформації для відкриття власної справи. З іншого боку, поселенська диференціація щодо доступу до соціально-економічних благ зумовлює у жителів малих міст та сіл більшу мотивацію для висхідної соціальної мобільності. Регіональний розподіл свідчить, що людей з підприємницькими амбіціями дещо більше серед пред-

Таблиця 2

Соціально-демографічні особливості розподілу відповідей на запитання “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, 2016 р. (%)

	<i>Ні</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Так</i>
<i>Стать</i>			
Чоловіча	43,7	10,6	45,7
Жіноча	49,3	11,0	39,7
<i>Вік</i>			
18–29 років	22,1	9,8	68,1
30–55 років	39,9	12,3	47,9
56 років і більше	73,3	9,2	17,5
<i>Освіта</i>			
Початкова, неповна середня	69,0	3,4	27,6
Середня загальна	44,1	9,3	46,6
Середня спеціальна	50,5	11,6	37,9
Перший ступінь вищої освіти	38,3	13,5	48,2
Повна вища освіта	41,3	10,6	48,1
<i>Сімейний стан</i>			
Ніколи не був (-ла) у шлюбі	24,6	9,5	65,9
Перебуваю у шлюбі	44,6	10,9	44,5
Розлучений (-на)	57,6	14,5	27,9
Вдівець (вдова)	82,0	8,5	9,5
<i>Місце проживання</i>			
Київ	42,9	7,1	50,0
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	52,2	10,9	36,9
Невелике місто	46,8	11,9	41,3
Село	43,6	10,2	46,2
<i>Регіон</i>			
Захід	42,4	12,7	44,8
Центр	44,7	8,9	46,4
Південь	49,0	14,0	37,0
Схід	51,3	10,5	38,2
<i>Статус зайнятості</i>			
Роботодавець	25,0	12,5	62,5
Самозайнятий	27,4	9,6	63,0
Найманий працівник	40,5	12,0	47,5
У даний час не працюю	57,6	9,7	32,7
<i>Оцінка матеріального становища сім'ї</i>			
Злиденне	65,3	9,7	25,0
Бідне	55,0	11,0	34,0
Середнє	38,5	10,8	50,7
Заможне	21,4	7,2	71,4

ставників Західного і Центрального регіонів, ніж серед мешканців Східного та Південного регіонів.

Показовим є те, що за статусом зайнятості найменше підприємницькі амбіції поширені серед тих, хто в даний час не працює. Це можна пояснити тим, що до цієї категорії належать не тільки безробітні, а й пенсіонери, які за віком чи станом здоров'я навряд чи плекають мрії поринути у ризиковану підприємницьку діяльність. Натомість найбільша кількість потенційних підприємців зосереджена серед тих, хто вже фактично нею займається: близько двох третин роботодавців і самозайнятих заявили, що хотіли б відкрити свою справу. Очевидно, йдеться про якісь нові проекти або ж чинні підприємці просто таким способом ідентифікували наявний статус. Зрештою, можна констатувати, що підприємницькі амбіції проявляються у координатах наявності оплачуваної роботи або її відсутності.

І нарешті, розподіл за матеріальним статусом черговий раз довів, що підприємницькі амбіції оволодівають переважно людьми, які вже мають певні фінансові ресурси та навички. Натомість злиденні верстви населення меншою мірою зважуються розпочати власний бізнес.

Для виявлення впливу проаналізованих соціально-демографічних вимірів на залежну змінну підприємницьких амбіцій було використано метод лінійної регресії. Модель лінійної регресії передбачає, щоб залежна змінна була кількісною, а фактори були або кількісними, або ж дихотомічними змінними. Оскільки такі змінні, як сімейний стан, місце проживання, регіон та статус зайнятості є номінальними, то виникла необхідність їхнього перекодування у фіктивні дихотомічні змінні. Це перекодування робилося з огляду на виокремлені виміри у попередньому двовимірному аналізі (табл. 3).

Аналіз значень стандартизованих коефіцієнтів побудованого рівняння (стовпчик *Beta*) віддзеркалює вплив відповідних предикторів на залежну змінну. Зокрема, виявлено, що найбільший вплив має змінна віку. Наступними, але значно менш впливовими є чинники матеріального становища сім'ї та належності до певного макрорегіону (значущість коефіцієнтів на рівні 0,01). І найменш впливовими виявилися чинники наявності статі, оплачуваної роботи, місця прожи-

Таблиця 3

**Множинна лінійна регресія (залежна змінна
“Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство,
фермерське господарство та ін.)?”, 2016 р.**

Незалежні змінні (предиктори)	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	4,071	0,271		14,998	0,000
Стать (1= жіноча, 0=чоловіча)	-0,159	0,065	-0,051	-2,456	0,014
Вік (у роках)	-0,040	0,002	-0,430	-17,065	0,000
Освіта (1–5)	0,055	0,028	0,042	1,978	0,048
Сімейний стан (1= ніколи не був у шлюбі, 0 = перебуваю у шлюбі; розлучений; вдівець)	-0,031	0,104	-0,007	-0,298	0,766
Місце проживання (1=місто, 0=село)	0,131	0,066	0,042	1,991	0,047
Макрорегіон (1=Захід/Центр; 0=Південь/Схід)	0,216	0,065	0,069	3,351	0,001
Наявність оплачуваної роботи (0/1)	0,161	0,070	0,052	2,304	0,021
Оцінка матеріального становища сім'ї (1–5)	0,238	0,055	0,093	4,347	0,000
R^2				0,248	
Виправлений R^2				0,245	

вання та освіти (значущість коефіцієнтів на рівні 0,05). Регресійна модель не відобразила впливу чинника сімейного стану, оскільки значущість коефіцієнта цього предиктора не сягнула позначки 0,05. Очевидно, що високий показник бажання відкрити свій бізнес серед тих, хто ніколи не перебував у шлюбі, пояснюється чинником їхнього молодого віку.

Загалом аналіз підтвердив раніше зроблені висновки, що вік є найбільш впливовим чинником підприємницьких амбіцій. З погляду теорії раціональної дії зі збільшенням віку зменшується вірогідність підприємницьких амбіцій. Зрілі люди досягають кар'єрних здобутків як наймані працівники, створюють сім'ю, тому для них зростає ціна питання – ризик втратити здобутки, піддати фінансовій небезпеці власну сім'ю здебільшого зупиняє людину від рішучих

та ризикованих кроків. Водночас молодь більше схильна до підприємницької активності тому, що їхня адаптація до нових соціальних і політичних умов ринкового суспільства проходить швидко та безболісно. З іншого боку, тривалий досвід набуття соціальних зв'язків, які потрібні для того, щоб зважитися на ризикований крок, об'єктивно досягається з роками. І цей досвід здебільшого спонукає до відмови від реалізації підприємницьких амбіцій.

Виявлення чинників підприємницьких амбіцій населення опосередковано характеризує ділове середовище в Україні, яке з точки зору зрілих людей, жінок, менш матеріально забезпечених, мешканців великих міст і жителів Південного та Східного регіонів не є сприятливим для малого бізнесу. Завданням держави і суспільства є створення справедливих умов для ведення бізнесу, коли підприємницькі амбіції не знижуватимуться у поколінському, статевому, майновому, регіональному та поселенському вимірах, а можливість само-реалізуватися поширюватиметься на все суспільство.

Література

1. Рахманов О. А. Соціальні чинники підприємницьких домагань громадян України / О. А. Рахманов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 16. – С. 367–372.
2. *Результати національних щорічних опитувань 1992–2015 рр.* // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 525–652.

ПРАЦЮЮЧІ НА СЕБЕ: ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТА САМОЗАЙНЯТИХ

Аналізуються основні соціально-економічні характеристики самозайнятих як групи працюючих нового типу зайнятості в контексті пострадянських ринкових перетворень в Україні з визначенням самого поняття самозайнятості, складності вимірювання, причин і значення цього феномену.

Ключові слова: самозайнятість, ринкові перетворення.

Анализируются основные социально-экономические характеристики самозанятых как группы работающих нового вида занятости в контексте постсоветских рыночных преобразований в Украине с определением самого понятия, сложности измерения, причин и значения этого феномена.

Ключевые слова: самозанятость, рыночные преобразования.

Social-economic features of self-employed in the context of post-soviet market transformation are analyzed in the article beginning from the concept meaning and research methodology of measurement, reasons and importance of this phenomenon.

Keywords: self-employment, market changes.

Пострадянська політико-економічна трансформація в Україні соціологічно проявилась у ставленні населення до ринкових перетворень й становленні ринкової ментальності, важливим індикатором чого, безперечно, стала поява й зростання підприємництва та самостійної зайнятості. Масова самозайнятість у вигляді нетрадиційних трудових практик постала як нове суспільно-економічне явище на теренах пострадянських країн у 90-х роках. Тривалий час поширеним серед дослідницької та уповноваженої громадськості було ставлення до самозайнятості як тимчасового явища, котре з подоланням кризових процесів у економіці зникне разом із горезвісними ятками, базарами на спортивних аренах – найбільш яскравими проявами пострадянської економічної культури 90-х років. Однак за двадцять років соціологічного спостереження самозайнятість, хоча й відійшла від масових стихійних проявів, але не тільки не зникла, а й, навпаки,

стала набувати усталених і навіть регламентованих рис. Насамперед це пов'язано з появою чітко визначених, регламентуючих самозайнятість як певний вид трудової діяльності правил і норм оподаткування. Запровадження єдиного податку на індивідуальну трудову діяльність і спрощеного оподаткування згідно з Указом Президента України від 3 липня 1998 р. “Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва” вплинуло на зміну ставлення до питання реєстрації з боку неформальних самозайнятих, що підтверджується різким статистично фіксованим проявом.

Дійсно, з запровадженням спрощеної системи оподаткування значно зросла кількість фізичних осіб–суб'єктів підприємництва, з одного боку, як наслідок майже масової перереєстрації вже існуючих підприємницьких осередків, які без вагань вирішили скористатися нагодою використання спрощеної системи тільки заради уникнення оподаткування й приховування отриманих прибутків, з другого – ця статистично фіксована група поповнилась також за рахунок самозайнятих професіоналів, ремісників, осіб, що надають різноманітні послуги населенню. Чи можна вважати, що всі офіційно зареєстровані самозайняті являють собою саме тих самозайнятих, про яких йдеться в методологічних матеріалах МОТ, і взагалі прийнято такими вважати й називати в країнах з ринковою економікою?

Статистичне вимірювання самозайнятості в світовій практиці є складним питанням, залежно від специфіки трудового права, певних соціально-економічних реалій та історичних умов до категорії самозайнятих зараховуються індивіди, що займаються *індивідуальною трудовою діяльністю не за наймом і без залучення найманих працівників*, а також *представники вільних професій*. Починаючи з 1999 р., самозайнятість фіксується Держкомстатом України в термінах статусної категорії зайнятості як *реєстрована* індивідуальна трудова діяльність, яка здійснюється на самостійній основі на свій власний кошт за наявності або без найманих працівників, а з 2002 р. категорію самозайнятих було включено до моніторингового дослідження ІС НАНУ – котру, враховуючи переваги соціологічного обстеження за умови самоідентифікації, можуть складати зареєстровані й незареєст-

рованы індивідуально працюючі. За цих умов самовизначення індивідуумів як самозайнятих залишається найбільш точним вимірюванням чисельності самозайнятих осіб, тому саме соціологічні опитування можуть свідчити про якість поширення явища самозайнятості в суспільстві. За даними моніторингового дослідження 2016 р., до когорти самозайнятих себе віднесли 7,5% опитаних, на противагу 2014 р., коли ця частка сягнула 13,8% – найбільший відсоток за всі роки спостереження, – не заперечуючи того, що статусу самозайнятого працівника набула значна частина працездатного населення, легітимізуючи самозайнятість як сферу офіційної трудової діяльності, сформувавши новий сектор зайнятості на ринку праці. Сьогодні в Україні чітко простежується тенденція зростання самостійної зайнятості в офіційній статистиці та даних моніторингового дослідження (табл.).

Таблиця

Динаміка самозайнятості, % до зайнятих

	1999	2000	2001	2002	2012	2014
Самозайняті (Держкомстат України)*	6,9	8,1	8,5	9,4	17 (2009)	14,3
Самозайняті (ІС НАНУ)	–	–	–	8,6	10,5	13,8

* Дані статистичних збірників за 2000–2014 рр. “Економічна активність населення України” / Держкомстат України.

Орієнтація на самозайнятість в Україні зумовлюється багатьма причинами, серед яких найважливіші: економічна криза, низький рівень оплати праці, ініціація й утвердження ринкової свідомості. За існуючих умов постійного зниження гарантій зайнятості й забезпечення роботою громадян працездатного віку, явище самозайнятості набуває в останні роки масового характеру. Так, якщо в 90-х переважна більшість респондентів зазначали значне погіршення гарантій зайнятості, то нині цей показник зменшився більш як удвічі, однак настільки ж збільшився відсоток тих, хто вказав на незмінність можливостей працевлаштування – 45,4%. Проблема пошуку роботи відповідної кваліфікації з задовільною

платнею залишається найзначнішою для більшості громадян України, а для майже половини опитаних (43,7%) взагалі постійно не вистачає роботи, що підходить. За таких умов, після ймовірного тривалого і безрезультатного пошуку задовільної роботи в державному секторі зайнятості, відсутності необхідного капіталу для започаткування власного бізнесу в приватному секторі, немало людей вдається до самозабезпечення роботою – самозайнятості, тобто до створення власного індивідуального робочого місця, інакше кажучи, до практики *поєднання функцій роботодавця й найманого робітника в одній особі*.

Отже, саме ситуація в сфері зайнятості й проблеми зарплати та просто низької заробітної плати в час суспільно-економічної трансформації призвела до формування сектору нестандартної зайнятості, коли самозайнятість і додаткова незареєстрована зайнятість для багатьох співгромадян стали найбільш прийнятною трудовою практикою, залишаючись іноді єдиним способом заробітку чи підробітку. Самозайнятість історично спостерігалася в усіх розвинених країнах і країнах, що розвиваються, особливо під час економічних спадів і піднесень. Поява й зростання самозайнятості в Україні загалом не є оригінальним явищем, що характеризується, з одного боку, як стратегія виживання, а з другого – як стратегія підприємництва, що за умов економічного поступу після проходження кризової відмітки проявиться в тому, що одна частина самозайнятих продовжить свою діяльність у секторі малого й середнього підприємництва, інша – в секторі найманої праці.

За спроби проаналізувати якісно групу самозайнятих однією з важливих характеристик цієї групи виступає точка зору щодо узалежнення свого життя від ступеня впливу особистої участі чи зовнішніх обставин, що, звісно, відображається загалом на перебігу формування ринкового середовища. Самозайняті порівняно з роботодавцями вдвічі менше оцінюють вплив лише зовнішніх обставин на те, як складається життя, – 10,3%, переважно визнаючи їхнє значення у взаємозалежності з особистісним чинником – 64,7%, що вдвічі вагомніше, ніж у роботодавців – 31,3%, а лише на власну заслугу вказують 25% самозайнятих і 43,8% роботодавців на тлі 17,6% у найманих працівників. Якщо економі-

чних знань вистачає лише третині самозайнятих, то вміння жити в нових суспільних умовах достатньо майже половині серед них, щоправда, впевненості у своїх силах все ж значно більше у роботодавців (75%), ніж у самозайнятих (52,6%), хоча ініціативи та самостійності вистачає обом групам – 60%, що назагал є хорошим маркером ступеня розвитку ринкової свідомості. Для наших самозайнятих важливим є не тільки комп'ютерна грамотність, це для 90% з них звична справа, а й необхідність щоденного користування Інтернетом – для 53% з них оплата доступу до мережі є найзначнішою в структурі витрат, як, зрештою, і в роботодавців та найманих працівників, але для самозайнятих більшою мірою притаманне читання літератури за спеціальністю, що свідчить про наявність у цій групі представників вільних професій. За рівнем матеріального стану самозайняті сьогодні здебільшого відносять себе до тих, кому вистачає грошей на продукти і загалом на життя – 70%, ще 20% живуть у достатку, але без можливості заощаджень, а майже 7% вистачає коштів ще й на заощадження, до речі, останніх вдвічі більше серед роботодавців. 80% самозайнятих працює за місцем проживання й задоволені життям у своєму населеному пункті, хоча третина й воліла б виїхати, половина з них – за кордон. Самозайнятим, більше ніж роботодавцям, притаманне прагнення жити як у цивілізованих країнах – 46% проти 34%, і навпаки, щодо життя на власний розсуд – за заявленої третини роботодавців такі уявлення про життя поділяють чверть самозайнятих. Важливим видається факт того, що серед самозайнятих найнижчий відсоток зневірених у реформах – 28,7% на тлі 40% таких у решті груп працюючих. У питанні визначення того, хто має забезпечувати належний рівень життя в країні, самозайняті частіше за інших працюючих схильні вважати відповідальними в цьому і державу, і самого громадянина – 65%, при тому ще й найменше за інших схильні апелювати лише до держави – 9%.

Групу самозайнятих становлять до 40% індивідуальних підприємців чи зайнятих дрібним бізнесом, 11% задіяно у сфері середнього/великого бізнесу, до 13% є кваліфікованими робітниками, а 12% визначають себе як таких, що не мають постійного місця роботи, але підробляють у різних місцях залежно від можливостей – остання обставина є важ-

ливою з огляду самовизначення статусу зайнятості в контексті ринкових змін на противагу статусу непрацюючого чи навіть безробітного. Наявність певного освітнього рівня, необхідного для виконання своєї роботи, зазначена самозайнятими, дає певне уявлення про освітньо-кваліфікаційну структуру ринкового запиту самозайнятих, з майже рівномірним розподілом їх по кожній позиції освітнього рівня, з найменшою часткою працюючих з базовою вищою освітою – 10,5% і найбільшою з повною вищою освітою – 22%. Ця уявна структура суттєво відрізняється від фактичного освітнього рівня самих самозайнятих, вказуючи на їхню певну “переосвіченість” для своєї роботи, позаяк серед них до 40% мають повну вищу освіту і майже стільки ж середню спеціальну освіту, тільки 12% бакалаврів працюють згідно з ринковим запитом. Загалом лише у 43% самозайнятих характер роботи відповідає професійно-освітньому рівню, що є найнижчим показником освітньої відповідності серед працюючих, порівнюючи з 59% роботодавців та 61% найманих працівників.

Самозайняті переважно працюють у сфері торгівлі – 27,3%, будівництві – 12%, транспортній галузі – 11%, а 10,5% з них зайняті в сільському господарстві, 7,5% – в промисловості. В освітній галузі самозайнятих налічується до 7%, у науці та охороні здоров’я їх вдвічі менше – по 3%, без сумніву, це спеціалісти з реєстрацією як індивідуальні підприємці. Майже половина самозайнятих не має найманих працівників, на 8,6% з них працюють по двоє і у 5% по одному працівнику.

Робота дає самозайнятим певний дохід, задовольняючи їхні матеріальні потреби, проте третина з них серйозно замислюється і про еміграцію, при тому, що перспектива отримання Україною безвізового режиму з ЄС розглядається лише 20% з них як можливість працевлаштування за кордоном, а для третини (36%) ця нагода буде використана лише з метою подорожування. Із відповідей на запитання стосовно міри пристосування до теперішньої ситуації видно, що для 37% самозайнятих властива активна економічна поведінка, що разом із тими 33%, що постійно перебувають у пошуку, становить вагомому частку мобільних працівників – акторів ринкового середовища, що формується в країні. Для абсолютної більшості самозайнятих важливим чинником у житті виступає цікава робота та суспільне визнання, що, ймовірно,

впливає на обнадійливе бачення ними як свого майбутнього (55%), так і майбутнього України (48%). Самозайняті значно вагомніше за інші групи працюючих, окрім міцної сім'ї та здоров'я, визнають найважливіше значення для себе особисто чинника державної незалежності – 89%, віддаючи перевагу національно-демократичній – 15% та соціал-демократичній політичній спрямованості своїх політичних уподобань. Серед них виявилось найбільше симпатиків капіталістичної економічної системи – 24%, порівняно з 22% серед роботодавців і 14% у найманих працівників, а також найменше прихильників соціалістичної – 4,4%.

За доволі позитивної налаштованості самозайнятих на майбутнє, задоволених своїм становищем у суспільстві виявилось не так уже й багато, лише 34%, коли для досягнення вищих соціальних позицій у нашому суспільстві ними визнається першочергове значення високого інтелекту та здібностей, дуже мало поступаючись при цьому чиннику впливових родичів і хорошого здоров'я. Для західних же суспільств ними визнається ще більше значення високого інтелекту і здібностей, хорошої освіти і вдвічі більш вагомим виявляється чинник чесності й принциповості, коли важливість впливових родичів, порівняно з нашим суспільством, майже зведена нанівець. Задаючись питанням культурної близькості для себе західних чи східнослов'янських країн, самозайняті майже однаковою мірою схильні визнати більшу спорідненість з країнами Західної Європи та східно-слов'янськими країнами (43% та 42% відповідно), що загалом відповідає загальноукраїнській тенденції.

Моніторингове дослідження ще раз підтвердило дослідницький і статистичний висновок про те, що переважна більшість самозайнятих зосереджена в невеликих містах України (39,7%) і сільській місцевості (33%), включаючи працюючих на присадибних ділянках, тоді як у великих містах себе відносять до цієї підгрупи 14,7%, а в Києві їх взагалі налічується найменше – 12,5%. За статевим поділом самозайняті здебільшого у нас чоловіки – 58,8%, а за віком переважно представлені категорією дорослого населення від 25 до 56 років. У регіональному розрізі, за даними моніторингового дослідження, найбільше самозайнятих у Центрі, найменше – на Півдні, майже однаково їх розподілено на Сході і Заході.

Тенденції до зростання в країні самозайнятості надалі зберігатимуться, зважаючи на відповіді всіх респондентів на запитання “*Чи хотіли б Ви відкрити свою справу?*”, введеного до моніторингового дослідження 2004 р. Нині серед опитаних, налаштованих на таку трудову й економічну діяльність, в Україні 42% (у 2014 р. таких було 50%), що, безумовно, свідчить про прийняття українцями моделі самозайнятості та підприємництва для соціально-економічної адаптації, а й про унікальність ступеня поширення таких установок серед українців порівняно не тільки з пострадянськими, а й країнами Східної й Центральної Європи. Отже, дані моніторингового дослідження впродовж останніх двадцяти років засвідчили, що в контексті пострадянських перетворень в Україні відбулась зміна негативної коннотації неформальної економічної діяльності з кінця 80-х і початку 90-х років – періоду започаткування явища самозайнятості, на прийняття такої економічної поведінки як чинника поступового розширення приватного сектору на тлі незмінного схвального ставлення населення до приватного підприємництва як прояву розвитку ринкової ментальності.

**МАТЕРІАЛЬНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ
КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

*У статті розглядається динаміка самооцінки населенням свого матеріального становища та обґрунтоване нею сприйняття соціально-економічного устрою суспільства. Виділено зростання (на тлі погіршення якості життя) цінності підвищення освітнього рівня як специфічна особливість українського суспільства. **Ключові слова:** соціально-економічний устрій, матеріальне становище населення, рівень освіти.*

В статье рассматривается динамика самооценки населением своего материального положения и обоснованное ею восприятие социально-экономического устройства общества. Выделена растущая на фоне ухудшения качества жизни ценность повышения образовательного уровня как специфическая особенность украинского общества.

***Ключевые слова:** социально-экономическое устройство, материальное положение населения, уровень образования.*

The author analyses the dynamics of population's self-evaluation of financial status and substantiates her understanding of the current socio-economic order of the society. The value of raising the education level, which grows against the backdrop of deteriorating life quality, has been defined as a specific feature of Ukrainian society.

***Keywords:** socio-economic order, financial status of population, education level.*

Основною вимогою прогресивного розвитку сучасного суспільства є набуття ним високого загального рівня освіти і, що не менш важливо, використання накопиченого освітнього потенціалу для економічного розвитку. При тому, що загалом освітній рівень населення у світі неухильно нарощується, існуючі темпи зростання та вектори розвитку економіки не здатні ефективно задіяти його на користь суспільства. Це протиріччя соціально-економічного розвитку стосується насамперед країн світу з високим рівнем людського потенціалу. Накопичення без використання освітнього потенціалу не може продовжуватись через покоління (на відміну від фінансового або матеріального, освітній потенціал

як складова соціального вичерпується саме в умовах недовикористання). Діє і зворотний закон: чим вищою стає потреба у використанні освітнього потенціалу, тим вищими темпами він продукується і розвивається, і тим якіснішим стає економічний розвиток суспільства. Саме тому в сучасній економічній теорії та статистиці набуває поширення застосування поняття “якісних робочих місць” на ринку праці, тобто професій та видів робіт, які сприяють науково-технічному прогресу суспільства, зростанню доданої вартості та відповідно податкової бази. Під час економічної кризи створення таких місць теоретично є найбільш доцільним і перспективним, але загальнопоширеною практикою стає спрощений регресивний шлях у вигляді створення “низькоякісних робочих місць” (переважно в галузі торгівлі). У США, наприклад, випускники коледжу за останні десять років дедалі частіше займають робочі місця, що не потребують високого рівня кваліфікації, адже ринок праці пропонує здебільшого працевлаштування не за спеціальністю (83% всіх існуючих на ньому вакансій вимагають підготовки від кількох тижнів до кількох місяців [1]). На даний час 50% недавніх випускників коледжів зайняті на робочих місцях, що не вимагають вищої освіти (а 100 тисяч прибиральників і 317 тисяч офіціантів мають дипломи про вищу освіту) [2]. Саме причиною фінансової кризи пояснюється зниження рівня охоплення населення вищою освітою (при тому, що найбільше це стосується сімей з низьким рівнем платоспроможності) [3].

Щодо українського ринку праці, то згідно з даними Державної служби статистики України (які, напевно, відображають офіційний (тобто мінімальний) рівень попиту на робочу силу) на ньому за загальної потреби у працівниках на кінець 2015 р. на рівні 25,9 тис. осіб попит на фахівців (2,8 тис. осіб) є не набагато вищим порівняно з попитом на найпростіші професії (2,7 тис. осіб) але значно нижчим, ніж попит на кваліфікованих робітників з інструментом (5,2 тис. осіб, і це найвищі показники серед всіх дев’яти професійних груп), або на працівників з обслуговування технічного обладнання (3,8 тис. осіб) [4].

В Україні глибина економічної кризи останніх років є набагато більшою, ніж у будь-якій країні світу (українську економіку визнано найгіршою за показниками економічної динаміки у світовій історії [5]), і сприйняття населенням

її наслідків не залишає сумнівів щодо відповідних оцінок існуючого соціального устрою.

Цілком закономірним, як можна припустити, в таких економічних умовах може стати падіння попиту на здобуття освіти (особливо вищої), яка перестає бути гарантією стабільного матеріального доходу та високого соціального статусу. Але соціальна потреба у високому освітньому рівні залишається; у результаті суспільство, не здатне задовольнити основних соціальних потреб людини в гідному рівні життя та можливості реалізації своїх здібностей, визнається несправедливим.

За результатами моніторингового дослідження – 2016 виявляється, що оцінка економічної ситуації суспільством є найнижчою, починаючи з 2000 р., і становить 2,1 бала за 10-бальною шкалою. Практично всі опитані в цьому році (93,8%) відчувають недостатність забезпечення належного рівня життя громадян у суспільстві. Крім того, за оцінками громадян, зростає соціально-економічна уразливість сімейного господарства у разі втрати джерела доходу одним із членів сім'ї. Порівняно з минулим роком зменшилася кількість сімей, які мають заощадження більше, ніж на місяць (кількість тих, кому вистачить заощаджень не більше, ніж на місяць, зросла з 38,6% опитаних у 2015 р. до 45,1% опитаних у 2016 р.).

Упродовж двох останніх років в 1,6 раза зросла кількість респондентів, які вказують на радикальне погіршення матеріального становища своєї сім'ї (у 2014 р. сімейне матеріальне становище значно погіршилось у 27,6% опитаних; у 2016 р. їх кількість зросла до 47,0%, причому відбувався цей процес за рахунок більш благополучних верств населення). Загалом же 79,1% опитаних оцінюють матеріальне становище сім'ї як таке, що погіршилось. Значно (вдвічі) зменшилась кількість тих, хто характеризує матеріальне становище своєї сім'ї як більш або менш стабільне ("залишались такими самими матеріальні умови сім'ї" у 17,6% респондентів у 2016 р. і у 34,9% респондентів у 2014 р.).

Цілком зрозумілим і прогнозованим на тлі отриманих даних про матеріальне забезпечення сімей є високий рівень нестачі соціальної справедливості в Україні, на якому наголосили 88,6% респондентів. При цьому слід зазначити, що негативні оцінки щодо ступеня справедливості існуючого сусп-

ільства домінували у суспільній свідомості вже у 2013 р. (коли на запитання “Можна чи не можна назвати нинішнє суспільство, в якому Ви живете, справедливим?” середнє за п’ятибальною шкалою від 1 (зовсім несправедливе) до 5 (дуже справедливе) становило 1,9 бала; найбільше відповідей (37%) отримав варіант “зовсім несправедливе”.

Економічна сфера, що включає суспільне виробництво, розподіл, обмін і споживання ресурсів, має найбільшу вагу у визначенні оцінки соціальної справедливості суспільного устрою. Соціальна справедливість не означає загальну рівність доходів; в економічному сенсі нерівність в якості трудової мотивації відіграє основну роль, але тільки в тому випадку, коли різні соціальні можливості загальнодоступні для більшості в суспільстві. Джозеф Стігліц, лауреат Нобелівської премії з економіки, пропонує розглядати соціальну нерівність не просто як моральне питання, але і як фундаментальну економічну проблему, нерозривно пов’язану з людським розвитком [6].

Для абсолютної більшості українського населення впродовж багатьох років відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства) та створення в суспільстві рівних можливостей для всіх є основною вимогою соціально-економічного устрою. Треба зазначити, що перша вимога поступово набувала важливості впродовж десяти років, і потреба знизити ступінь соціального розшарування стає в цьому році максимальною за десятирічний період: 76,7% опитаних наголосили на важливості для них особисто цього чинника суспільного життя; окрім того, помітно менше стало тих, хто не зміг визначитися з важливістю цього питання. Тобто потреба врегулювати соціально-економічну диференціацію в країні є реакцією на погіршення матеріального становища більшості громадян, а не первинною настановою суспільства, яке таким чином висловлює невдоволення накопиченням капіталу певними верствами населення. Це підтверджується і думкою щодо доцільності “створення в суспільстві рівних можливостей для всіх”, яка є актуальною для абсолютної більшості опитаних упродовж десяти років. Можна говорити про існуючий тривалий час суспільний консенсус щодо ідеї побудови такого соціального устрою “можливостей для кожного” (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка оцінки ступеня важливості відсутності
значного соціального розшарування та створення
в суспільстві рівних можливостей для всіх (%)**

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас відсутності значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)</i>	2006	2009	2012	2014	2016
Зовсім (скоріше) не важливо	11,4	17,4	5,8	6,4	7,4
Дуже (скоріше) важливо	61,0	57,8	68,7	73,8	76,7
Важко відповісти, важливо чи ні	27,5	25,7	25,4	19,5	15,9
<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас створення в суспільстві рівних можливостей для всіх</i>	2006	2009	2012	2014	2016
Зовсім (скоріше) не важливо	2,8	4,2	4,1	2,7	3,1
Дуже (скоріше) важливо	86,3	83,6	77,6	82,6	87,1
Важко відповісти, важливо чи ні	10,4	11,8	18,1	14,5	9,8

Відсутність таких можливостей безпосередньо пов'язана з визнанням несправедливості існуючого соціального устрою.

Ті, хто вважає для себе важливою відсутність значного соціального розшарування, практично однозначно визнають недостатність справедливості в українському суспільстві (89,6% респондентів); серед тих, хто вважає важливим створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, 89,7% відзначають недостатність соціальної справедливості.

Критичність сприйняття населенням соціально-економічного устрою, що склався на даний час, підтверджується відповідями на запитання “Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?”. У 2014 р. дещо більше третини (38,7% опитаних) обирали найбільш радикальний варіант відповіді (“Терпіти наше тяжке становище вже неможливо”), у 2016 р. кількість таких відповідей, що дають максимально негативну характеристику ситуації в країні, збільшується до 48,2% опитаних, причому за рахунок більш-менш нейтральних настанов.

Збільшення негативних оцінок матеріального становища і соціально-економічного устрою, очевидно, призводить до падіння соціальної задоволеності становищем у суспільстві.

Результати моніторингового дослідження 2016 р. свідчать про зростання незадоволеності більшої частини суспільства своїм соціальним становищем. При відповіді на запитання *“Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”* кількість незадоволених за три роки зросла з 42,2% до 54,1% опитаних і досягла максимального рівня за останні 10 років.

У 2014 р. загальна незадоволеність життям становила 37,6% опитаних, задоволеність – 35,2% опитаних. За три останніх роки кількість задоволених залишається стабільною, тоді як незадоволеність зростає. У 2015 р. незадоволених своїм життям загалом 47,9% (задоволених – 33,3%), у 2016 р. незадоволених своїм життям уже більше половини опитаних – 51,0% (задоволених – 32,9%).

У 2016 р. змінюється співвідношення оптимістів і песимістів на користь останніх. У відповідь на запитання *“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться?”* більше половини опитаних не очікують ніякого покращення у найближчому майбутньому. За два роки їх кількість зросла майже на 20%; з тим, що у найближчий рік життя більш-менш налагодиться, були згодні 22,3% респондентів у 2014 р. та 16,1% – у 2016 р.

Посилюється і негативне ставлення населення до результатів економічних реформ: так, щодо приватизації великих підприємств скоріше негативної думки дотримуються майже дві третини опитаних – 62,4% (треба зазначити, що саме з цього питання думка суспільства є стабільною упродовж десяти останніх років). А ось щодо приватизації малих підприємств, то у 2016 р. фіксується рекордна кількість негативних відповідей респондентів (при цьому вперше кількість тих, хто позитивно сприймає цей процес економічного реформування, менше числа негативних відповідей (32,4% і 36,9% відповідно). Крім того, в цьому році максимально зросло негативне ставлення до передачі у приватну власність землі (59,0% негативних відповідей проти 16,8% позитивних).

За підсумками моніторингу – 2016 можемо констатувати, що всі відповіді респондентів щодо рівня життя, соціального устрою, матеріального становища і відповідно задоволення життям мають тенденцію до погіршення. Цілком зро-

зумілою виглядає підсумкова оцінка змін, що відбувалися в країні за три останні роки: кількість тих, хто виграв від зміни влади у 2014 р., зменшилась у 9 разів, а тих, хто програв, зросла більш як утричі.

На цьому фоні стрімкого падіння задоволеності різними аспектами життя населення доволі несподіваним стало зростання задоволеності рівнем своєї освіти (в цілому тенденція зростання існує, починаючи з 2002 р.). Наразі це єдина оцінка населенням загалом задоволення соціальним статусом, яка має позитивну динаміку, незважаючи на різного роду кризові явища, що відбувалися в суспільстві упродовж цього періоду (табл. 2).

Як і слід було сподіватися, більш задоволені своїм освітнім рівнем респонденти з вищою (неповною вищою) освітою – 77,6% опитаних, тоді як незадоволеність більш характерна для респондентів з мінімальним освітнім рівнем – 37,9%.

Щодо віку респондентів, то найбільш задоволеними рівнем своєї освіти є респонденти віком понад 55 років (69,9% висловили в цілому задоволення ним); серед молоді цей відсоток також достатньо значний: 52,1% опитаних. Незадоволеність рівнем своєї освіти найменш властива старшому поколінню – 17,2%, тоді як серед молоді цей показник становить 31,8%.

Ще більш гідним уваги є той факт, що в суспільній думці доволі високою залишається цінність освіти (ступінь важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)) (табл. 3).

Таблиця 2

Задоволеність рівнем своєї освіти (%)

Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?	2002 Середній бал 2,8	2005 Середній бал 2,9	2010 Середній бал 3,0	2013 Середній бал 3,1	2014 Середній бал 3,3	2016 Середній бал 3,5
Повністю незадоволений	13,1	13,2	11,3	11,6	6,8	6,1
Скоріше незадоволений	27,1	29,1	26,8	24,4	19,8	17,4
Важко сказати, задоволений чи ні	29,6	23,6	22,1	21,7	22,7	13,2
Скоріше задоволений	23,1	26,8	28,4	31,7	33,1	42,3
Повністю задоволений	6,3	7,2	11,1	10,4	16,9	20,8

Таблиця 3

**Ступінь важливості підвищення освітнього рівня
(інтелектуальний розвиток) (%)**

<i>Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)</i>	<i>2002 Середній бал 4,1</i>	<i>2006 Середній бал 3,9</i>	<i>2009 Середній бал 3,7</i>	<i>2012 Середній бал 3,8</i>	<i>2014 Середній бал 4,0</i>	<i>2016 Середній бал 4,1</i>
Зовсім не важливо	3,3	5,8	5,7	2,1	1,6	1,4
Скоріше не важливо	5,4	6,9	10,7	7,9	5,8	5,5
Важко відповісти, важливо чи ні	12,5	16,5	18,0	23,4	21,3	14,8
Скоріше важливо	31,2	34,6	39,0	39,1	36,2	41,1
Дуже важливо	47,2	36,2	26,1	27,3	34,7	37,1

Максимальна кількість респондентів, які вважають для себе неважливим підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток), за період у 10 років не сягала більше п'ятої частини опитаних; а тих, для кого це важливо (і дуже важливо), за цей же період не було менш ніж дві третини опитаних. У 2016 р. цей показник сягнув у сумі 78,2% відповідей “важливо”. Цей факт можна назвати “соціальним феноменом”, адже для суспільства, майже половина членів якого визначає матеріальний статус своєї сім'ї як “бідний” (46% опитаних), підвищення свого освітнього рівня не є першочерговою потребою. Тим не менш падіння попиту на отримання освіти не відбувається, незважаючи на те, що ринок зайнятості не може запропонувати відповідних вакансій.

Інтелектуальний розвиток у цілому важливий практично однаковою мірою як для респондентів з мінімальним рівнем освіти (72,0% з них ствердно відповіли на це запитання), так і для тих, хто має високий освітній рівень (84,1%).

Той факт, що за вкрай низького рівня і якості життя в українському суспільстві залишається незмінною важливість підвищення інтелектуального рівня свідчить про наявність цінності людського розвитку. Це єдина потреба, яка задовольняється в суспільстві упродовж десяти років (судячи по задоволеності рівнем освіти) і важливість якої розуміється суспільною свідомістю чітко і однозначно, незважаючи на соціальну невизначеність та негативну оцінку економічної ситуації в країні.

Література

1. *Are Recent College Graduates Finding Good Jobs?* / Jaison R. Abel, Richard Deitz, Yaqin Su / *Current Issues In Economics And Finance*. Volume 20, Number 1. P. 7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.newyorkfed.org/medialibrary/media/research/current_issues/ci20-1.pdf .

2. *Безработица в США: статистика и реальная жизнь* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kontinentusa.com/bezrobotica-v-ssha-statistika-i-realnaya-zhizn-chast-pervaya-kratkij-analiz-pokazatelej-bezroboticy>

3. *College Degrees: Why Aren't More People Making the Investment?* / Maria E. Canon, Charles S. Gascon / *Federal Reserve Bank of St. Louis, The Regional Economist*. April 2012. P.8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.stlouisfed.org/Publications/Regional-Economist/April-2012/College-Degrees-Why-Arent-More-People-Making-the-Investment>

4. *Потреба роботодавців у працівниках за професійними групами у 2015 році* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

5. *Гриценко А. Украинское экономическое чудо, или куда ведут реформы?* / Гриценко А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.zn.ua/article/print/macrolevel/ukrainskoe-ekonomicheskoe-chudo-ili-kuda-vedut-reformy-.html>

6. *Доклад о человеческом развитии 2014. Обеспечение устойчивого прогресса человечества: Уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <HDR-2014-Summary-Russian.pdf>

**ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ**

У статті проаналізовані основні показники соціально-економічного становища населення України. З метою більш комплексного дослідження були використані дані офіційної статистики, а також результати соціологічного моніторингу. Автором зроблена спроба простежити динаміку добробуту населення за останні три роки в результаті зміни влади в лютому 2014 р.

Ключові слова: соціально-економічне становище, добробут, рівень життя, якість життя.

В статье проанализированы основные показатели социально-экономического положения населения Украины. С целью более комплексного исследования были использованы данные официальной статистики, а также результаты социологического мониторинга. Автором предпринята попытка проследить динамику благосостояния населения за последние три года в результате смены власти в феврале 2014 г.

Ключевые слова: социально-экономическое положение, благосостояние, уровень жизни, качество жизни.

The author analyses the major indicators of socio-economic status of population in Ukraine. The data of official statistics, as well as the results of sociological monitoring, have been used with the purpose of more complex research. The author has made an attempt to trace the dynamics of population's well-being for the last three years as a result of the change of authorities in February 2014.

Keywords: socio-economic status, well-being, standard of living, life quality.

Загострення соціально-економічних і політичних проблем людства поставило на порядок денний питання пошуку на глобальному рівні більш ефективних моделей, здатних забезпечити стійкий розвиток економіки і суспільства, а також провадження дієвих реформ, спрямованих на виведення світової економіки з кризового стану. Вирішенню саме цього питання останнім часом були присвячені авторитетні міжнародні форуми на найвищому рівні. Зокрема, Всесвітній еко-

номічний форум у Давосі, що відбувся в січні 2016 р. під промовистою назвою “Четверта промислова революція”, а також зустріч 20 провідних держав світу G-20 у вересні 2016 р. у Китаї під назвою “Будівництво інноваційної, здорової, взаємозалежної та інклюзивної світової економіки”. Безумовно, всі ці питання більш ніж актуальні й для України, де проблеми соціально-економічного розвитку, подолання бідності та виходу з кризи є вельми актуальними. Ситуація в цьому сенсі особливо погіршилась після зміни влади в лютому 2014 р. та різкого загострення воєнно-політичної конфронтації у країні. За останні роки бідність і малозабезпеченість населення набули масових масштабів та загрожують сповзанням України до групи найбідніших країн світу.

В аналізі соціально-економічного становища населення нами використовувались дані офіційної статистики, а також результати моніторингового соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України.

Так, за даними Державної служби статистики, реальний наявний дохід населення, визначений з урахуванням цінового фактора, порівняно з відповідним періодом 2015 р. зменшився на 14,9% [1]. Офіційна статистика фіксує падіння реального наявного доходу, починаючи з 2014 р. Так, якщо у 2012 р. зростання реального доходу населення становило 113,9%, а у 2013-му – 106,1% порівняно з відповідним періодом попередніх років, то у 2014 р. він вже становив 88,5%, у 2015-му – 77,8% порівняно з попередніми роком. Згідно з наявними даними поточного року (за 1 квартал 2016 р.) цей показник дорівнює 85,1% порівняно з аналогічним періодом 2015 р. [2, с. 20].

Падіння реального наявного доходу населення відбувається при зростанні номінальної заробітної плати. Так, заробітна плата, нарахована по економіці в цілому в липні 2016 р. становила 5374 грн (приблизно 216 дол. США), заробітна плата працівників у промисловості перевищувала цей показник та дорівнювала 6064 грн (приблизно 244 дол. США) [3, с. 2]. Офіційні статистичні дані, що порівняно із червнем 2016 р. розмір заробітної плати збільшився на 0,7%, а за останні 12 місяців (щодо липня 2015 р.) – на 22,4% [3, с. 1].

Якщо ж проаналізувати динаміку заробітної плати в доларовому еквіваленті, то слід зазначити, що, насправді, за останній рік відбулось певне зростання, але водночас її розмір

на сьогодні ще не досяг показника 2013 р. Так, у січні-липні 2015 р. розмір середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні складав 3944 грн (приблизно 180 дол. США). Такий же показник станом на січень-липень 2014 р. становив 3480 грн (приблизно 290 дол. США), а на січень-липень 2013 р. – 3280 грн (приблизно 400 дол. США) [4, с. 21].

При цьому в країні триває зростання заборгованості із заробітної плати. На 1 серпня 2016 р. цей показник становив 2046,2 млн грн. Слід зазначити, що наявність заборгованості із заробітної плати є довгостроковою характеристикою ринку праці в Україні, що значно ускладнилась останнім часом. Так, за останні три роки борги із заробітної плати збільшилися майже втричі і продовжують зростати. Зокрема, станом на 1 січня 2014 р. їх сума дорівнювала 753 млн грн, на 1 січня 2015 р. – 1320 млн грн, на 1 січня 2016 р. – 1881 млн грн. Зростання тривало і в 2016 р. Упродовж липня 2016 р. загальна сума заборгованості з виплати заробітної плати збільшилася на 4,0%, або на 78,6 млн грн. На 1 серпня 2016 р. основна частка загальної суми боргу припадала на промисловість (74,2%), транспорт, складське господарство, поштову та кур'єрську діяльність (9,5%) [5, с. 1].

Рівень безробіття населення працездатного віку (за методологією МОП) також збільшився за останні роки та в середньому за I квартал 2016 р. становив 9,9%. Для порівняння, цей показник у 2013 р. становив 7,3%, у 2014-му – 9,3%, у 2015-му – 9,1% [6]. При цьому рівень зареєстрованого безробіття суттєво менший – на кінець липня 2016 р. кількість зареєстрованих безробітних становила 1,5%, або 389 тис. осіб [2, с. 18]. Така різниця між цими показниками свідчить про наявність прихованих процесів на ринку праці, зокрема, про складність офіційного оформлення статусу безробітного, не-

Таблиця 1

**Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї
у цілому, N=1802, 2016 р. (%)**

<i>Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?</i>	<i>%</i>
Злиденне	4,0
Бідне	45,5
Середнє	48,9
Заможне	1,6

довіру громадян до органів, що регулюють дані процеси, та держави в цілому, спрямованість громадян на самостійне розв'язання проблем з працевлаштуванням тощо.

Безумовно, статистичних даних недостатньо для розкриття питання стосовно соціально-економічного становища населення в країні. Для більш комплексного аналізу, на нашу думку, необхідно використовувати результати соціологічних опитувань. Так, за даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні 2016 р., абсолютна більшість українців (93,8%) вважає, що в Україні нині недостатньо забезпечується належний рівень життя громадян. Протилежної точки зору (варіант відповіді “достатньо”) обрали лише 1,6% опитаних, варіант “важко відповісти” на це запитання – 4,6% українців.

При цьому половина українців оцінює матеріальне становище своєї сім'ї як середнє (48,9%). Деяко менша частка респондентів (45,5%) самоідентифікувала свою сім'ю як бідну, 4% при оцінюванні дали найнижчу характеристику добробуту та охарактеризували матеріальне становище сім'ї як “злидений”. Найменша частка респондентів – 1,6% – назвали свою сім'ю заможною.

За більш розгорнутої характеристики матеріального добробуту сімей респондентів було виявлено, що переважна більшість громадян України перебуває в доволі скрутному матеріальному становищі, змушені економити на найнеобхіднішому і не мають можливості на рекреацію та відтворення життєвих сил. Більше того, у країні має місце постійне зниження добробуту більшості населення, що в результаті призводить до деградації потреб людей та загострення всього комплексу соціальних проблем.

Так, характеризуючи матеріальне становище своєї сім'ї за останні два-три місяці (*табл. 2*), лише 0,5% респондентів відмітили, що їх сім'я живе в повному достатку, ще 2,3% зазначили, що рівень добробуту їх сім'ї достатній для накопичення заощаджень. Решта – абсолютна більшість опитаних (97,2%) – вказували на той чи інший рівень добробуту, котрий за міжнародними стандартами споживання неможливо віднести до високого. Зокрема, половина українців (47,6%) витрачає всі наявні кошти на продукти харчування, третина респондентів (32,2%) зазначає, що доходу їхньої сім'ї вистачає загалом на прожиття, кожний десятий (11,7%) говорить

Таблиця 2

Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї загалом за останні два-три місяці, N=1758, 2016 р. (%)

<i>Визначте матеріальне становище Вашої сім'ї загалом за останні два-три місяці?</i>	<i>%</i>
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraуємо	1,2
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	4,6
Вистачає лише на продукти харчування	47,6
Вистачає загалом на прожиття	32,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,7
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,3
Живемо у повному достатку	0,5

про те, що доходу вистачає на все необхідне, але сім'я не може робити заощадження.

При цьому лише 6,4% українців (за їх власними оцінками) зможуть прожити в разі довгострокової втрати основного джерела доходів більше 6 місяців, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків) (табл. 3). Водночас переважна більшість опитаних – 78,6% – зізналися, що не мають такої можливості. Серед них 45,1% зможе прожити менше місяця, 25,5% – від 1 до 3 місяців та 8% – від 3 до 6 місяців. Кожному шостому респондентові було важко оцінити цю можливість.

В українському соціумі спостерігається переважання песимізму та незадоволеності людей ситуацією, що склала-

Таблиця 3

Наявність ресурсів для прожиття в разі втрати основного джерела доходів, N=1802, 2016 р. (%)

<i>У разі втрати Вами основного джерела доходу (зарплати, пенсії) скільки часу Ви (Ваша сім'я) зможете прожити (забезпечуючи мінімальні потреби) при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків)?</i>	<i>%</i>
Не більше 1 місяця	45,1
Від 1 до 3 місяців	25,5
Від 3 до 6 місяців	8,0
Від 6 до 9 місяців	3,2
Від 9 до 12 місяців	1,6
Більше одного року	1,6
Важко відповісти	15,0

ся в країні. Так, характеризуючи загальний стан у країні, більшість респондентів обрали найбільш песимістичну альтернативу – 48,2% сказали, що “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”. Частка тих, хто найбільш оптимістично характеризує ситуацію (варіант вибору “усе не так погано і можна жити”) майже в п’ять разів менша – 8,7%. Про те, що “жити важко, але можна терпіти” повідомили 38,0% опитаних громадян України. Важко відповісти на це запитання – 5,1% респондентів (табл. 4).

Таблиця 4

**Оцінка населенням ситуації, що склалася в країні,
N=1800, 2016 р. (%)**

<i>Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?</i>	2016
Усе не так погано і можна жити	8,7
Жити важко, але можна терпіти	38,0
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	48,2
Важко відповісти	5,1

При цьому більшість громадян не вірять в те, що ситуація може налагодитись у короткостроковій перспективі: 59,0% українців вважають, що в найближчий рік у їхньому житті не буде ніякого поліпшення. Поряд з тим кожний шостий опитаний (16,0%) налаштований більш оптимістично та вважає, що в найближчий рік життя в країні “більш-менш налагодиться”, кожний четвертий (24,8%) українець не зміг дати відповідь на зазначене запитання (варіант відповіді “важко відповісти”).

Опитування фіксує зростання розчарування в подіях 2013–2014 р. та в зміні влади, що відбулась у їх результаті. Так, лише 5,4% опитаних відмітили позитивний вплив цих змін на своє життя, зазначивши, що вони відчують себе особисто “безперечно в виграші” та “скоріше в виграші” від зміни влади у 2014 р. Частка людей з протилежною точкою зору в рази перевищує частку зазначених. Так, у програші від зміни влади відчувається більшість українців – 56,3%, з-поміж яких 23,2% – обрали найбільш негативно забарвлену альтернативу вибору, вказавши, що вони відчуваються “безперечно, у програші” від згаданих подій (табл. 5). Доволі вагома частка українців (26,7%) відмічає, що в їхньому житті нічого не змінилося в результаті цих подій, 11,6% респондентів було важко відповісти на це запитання.

Таблиця 5

**Оцінка українцями впливу зміни влади у 2014 р.
на своє життя, N=1783, 2016 р. (%)**

<i>Чи відчуваєте Ви особисто себе у “виграші” чи в “програші” від зміни влади в 2014 р.?</i>	<i>%</i>
Безперечно, у виграші	1,5
Скоріше у виграші	3,9
Не програв і не виграв, нічого не змінилося	26,7
Скоріше у програші	33,1
Безперечно, у програші	23,2
Важко відповісти	11,6

Проаналізувати динаміку зміни ставлення українців до названих подій можна, використовуючи результати опитування 2015 р., відмітивши при цьому, що питання було сформульоване дещо в іншій варіації з іншим набором альтернатив. Однак все одно тенденція у бік розчарування є чіткою. Так, у 2015 р., відповідаючи на запитання “*Чи відчуваєте Ви особисто себе в “виграші” чи у “програші” внаслідок падіння режиму В. Януковича?*”, 40,5% респондентів обрали позитивну характеристику впливу цього на своє життя (21,4% – “безперечно, у виграші”, 19,4% – “скоріше у виграші”). Тих, хто вважав себе в програші, було набагато менше – сумарно 17,2% (серед них 6,8% – “безперечно, у програші”, 10,4% – “скоріше в програші”). Станом на липень 2015 р. 42,0% респондентів вказали, що їм важко сказати, у виграші чи в програші вони від зміни режиму.

На нашу думку, зростання розчарування у зміні влади у 2014 р. можна багато в чому пояснити саме погіршенням основних стандартів життя населення, падінням рівня життя переважної більшості українців. Так, на погіршення за останній рік матеріальних умов життя вказує 79,1% українців, на погіршення медичного обслуговування – 61,1%, на погіршення гарантій зайнятості та забезпечення роботою – 66,0%, особистої безпеки – 54,7%, захищеності від свавілля влади, посадовців – 52,7%. Водночас покращення зазначених характеристик життя відмітила абсолютна меншість респондентів (від 3,3% до 6,3%) (табл. 6).

Вельми важливе значення для розвитку економіки та суспільства в цілому, а також добробуту кожної окремої лю-

Таблиця 6

Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?, N=1800, 2016 р. (%)

Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?	Погіршилися (сумарно варіанти відповідей “значно погіршилися” та “дещо погіршилися”)	Залишилися такими самими	Поліпилися (сумарно варіанти відповідей “значно поліпилися” та “дещо поліпилися”)
Матеріальні умови сім’ї	79,1	17,6	3,3
Медичне обслуговування	61,1	35,7	3,2
Захищеність від свавілля влади, посадовців	52,7	42,2	5,1
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	66,0	31,4	2,8
Особиста безпека	54,7	39,0	6,3

дини, на нашу думку, має праця. “Праця, як зазначають експерти ПРООН у доповіді “Праця в ім’я людського розвитку”, – дає змогу людям заробляти на існування та забезпечувати собі впевненість у завтрашньому дні. Вона життєво важлива для справедливого економічного зростання, зменшення бідності... Вона також дає можливість людям повноцінно брати участь у житті суспільства, даючи їм почуття власної гідності та значущості” [7, с. 1]. Більше того, на думку даних експертів, праця здатна не лише підвищити показники матеріального добробуту та сприяти економічному зростанню, а й сприяти консолідації та зміцненню суспільства в цілому.

Для аналізу деяких аспектів ринку праці в Україні нами було виділено групу робітників (сумарна кількість кваліфікованих робітників та різноробів, підсобних робітників склала 367 осіб). У результаті соціологічного опитування було виявлено, що 42,6% робітників тією чи іншою мірою задоволені своєю роботою. Дещо менша частка опитаних робітників (36,5%) зазначили, що вони тією чи іншою мірою не задоволені своєю роботою. Кожний п’ятий робітник (21,2%) не зміг відповісти на це запитання (табл. 7).

На нашу думку, з урахуванням ситуації на ринку праці, що була нами описана вище на основі даних Державної служби статистики, доволі вагома частка задоволених своєю роботою може бути пояснена не високою якістю трудового життя ук-

Таблиця 7

Задоволеність робітників своєю роботою, N=359, 2016 р. (%)

Якою мірою Ви задоволені своєю роботою у цілому?	%
Зовсім не задоволений	8,6
Скоріше не задоволений	27,6
Важко сказати, задоволений чи ні	21,2
Скоріше задоволений	36,5
Цілком задоволений	6,1

раїнських робітників, а задоволеністю самою наявністю роботи як такої. Це припущення опосередковано підтверджується відповідями на інші запитання стосовно ринку праці в Україні. Зокрема, переважна більшість опитаних робітників зазначила, що в їх населеному пункті важко знайти роботу за їх кваліфікацією та з достатнім заробітком (85,8%), більшість робітників (63,6%) вважає, що в їх населеному пункті важко знайти роботу й таку роботу, що була б за їх кваліфікацією, але без достатнього заробітку. Більше того, більшість респондентів-робітників (57,7%) відмітили, що в їх населеному пункті важко знайти будь-яку роботу взагалі (табл. 8).

Однією з проблем українського суспільства є висока внутрішня та зовнішня трудова міграція. Так, відповідаючи на запитання анкети, кожний п'ятий український робітник (20,4%) вказав, що працює в іншому населеному пункті (80,3% з цього числа – в іншому місці, 19,7% – в іншому сільському населеному пункті). Кожний сьомий робітник (14,4%) зізнався, має намір поїхати за кордон на тимчасові заробітки у найближчий рік. Половина опитаних робітників (52,6%) зізнались, що мають досвід тимчасової роботи за кордоном (серед них 23,8% виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи один раз, двічі – 7,5%, тричі – 8,8%, більше як тричі – 12,5% респондентів-робітників). Майже

Таблиця 8

Наскільки важко знайти роботу, N=367, 2016 р. (%)

Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті...?	Легко	Важко	Не знаю
За Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?	7,7	85,8	6,5
За Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку	26,0	63,6	10,4
З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією?	11,7	79,6	8,7
Будь-яку роботу?	30,3	57,7	12,0

така ж частка опитаних робітників (47,5%) зазначила, що не мала досвіду роботи за кордоном.

Таким чином, аналіз статистичної та соціологічної інформації вказує на вкрай низький рівень добробуту переважної більшості українців, наявність суттєвих проблем на ринку праці та погіршення соціально-економічного становища населення за останні три роки після зміни влади в лютому 2014 р., зростання розчарування у цих подіях, перевага серед населення песимізму та невіри в можливе покращення ситуації ближчим часом. Низький рівень життя (і його постійне падіння) та відсутність ресурсів і заощаджень не тільки не дає змоги переважній більшості українців дивитись впевнено в майбутнє та планувати його, а й вимагає (в умовах постійного зростання цін та тарифів) економії на самому необхідному. Все це в результаті може призвести як до деградації потреб і погіршення фізіологічного та психологічного здоров'я українців, так і до загальної незадоволеності життям, зростання недовіри до влади, міграції, погіршення морально-психологічного клімату в країні, стійкості політичної системи та держави в цілому тощо.

Література

1. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>
2. *Соціально-економічний розвиток* України за січень-червень 2016 року. – К. : Держ. служба статистики, 2016.
3. Експрес-випуск. Заробітна плата в липні 2016 року / Державна служба статистики, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.html
4. *Соціально-економічний розвиток* України за січень-липень 2015 року. – К. : Держ. служба статистики України, 2015.
5. Експрес-випуск. Заборгованість із виплати заробітної плати на 1 серпня 2016 року / Державна служба статистики, 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm
6. *Основні показники ринку праці (річні дані)* / Держстат України, 1998–2016. Дата останньої модифікації: 7/09/116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
7. *Труд во имя человеческого развития* : Доклад о человеческом развитии 2015 / ПРООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr15_standalone_overview_ru.pdf.

ДИНАМІКА ПАТЕРНАЛІСТСЬКИХ НАСТАНОВ В УКРАЇНІ: ВІД ЦІННІСНОГО ПІДҐРУНТЯ ДО РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО СТАТУСУ

У статті аналізуються десятирічні зміни в детермінації патерналістських настанов населення України. Для з'ясування конфігурації впливу чинників був застосований метод логістичної регресії. Аналіз засвідчив зниження впливу антиринкових цінностей на патерналістські настанови на тлі зростання впливу соціоекономічного статусу.

Ключові слова: патерналістські настанови, цінності, раціоналізація.

В статье анализируются десятилетние изменения в детерминации патерналистских установок населения Украины. Для выяснения конфигурации влияния факторов был применен метод логистической регрессии. Анализ показал снижение влияния антирыночных ценностей на патерналистские установки на фоне роста влияния социальноэкономического статуса.

Ключевые слова: патерналистские установки, ценности, рационализация.

The paper analyses the ten-year changes in the determinants of paternalistic attitudes of Ukraine's population. The author uses the method of logistic regression to ascertain the configuration of factors' influence. The analysis has demonstrated a decreasing influence of anti-market values on paternalistic attitudes against the background of growing influence of socio-economic status.

Keywords: paternalistic attitudes, values, rationalisation.

Проведення модернізаційних реформ у таких зарегульованих економіках, як українська потребує лібералізації економічних процесів та руйнування патерналістської системи, яка стала одним із чинників формування корупційного суспільства. У країні тривалий час зберігається ситуація, коли за умов існування квазіринкової економіки соціальна сфера переважно побудована на принципі солідарного фінансування і забезпечується із державного бюджету. Така патерналістська модель надавала соціальні блага недиференційовано,

незалежно від потреби. Прикладом негативного впливу патерналістської політики є комунальна сфера, яка впродовж довоєнних років сприймалася населенням як гарантоване комунальне благо. Утримання житлового фонду та його ремонт фінансувався з державного та муніципального бюджетів, покриваючи таким чином потреби як нужденних, так і заможних прошарків населення. Подібний зрівняльний підхід застосовувався і щодо тарифів на енергоносії та тепло. Держава мобілізувала всі наявні ресурси на оплату дорогого російського газу для всіх верств населення, посилюючи навантаження без відповідного фінансування на інші соціальні сфери. Існував своєрідний суспільний договір між елітою і суспільством: патерналістська політика держави в обмін на лояльне ставлення населення до масштабної корупції в енергетичній сфері. У результаті деградували інші сфери, такі як освіта і медицина.

Відрахування у соціальні фонди хоча і прив'язані до працівників, але фактично реалізуються на етапі відрахування з боку роботодавця. З іншого боку, ці кошти сприймаються одержувачем соціальних благ як безкоштовно надані йому державою, а не як відрахування його і його співгромадян шляхом персональної відповідальності і персонального фінансування. У результаті соціальні відрахування (податки) працівника не актуалізують у нього відповідні запити до влади щодо ефективності витрат, оскільки майбутній одержувач соціального блага не приймає ніяких рішень про свій внесок. Населення лише очікує від влади гарантованого забезпечення соціальними благами. На основі таких очікувань формулювалися електоральні вимоги, які охоче і досі експлуатуються популістськими політичними силами.

Патерналістські настанови можна визначити як однозначне покладання індивідом відповідальності на державу у забезпеченні рівня життя населення. В українській соціології патерналістські настанови розглядаються переважно в контексті політичної культури суспільства [1; 2]. Патерналізм як система відносин між державою та людьми виразняється історично сформованими культурними практиками патрон-клієнтізму, який не зникав через перервану більшовиками капіталістичну модернізацію. На відміну від західної ліберальної моделі, де держава визначається суспільством як

арбітр, котрий слідкує за “правилами гри”, у Східній Європі держава розглядалася та й досі розглядається як чи не єдине джерело забезпечення роботою, житлом, комунальними послугами, освітою, медициною тощо. І це традиційне уявлення йде врозрід з намаганням прищепити ринкові механізми життєдіяльності людей.

Теорія “колії залежності” (path dependence theory) показує залежність впровадження нових інститутів від впливу старих, які притримують і блокують модернізаційні ініціативи. Часто модернізація неможлива через соціокультурні традиції, які утримують розвиток у відповідній соціокультурній колії. При чому ця залежність може проявитися не стільки напряду від рівнозначних інститутів (вплив попередніх економічних інститутів та нові економічні інститути), а суто випадкових впливів попередньої інституціональної системи. У дослідженнях з перехідною економікою ця концепція пояснює механізми, які відтворюють основні риси попереднього соціального порядку.

Йдеться про недостатню легітимність інституту приватної власності в українському суспільстві. Причинами цього стала нечесна і несправедлива з погляду населення приватизація промисловості та землі, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку. Звідси, саме антиринкові цінності є джерелом існування патерналістських орієнтацій. Причому цей зв’язок слід розглядати як інерційні прояви ще радянських цінностей. Традиційний уклад, жажливі тоталітарні трансформації, які вилилися у пізньюрадянський баланс стабільного існування, сприяли настороженості населення до ринкових новацій, відкритої соціальної диференціації. Половинчасті реформи у 1990-х роках сприяли утвердженню феномену соціального інфантилізму, коли люди вірили у легкі способи досягнення результатів в економіці і політиці без власних зусиль і, головне, без змін власних цінностей та поведінки.

З іншого боку, тривала соціальна трансформація повинна б була вже позначитися на сприйнятті ролі держави в житті людини. Незважаючи на постійне підживлення політичним класом патерналістських прагнень, все ж життя змушує міркувати та сподіватися більше на себе, ніж на державу. Прихильність до певної моделі відносин з державою та

визначення власної суб'єктності у соціально-економічному житті виводяться із раціонального врахування особистістю задоволення матеріальних потреб, доходу, рівня освіти, позиції на ринку праці тощо. Наприклад, врахування високих ризиків у приватному секторі підштовхує людину до перебування у державному секторі, де перевагами є стабільність і передбачуваність. Шляхом раціоналізації свого становища індивід співвідносить моделі відносин з державою з власними інтересами, соціоекономічним статусом, становищем на ринку праці. Особливо це стосується людей, які зуміли забезпечувати матеріально себе поза державними інститутами. Йдеться про середній прошарок людей з недержавного сектора, рівень доходу яких дає змогу, крім задоволення базових потреб, мати певні накопичення і споживати платні послуги у сферах медицини, освіти, культури тощо. Натомість збідніле населення в ході соціальних трансформацій негативно налаштоване на сприйняття ринкових змін та є потенціалом спротиву реалізації сучасних реформ. Та, незважаючи на це, дослідження свідчать, що навіть представники робітничого класу, які працюють на підприємствах з іноземним капіталом, менш патерналістськи налаштовані та проявляють більшу класову солідарність, ніж ті, хто працює на підприємствах вітчизняних власників, не кажучи вже про державні підприємства [3]. Очевидно, що сприйняття адміністрації підприємства як “чужої” раціоналізує класову свідомість, натомість сприйняття підприємств з вітчизняними власниками відбувається за “традиційною” патерналістською схемою, яка паралізує соціальну суб'єктність робітників. А людям, які залучені у державний сектор економіки, взагалі більше потрібен низький рівень ризику, ніж високий рівень доходу. Вони задовольняються малим, але більш гарантованим соціальним забезпеченням.

Зниження очікувань на допомогу держави зумовлюється ще й драматичними наслідками боротьби України проти імперської експансії Росії, що є своєрідним продовженням продемократичної Революції гідності 2013–2014 рр. Війна, як правило, прискорює раціоналізацію свідомості, руйнує ілюзії й фіксує індивідуальні та групові інтереси людей. Недостатність ресурсів у держави проводити патерналістську політику руйнує попередній суспільний договір і робить населення більш нетерпимим до корупції.

Таким чином, моє припущення полягало в тому, що протягом тривалих років соціальних трансформацій детермінація орієнтацій населення щодо системи відносин держави та індивіда змістилася з ціннісного антиринкового підґрунтя в бік раціоналізації соціоекономічного статусу. Внаслідок цього патерналістські орієнтації набувають рис раціональної реакції індивіда на загострення конкуренції на ринку праці нерозвинутої економіки, як це відбувалося у модернових, класових суспільствах.

Для перевірки цієї гіпотези було залучено дані загальнонаціонального репрезентативного дослідження “Громадська думка в Україні – 2006” та моніторингового дослідження 2016 р., які були проведені Інститутом соціології НАН України. Згідно з цими опитуваннями респондентам ставилося запитання, відповіді на яке відтворюють основні типи взаємовідносин держави та індивіда щодо забезпечення належного рівня життя (табл. 1).

З’ясувалося, що кардинальних змін у розподілі орієнтацій населення на систему забезпечення рівня життя не відбулося. Незначна частка населення поділяє ліберальну позицію. Більшість населення (близько половини у 2006 р. і більше половини у 2016 р.) вважають, що держава і громадяни мають докладати спільних та рівномірних зусиль у забезпеченні їхнього рівня життя. Загалом можна відмітити, що частка патерналістськи налаштованих громадян дещо зменшилася: якщо десять років тому їх налічувалося близько третини, то у 2016 р. їхня кількість зменшилася до чверті населення.

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання
“Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?” (%)

Варіанти відповідей	2006	2016
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	15,0	13,3
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49,2	57,5
Держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам	31,2	25,8
Важко відповісти	4,6	3,4
ЗАГАЛОМ	100	100

Для з'ясування детермінант орієнтації на патерналізм у забезпеченні належного рівня життя було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. В якості залежної змінної було використано дихотомічну змінну “держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам”, яка набуває значень від 1 для тих, хто обрав цей варіант відповіді, до 0 для тих, хто обрав інші варіанти відповіді.

В якості незалежних змінних використано два типи соціальної диференціації.

1. Об’єктивні виміри. *Стать*: вимірювана як 1 – жіноча; 0 – чоловіча. *Вік*: вимірюваний як кількість повних років життя. *Освіта*: із можливими варіантами відповіді “1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна; 4 – перший ступінь вищої освіти; 5 – повна вища освіта”. *Оплачувана робота*: дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив наявність оплачуваної роботи, і значення 0 – для тих, хто зазначив, що в даний час не працює. *Оцінка матеріального становища сім’ї*: порядкова змінна в опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” із можливими варіантами відповіді “1 – злиденне; 2 – бідне; 3 – нижче середнього; 4 – середнє; 4 – заможне; 5 – вище середнього; 6 – заможне; 7 – багате” та у моніторинговому дослідженні 2016 р. із можливими варіантами відповіді “1 – злиденне; 2 – бідне; 3 – середнє; 4 – заможне; 5 – багате”.

2. Економічні цінності. *Ставлення до приватизації великих підприємств, малих підприємств та землі*: виміряне на підставі окремих запитань щодо кожного об’єкта приватизації. В опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” це ставлення виміряне за допомогою запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) ...?” із можливими варіантами відповіді “1 – ні; 2 – скоріше ні; 3 – важко сказати; 4 – скоріше так; 5 – так”. У моніторинговому дослідженні 2016 р. виміряне на підставі запитання “Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) ...” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно; 2 – важко сказати, позитивно чи негативно; 3 – скоріше позитивно”. *Орієнтація на планову економіку*: фіктивна дихотомічна змінна,

яка набуває значення 1 для тих, хто в опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” зазначив у запитанні “Якою має бути економіка України?” варіант відповіді “економіку повністю регулює держава”, та у моніторинговому дослідженні 2016 р. для тих, хто у запитанні “Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?” вибрав варіант відповіді “треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”, і значення 0 – для тих, хто зазначив інші варіанти ролі держави у функціонуванні економіки.

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу чинників на залежні дихотомічні змінні виявила невисоке значення показників Nagelkerke R Square (табл. 2).

Таблиця 2

Логістична регресія для залежної змінної “держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам”

Незалежні змінні	2006	2016
Стать	0,355*** (1,426)	0,190 (1,209)
Вік	0,003 (1,003)	0,004 (1,004)
Освіта	-0,072 (0,931)	-0,132** (0,876)
Оплачувана робота	0,163 (0,849)	-0,443*** (1,557)
Оцінка матеріального становища сім’ї	-0,018 (0,983)	-0,463*** (0,629)
Ставлення до приватизації великих підприємств	-0,179** (0,836)	0,006 (1,006)
Ставлення до приватизації малих підприємств	-0,143** (0,866)	-0,013 (0,987)
Ставлення до приватизації землі	0,109* (1,115)	-0,158 (0,854)
Орієнтація на планову економіку	0,983*** (2,672)	0,371** (1,449)
Constant	-0,871 (0,419)	-0,495 (0,610)
Nagelkerke R Square	0,127	0,082

Примітка: У таблиці показані В-коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.
*p<0,05; ** p<0,01; ***p<0,001.

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами патерналістських настанов у 2006 р. виявилися орієнтація на планову економіку, стать (переважали жінки), негативне ставлення до приватизації великих та малих підприємств. Чинник ставлення до приватизації землі виявився менш впливовим і до того ж, як не дивно, з позитивним значенням (тобто орієнтація на патерналізм зростала із схваленням передачі землі у приватну власність). Натомість чинники віку, освіти, наявності оплачуваної роботи та оцінки матеріального становища не проявили впливу на залежну змінну.

Результати моніторингового дослідження 2016 р. засвідчили, що детермінанти, які зумовлюють патерналістські настанови, порівняно з результатами десятирічної давності відтворилися лише у випадку чинника, який визначає орієнтацію на планову економіку. До того ж вплив цього чинника виявився менш впливовим, ніж у 2006 р. Новою тенденцією та особливістю детермінації патерналістських орієнтацій стало увиразнення впливу соціоекономічного статусу, а саме чинників оплачуваної роботи (орієнтація на патерналізм зростала у випадку, коли респондент не працює) та матеріального становища сім'ї (орієнтація на патерналізм зростала зі зниженням матеріального становища). Деяко менший вплив проявив чинник освіти: орієнтація на патерналізм зростала у випадку зниження рівня освіти. Це означає, що протилежні до патерналізму орієнтації зростали за наявності роботи, зростання рівня освіти та високого матеріального становища сім'ї.

Таким чином, можна констатувати, що гіпотеза справдилася лише частково, беручи до уваги те, що у 2016 р., хоч і знизився, та все ж проявився вплив підтримки планової економіки на патерналістські орієнтації. Та все ж очевидним є те, що ще у середині 2000-х років орієнтації людей щодо ролі держави у забезпеченні рівня життя співвідносилися переважно з економічними цінностями. Патерналістські чи ліберальні орієнтації зумовлювалися відповідно антиринковими та ринковими настановами. Однак у ході вимушеного транзиту ідентифікація індивідом свого місця у пострадянській соціальній структурі та засвоєння нових економічних практик раціоналізували його економічну свідомість. Зрештою сприйняття ринкової економіки індивід почав співвідносити з власним соціоекономічним статусом.

Незважаючи на те, що більшість країн Східної Європи в 2000-х роках завершили посткомуністичний транзит, в українському суспільстві триває соціальна трансформація. Така уповільненість пояснюється соціокультурними обмеженнями легітимації ринкових інститутів. Прийняття цих інститутів залежало не лише від відчуття ефективності економічних реформ, а й від рефлексії зовнішньополітичних та демократичних преференцій населення. Подібні процеси зафіксовано й щодо динаміки сприйняття населенням інституту власності, коли відбувається зниження впливу зовнішньополітичних чинників підтримки певної економічної системи на тлі увиразнення чинників економічного становища [4]. Отже, перспектива входження України у європейський цивілізаційний простір тепер залежить здебільшого від раціональної оцінки населенням вигод чи втрат від економічних реформ, міри залучення населення у ринкові відносини.

Література

1. *Сусак В. І.* Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / В. І. Сусак ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2009. – 16 с.
2. *Колоколова М. О.* Установки на патерналізм у політичній культурі сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / М. О. Колоколова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2016. – 19 с.
3. *Рахманов О.* Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України / О. Рахманов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – Вип. 6. – С. 49–54.
4. *Reznik V.* Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation / V. Reznik, O. Reznik // Economics and Sociology. – 2015. – Vol. 8, No 3. – P. 131–144.

ДИНАМІКА ЗУБОЖІННЯ: ОСОБИ СТАРШОГО ВІКУ І ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

У статті йдеться про матеріальне становище громадян України старшого віку, погіршення їхнього життєвого рівня, про стратегії виживання та пристосування, пенсійне забезпечення, оцінку сприйняття ними майбутнього.

Ключові слова: *особи старшого віку, пенсіонери, пристосування, виживання, мінімальна пенсія, мінімальна зарплата, прожитковий мінімум.*

В статье говорится о материальном положении граждан Украины старшего возраста, ухудшении их жизненного уровня, о стратегиях выживания и приспособления, пенсионном обеспечении, оценке восприятия ими будущего.

Ключевые слова: *люди старшего возраста, пенсионеры, приспособление, выживание, минимальная пенсия, минимальная зарплата, прожиточный минимум.*

The paper deals with financial position of elderly people in Ukraine, deterioration of their living standard, with strategies of survival and adaptation, provision of pensions, evaluation of their perception of the future.

Keywords: *elderly people, pensioners, adaptation, survival, minimum pension, minimum wage, subsistence wage.*

Кризовий стан, у якому вже декілька років перебуває наша країна, породжений гострим конфліктом із сусідньою державою, відсутністю успіхів у розвитку економіки, падінням життєвого рівня тощо, спонукає пересічних громадян всіляко пристосовуватися, вдаватися до зміни звичних повсякденних практик. Соціальні негаразди зазвичай по-різному відбиваються на різних категоріях осіб, так само як по-різному сприймаються ними, переживаються та оцінюються. Це залежить від багатьох чинників, як-то освітній рівень, вік, матеріальне становище, дохід, ступінь зайнятості, здоров'я, самооцінка, настроїв тощо. Та чи не найбільш вирішальним виступає саме вік (як інтегрований показник), від якого

залежать ступінь та міра участі людини в суспільному процесі, її життєдіяльність, спосіб особистісної реалізації, повсякденні рутинні практики, емоційне сприйняття реальності. У цьому сенсі категорію найуразливіших очолюють люди старшого віку, і насамперед ті, у яких вік поєднується із додатковими обтяжливими чинниками – самотністю, інвалідністю, обмеженістю фізичних можливостей, низьким доходом тощо.

Наша країна сьогодні є однією із “найстаріших” країн світу, в якій, за статистикою, п’ята частина дорослого населення країни – люди “третього віку”, тобто ті, кому за 60 років. За прогнозами, до середини нинішнього сторіччя цей показник може сягнути 40%. Старіння населення збільшується за рахунок високої смертності дорослого населення, зниження народжуваності, складної ситуації та воєнних дій на сході країни тощо. При цьому пенсії в Україні є найнижчими в Європі і, за даними Міністерства соціальної політики, 12 млн пенсіонерів утримуються за рахунок 10 млн працюючих.

Дані моніторингового дослідження громадської думки, проведеного 2016 р., свідчать, що криза охопила всі сфери суспільного життя, довіра громадян до соціальних інститутів та особи Президента набула критичного рівня, населення втратило сподівання на швидке покращання ситуації, а внаслідок того, що невпорядкована повсякденність збільшує ризики непередбачуваного, в країні посилились тривожність та розгубленість.

Дві третини населення України (65,4%) дають низьку оцінку (1–3 бали за 10-бальною шкалою) президентській діяльності П. Порошенка, вважаючи, попри все, політику О. Лукашенка у Білорусі чи Б. Обами у США набагато кращими та ефективнішими щодо своїх країн та їх населення (5–8 балів і навіть 10). Найвищий бал Президент Білорусі стабільно отримує впродовж останніх десяти років поспіль.

Понад дві третини громадян України не довіряють Верховній Раді (76,7%) та уряду (76,4%), визначаючи ситуацію в країні загалом як напружену (52,6%), критичну та вибухонебезпечну (38,6%), і що через рік навряд чи ситуація зміниться на краще: так вважає 60% населення країни, і їхня думка не залежить ні від типу поселення, ні від освіти чи віку респондента.

Загалом за два останні роки в країні посилились негативні акценти сприйняття власного майбутнього, зокрема, зростає байдужість громадян до того, що відбувається довкола (наприклад, 2014 р. про це зізналося 40% мешканців невеличких міст України, 2016 р. їхня кількість зростає до 60%), посилюється песимізм (2016 р. у Києві було 11% песимістів і 29,7% на селі проти 4,3% та 21,3% у 2014 р. відповідно), тривожність (8,5% – у столиці, 38,3% – у великих містах 2016 р. проти 5% та 32,7% 2014-го відповідно). Водночас зменшилися позитивні сторони гіпотетичного власного майбутнього: впевненість у своїх силах (у 2014 р. це відчувало 37% селян, натомість 2016 р. тільки 33,7%), надія (9,2% киян, 28% жителів великих і 37% невеликих міст у 2014 р. проти 7%, 24% та 37% 2016-го відповідно), оптимізм (11,5% у Києві і 27% у невеликих містах 2014 р. проти 8,9% та 20% 2016-го відповідно). Більшість людей сьогодні почуваються настільки спустошеними і розчарованими, що ні в що не вірять (76%) і ні на що не сподіваються. Серед тих, хто найменш оптимістично налаштований стосовно власного майбутнього і оцінює його як безвихідне, переважають люди старші 55 років.

Ще більше розчарування і розгубленість спостерігається у відповідях на запитання стосовно майбутнього України. За два роки зростає кількість тих, хто вважає, що ситуація безвихідна (з 8,9% 2014 р. до 11,0% 2016-го), подвоїлося число песимістично налаштованих (з 5,7% 2014 р. до 10,3% 2016-го), і водночас поменшало впевненості та відчуття радості (з 11,7% та 4,1% 2014 р. до 7,8% та 2,3% 2016-го відповідно). Найменше оптимістів спостерігається серед осіб старших вікових груп – тих, кому за 60 (11,2%) і за 70 років (4,3%).

І дійсно, особливо радити немає чому. Підвищення розмірів державної допомоги мізерне, гривня знецінюється, продукти дорожчають, а тарифи на комунальні послуги зростають. За сьогоднішніх умов більшості українців вкрай важко існувати, але чи не найважче жити/виживати особам старшого віку, особливо самотнім і хворим. Основні тяготи кризового періоду першою чергою відбиваються на них. Нещодавно навіть міністр Мінсоцполітики А. Рева визнав, що в Україні на середню пенсію прожити неможливо [1]. Середня пенсія у доларовому еквіваленті сьогодні становить

трохи більше 60 доларів США (1738,85 грн станом на 1 липня п.р.), тоді як у 2014 р. вона була втричі більшою (200 доларів). Водночас, для порівняння, у Білорусі середня пенсія – 134 долари, у Польщі – 413, Сполучених Штатах – 1200 доларів, Франції – понад 1000 євро.

Підраховано, що тривалість життя на пенсії серед українських чоловіків у середньому становить 6,3 року, а серед жінок – 21,1 року. Коли пенсійний вік для жінок сягне 60 років (2021 р.), за умов, якщо тривалість життя не зміниться, перебування на пенсії для них знизиться до 16 років. Натомість у Франції, наприклад, чоловіки проводять на “заслуженому відпочинку” 19,4 року, жінки – 25,4 [2].

Сьогодні люди, аби вижити, змушені обирати опцію вимушеного обмеження, економії та пристосування, заглиблення у рутинну повсякденність та режими скорочення власних потреб в умовах подальшого загального зубожіння та зниження рівня і якості життя. Так, на запитання щодо розташування себе на сходинках соціальної драбини або визначення сімейного матеріального становища за останні декілька місяців, на найнижчих сходинках (2–3) особи старшого віку розташовували себе частіше, аніж респонденти молодші за них, а серед тих опитаних, які зізналися, що їм не вистачає грошей навіть на продукти харчування, найбільше налічується тих, кому 60 років і більше (47,5%), проти 28,7% осіб середнього віку (40–59 років) та 23,8% молодих (18–39 років).

На відсутність можливості харчуватися відповідно до своїх смаків сьогодні дорікають абсолютно всі громадяни України, і спостерігається чітка тенденція зростання невдоволення зі зростанням віку респондента. Так, якщо серед молодого контингенту опитаних (18–39 років) таких половина (50–53%), то серед осіб віком 60 і старших уже 61–67%. Це свідчить про низьку купівельну спроможність осіб пенсійного віку та брак грошей на продукти. Вистачає можливості харчуватися відповідно до своїх смаків, так само як і купувати лише необхідні продукти, лише 7% українців старше 70 років відповідно. Так само як і оптимістів, які вірять, що ситуація більш-менш налагодиться, серед респондентів цього віку найменше (7%) порівняно із іншими віковими групами.

Так само серед осіб, які часто перебувають у ситуації, коли взагалі немає грошей, кожен двадцятий старше 70 років, 14,3% – пенсіонери 60–69 років, 28,6% – передпенсійного

та раннього пенсійного віку (50–59 років), 14,3% – молодих, здорових та працездатних (30–39 років) і 19% – молодь віком до 30 років.

Здебільшого бракує продуктів харчування людям старшого віку (28,7% осіб віком понад 60 і 18,8% за 70 років). Особи “третього віку” переважають і в когорті тих, кому вистачає прибутків лише на продукти харчування (59,3% осіб віком понад 60 і 65% тих, кому за 70).

Тому не дивує, що з усіх проблем, що постають сьогодні перед країною, людей найбільше бентежить зростання цін у країні (81%), невиплати коштів (61%) та відсутність роботи (73%). Частіше за інших зростання цін та відсутністю коштів переймаються особи старшого віку.

Загалом проведений аналіз свідчить, що наразі населення України переживає найскладніший період за останні двадцять років: матеріальні умови погіршилися у майже 80% українців, переважну більшість яких становлять особи старші 60 років (83,2%). Відносно найкращим роком можна вважати 2005-й, коли налічувалося найменше тих, матеріальне становище яких погіршилося (31%), і найбільше тих, у кого воно поліпшилося (20%) (табл. 1).

Вивчення динаміки змін мінімальних прибутків, забезпечуваних державою, – пенсії, заробітної плати та прожиткового мінімуму – за останні п’ять років засвідчують їхнє щорічне зростання. Водночас, незважаючи на підвищення, мінімальна пенсія стабільно “не дотягує” до прожиткового мінімуму чи мінімальної зарплати, залишаючись відчутно меншою. Так, 2011 р. вона становила 79,7% мінімальної зарплати, а 2016-го цей показник впав до 74%. Відтак споживча спроможність пенсіонера, що отримує мінімум, стабільно залишається незадовільною (табл. 2).

Таблиця 1

Оцінка змін матеріальних умов сім’ї за останні 12 місяців (%)

	1996	1998	2000	2005	2008	2010	2012	2014	2016
<i>Погіршилися</i>	71,6	74,1	69,3	31,2	39,8	58,9	48,1	59,6	79,1
<i>Не змінилися</i>	21,3	20,3	24,5	48,9	46,3	35,4	45,1	34,9	17,6
<i>Покращали</i>	6,3	5,2	6,1	19,9	13,7	5,5	6,8	5,2	3,3
<i>Не відповіли</i>	0,8	0,5	0,2	0,0	0,2	0,2	0,1	0,2	0,0

Таблиця 2

Основні показники фінансової забезпеченості населення (грн)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Пенсія min	750	822	894	949	949	1074 (1247)*
Прожитковий мінімум	941	1017	1108	1176	1330	1399 (1544)
Зарплата min	960	1102	1147	1218	1378	1450 (1550)

*У дужках зазначено розмір виплат з 1 грудня 2016 р.

Аналіз даних щодо різновидів соціальної допомоги, які громадяни різного віку отримали за останні 12 місяців, свідчить, що, попри те, що українські пенсіонери від держави отримують більше, аніж представники інших вікових категорій, мають більше одноразових та щомісячних виплат, пільг та послуг з боку соціальних служб, все одно мізерні пенсії не в змозі покрити всі їх витрати, задовільнити усі життєві потреби, суттєво відстаючи від темпів зростання вартості продуктів, житла, комунальних послуг тощо.

Однією з причин того, що пенсіонери, перебуваючи на “заслуженому відпочинку”, продовжують працювати, є не тільки відносно ранній вік виходу на пенсію чи бажання не бути соціально виключеними, а надзвичайно малі пенсії та необхідність якось “зводити кінці з кінцями” – забезпечувати свої фізичні та соціальні потреби, мати змогу виживати в умовах не виправдано високих цін і тарифів, а то ще й утримувати інших членів родини (безробітних, хворих тощо). Водночас, за даними Пенсійного фонду, понад 100 тис. українців живуть на мінімальну пенсію, 7,5 тис. українців отримують базову пенсію, яка є нижчою за прожитковий мінімум.

Інфляція завжди найболючіше чіпляє найбідніших – пенсіонерів та тих, хто отримує мінімальну зарплату. Фактично за три останніх роки пенсіонери збідніли у 1,5 раза (різниця між кумулятивними рівнями інфляції та індексації), в результаті чого змінилася структура споживчого кошика українців. Якщо раніше на продукти харчування сім’ї витрачали 50–55% доходу, то нині майже 85% доходу українців з мінімальними пенсіями та зарплатами йде на продукти, решта 15% – на “комуналку” (навіть за умови призначення та отримання субсидії чи допомоги на комунальні витрати). В інших випадках застосовується практика економії продуктів харчування або тих самих комунальних платежів (не-

рідко шляхом їх часткової або повної несплати). Крім того, у пенсіонерів є ще така стаття витрат, як лікарські препарати, на яких, через високі ціни, вони так само змушені економити. За даними нашого дослідження, лише 4,4% осіб старших 70 років зізналися, що їм достатньо необхідної медичної допомоги, тоді як 74% осіб цього віку зазначили протилежне.

Підвищення пенсій на 10% у грудні 2016 р. (додаткова витрата Пенсійним фондом 400 млн грн), а також мінімальних зарплат та прожиткового мінімуму, на нашу думку, нічого не змінять, у кращому випадку на деякий період залишить усе без змін. Мінімальна пенсія все одно стабільно не дотягуватиме до прожиткового мінімуму (доказ тому – досвід попередніх підвищень, зокрема, у 260 млн грн 2015 р.), і пересічний пенсіонер і далі змушений буде економити та пристосовуватися, аби вижити. На думку експертів, щоб повернути рівень життя українських пенсіонерів принаймні до рівня 2014 р., пенсії необхідно підвищити ще на 50%. Та навряд чи це дасть змогу пересічним українським пенсіонерам жити так, як їхні “однолітки”, хоча б у Польщі.

Література

1. Глава Мінсоцполітики визнав, що прожити навіть на середню пенсію в Україні неможливо // *Сьогодні. Уа.* – 2016. – 27 черв. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/glava-minsocpolitiki-priznal-hto-prozhit-dazhe-na-srednyuyu-pensiyu-v-ukraine-nevozmozhno-728244.html>

2. Як живуть пенсіонери різних країн // *Сьогодні. Уа.* – 2016. – 10 липн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukr.segodnya.ua/ukraine/kak-zhivut-pensionery-raznyh-stran-i-pochemu-u-nas-huzhe-vseh-731778.html>

АКТИВНА ЖИТТЄВА СТРАТЕГІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРШОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ ЯК РЕСУРС РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті порушується проблема незатребуваності старшого покоління в сучасних умовах розвитку суспільства. Дані досліджень свідчать, що значна частина старшої вікової групи залишається доволі активною, володіє значним багажем досвіду і знань, здатна слугувати потужним соціальним ресурсом.

Ключові слова: старша вікова група, життєва активність, соціальна незатребуваність, життєва перспектива, життєва стратегія.

В статье поднимается проблема невостребованности старшего поколения в современных условиях развития общества. Данные исследований свидетельствуют, что значительная часть старшей возрастной группы остается довольно активной, обладает значительным багажом опыта и знаний, способна послужить мощным социальным ресурсом.

Ключевые слова: старшая возрастная группа, жизненная активность, социальная невостребованность, жизненная перспектива, жизненная стратегия.

The paper focuses on the problem of a lack of demand for the older generation in current social conditions. The research data demonstrate that a considerable part of the older adults remain socially active, possess a considerable amount of experience and knowledge; therefore, they can serve as a powerful social resource.

Keywords: the elderly, vital activity, social uselessness, vital prospects, life strategy.

Старша соціально-вікова група є чи не найчисленнішою (сьогодні кожний п'ятий у нашій країні – людина віком від 60-ти років і старша) і водночас чи не найменш досліджуваною соціально-демографічною групою українського сус-

пільства. Така ситуація видається буденною, надто з позиції примітивно-прагматичного цинічного погляду на людей похилого віку як на “відпрацьований матеріал”. Мусимо констатувати, що саме така позиція домінує в масовій свідомості українців: за даними моніторингу–2016 вважають, що пенсіонери відіграють значну роль у житті українського суспільства лише 6,2% опитаних, тобто ця соціальна група, попри її чисельність, займає останній рядок за значущістю в суспільному житті і є фактично елімінованою з нього. Показово, що позиція самих представників старшої вікової групи не надто відрізняється від загальноусталеної – серед тих респондентів, кому понад шістдесят років, лише 8,8% вважають роль пенсіонерів у житті суспільства istotною (табл. 1).

Дійсно, у похилому віці розпочинається поступова інволюція можливостей індивіда – фізичних, інтелектуальних та соціальних, але стагнація цих потенціалів відбувається за різними алгоритмами. Власне, соціальні можливості – це те, що на відміну від невідворотного спаду можливостей організму може бути збереженим за певних обставин. Ситуація значно залежить від спроможності держави поліпшувати становище людей

Таблиця 1

Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства? (%)

	от 18 до 30	от 31 до 60	от 61 до 100
Робітники	28,2	21,3	20,3
Селяни	19,3	13,3	15,1
Інтелігенція	17,4	15,9	15,6
Підприємці, бізнесмени	39,7	34,2	33,4
Керівники держпідприємств	14,2	13,5	8,8
Службовці держапарату (“чиновники”)	31,0	26,1	20,8
Пенсіонери	4,8	5,8	8,8
Керівники сільгоспідприємств	7,6	6,7	5,8
Лідери політичних партій	32,8	34,2	30,7
Військові	16,7	12,0	13,7
Працівники міліції, служби безпеки	15,4	11,1	10,4
Судді та працівники прокуратури	20,0	16,7	15,6
Мафія, злочинний світ	34,6	33,6	32,6
Інші	1,4	2,6	1,9
Ніхто не відіграє	5,3	6,5	4,9
Важко відповісти	9,9	10,1	11,0

старшого віку – в європейських країнах, зокрема, пенсіонери часто краще матеріально забезпечені, аніж представники інших вікових груп. В Україні становище людей похилого віку порівняно гірше, по-перше, унаслідок триваючої економічної кризи, що заторкує усі суспільні верстви, але особливо дошкульно б'є по тих, хто залежний від держави; по-друге, у зв'язку з тенденцією старіння населення: кількість непрацюючих збільшується, тож зменшується виробництво соціальних благ; по-третє, через недоліки успадкованої від СРСР солідарної пенсійної системи.

Крім того, похилий вік супроводжується втратою ряду соціальних ролей, відтак – зміною соціальних статусів. Культурно-фіксовані статуси утворюють соціальну систему, що задає рамки поведінки взаємодіючих сторін, а культурні зразки, що давали б змогу безболісно здійснити її заміну на інші відносини, за новітніх умов недостатньо напрацьовані. Старіння в традиційному суспільстві переживалося колективно, всередині відповідного класу (прошарку). На сьогодні старіння задається рядом параметрів, що не завжди діють співзвучно – наприклад, одним із них може бути громадська думка щодо того, коли ж настає старість. Одним з основних поворотних моментів є вихід на пенсію, що сам по собі уже може нести ряд негативних тенденцій для людей похилого віку, адже статус людини, яка працює, є ознакою її економічної незалежності. Від пенсіонерів не очікується уже робота на користь суспільства, тому й на винагороду в формі визнання та фінансування розраховувати не доводиться.

Крім того, для багатьох старший вік супроводжується втратою подружнього партнера, відповідно – втратою статусу одруженої/заміжньої людини. Змінюється характер стосунків з оточуючими, коригується ставлення до себе та своїх можливостей, відбувається переоцінка попередньої та планування майбутньої діяльності.

Тож певні підстави для зменшення соціальної значущості старшої вікової групи існують: втрата статусу у зв'язку з припиненням трудової діяльності, погіршенням стану здоров'я, зменшенням працездатності, соціальної мобільності й активності, здатності адаптуватися до змін, а разом з тим певний консерватизм у ставленні до інновацій.

Наразі світовою тенденцією є збільшення частки старшої вікової групи у соціально-демографічній структурі населення: “Земля

старіє зі значною швидкістю – наголошується у звіті про глобальне старіння людства Фонду ООН у сфері народонаселення (ЮНФПА); подібне старіння ще не мало аналогів в історії цивілізації. Не стала винятком тут і Україна, де попри всі економічні негаразди тривалість життя останніми роками зростає.

Отже, має місце парадоксальна ситуація: при тому, що частка людей пенсійного віку в соціально-демографічній структурі українського соціуму неухильно зростає, а представники цієї вікової групи займають провідні позиції у політиці, державному управлінні, науці, культурі, релігії, входячи до відповідних еліт, відбулася легітимація ескапізму даної групи як соціальної норми. За умов, коли людський потенціал стає вирішальним чинником подальшого суспільного поступу, подібну ситуацію не можна кваліфікувати інакше, ніж як аномальну.

Тож спрямованість соціологічної науки на вивчення проблем людей похилого віку зумовлена водночас запитами як теоретико-пізнавального, так і практичного характеру. Наразі українська соціологія має певний доробок у царині досліджень процесу старіння. Зокрема, серед вітчизняних фахівців, які присвятили свої праці проблемам рольових змін, пов'язаним з виходом на пенсію, – Н. Паніна, В. Шапіро, В. Патрушев; місце людей похилого віку у суспільстві, особливості їх трудової та громадської діяльності вивчали Н. Большакова, І. Бондаренко, В. Лазарева, Н. Василенко, А. Козлов, Т. Кисельова, Г. Морозова, А. Рубцова та ін. Але хоча тематика життя людей похилого віку є актуальною й є названі спроби наукових розвідок, проблеми та особливості життя людей похилого віку в Україні у наш час, за чергового загострення системної суспільної кризи, поки що мало висвітлені в науковій літературі [1].

Осмислення життєвих практик тих представників старшого покоління, які успішно адаптувалися до умов поствиробничого періоду життя й вироблення теоретичних моделей життєвих стратегій, котрі були б ефективними у цей час, що характеризується об'єктивним звуженням життєвої перспективи, є, на нашу думку, чи не найактуальнішим завданням і в теоретичному, і в практичному, і в гуманістичному сенсі. Крок до його вирішення вважаємо вивчення ряду

питань, які мають бути з'ясовані як теоретичним, так і емпіричним шляхом. До таких належать насамперед окреслення специфічних проблем, що виникають при переході до форм життєдіяльності, властивих людям літнього віку, джерел даних проблем, їхнього впливу на побудову життєвої перспективи та можливих шляхів і стратегій їх подолання [2].

На користь тієї думки, що принаймні чимало представників старшої вікової групи здатні бути активніше задіяні у суспільно значущих видах діяльності, свідчать відповіді на запитання моніторингу-2016 "Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (табл. 2).

Як бачимо, старше покоління порівняно гірше адаптується до сучасних реалій: серед людей, яким понад 60 років, найбільший відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися – 55,2%, тоді як серед молоді віком 18–29 років таку позицію займають 20,5%. Але якщо пригадати, що люди, яким понад 60 років, віднесені до найменш впливової верстви (табл. 1), цей показник видається доволі суттєвим. На цьому тлі 8,8% активних людей старшого віку видаються не таким уже й мізерним відсотком, тим паче, що ще 12,6% намагаються віднайти своє місце в сучасному житті. Тобто, за даними моніторингу–2016, кожен п'ятий (21,4%) представник старшої вікової групи або зумів випрацювати ефективну адаптаційну життєву стратегію, або перебуває в активному її пошуку.

Адаптаційна активність старшого покоління стимулюється різними чинниками. Насамперед йдеться про рівень за-

Таблиця 2

Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (%)

	<i>від 18 до 30</i>	<i>від 31 до 60</i>	<i>від 61 до 100</i>
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	27,2	19,4	8,8
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	40,8	32,9	12,6
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	20,5	29,0	55,2
Важко відповісти	11,5	18,8	23,4

доволеності життям: низьке його значення вказує на необхідність зміни обставин життя чи пристосування до них, тобто може виступати одним з факторів соціальної активності. З огляду на це показово, що серед усіх вікових груп найбільш незадоволеними своїм життям виявилися люди старшого віку. І цей показник доволі красномовний (табл. 3).

Таблиця 3

Міра задоволеності своїм життям загалом (%)

	Від 18 до 30	Від 31 до 60	Від 61 до 100
Зовсім не задоволений	9,6	13,4	23,4
Скоріше не задоволений	34,2	37,6	36,3
Важко сказати, задоволений чи ні	15,4	16,4	15,7
Скоріше задоволений	36,2	28,6	21,4
Цілком задоволений	4,6	3,9	3,3

На тлі 9,6% молоді віком 18–29 років, зовсім незадоволеної життям, 23,4% зовсім незадоволених життям людей понад 60 років видається загрозовою цифрою. Це при тому, що дана категорія населення уже встигла сягнути вершини можливостей свого життя, перебуваючи на пенсії, володіє більшою мірою свободи і відзначається нижчим рівнем очікувань та обмежень з боку суспільства; повинна уже мати певні статки, надбання, речі тривалого вжитку і не має турбуватися про їх придбання. А якщо сумарно розглядати відповіді “скоріше не задоволений” (36,3%) та “зовсім не задоволений” (23,4%), то виявляється, що незадоволені своїм життям більше половини (59,7%) людей старшого віку, що не може не мотивувати їх принаймні здатну до активних зусиль частину до спроб змінити своє становище на краще.

Активність людей старшого віку має свої специфічні риси, що визначаються набуттям значного життєвого досвіду, зокрема, розуміння того, якою мірою твоя доля залежить саме від тебе (табл. 4).

Показово, що деяка частина (16,8%) впевнена, що те, як складається їхнє життя, залежить від них самих – повністю чи здебільшого, а ще 25,3% переконані, що самі визначають свою долю нарівні з зовнішніми обставинами, хоча, здавалося б,

Таблиця 4**Показники локусу контролю різних вікових груп (%)**

	<i>от 18 до 30</i>	<i>от 31 до 60</i>	<i>от 61 до 100</i>
Здебільшого від зовнішніх обставин	13,8	17,3	26,4
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	31,4	32,0	31,6
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	34,9	32,9	25,3
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	14,2	10,8	11,0
Здебільшого від мене	5,7	7,0	5,8

заорганізованість тоталітарного суспільства, в умовах якого відбулася їх первинна соціалізація і минула більша частина життя, повинна була накласти помітніший відбиток несаможиттєвості. І хоча локус контролю дещо зміщений у респондентів, які належать до старшої вікової групи, у бік зовнішнього чинника, отримані дані ставлять під сумнів стереотип про панування патерналістських орієнтацій серед старшого покоління, що буцімто звикло переважно покладатися на рішення держави. Вважаємо, що порівняно менша, але в абсолютних цифрах кількомільйонна частина активних, схильних до самоорганізаційних дій представників старшого покоління має стати соціальною базою для поступової зміни вектора соціальної політики стосовно старшого покоління від заопікування до створення можливостей і заохочення до більш повного використання їхнього потенціалу – трудового, громадянського, життєтворчого.

На стратегічну перспективність таких зрушень вказують результати опитування, проведеного одним зі співавторів даного допису в липні 2016 р. серед такої специфічної страти старшої вікової групи, як люди похилого віку, що за станом здоров'я перебувають під соціальним патронатом¹.

¹ (№=2846, вибірка систематична ймовірнісна, репрезентує генеральну сукупність – людей понад 60 років, що обслуговуються в територіальних закладах соціальної опіки Запорізької області – за показниками віку і статі. Автор програми та інструментарію дослідження к.с.н. М. Кухта, організація і контроль первинного збору даних к.с.н. І. Мещан. Статистична обробка даних за допомогою програмного забезпечення ОСА – к.т.н. В. Мусієнко).

Ця категорія людей є особливою серед осіб старшої вікової групи. Це люди, які потребують часткової допомоги або постійного нагляду через неможливість самостійно підтримувати власне існування. Вони повністю чи частково звільняються від необхідності самостійно готувати їжу, прибирати чи виконувати іншу фізичну працю, а основу їх щоденної діяльності становлять бесіди, прогулянки, перегляд телебачення та інша необтяжлива діяльність. Примітно, що, попри особливі умови, за даними дослідження, значна частина цих людей позиціонує себе як таких, що мають дуже високий (3,4%) та скоріше високий (21,4%) рівень життєвої активності (життєва активність розглядається як характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта, що відображає спрямованість його діяльності і поведінки на зміну соціального середовища відповідно до потреб, цілей, ідеалів). Тобто кожний четвертий (24,8%) учасник опитування оцінює свою життєву активність як більш-менш високу, а це, вважаємо, високий показник для даної категорії людей. Тобто, попри традиційне сприйняття людей старшого віку як таких, що "пішли на заслужений відпочинок", навіть та категорія, що перебуває під соціальною опікою, у міру можливості намагається бути активною – це свідчить про не заслужене скидання старших людей з шальок соціальних терезів.

Що важливо, життєва активність виступає тим чинником, що суттєво впливає на настрої, самопочуття, рівень задоволеності життям старших людей. Так, результати дослідження вказують на тісний взаємозв'язок між рівнями життєвої активності та показниками задоволеності власним здоров'ям – серед осіб з дуже високим рівнем активності 28,4 % тих, хто цілком задоволений здоров'ям, а от серед осіб зі скоріше низьким та дуже низьким таких лише 4% та 3,3% відповідно (табл. 5). При цьому слід підкреслити, що добрий стан здоров'я виступає підґрунтям (що природно) для життєвої активності, але не є неодмінною її передумовою: і серед тих, хто оцінив свою життєву активність як дуже високу, і тих респондентів, що кваліфікували її як радше високу, достатньо тих, хто здебільшого або й цілком незадоволений станом власного здоров'я, але це не стало причиною для відмови від активного стилю життя (табл. 5).

Високий рівень кореляції спостерігаємо також між рівнем активності та часовою орієнтацією життя. Загалом у всіх

Таблиця 5**Взаємозв'язок між самооцінкою рівня життєвої активності та задоволеністю станом здоров'я (%)**

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Цілком задоволений	28,4	14,2	4,0	3,3	5,9
Більшою мірою задоволений	22,1	42,5	14,8	6,1	20,1
Більшою мірою незадоволений	15,8	24,1	43,1	24,3	22,7
Цілком незадоволений	17,9	12,4	28,2	51,0	21,1
Важко відповісти	15,8	6,8	10,0	15,3	30,2

категорій опитаних переважає орієнтація на сьогоднішній день. Але серед тих, у кого зберігається дуже високий та скоріше високий рівень активності, набагато вищий відсоток відповідей “живу переважно майбутнім” (26% та 12,3% відповідно). Тоді як серед осіб з дуже та скоріше низькими рівнями активності таких лише 5,5% та 4%, вони здебільшого “розвернуті обличчям до минулого” (табл. 6).

Не можна не відмітити існування залежності між рівнем життєвої активності та таким інтегральним показником, як загальна задоволеність життям. Вважаємо промовистим, що серед осіб з високим рівнем активності тих, хто цілком задоволений життям 18,1%, тоді як серед осіб з дуже низьким рівнем таких лише 1,2% (табл. 7).

Таблиця 6**Взаємозв'язок самооцінки рівня життєвої активності та спрямованості часової орієнтації життя на минуле, сьогоднішнє чи майбутнє (%)**

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Живу переважно минулим	9,4	13,5	20,4	29,2	18,0
Живу переважно тим, що є сьогодні	53,1	70,4	65,1	51,6	52,5
Живу переважно майбутнім	26,0	12,3	5,9	4,0	5,5
Важко відповісти	11,5	3,8	8,5	15,2	24,0

Таблиця 7

**Взаємозв'язок самооцінки рівня життєвої активності
та міри задоволеності життям загалом (%)**

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Зовсім не задоволений	18,9	9,5	20,8	45,2	22,7
Скоріше не задоволений	14,7	25,4	36,6	28,1	19,2
Важко сказати, задоволений чи ні	18,9	30,1	32,3	19,8	43,1
Скоріше задоволений	28,4	30,4	9,0	5,8	11,4
Цілком задоволений	18,9	4,7	1,3	1,2	3,6

Почуття щодо майбутнього також різняться у осіб з високим та низьким рівнями активності. Вельми показово, що серед тієї частини опитуваних, що вирізняються високим рівнем життєвої активності, переважаючими почуттями щодо майбутнього є оптимізм, надія, радість (хоча присутня і тривога), а от почуття “пасивної” частини забарвлені у темні тони – тут переважають тривога, страх, безвихідь та розгубленість (табл. 8).

Таблиця 8

**Взаємозв'язок між рівнем життєвої активності респондентів
та характером почуттів, що виникають,
коли вони думають про власне майбутнє? (%)**

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Оптимізм	27,1	29,7	8,8	3,1	10,5
Байдужність	6,3	6,1	11,2	13,4	6,3
Радість	18,8	8,3	2,3	1,9	5,1
Безвихідь	9,4	13,4	22,0	26,0	15,2
Упевненість	12,5	14,9	4,7	1,1	6,8
Розгубленість	11,5	17,5	23,9	19,5	14,5
Задоволеність	17,7	10,1	2,4	0,8	5,1
Песимізм	2,1	3,0	8,3	9,6	5,1
Надія	28,1	40,3	22,4	10,1	21,7
Тривога	18,8	27,4	33,3	34,8	23,6
Інтерес	12,5	19,1	6,6	1,9	6,3
Страх	8,3	12,4	25,0	32,5	18,5
Інше (що саме)	0,0	20,0	50,0	20,0	10,0
Важко відповісти	2,4	9,5	41,7	15,1	31,3

Як бачимо, життєва активність виступає інтегральним показником, що тісно пов'язаний з такими параметрами, як здоров'я, очікування і ставлення до майбутнього, задоволеність життям. Дана категорія респондентів вирізняється високоефективними стратегіями адаптації до життєвої ситуації – серед високоактивних 69,1% вважають, що їм цілком або принаймні здебільшого вдається пристосуватися до змін у навколишньому світі; не набагато гірший – 63,7% – цей показник у тих, хто оцінює власну життєву активність як радше високу. Натомість для пасивної частини опитаних цей показник більш ніж удвічі (30,0%), а для найпасивніших – уп'ятеро (12,7%) нижчий(!). Близько третини високоактивних (33,0%) і активних (29,3%) прагнуть змінити щось істотне у своєму житті (серед “пасивних” і “вкрай пасивних” таких налічується утричі менше – відповідно 12,7% і 10,7%). Високий життєтворчий потенціал тих респондентів, що ідентифікують себе як активних, засвідчує наявність у понад половини з них життєвої мети, тоді як у пасивних існування такої мети визнав лише кожний четвертий (23,9%), а серед найпасивніших – лише кожний восьмий (12,8%).

Отже, життєва активність людей старшої вікової групи має безсумнівний гуманістичний ефект насамперед для суб'єктів цієї активності. Показовою у цьому відношенні, окрім вже наведених життєтворчих характеристик, є відмінність у сприйнятті активними та пасивними респондентами такої типової для похилого віку проблеми, як переживання почуття самотності (*табл. 9*).

Як можна побачити з наведених даних, хоч активність не є панацеєю і не стає на заваді для певної частини активних

Таблиця 9

Взаємозв'язок між самооцінкою рівня життєвої активності та відчуттям самотності (%)

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Практично ніколи	42,7	25,0	10,0	8,4	11,6
Досить рідко	18,8	35,8	22,6	13,5	25,7
Інколи (не дуже часто, але й не рідко)	18,8	26,8	31,3	19,8	32,3
Досить часто	11,5	10,1	28,5	37,4	18,3
Постійно	8,3	2,4	7,6	20,9	12,1

у долученні до переживань почуття самотності, має місце разючий контраст між даною категорією опитаних та тими, хто займає пасивну позицію у житті.

Хто ж входить до когорти активних з погляду традиційних соціологічних показників? Цілком природно, що чим старшою є вікова категорія, тим менша у ній частка активних людей; однак навіть серед тих, кому понад 90 років, вони є, тобто теоретично життєва активність властива усім віковим когортам старшої соціально-демографічної групи, що стала об'єктом дослідження. Цікаво, що не виявлено істотного впливу статевого чинника: і серед активних, і серед пасивних співвідношення чоловіків і жінок не відрізняється значущо від загальновибіркового. Заслуговує на увагу те, що серед осіб, які відрізняються дуже високим та швидше високим рівнями життєвої активності, частіше представлені люди, що мають середню спеціальну та вищу освіту (*табл. 10*), тобто це люди, що є професіоналами у своїй справі, володіють значним багажем професійного досвіду, знань і навичок.

Проте, як засвідчило опитування, активну частину людей старшого віку значною мірою непокоїть соціальна ізоляція, те, що їх знання і досвід залишаються незатребуваними. Так, усі без винятку опитані ремствують на низький рівень матеріального забезпечення, погане медичне обслуговування та погіршення здоров'я, але для активних типовими є також "руйнування у суспільстві традиції поваги до старшого покоління" (34,2%), "недостатня увага з боку суспільства" (29,0%), "відсутність життєвих перспектив" (23,5%), "незатребуваність накопичених знань та досвіду" (15,6%). За кожним з цих показників існує значуща відмінність між активними і пасивними респондентами: останні більш мляво реагують на вказані соціальні характеристики свого статусу.

Таблиця 10

Взаємозв'язок між самооцінкою рівня життєвої активності та рівнем освіти (%)

	<i>Дуже високий</i>	<i>Скоріше високий</i>	<i>Скоріше низький</i>	<i>Дуже низький</i>	<i>Важко відповісти</i>
Неповна середня	24,4	15,0	28,2	38,7	32,7
Повна середня	16,7	16,5	22,5	21,2	19,6
Середня спеціальна	30,0	36,0	31,9	29,9	31,0
Неповна вища	4,4	9,4	6,8	3,8	7,2
Вища	24,4	23,2	10,5	6,4	9,5

Зауважимо, що дослідження проводилося серед людей старшого віку, які перебувають під соціальною опікою – тобто їх можливості та активність уже певною мірою обмежені. При цьому спостерігаємо таку помітну відмінність у світосприйнятті та самопочутті. Можна припустити, що стосовно населення старшого віку, яке не потребує адресної соціальної підтримки, диференціація між активними та пасивними буде ще помітнішою.

Загалом слід сказати, що згідно з опублікованою в 2015 р. доповіддю Європейської комісії про старіння, коефіцієнт співвідношення людей, яким виповнилося 65 років, до економічно активної вікової групи (15–64 роки) нині становить 27,8% і постійно збільшуватиметься аж до 50,1% у 2060 р., тобто зросте наполовину. Таким чином, співвідношення людей похилого віку до економічно активної частини з пропорції 1:4 зросте до 2:4. Це створює загрозу для економіки, відповідно, Європейською комісією ще у 2006 р. визначено курс на подолання цієї загрози через введення ряду заходів: стимулювання народжуваності, підвищення рівня зайнятості та трудового довголіття, підвищення результативності праці та динаміки економічного розвитку, інтеграцію робітників-мігрантів [3]. Проте головним заходом було визначення Європейською економічною комісією курсу на активне старіння, тобто “тоді, коли ми старіємо, зберігаючи хороше здоров’я, залишаючись повноцінними членами суспільства, отримуючи задоволення від роботи та громадської діяльності, продовжуючи бути незалежними в повсякденному житті та проявляючи себе активними громадянами” [4]. *Це доволі важливий крок, спрямований на зміну ставлення до старших людей – не як немічних, а як повноправних та корисних членів суспільства. Дана стратегія дає змогу шляхом сприяння зайнятості та соціального залучення старших людей частково зняти болючі економічні питання, знизити рівень бідності; через їх турботу про власне здоров’я зняти навантаження на систему охорони здоров’я. Тобто досягається подвійна перевага: як для держави, так і для самих похилих людей, що отримують більше можливостей для покращення власного життя.*

Як свідчить досвід деяких європейських країн, ці заходи уже приносять свої плоди – так, заохочення людей пенсійного віку до подальшої соціальної і трудової активності, інвестування

в розвиток їх навичок, навчання та освіти уже окупилися в Чехії, Латвії, Естонії [5]. У середньому по ЄС (27 країн) рівень зайнятості літніх людей становить 41,9% жінок та 56,4% чоловіків. Це тоді як в Україні (станом на 2012 р.) рівень зайнятості жінок (55–64 роки) становив 30%, чоловіків – 47%, тобто був одним із найнижчих у Європі [6, с. 111]. За даними опитування “Літні особи в Україні” (2013 р.), близько 60% респондентів після виходу на пенсію не працювали, ще близько 30% працювали певний час. Тобто старше покоління здатне стати активною когортою суспільства.

Звернемося до інших показників: за результатами проведеного дослідження, організацією HelpAgeInternationaly у минулому році опублікована доповідь “ЕйджВотч Індекс – 2015”. У ній представлено рейтинги благополуччя похилих людей у 91 країні світу в чотирьох значущих сферах: матеріальне забезпечення, здоров’я, особистий потенціал та сприятливе середовище. Україна в цьому рейтингу посіла аж 73-є місце, опинившись нижче Білорусі (64-е), Росії (65-те). А інші найближчі сусіди, європейці Польща та Румунія, посідають у цьому рейтингу 32-е та 45-е місця відповідно [5]. Вважаємо, що зміна такого стану речей за реалій українського сьогодення принципово неможлива внаслідок патерналістської соціальної політики; натомість перспективнішим видається інвестування коштів у створення умов для добровільної реінтеграції активної частини старшої вікової групи в трудову і соціальну активність.

До речі, саме остання може мати ширші масштаби і вищу ефективність з огляду на актуальність завдання боротьби з корупцією і зміцнення засад громадянського суспільства. (Образно кажучи, за створення відповідних умов, що не потребує якихось організаційних надзусиль чи значних інвестицій, “в’їдливі старі люди” здатні стати нічним жахом для бюрократів і корупціонерів!). Те, що старше покоління володіє відповідним потенціалом, свідчать порівняно високі показники залученості представників старшої вікової групи до різних протестних практик, зініційованих Майданом. Зокрема, це бачимо з даних моніторингу–2014, наведених нижче (табл. 11).

Звичайно, вікові обмеження та скромніші матеріальні ресурси не могли не датися взнаки, і навіть за порівняно

Таблиця 11

**Розподіл відповідей щодо участі в акціях протесту
наприкінці 2013 – на початку 2014 р. (%)**

	<i>Брав участь в акціях у Києві</i>	<i>Брав участь в акціях в іншому місті</i>	<i>Допомагав мітингу- вальникам (продуктами, речами, грошима тощо)</i>	<i>Не брав участі</i>
<i>18–29 років</i>	7,4	5,4	9,7	79,5
<i>30–55 років</i>	3,8	6,5	10,3	81,4
<i>56 років та більше</i>	3,0	3,3	7,9	87,4

більшого бюджету вільного часу старше покоління було менше задіяне в акціях у Києві та інших містах, так само як і в безпосередній допомозі мітингувальникам. Однак те, що кожний восьмий представник цієї соціально-демографічної групи брав безпосередню участь у згаданих протестних практиках, свідчить про те, що власну життєву перспективу, як і перспективи усього українського суспільства, значна частина людей, що належать до категорії літніх, пов'язали з рішучим відходом від “совкових” цінностей, вдавшись до поведінкових стратегій, що містили елемент ризику не тільки для власного добробуту чи здоров'я, а й навіть для самого життя, що погано асоціюється з консерватизмом, зваженістю рішень, запобіганням ризикам, зрештою елементарною обережністю, котрі зазвичай є наслідком і символом надбання з віком життєвої мудрості та досвіду.

Слушність інтерпретації ставлення старшої вікової групи до вимог Майдану як переважно позитивного, хоча це начебто відверто суперечить традиціям консерватизму, що вважаються її символом, підтверджують і дані моніторингу – 2014 щодо міри підтримки подій на Майдані. Як виявилось, у цьому старше покоління теж виступило майже на одному рівні з молоддю (табл. 12).

Фактично зміщення у бік негативного ставлення порівняно з молодшими поколіннями лежить якщо не в межах статистичної похибки, то дуже близько до цих меж. На нашу думку, причини таких порівняно несподіваних позицій старшого

Таблиця 12

**Рівень підтримки вимог учасників акцій протесту
на Євромайдані (%)**

	<i>Підтримував з самого початку</i>	<i>Спочатку не підтри- мував, а тепер підтримую</i>	<i>Спочатку підтри- мував, а тепер не підтримую</i>	<i>Не підтри- мував тоді і тепер не підтримую</i>	<i>Важко сказати</i>
<i>18–29 років</i>	42,5	7,7	6,3	26,2	17,4
<i>30–55 років</i>	42,1	6,8	9,0	26,9	15,2
<i>56 років та більше</i>	39,4	6,1	8,7	30,7	15,2

покоління у ставленні до ідей Майдану, а беручи ширше – до перспектив збереження тодішньої злочинної влади, варто шукати в самодискредитації правлячої еліти: пустопорожня балаканина політикуму разом з матеріальним зубожінням й розчаруванням у “реформах згори” стали тим стресором, що каталізував процес переоцінки цінностей старшою віковою групою наших співгромадян [7]. Так чи так поєднання соціальної активності й життєвого досвіду за умов наявності значної кількості вільного часу і зацікавленої підтримки з боку держави і суспільства здатні стати запорукою масштабного внеску старшої вікової групи у справу становлення громадянського суспільства в Україні.

Як підсумок зауважимо, що включення українського соціуму в соціальний простір Європи не видається можливим без підвищення показників якості життя населення і, головним чином, саме населення старшого віку. Для подолання негативних наслідків старіння і забезпечення подальшої євроінтеграції, недостатньо вживати заходів для підвищення народжуваності та обмеження еміграції молоді за кордон; з погляду інтеграції процесу демографічного старіння в Україні в загальноєвропейський контекст особливе значення має збільшення тривалості активного життя в похилому віці, пошук і легітимація відповідних соціальних практик.

Вважаємо використання життєвої активності старших людей надважливим ресурсом вирішення триєдиного завдання: по-перше, це додатковий шанс перейняти передовий досвід розвинених країн – шляхом сприяння економічній та соціальній активності старших людей привести в тонус

економіку; по-друге, можливість для швидкої розбудови громадянського суспільства шляхом відродження інституту народного контролю; по-третє, поширення гуманістичних (життєтворчих) практик як засобу відновлення життєвих перспектив у представників старшої вікової групи. Проте ці кроки потребують цілої низки системних дій, спрямованих на соціальну реінтеграцію та реадaptaцію людей похилого віку в Україні, формування позитивного ставлення до соціально активних з-поміж них. Приклади таких дій:

➤ *в економічній сфері* пропонуємо відмовитися від політики оподаткування пенсій, скоротити робочий день для працюючих пенсіонерів зі збереженням повної заробітної плати, запровадити для працюючих пенсіонерів замість перерахування частини єдиного соціального внеску у пенсійний фонд виплату її як доважку до заробітної плати;

➤ *у соціально-політичній сфері* запровадити при виборах у місцеві ради квоту для представників старшої вікової групи за окремим списком або розробити регламент двопалатної місцевої ради, де друга палата обиралася б з представників старшої вікової групи; у рамках розширення політики місцевого самоврядування створити в обов'язковому порядку постійно діючі на громадських засадах ветеранські ради мікрорайонів, яким делегувати реальні права і обов'язки щодо регулювання побутових питань;

➤ *у культурно-освітній сфері* розгорнути на базі існуючих освітніх закладів, насамперед вишів, мережу університетів посттрудоваї освіти, у закладах культури ініціювати клуби людей похилого віку.

Література

1. *Мартинюк І. О.* Проблематика людей похилого віку в Україні очима експертів / І. О. Мартинюк, М. П. Кухта // Вісник Національного авіаційного університету. Соціологія. Політологія. Історія: зб. наук. праць. – К. : НАУ, 2014. – № 1. – С. 33–40.

2. *Кухта М.* Люди похилого віку очима експертів: труднощі та шляхи подолання життєвих негараздів /М. Кухта // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часопис. – ІС НАН України, 2015. – № 4. – С. 119–133.

3. *Старение населения* – один из главных вызовов Европе // Вся Европа : ежемесячное интернет-издание. – 2009. – №9(36) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://alleuropalux.org/?p=668>

4. *Старіння в ХХІ столітті: триумф і виклик* / Фонд ООН у сфері народонаселення (ЮНФПА) та організація “Хелпейдж Інтернешнл”. – Нью-Йорк, Лондон, 2012. – 190 с.

5. HelpAgeInternational – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.helpage.org/russian/where-we-work/our-affiliates/age-concern-ukraine/>.

6. *Политическая декларация*. Принята второй Всемирной ассамблеей по проблемам старения, Мадрид, 8–12 апреля 2002 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ageing_decl.shtml.

7. *Кухта М.* Перспективи і наслідки Євромайдану очима старшого покоління / М. Кухта // Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін : матеріали Міжнар. соціол. читань пам’яті Н. В. Паніної та Т. І. Заславської. – К. : ІС НАНУ, 2014. – С.129–143.

**THE EXTENSION OF MOBILE LABOUR MARKETS
UNDER CONDITIONS
OF GROWING UNEMPLOYMENT IN UKRAINE***Mobilis in mobile*

It is analyzed the phenomenon of developing mobile markets of labor in Ukraine. The author investigates the reasons for forced unemployment of Ukrainians and their estimates of prospects for getting a job by place of residence. Special attention is paid to the migration attitudes and plans of employed inhabitants of country. It is stated the fact of essential changes in the migration dynamics this year.

Keywords: mobile labour markets, forced unemployment, migration attitudes and plans.

Аналізується феномен розвитку пересувних ринків праці в Україні. Авторка досліджує причини вимушеної незайнятості мешканців країни та їхні оцінки перспектив працевлаштування за місцем проживання. Спеціальна увага приділяється вивченню міграційних настанов та планів працюючих українців. Констатується факт суттєвих змін міграційної динаміки в поточному році.

Ключові слова: мобільні ринки праці, вимушена незайнятість, міграційні настанови та плани.

Анализируется феномен развития передвижных рынков труда в Украине. Автор исследует причины вынужденной занятости жителей страны и их оценки перспектив трудоустройства по месту жительства. Особое внимание уделяется изучению миграционных установок и планов работающих украинцев. Констатируется факт существенного изменения миграционной динамики в текущем году.

Ключевые слова: мобильные рынки труда, вынужденная занятость, миграционные установки и планы.

Determination of a problem. According to the returns of the Institute sociology of NAS of Ukraine obtained in the public opinion poll concerning, economic and political situation, employment, humanitarian safety, interethnic relations, social

well-being, public moods and estimates of quality of life, conducted in 2016, the extension of mobile labour markets is lasting in the Ukraine on the ground of growing unemployment. The author investigates the forced unemployment and prospects for getting a job by place of current residence in estimates of Ukrainians. The distribution of employed compatriots by place of work regarding their permanent place of residence is also analyzed. Special attention is paid to the migration attitudes and plans of all employees: both those earned at home and abroad. The author states that their migration attitudes and plans in comparison with 'pre-Majdan' times have not become stronger till 2016. But this year we keep a close watch over the development of migration events, attitudes and plans of Ukrainians. Is it the turning point in the migration trend? What next?

Forced unemployment and prospects for getting a job by place of residence in estimates of Ukrainians. In this item the author examines the opinions and estimates of all Ukrainians including those living in capital, cities, towns and countryside as of 2016, July (table 1). According to the results of survey of the Institute of sociology of NAS of Ukraine 11,0% of all inhabitants of Ukraine proved to be unemployed against their own will and actively looked for a job¹. The most of them are living in the towns and countryside. As a matter of fact the number of Ukrainians who haven't got any paid work is four times more (44,1%). Many of them live at somebody expense, receive social grant-in-aid, pension or stipend. Some of them are self-employed

¹ According to official returns of the State Statistic Service of Ukraine on economic activity of population in the first quarter of 2016 economically inactive population of Ukraine numbered 11067,0 thou inhabitants in the age of 15-70 (38,3% of the whole population of corresponding age). Out of them 7147,9 thou of Ukrainians belonged to the cohorts of able-bodied age (29,4%). The level of unemployment of economically active population in the age 15-70 has increased from 9,6% in the first quarter of 2015 to 9,9% in the first quarter of 2016. This index calculated for the persons of able-bodied age has exceeded the level of registered unemployment calculated for economically active population of able-bodied age almost four times (10,3% vs 2,9%). On the whole the level of employment of population at the age of 15-70 amounted to 55,6% and at the able-bodied age – 63,4%. Only 16,0mln of Ukrainians from 17,8 mln of all economically active population were occupied by economic activity, the rest 1,8 mln inhabitants of country put together the considerable contingent of jobless compatriots looking actively for a job.

persons. More often having no paid work people live nowadays in the countryside of Ukraine.

The main root of unemployment consists in the limited chances to find a job. Distribution of judgements regarding opportunity of successful placement unequivocally points out the difficulties to make feasible a given initiative (table 1). Inhabitants of countryside, small settlements and towns are the most deprived strata. The problem of looking for a job is really immanent first of all to the poor. The people are ready to get any job but more than a half of them (55,2%) states that it is difficult. And in this case the peasantry is the most suffering stratum of population (65,2%). Inhabitants of towns and small settlements note as well that to get even any job is a very complicated task for them (57,8%). Only citizens of the capital consider a search of any job as a hard problem relatively rarely (25,7%), but inhabitants of a large cities appreciate all the difficulties involved almost twice more often than kyivites (47,4%).

The distribution of estimates of Ukrainians regarding forced unemployment and prospects for getting a job by the regions of their residence points out the territories of disaster generated by unannounced war unleashed by the Russian Federation in the Donbas region and annexation of the Crimea. The forced unemployment in different forms is spread mostly at the East and South regions and especially at the non-occupied part of Donbas where to find even any job is a hard task by the evidence of 71,1% inhabitants. In the East (Kharkiv, Dnipro and Zaporizha) 60,5% of people state that to get any job is almost insoluble question².

Let us sum up what had been said. Forced unemployment is characterized by high level of development and possesses by additional potential of eventual growth. When the needs to get a job in the place of residence proved to be unrealizable the people are looking for employer at another place. Thus the mobile labour markets arise from lack of workplaces and are in progress

² According to official statistics the highest level of unemployment was observed in the first quarter of 2016 in Lugansk (16,7%), Donetsk (14,8%), Poltava (12,7%) and Ternopil (12,9%) regions. Among population of able-bodied age the level of unemployment in above-mentioned regions constituted 17,6%, 15,2%, 13,0% and 13,2% accordingly.

on the ground of unreformed national economy, a vast unemployment, incompetence of the government management.

Mobile labour markets. When the whole resources of a placement at the local labour markets are exhausted the people look for a job at another country region, city, town or countryside. Tied by labour migration flows these urban and rural settlements form the internal and international migration territorial migration systems (TMS). An essential premises of their forming are the transformation of migration doctrine and reconfiguration of migration flows.

The process of radical diversification of migration flows took place at the beginning of the Third Millenium. Already in 2005 the Ukraine turned into a country receiving immigrants and its migration losses were compensated by repatriants of Ukrainian origin formerly lived in the countries of collapsed USSR. In 2006 the increase of immigrants from the non-CIS countries was registered in Ukraine for the first time from the beginning of ninetieth. This trend lasted in the following years and in 2012 number of new-comers from foreign countries increased by comparison with preceding year 2,4 times more and run up to 76,4 thou of immigrants. The labour commutings of workers having till now the qualification of a key form of internal migration in Ukraine as well as the labour migration flows abroad are today the integral parts of mobile labour markets providing their continuous functioning.

According to the data of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine obtained within the project “Ukranian society: monitoring research of social changes” in 2016, every fifth Ukrainian family (20,2%) has at least one member with experience of temporary work abroad. Among them every fourth peasant household has sent own representative to earn a living in the foreign countries this year. Urban inhabitants attend the labour markets abroad more seldom: only 17,5% of families among townsmen and 16,4% among of citizens have a member with temporary work experience abroad in 2016. Ukrainians employed abroad acquire diverse vital and labour experience dependent on duration and frequency of their life among foreigners. Most of our people (59,8%) have never left the Ukraine in order to gain temporary employment abroad (*table 1*).

Internal mobile labour markets are existing and functioning in the Ukraine for a few decades in spite of the pressure and prohibitions generated by migration doctrine of the soviet period. Let us examine the structure of internal migration flows forming by labour commutings of working Ukrainians in their modern sample and design (*table 2*). The principal signs of internal mobile labour markets are a territorial disunion of permanent places of residence and places of employment inside a country and everyday or weekly labour trips of working Ukrainians to another localities and return back home. Using a metaphor we may define the inner space of Ukraine as a pulsing demographic field with a variable characters of population. In this case we can state that the urban and rural settlements have quite different day-time and night-time population with another size, structure, mode and style of life.

As for coincidence of place of residence and place of employment we would like to discuss the contents of a table 2. We pay attention of the readers to the considerable share of Ukrainian employees engaged in a labour activity out of their place of residence (19,8% or every fifth). Especially high index of participation in the consolidation of labour bond between city and countryside is inherent to the working peasantry (38,0%). The overwhelming majority of them are employed at the urban settlements (81,6%).

Employed townsmen in a close alliance with the working peasant masses render considerable support to the urban labour markets (83,6%). Data presented in the table 2 confirm the existence of mobile labour markets within Ukraine, united in the common system, that are promoting employment both the urban and rural population. There exist bilateral exchange of labour power between urban and rural areas in all regions of the country. In conclusion the author would like to underline that unemployment is also not only quantitative but a structural problem.

Migration attitudes and plans. Current dynamics of migration attitudes demonstrates practically stable time series of indicators in 2002–2015 (*table 3*). However a steady trend, as one would think, has experienced unforeseen turning-point this year. The share of Ukrainians who would like to leave the locality where they currently reside increased almost by 10% and run up to

29,8% in 2016. Such considerable growth of attitudes towards eventual leaving for another place of residence is noted for the first time in Ukraine from the very beginning of Monitoring research founded in 1994. According to the monitoring data a share of the Ukrainian population having intention to move in the direction of Russia became less as compared with 1994 (4,5% vs 12,7%). A fall in size of this indicator was noted from beginning of the Russian territorial expansion in 2014. The dynamics of migration attitudes towards countries located beyond the borders of the former USSR has inexpressive trend: the share of eventual emigrants of the foreign orientation is characterized by the same in size indicators: 10,8% in 1995, 10,2% in 2002 and 10,9% in 2016. But within of this time series the indexes of a lesser size fill the intervals between them. Only twice one can find indicators with insignificant exceeding (12,1% in 2013 and 12,3% in 2015). Very likely it is people's reaction to the Majdan events and following war at the Donbas. For the first time the share of eventual emigrants having intention to change the current place of residence in favour of another republics of the former USSR has increased a little in 2015 and 2016 to 2,3% and 2,6% accordingly. Let's assume that this people are looking for shelter in search of safety for their life, job, dwelling, social defense. Probably they have relatives in this countries and would like to unite with them.

In any case the attitudes towards emigration have a tendency to growth. In 2016 21,9% of compatriots announced that they have thought in earnest about emigration. Four years before (2012) only 14,5% of Ukrainians confirmed that during the last three years they have considered in earnest an eventual emigration. At the same time the labour trips abroad became more numerous and frequent with a simultaneous decrease in population having never moved to the foreign countries in search of a job. The share of those never earned abroad was rapidly shortening (91,7% in 2002, 87,9% in 2014, 87,3% in 2015, 59,8% in 2016). Unprecedented growth of labour trips abroad taking place this year is observed at all groups of migrants with different frequency of occurrences. In 2016 the personal experience of work abroad had 14,9% of Ukrainians went away for earnings once (4,7% in 2015), 8,5% – twice (2,6% in 2015), 6,1% – thrice (1,3% in 2015) and 10,7% – more than 3 times

(3,8% in 2015). And 10,9% of our compatriots intend to leave the Ukraine for temporary work abroad the next year (*table 3*).

Migration attitudes and plans of employed Ukrainians in 2016. The inhabitants of Ukraine working at different places of employment regarding their permanent places of residence are inclined to make various migration plans. Every fifth (24,8%) earning at the permanent place of residence would like to leave the locality where he or she currently resides. Almost every third (29,8%) working at another city, town or countryside wants to change the place of permanent residence. But labour migrants having temporary work abroad make a choice in favour of leaving for somewhere more often (37,5%). On the whole 25,9% of all employed Ukrainians have a predisposition to move towards places with better quality of life (*table 4*). They are going to look for such opportunities first of all beyond the borders of the former Soviet Union (14,2%) or at another location in Ukraine (10,8%) in the hope to maximize the earned income, improve the living standards and optimize the mode of life. The same migration attitudes are immanent to the inhabitants working at their permanent places of residence (13,8% and 9,9% correspondingly). A share of those working at another localities inside Ukraine and wanting to leave their place of residence amounts to 14,6% equally both inside Ukraine and beyond the borders of the former Soviet Union. The inhabitants of Ukraine participating in the temporary labour tours abroad are the most motivated stratum of population inclined to move abroad forever (37,5%). This conclusion is confirmed by a very high share of volunteers among labour migrants earned their living abroad who have already thought in earnest about emigration (62,5%).

Concluding remarks. The labour migration movements inside and out of country are a kind of self-organizing socio-economical behavior of individuals directed by system of their preferences. The basic ones having a dominating nature, are: maximization of earned income, minimization of efforts when achieving one's object and optimization of mode of life. In any case the European markets of labour, as in former times, will remain attractive for Ukrainian labour migrants, even if its leading positions will be redistributed in favour of labour markets in other countries or continents.

Table 1

**Forced unemployment and prospects for getting
a jobby place of current residence in estimates of Ukrainians,
2016, July (%)**

<i>Employment status and prospects for getting a job in estimates of Ukrainians</i>	<i>All inhabitants of Ukraine</i>	<i>Including those living in</i>			
		<i>Kyiv</i>	<i>City (over 250 000 residents)</i>	<i>Town</i>	<i>Count- ryside</i>
<i>Are you now unemployed and actively looking for a job?</i>					
Yes	11,0	9,3	9,1	11,5	12,2
No	89,0	90,7	90,9	88,5	87,8
<i>Do you have nowadays any paid work?</i>					
Yes	55,9	60,7	56,3	57,8	52,3
No	44,1	39,3	43,7	42,2	47,7
<i>Does your work correspond to your education and professional level?</i>					
Yes	38,8	44,2	41,1	37,6	37,2
No	25,1	29,0	24,0	26,9	22,8
Difficult to say	7,3	4,3	9,2	7,9	5,8
I am currently not working	28,8	22,5	25,7	27,6	34,2
<i>It is difficult to find a job where I live</i>					
According to my qualification and with a decent salary	83,0	75,4	76,1	84,0	88,9
According to my qualification but without a salary	62,7	39,1	49,8	64,9	75,8
According to decent salary but without my qualification	72,0	59,0	63,4	74,4	79,1
Any job	55,2	25,7	47,4	57,8	65,2
<i>How many times have you left Ukraine in order to gain temporary employment abroad?</i>					
Never	59,8	70,6	68,1	54,8	57,0
1 time	14,9	11,8	12,5	12,4	18,8
2 times	8,5	-	8,3	11,5	8,3
3 times	6,1	-	1,4	7,1	9,0
More than 3 times	10,7	17,6	9,7	14,2	6,9
<i>In the next year, will you leave the country for temporary work?</i>					
Yes	10,9	10,7	8,0	11,2	12,7
No	89,1	89,3	92,0	88,8	87,3

The state policy and legal regulation of internal and transnational labour migration flows in and from Ukraine are to solve the following urgent problems:

- to examine the question of the Ukraine joining to a number of International Conventions in the sphere of labour migration and migrant workers;
- to systematically conduct the work in collection and analysis of information on migration processes, with its further using for solution of regional problems, connected with labour migration;
- to broaden international cooperation of Ukrainian law-enforcement services with appropriate foreign structures with a purpose of improvement of effectiveness of struggle against organized criminality, directed against Ukrainian labour migrants;
- to elaborate normative-legal documents for organization of simplified system of money transfer from Ukrainian citizens working abroad and some others;
- to work out the proposals for a partial redistribution of income-taxes paid by Ukrainians at the place of work in favour of budget at the place of their residence at another locality.

Table 2

Distribution of working Ukrainians by place of employment regarding permanent place of residence, 2016, July (%)

<i>Distributions of working Ukrainians by place of employment</i>	<i>All employed inhabitants of Ukraine</i>	<i>Distribution of employed Ukrainians by place of permanent residence</i>			
		<i>Kyiv</i>	<i>City (over 250 000 residents)</i>	<i>Town</i>	<i>Countryside</i>
<i>Does your place of employment coincide with your permanent place of residence?</i>					
I am working at my permanent place of residence	79,4	92,9	93,9	81,3	61,3
I am working at another place (city, town, countryside)	19,8	4,7	5,3	18,2	38,0
I am working abroad	0,8	2,4	0,8	0,5	0,7
<i>What type is place of employment where you are working nowadays: urban or rural?</i>					
Urban	80,7	75,0	58,3	83,6	81,6
Rural	19,3	25,0	41,7	16,4	18,4

Table 3

**Migration attitudes and plans of Ukrainians, current dynamics:
2002–2016**

<i>Migration attitudes and plans</i>	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Would you like to leave the village/city where you currently reside?</i>										
Yes	19,3	21,1	20,1	19,4	19,6	20,1	24,4	16,2	20,2	29,8
Difficult to say	25,1	20,9	16,8	18,2	16,6	20,4	14,1	17,6	16,4	18,2
No	55,2	57,8	62,6	62,4	63,7	59,4	61,1	66,1	62,9	52,0
No answer	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,5	0,1
<i>If you decide to leave your current place of residence, where would you go?</i>										
To another location in Ukraine	9,8	9,9	12,6	14,4	11,2	10,7	7,9	10,0	10,3	9,9
To Russia	10,5	10,3	7,9	9,6	8,3	7,1	7,0	4,2	3,7	4,5
To another republics of the former SU	0,6	1,1	1,6	0,8	1,2	0,8	1,6	1,9	2,3	2,6
Beyond the borders of the former SU	10,2	10,1	7,0	5,3	7,9	8,4	12,1	7,8	12,3	10,9
I do not know	19,8	18,4	16,9	16,3	18,3	19,2	19,9	18,2	19,7	19,2
I would never leave my home city/village	48,6	49,9	53,4	53,5	53,0	53,3	50,6	57,6	45,9	52,9
No answer	0,4	0,3	0,6	0,2	0,1	0,5	0,8	0,4	5,8	-
<i>Have you ever thought in earnest about emigration?</i>										
Yes						14,5	-	-	-	21,9
No						85,1	-	-	-	76,9
Other						0,4	-	-	-	1,2
<i>How many times have you left Ukraine in order to gain temporary employment today?</i>										
Never	-	91,7	89,5	89,9	91,6	90,8	87,6	87,9	87,3	59,8
1 time	-	3,4	4,7	4,2	3,3	3,3	5,4	4,3	4,7	14,9
2 times	-	1,7	2,2	1,5	1,4	2,1	2,2	2,6	2,6	8,5
3 times	-	0,8	1,1	0,8	0,4	1,0	1,2	1,2	1,3	6,1
More than 3 times	-	2,0	2,2	3,3	2,2	2,2	2,7	4,1	3,8	10,7
No answer	-	0,3	0,3	0,3	1,1	0,6	0,9	0,1	0,2	-
<i>In the next year, will you leave the country for temporary work?</i>										
Yes	6,9	5,7	6,1	6,2	6,2	5,3	7,2	7,4	9,9	10,9
No	92,7	94,3	93,6	93,7	92,9	94,0	91,8	92,4	89,8	89,1
No answer	0,4	0,3	0,4	0,1	0,9	0,7	1,0	0,2	0,3	-

Table 4

**Migration attitudes and plans of employed Ukrainians,
July, 2016 (%)**

Migration attitudes and plans	All employed inhabitants of Ukraine	Distribution of working Ukrainians by place of employment		
		Permanent place of residence	Another place (city, town, countryside)	Abroad
<i>Would you like to leave the village/city where you currently reside?</i>				
Yes	25,9	24,8	29,8	37,5
Difficult to say	18,2	19,3	14,1	12,5
No	55,9	55,9	56,1	50,0
<i>If you decide to leave your current place of residence, where would you go?</i>				
To another location in Ukraine	10,8	9,9	14,6	12,5
To Russia	4,8	5,3	3,0	-
To another republic of the former Soviet Union	3,0	2,8	3,5	12,5
Beyond the borders of the former Soviet Union	14,2	13,8	14,6	37,5
I do not know	22,4	22,7	21,7	12,5
would never leave my home city/village	44,7	45,5	42,4	25,0
<i>In the next year, will you leave the country for temporary work?</i>				
Yes	13,3	10,4	23,6	50,0
No	86,7	89,6	76,4	50,0
<i>Have you ever thought in earnest about emigration?</i>				
Yes	25,9	25,3	27,1	62,5
No	72,4	73,4	69,8	37,5
Other	1,6	1,3	3,1	-

“БІЛІ КОМІРЦІ” В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті викладено результати дослідження становища працівників кваліфікованої розумової праці в Україні. Виявлено, що у 2016 р. порівняно з попередніми роками збільшилась задоволеність “білих комірців” рівнем своєї освіти, зросла самооцінка відповідності характеру наявної роботи професійно-освітньому рівню. Проте зафіксовано суттєве погіршення оцінок матеріальних умов сім’ї та медичного обслуговування, а також зросла кількість бажаючих працювати за межами країни.

Ключові слова: працівники кваліфікованої розумової праці, соціальна самоідентифікація, задоволеність становищем у суспільстві, задоволеність життям.

В статье изложены результаты исследования положения работников квалифицированного умственного труда в Украине. Выявлено, что в 2016 г. по сравнению с предыдущими годами увеличилась удовлетворенность “белых воротничков” уровнем своего образования, выросла самооценка соответствия характера имеющейся работы профессионально-образовательному уровню. Однако зафиксировано существенное ухудшение оценок материальных условий семьи и медицинского обслуживания, а также возросло количество желающих работать за пределами страны.

Ключевые слова: работники квалифицированного умственного труда, социальная самоидентификация, удовлетворенность положением в обществе, удовлетворенность жизнью.

The article presents the results of the knowledge workers situation study in Ukraine. It is revealed that in 2016, compared with previous years, the satisfaction of “white collar”s with their level of education increased, as well as their estimation of compliance between labour and level of education. However, there were a significant deterioration in assessments of the material life conditions and medical care. The number of knowledge workers willing to work outside the country increased.

Keywords: knowledge workers, social self-identification, satisfaction with position in society, life satisfaction.

Виокремлення серед категорій зайнятого населення працівників кваліфікованої розумової праці, або так званих “білих комірців”, має давню традицію у соціології. Вважається, що такі працівники через притаманні їм статусні характеристики дещо різняться від інших зайнятих поглядами та самооцінками соціального становища.

Вивчення становища “білих комірців” у соціальному просторі українського суспільства, а також можливих його змін у часі, ґрунтується на даних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, які були проведені на початку 2008 р., у 2012 та 2016 рр. (до початку фінансово-економічної кризи в Україні, у період відлуння світової фінансово-економічної кризи, а також під час продовження бойових дій на сході України та вкрай складної економічної ситуації). Належність до “білих комірців” визначалася за типом зайнятості респондентів. До цієї категорії були віднесені такі працівники, як професійний політик, керівний працівник держaparату, керівники та заступники керівника підприємства, установи, службовець держaparату, спеціаліст технічного профілю, спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров’я, дошкільного виховання, працівник правоохоронних органів, підприємець у великому та середньому бізнесі. Серед виокремлених “білих комірців” переважна більшість (67%) мають неповну і повну вищу освіту, а 28% – середню спеціальну, що підтверджує високий освітній рівень таких працівників, порівняно з іншими зайнятими на момент опитування. Для порівняння наводяться дані як серед “білих комірців”, так і серед інших працюючих та непрацюючих категорій населення, у складі останніх – переважна більшість пенсіонери, а також безробітні, домогосподарки та ті, хто навчається. Самооцінки соціального становища відображені в *таблиці 1*.

У 2016 р. 15,4% “білих комірців” розташували себе на нижчих – першій і другій сходинках соціальної ієрархії (у 2008 р. – 11,6%, у 2012 р. – 12,8%); 80,2% розмістили себе на середніх позиціях – на третій, четвертій та п’ятій сходинках (у 2008 р. – 84,3%, у 2012 р. – 83,7%); 4,4% помістили себе на вищій позиції – на шосту й сьому сходинки (у 2008 р. – 4,1%, у 2012 р. – 3,5%). Отже, упродовж 2008–2016 рр. “білі комірці” фактично не змінювали самооцінки

Таблиця 1

**Динаміка самоідентифікації соціального становища,
2008–2016 рр. (%)**

Сходинки соціальної орабини	“Білі комірки”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=347	2012 р. n=234	2016 р. n=364	2008 р. n=549	2012 р. n=578	2016 р. n=573	2008 р. n=902	2012 р. n=959	2016 р. n=853
1-а сходинка (найнижче становище)	3,2	3,0	2,5	5,8	3,1*	5,2	10,5	8,4	8,9
2-а сходинка	8,4*	9,8	12,9	11,8**	11,2**	19,0	16,2**	21,2	22,9
3-я сходинка	29,1	31,2	31,3	32,2	40,0*	34,6	32,8	35,6*	31,1
4-а сходинка	37,0	35,0	33,5	31,2*	33,2**	26,7	25,5	24,0	24,2
5-а сходинка	18,2	17,5	15,4	14,8*	10,4	11,0	12,5	9,2	10,6
6-а сходинка	3,2	2,6	2,5	2,9	1,2*	2,6	1,8	0,9*	1,8
7-а сходинка (найвище становище)	0,9	0,9	1,9	1,3	0,9	0,9	0,7	0,7	0,5
<i>Середній бал</i>	<i>3,72</i>	<i>3,66</i>	<i>3,62</i>	<i>3,51</i>	<i>3,44</i>	<i>3,31</i>	<i>3,22</i>	<i>3,10</i>	<i>3,12</i>

Примітки:

1. Тут і далі знаком “*” позначені відмінності, статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знаком “**” на рівні $p = 0,01$ (у ті роки, коли є такі відмінності порівняно з 2016 р.).

2. Середній (середньозважений) бал розраховувався в континуумі від 1 до 7.

3. Формулювання запитання: “*На сходинках деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?*”

свого соціального становища (відмінності статистично не значущі). При цьому інші працюючі та непрацюючі погіршили самооцінки свого соціального становища на статистично значущому рівні. Так, у 2016 р. частка інших працюючих, які розташували себе на нижчих сходинках, збільшилась до 24,2% (у 2008 і 2012 рр. таких було відповідно 17,6% та 14,3%), водночас кількість тих, хто розмістив себе на середніх позиціях, зменшилась до 72,3 % порівняно з 78,2% та 83,6% у 2008 та 2012 рр. Серед непрацюючих у 2016 р. статистично значущі зміни відбулись тільки порівняно з 2008 р. – зросла частка тих, хто розташував себе на нижчих сходинках (з 26,7% до 31,8%), а також зменшилась кількість тих, хто розмістив себе на середніх позиціях (з 70,8% до 65,9%).

Протягом останніх десятиліть, попри складні економічні умови в Україні, спостерігається експансія вищої освіти [1], одним з наслідків чого стає дедалі більший розрив між потребами ринку праці та випуском фахівців з вищою освітою, значна частка яких змушена працювати на тих робочих місцях, які не потребують здобуття вищої освіти. Нерідко під сумнів ставиться і якість масової вищої освіти. Попри такі обставини, переважна більшість “білих комірців” (77,3%) задоволені рівнем своєї освіти (табл. 2). Прикметно, що показник задоволеності суттєво зріс порівняно з 2008 та 2012 рр. (відповідно 62,2% та 63,4%). Така ж тенденція характерна й для інших працюючих, проте зберігається суттєвий розрив між задоволеністю рівнем здобутої освіти “білими комірцями” та іншими працюючими, який становить понад 20%.

Порівняно високою є не лише задоволеність “білих комірців” рівнем здобутої освіти, а й самооцінка відповідності характеру наявної роботи професійно-освітньому рівню (табл. 3). Звичайно, це не означає, що понад 77% з цієї категорії працюють безпосередньо за освітнім фахом. Ймовірно, ні, адже йдеться не про фах, а про значно ширшу ознаку, як-то характер роботи, зокрема, чи потребує зміст праці саме наявного у людини освітнього рівня. Така висока самооцінка статистично значуще перевищує відповідний показник серед інших працюючих, коли близько половини останніх вказали на відповідність характеру роботи професійно-освітньому рівню.

Таблиця 2

Динаміка задоволеності рівнем своєї освіти, 2008–2016 рр. (%)

	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n = 346	2012 р. n = 235	2016 р. n = 365	2008 р. n = 548	2012 р. n = 578	2016 р. n = 572	2008 р. n = 899	2012 р. n = 957	2016 р. n = 851
Повністю чи скоріше не задоволений	26,0**	24,6**	16,2	40,7**	39,6**	31,4	35,0**	26,1*	21,5
Важко сказати, задоволений чи ні	11,8**	12,0**	6,5	21,0**	24,7**	13,2	24,9**	28,7**	15,8
Повністю чи скоріше задоволений	62,2**	63,4**	77,3	38,3**	35,7**	55,4	40,1**	35,2**	62,7

Примітка. Формулювання запитання “Чи задоволені Ви рівнем своєї освіти?”

Таблиця 3

**Відповідність характеру теперішньої роботи
професійно-освітньому рівню (%)**

	“Білі комірці”			Інші працюючі		
	2008 р. n=346	2012 р. n=234	2016 р. n=363	2008 р. n=549	2012 р. n=578	2016 р. n=568
Так	74,0	71,4*	77,4	50,5	50,2	48,6
Ні	17,6	19,7	17,9	36,8	34,4*	39,3
Важко відповісти	8,4*	8,9*	4,7	12,7	15,4*	12,1

Примітка. Формулювання запитання “Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?”

Соціальна категорія “білих комірців” традиційно вважається основною складовою так званого середнього класу як за рівнем освіти, так і статусом зайнятості та характером праці. Індивіди з вищими рівнями здобутої освіти схильні частіше ідентифікувати себе з середнім класом [2; 3]. Серед виокремлених нами “білих комірців” наразі лише кожен другий міг би віднести себе до середнього класу (*табл. 4*). Така тенденція статистично значуще не змінювалася протягом останніх років, хоча й має спрямованість у бік зменшення кількості охочих зараховувати себе до середнього класу порівняно з 2012 р. З великою ймовірністю можна стверджувати, що інша половина “білих комірців” аж ніяк не бачить себе у верхній частині соціальної ієрархії, швидше навпаки, поки що не вбачає підстав для визначення свого соціального становища навіть як серединного. Попри таку “середньокласову” поміркованість, “білі комірці” все ж випе-

Таблиця 4

**Динаміка самоідентифікації з середнім класом,
2008–2016 рр. (%)**

	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=347	2012 р. n=235	2016 р. n=364	2008 р. n=549	2012 р. n=577	2016 р. n=572	2008 р. n=903	2012 р. n=961	2016 р. n=851
Мабуть, так	49,6	52,3	47,0	40,3	37,1	38,3	32,3	29,2**	35,4
Мабуть, ні	37,2	32,8**	42,9	45,4*	52,3	51,0	53,9	57,3	55,9
Важко відповісти	13,2	14,9*	10,1	14,3*	10,6	10,7	13,8**	13,5**	8,7

Примітка. Формулювання запитання “Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?”

реджають інших працюючих щодо самоідентифікації з означеним соціальним класом.

Відносна більшість “білих комірців” та інших працюючих (відповідно 44,9 % і 49,0 %) незадоволена своїм становищем у суспільстві, а серед непрацюючого населення таких більшість – 61,4 % (табл. 5). У 2016 р. порівняно з 2008 і 2012 рр. рівень задоволеності “білих комірців” своїм становищем у суспільстві фактично не змінився (відмінності статистично не значущі). При цьому в 2016 р. порівняно з 2012-м частка інших працюючих, які задоволені своїм становищем у суспільстві, зросла на 5,4 % (з 18,4 % до 23,8 %), а серед непрацюючих, навпаки, на 7,5 % збільшилась частка тих, хто не задоволений своїм становищем у суспільстві (з 53,9% до 61,4 %).

У “білих комірців” міра задоволеності своїм життям загалом більша, аніж серед інших працюючих чи непрацюючих (табл. 6). У 2016 р. відносна більшість “білих комірців” (46,0 %) була тією чи іншою мірою задоволена своїм життям (незадоволені – 39,2 %). Водночас більшість інших працюючих (52,1 %) і непрацюючих (55,2 %) тією чи іншою мірою не задоволена своїм життям загалом (задоволені відповідно 30,9 % та 28,9 %).

Упродовж 2008–2016 рр. міра задоволеності своїм життям загалом у “білих комірців” залишалася стабільною, а серед інших працюючих і непрацюючих спостерігається тенденція зменшення рівня задоволеності своїм життям.

Упродовж 2008–2016 рр. відбулися деякі зміни в уявленнях окремих категорій українців про залежність власного

Таблиця 5

Динаміка задоволеності своїм становищем у суспільстві, 2008–2016 рр. (%)

Варіанти оцінок	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=346	2012 р. n=235	2016 р. n=365	2008 р. n=547	2012 р. n=575	2016 р. n=572	2008 р. n=903	2012 р. n=959	2016 р. n=852
Скоріше не задоволений	39,6	41,7	44,9	49,0	51,0	48,8	48,0**	53,9**	61,4
Важко сказати, задоволений чи ні	34,7**	30,2*	24,1	28,1	30,6	27,4	32,7**	28,7**	20,2
Скоріше задоволений	25,7	28,1	31,0	22,9	18,4**	23,8	19,3	17,4	18,4

Примітка. Формулювання запитання: “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

Таблиця 6

Динаміка задоволеності своїм життям, 2008–2016 рр. (%)

Варіанти оцінок	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=347	2012 р. n=234	2016 р. n=365	2008 р. n=549	2012 р. n=578	2016 р. n=573	2008 р. n=901	2012 р. n=960	2016 р. n=851
Зовсім не задоволений	4,9	9,0	7,1	8,4**	8,5**	14,1	12,9	14,1	17,9
Скоріше не задоволений	31,1	25,2*	32,1	28,8**	33,9	38,0	32,2	31,6	37,3
Важко сказати, задоволений чи ні	23,4**	24,7**	14,8	24,2**	26,8**	17,0	21,9	26,6	15,9
Скоріше задоволений	38,6	38,5	42,2	35,7**	29,2	26,0	30,3	25,1	25,6
Цілком задоволений	2,0	2,6	3,8	2,9*	1,6**	4,9	2,7	2,6	3,3
<i>Середній бал</i>	<i>3,02</i>	<i>3,01</i>	<i>3,04</i>	<i>2,96</i>	<i>2,82</i>	<i>2,70</i>	<i>2,78</i>	<i>2,71</i>	<i>2,59</i>

Примітки:

1. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

2. Формулювання запитання “Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?”

життя від зовнішніх чинників (табл. 7). У 2016 р. серед “білих комірців” і непрацюючих майже удвічі зменшилась частка тих, хто вважає, що від них самих залежить те, як складається їхнє життя. Вельми ймовірно, що на це вплинули погіршення соціально-економічної ситуації та те, що в Україні тривалий час ведуться активні бойові дії за участю численної кількості громадян.

Респондентам перелічувалося сімаспектів життя, стосовно яких їм пропонувалось оцінити характер змін, що відбулись у їхньому житті упродовж останніх 12 місяців за п’ятибальною шкалою: “значно погіршилися”, “трохи погіршилися”, “залишилися такими самими”, “трохи поліпшилися”, “значно поліпшилися” (табл. 8).

Якщо порівнювати оцінки змін у житті у 2012 р. та 2008 р., то серед усіх категорій опитаних найбільш суттєво погіршилась оцінка можливості вільно висловлювати власні погляди. Окрім цього, “білі комірці” погіршили оцінки гарантій зайнятості, забезпечення роботою, а також можливості отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі.

У 2016 р. порівняно з 2012-м, за оцінками усіх категорій респондентів, найбільше погіршилися матеріальні умови сім’ї

Таблиця 7

Динаміка оцінок рівня самостійності в житті,
2008–2016 рр. (%)

Варіанти оцінок	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=347	2012 р. n=235	2016 р. n=364	2008 р. n=548	2012 р. n=578	2016 р. n=572	2008 р. n=902	2012 р. n=961	2016 р. n=852
Здебільшого від зовнішніх обставин	11,8	11,9	12,6	14,4	14,5	15,7	21,6	19,9	22,5
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	30,3	28,9	30,2	31,0	34,3	33,2	29,5	31,7	31,2
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	35,1	35,0	39,6	31,1	32,0	30,8	29,6	28,4	29,3
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,4	14,0	11,8	14,2	11,1	12,8	10,3	8,3*	10,9
Здебільшого від мене	10,4*	10,2*	5,8	9,3	8,1	7,5	9,0*	11,7* *	6,1
Середній бал	2,79	2,82	2,68	2,73	2,64	2,63	2,56	2,60	2,47

Примітки:

1. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

2. Формулювання запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”

та медичне обслуговування. При цьому інші працюючі та непрацюючі погіршили оцінки ще таких сторін життя: гарантії зайнятості, забезпечення роботою; можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі; особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях).

Для поліпшення матеріальних умов сім’ї суттєва частка громадян планує у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки – кожен дев’ятий “білий комірць”, кожний сьомий інший працюючий та кожний тринадцятий непрацюючий. У 2016 р. порівняно з 2012-м частка громадян, яка збирається у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки, збільшилась серед “білих комірців” на 7,3 %, серед інших працюючих – на 7,7 % та серед непрацюючих – на 3,1 % (табл. 9).

У 2016 р. кожний четвертий серед працюючих сказав, що у своєму житті коли-небудь серйозно замислювався про емі-

Таблиця 8

Оцінки характеру змін, що відбулись у житті дорослого населення за останні 12 місяців, 2008–2016 рр. (середні бали)

Сторони життя	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р.	2012 р.	2016 р.	2008 р.	2012 р.	2016 р.	2008 р.	2012 р.	2016 р.
Матеріальні умови сім’ї	2,64	2,59	1,98	2,69	2,47	1,80	2,51	2,31	1,68
Медичне обслуговування	2,72	2,60	2,29	2,58	2,53	2,07	2,50	2,35	2,00
Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі	3,07	2,77	2,53	3,12	2,84	2,43	3,02	2,80	2,41
Можливість вільно висловлювати власні погляди	3,18	2,74	2,60	3,16	2,80	2,51	3,11	2,74	2,49
Захищеність від свавілля влади, посадовців	2,57	2,33	2,43	2,46	2,41	2,18	2,55	2,42	2,21
Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	2,70	2,35	2,26	2,60	2,38	1,95	2,46	2,27	1,90
Особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях)	2,64	2,55	2,40	2,59	2,60	2,20	2,60	2,51	2,18

Примітка. Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.

грацію, а серед непрацюючих – кожний п’ятий. У 2016 р. порівняно з 2012-м частка тих, хто замислювався коли-небудь серйозно про еміграцію, збільшилась на статистично значущому рівні серед інших працюючих на 9,3% та серед непрацюючих – на 5,9% (табл. 10).

Таким чином, категорія “білих комірців” суттєво різниться від інших категорій зайнятих більш високими самооцінками соціального становища, вищою задоволеністю рівнем здобутої освіти та оцінкою відповідності останньої характеру наявної роботи, більшою схильністю ідентифікувати себе з середнім класом суспільства, вищою задоволеністю своїм становищем у суспільстві та своїм життям загалом.

Серед “білих комірців” у 2016 р. порівняно з 2012-м збільшилась задоволеність рівнем своєї освіти, зросла самооцінка відповідності характеру теперішньої роботи професійно-освітньому рівню. При цьому найбільш суттєво погіршилися оцінки

Таблиця 9

Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки? (%)

	“Білі комірці”			Інші працюючі			Непрацюючі		
	2008 р. n=347	2012 р. n=234	2016 р. n=363	2008 р. n=548	2012 р. n=576	2016 р. n=568	2008 р. n=902	2012 р. n=953	2016 р. n=843
Так	4,3**	4,3**	11,6	8,0**	6,9**	14,6	5,8*	4,7**	7,8
Ні	95,7**	95,7**	88,4	92,0**	93,1**	85,4	94,2*	95,3**	92,2

Таблиця 10

Чи замислювалися Ви коли-небудь серйозно про еміграцію? (%)

	“Білі комірці”		Інші працюючі		Непрацюючі	
	2012 р. n=233	2016 р. n=354	2012 р. n=575	2016 р. n=561	2012 р. n=959	2016 р. n=823
Так	20,6	25,1	15,3**	24,6	12,6**	18,5
Ні	79,0	73,7	84,3**	74,0	87,0**	80,6
Інше	0,4	0,8	0,3*	1,4	0,4	0,9
Не відповіли	0,0	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0

Примітка. Це запитання не ставилось у 2008 р.

матеріальних умов сім’ї, медичного обслуговування і зростає кількість тих, хто збирається у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки.

Література

1. Оксамитна С. Динаміка соціально-класової самоідентифікації населення України / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (15). – С. 211–218.
2. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.
3. Оксамитна С. М. Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства / С. М. Оксамитна // Грані : наук.-теорет. і громадсько-політ. альманах. – 2015. – № 1 (117). – С. 67–72.

EVALUATION OF YOUTH MIGRATION OVER THE LAST 20 YEARS: WHAT DO THE SOCIOLOGICAL DATA SHOW?

This paper is based on the evidence from the representative national survey conducted in 1996, 2006 and 2016. It compares migration intentions of young people aged 18–29, their most probable reasons for leaving current place of residence and possible destinations over the two last decades. The findings show that youth's migration intentions remain rather stable over the last twenty years. However, a number of people who take advantage of travelling, studying and working abroad is slowly increasing. The analysis of migration plans suggests that the scope of external migration will remain limited. Although predictive power of data is weak, changes in migration intentions correlates with the migration trends and provide theoretical foundation for target-oriented policy programs. It is underlined that, for proper application, experts and journalists should correctly interpret sociological figures and carefully provide context for observations on possible migration outflows.

Keywords: migration intentions, youth, mobility.

У статті аналізуються вибіркові дані репрезентативного національного опитування за 1996, 2006 та 2016 роки. Порівнюються міграційні наміри молодих людей у віці 18–29 років, найімовірніші причини та напрями можливої зміни місця проживання за останні двадцять років. Результати опитування свідчать про те, що міграційні наміри молоді упродовж двох десятиліть, що минули, залишаються досить стабільними. Втім, поволі зростає частка тих, хто користується можливостями подорожувати, навчатися чи працювали за кордоном. Аналіз міграційних намірів не свідчить на користь збільшення обсягів зовнішньої міграції, яка залишається обмеженим напрямком для більшості респондентів. Хоча передбачувальна сила даних щодо міграційних намірів є доволі слабкою, тенденції, що вони демонструють, корелюють з останніми змінами у розвитку міграційних рухів та забезпечують теоретичну основу для цільових програм підтримки молоді. У статті наголошується на важливості коректної інтерпретації соціологічних даних експертами та журналістами, а також на необхідності ретельно аналізувати дослідниць-

кий контекст для отримання об'єктивних висновків щодо можливих міграційних "бумів".

Ключові слова: міграційні наміри, молодь, мобільність.

В статье анализируются выборочные данные репрезентативного национального опроса за 1996, 2006 и 2016 годы. Сравниваются миграционные намерения молодых людей в возрасте 18–29 лет, наиболее вероятные причины и направления возможного изменения места жительства за последние двадцать лет. Результаты опроса свидетельствуют о том, что миграционные намерения молодежи на протяжении двух прошедших десятилетий остаются достаточно стабильными. Впрочем, умеренно растет доля тех, кто пользуется возможностями путешествовать, учиться и работать за границей. Анализ миграционных намерений не свидетельствует в пользу увеличения объемов внешней миграции, которая остается ограниченным направлением для большинства респондентов. Хотя предсказательная сила данных относительно миграционных намерений считается довольно слабой, тенденции, которые они демонстрируют, коррелируют с последними изменениями в развитии миграционных движений и обеспечивают теоретическую основу для целевых программ поддержки молодежи. В статье подчеркивается важность корректной интерпретации социологических данных экспертами и журналистами и необходимости тщательно анализировать исследовательский контекст для получения объективных выводов о возможных миграционных "бумах".

Ключевые слова: миграционные намерения, молодежь, мобильность.

Migration vs intention: short notes on subject field, measurement instruments and application. In the absence of reliable instruments for control and accounting of irregular forms of intrastate and interstate migration, estimates of migration scope voiced by experts and broadcast by domestic mass media are contradictory. Notably, the scale of external migration is often exaggerated due to the fragmented and unexplained data of sociological surveys carried out by various research organizations and widely published in mass media. Such reports suggest that a growing number of Ukrainians, particularly among youth, plan to leave the country either temporary or for good. Just to remind, in 2012 an unprecedented possible migration outflow had been highlighted in the local press, reporting that more than half of youth Ukrainians aged 18–29

“are ready for emigration”¹. Now, in 2016, “Youth to leave Ukraine” remains one of the local top news-stories². In most media reports survey methodology is rarely explained. It is also not clarified that for correct forecast one should interpret such data in relation to other variables. Embarking on interdisciplinary methods to monitor and forecast migration, including methods offered by sociology, one has to agree upon the terms and categories used for analysis and be aware of the high risks of relying on imprecise data. Both for experts and journalists, it is crucial to correctly interpret sociological figures and carefully provide context of the study.

Definitions of migration are in fact imprecise and vary with the analytical approach. In the regional research literature focusing on the CIS migration patterns, migration process is understood not just as “departure of population from one location and arrival in another location or a certain flow of relocations” [6], but in a wider context which includes: 1) formation of a migration attitudes preceding the relocation, 2) relocation as such and 3) integration after relocation (which is an important stage as a failure of successful integration might lead to return). Migration usually refers to the actual movements which involve temporary or permanent change of one’s residence, while migration mobility and migration intentions might be understood differently, and that is what sometimes provokes ambiguity. In economic and demographic studies migration mobility “includes migration per se that presupposes the change of usual residence, as well as temporary, occasional transitions”, and ‘migration

¹ Youth leaves Ukraine. Is it due to the indifference of the state? // *Radio Liberty*, 21 August 2012. Available at: <http://www.radiosvoboda.org/a/24683088.html> Accessed 15 November 2016. The report refers to the data of the *Sofia* Research Centre estimating that a half of the young Ukrainians want to leave Ukraine. Just to give a comparative view, two years earlier I. Pribytkova, a Ukrainian demographer and sociologist, estimated “migration potential of Ukrainian youth” with reference to the data from the two reliable representative surveys: since 2003 and till 2010 a majority of young respondents did not plan to leave Ukraine for good, less than 14 per cent in 2009/2010 had an intention to emigrate, and nearly a third has a desire to leave temporarily (to travel, to work and to study abroad). See: Pribytkova I. [3].

² See Young people leaves the country // *Ridna krajina*, 31 May 2016. Available at: <http://ridna.ua/2016/05/molod-pokydaje-ukrajinu/> Accessed 15 November 2016.

intentions' are analysed as factors contributing to future movements [2]. In sociology migration mobility usually involves a more complex interpretation: it is analysed in the context of wider social circumstances (education, social environment, welfare, ambitions regarding the quality of life, social values etc.) and is defined as 'potential', 'readiness' or 'inclination of population towards relocation that cannot always be implemented for different reasons' [3; 5]. Migration mobility can be defined here as "ability of a person to migrate formed as a result of some kind of migration biography", i.e. migration experience accumulated in the course of life. It is also understood as "transition of individuals and social groups from some social layers to others as a result of change in their place of residence" [7, p. 472]. One should note that in Western literature the term 'migration potential' is used more often: interestingly, the emergence of the international migration potential surveys was brought about by 'Western fear' of possible influx of migrants after disintegration of the USSR and dissolution of the socialist bloc [1]. Both local and Western sociologists put it clearly: in a migration potential surveys we try to learn which part of society is likely to migrate, but the predictive power of our data is very weak. However, the observations made in the longitudinal studies offer interesting perspectives for analysis, particularly when a special system of indicators is applied³. Although we cannot predict how a person will behave in real life, such research method allows monitoring changes in migration intentions and reflect the transformations if they take place. In this short overview we shall see what the available sociological data show on trends in youth migration intentions over the last 20 year, and how it correlates with the observed migration dynamics.

³ In the migration surveys, in addition to asking the question that would help find out the respondent's attitude to the possibility of migration (for instance, "*Would you like to leave your place of residence, if you had such an opportunity?*"), one also usually attempts to find out how serious the person's migration-oriented intentions are (for instance, "*What specifically did you do to use this opportunity?*" and "*When is your departure most probable – in the course of the next year, in the course of the next five years?*") and to learn about the previous migration experience of the respondent or one's family members (for instance: "*Do you have experience of travelling/residing abroad?*" and "*How many times did you go abroad?*").

To stay or not to stay: changes in youth migration intentions through the last two decades. Despite migration topic being popular in Ukraine lately, only two local research centres undertake long-term projects that study migration intentions on a regular basis, with only one undertaking an annual survey since 1990s⁴. We refer here to the selected data obtained from the representative national survey “Ukrainian Society” (Institute of Sociology) in 1996, 2006 and 2016⁵. We choose the youngest age group (18–29) to compare youth migration intentions, most probable reasons for leaving current place of residence and possible destinations over the two last decades.

In *Graphs 1* we display comparative views of young people on a possibility to leave their current place of residence: since 1996 less than 40 per cent of the respondents seem to have been thinking of taking advantage of their opportunity to move, and these figures have remained relatively stable. Speaking of the previous migration experience, one should note that ten years ago only a fraction have moved abroad to work but it has changed dramatically when we look at the recent figures (compare 7.7 per cent in 2006 to 39.1 per cent in 2016). However, new movements are unlikely to take place even for a majority of those who have been mobile during the previous years: this might be a reflection of the negative experience abroad and a demotivating finding that “the streets of western cities are not paved with gold not for most migrants” [4].

As the data in *Graph 2* suggest, over the last twenty years there is a trend towards a decline in the share of those who plan to move to Russia and redistribution of migration flows in favour of Europe and other destination countries and regions

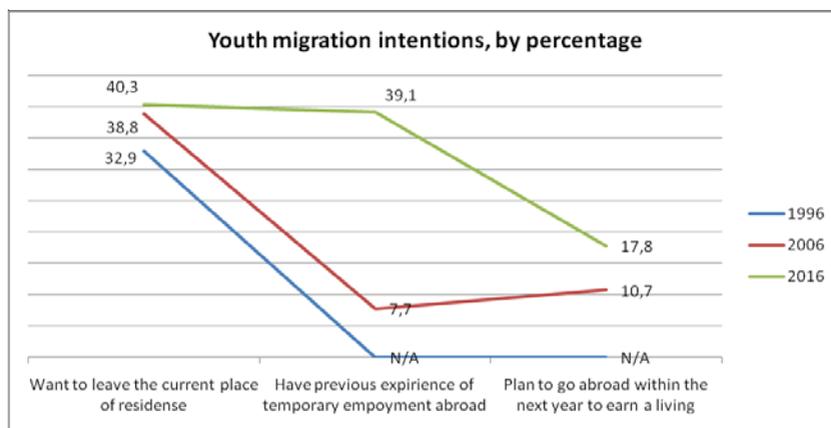
⁴The two mentioned centers are Institute of Demography and Social Research (studies of quantitative parameters and geographical differentiation of labor migration from Ukraine empowered by the Ukrainian State Statistic Committee and by the European Union, International Labor Office and International Organization for Migration were carried out twice so far, in 2005–2008 (1st study) and in 2010–2012 (2nd study)) and Institute of Sociology NASU (annual representative survey “Ukrainian society” undertaken since 1992; it contains a set of questions on migration, including – starting from 2002 – questions developed by I. Pribytkova based on her own methodology for studying migration potential on the basis of previous, including circular, experience of relocations).

⁵The fieldwork during the most recent survey excluded the Crimea and a part of Donbass out of Ukraine’s control.

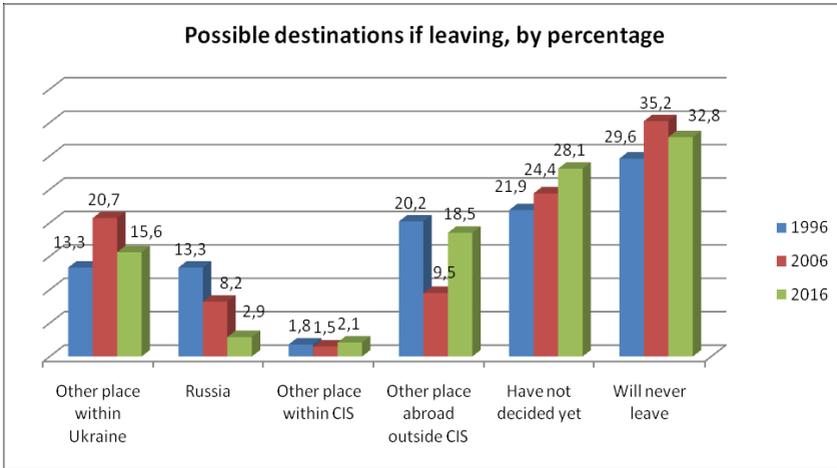
within Ukraine. The economic crisis and reduced employment opportunities abroad might lead to a further decline in external mobility. Yet, getting new job remains the main most probable reason for leaving one's current place of residence (see *Graph 3*), and this seems to be a growing trend over time. A raise in fear of interethnic conflicts as a motivation to leave the place where the respondent live now is a recent trend, however it is still relatively low as compared to ever-important employment worries. Language issues as possible reasons to change one's place of residence remain fairly within the margin of sampling error (a strong argument against manipulation with facts on the front of alleged language intolerance in Ukraine).

Conclusions and discussion. It should be underlined that, despite the growing fears of a new migration outflow caused by post-Euromaidan disappointments, the future increase in youth migration is a disputable issue as long as it remains a condition-dependent process. The recent studies registered the current trend towards the decline in the number of labor migrants from approximately 1.5 mln. people in 2005–2008 to 1.2 mln. people in 2010–2013⁶. According to experts, an overall decline in migration from Ukrainewas caused by the global economic crisis and reduced employment opportunities abroad. On the basis of the data obtained in the previous years a conclusion was made that one should not expect significant

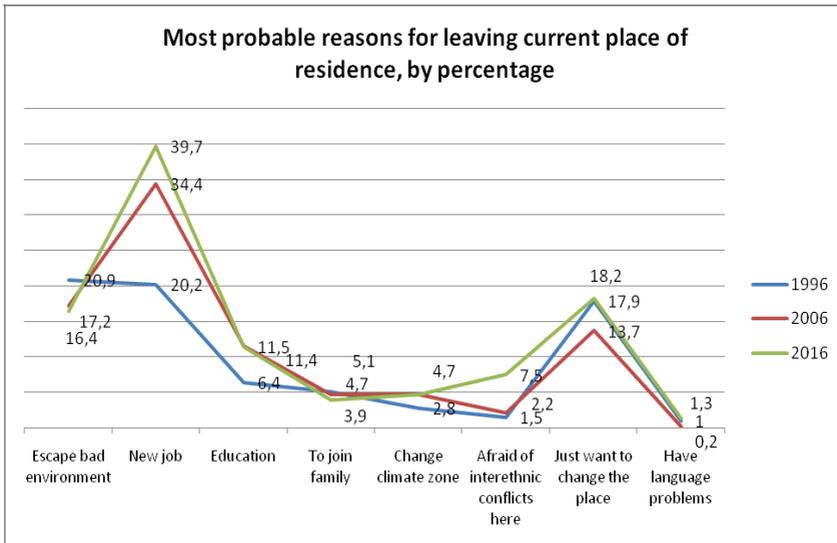
Graph 1

Graph 2

Graph 3

growth of labor migration in the next 2–3 years: “Labor migration potential has been exhausted, all niches are already filled. Middle-aged and senior Ukrainians who wanted to leave did that already, while young people without work experience and without degrees recognized abroad will find it difficult to leave and find decent jobs”⁷. The long-term lack of labour demand abroad makes an easy escape from the local hardships through migration unlikely. Yet, a growing number of people, particularly among youth, become interested in short-term trips for tourist, educational, professional, family purposes: if visaliberalization takes place, these people might become more active in travelling and staying abroad for reasons not related to employment. For years, Ukrainian citizens' experience of temporary stay abroad have remained an important resource for improvement of financial situation of their households in the country of origin (it is known that volume of money transfers by migrants are practically equal to the volume of direct foreign investment to Ukraine). In addition to that any experience of a trip abroad is a significant investment into cultural capital of their families, expansion of knowledge and acquisition of new professional and life skills. That is why development of tourist, educational and professional routes and facilitation of document processing for arrangement of such trips represent crucial factors in improvement of Ukrainian living standards.

If one considers values of the respondent group characterized by high migration mobility (those who already have migration experience, plan a new trip in the nearest future and due to their age and marital status are more likely to relocate again), one can note that migration are correlated with a stronger pro-European and pro-Western geopolitical mindset. High migration mobility does not have an impact on self-confidence, when it comes to defending legal rights and interests vis-a-vis central

⁶ Ukrainians now less often go abroad to earn a living [in Ukrainian]. Data of the Institute of Demography, Ukrainian National Academy of Sciences / Tizhden.UA, 29 May 2013. Available at: <http://tyzhden.ua/News/80720> Accessed 14 July 2013.

⁷ Opinion of Vasily Kostritsa, the former national coordinator of the International Labor Organization in Ukraine. See: Ukrainians answered the motherland's call: number of citizens going abroad to work went down // Kommersant, No. 86, 29 May 2013. Available at: <http://www.kommersant.ua/daily/7001378> Accessed 13 July 2013.

authorities (it remains traditionally low for all groups of respondents in Ukraine). However, among those who have experience of staying abroad there are twice more of those who are ready to counteract the decision of the local authorities if their legal rights and interests are violated. The data also confirm that majority of 'mobile' people support the idea of personal responsibility over transformations in society. Even if migration intention of a respondent is not implemented, it can still be seen as a declared aspiration for change and development. Complex analysis of youth's migration intentions and migration mobility and their reasonable media coverage will encourage a more efficient use of sociological information and ensure theoretical foundation for target-oriented policy programs at home.

References

1. *Migration potential* survey: a research method born out of fear. An interview with Professor Endre Sik, professor at the ELTE University and a senior researcher at TARKI Social Research Institute // MIGRATIONONLINE, 31 August 2010. Available at: <http://migrationonline.cz/en/migration-potential-survey-a-research-method-born-out-of-fear-an-interview-with-professor-endre-sik-professor-at-the-elte> Accessed 15 November 2016.
2. *Mkrtchan N.* Migration mobility in Russia: assessment and analysis problems // SPERO, 2009, No. 11. – P. 149–164. Available at: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0445/analit01.php> Accessed 11 July 2016.
3. *Pribytkova I.* Post-Soviet migration transition in Ukraine / International population migration: Russia and contemporary world. Issue 25 ed. by V.A. Iontsev. – Moscow : MAX Press, 2011. – P. 58–73. Available at: http://i-soc.com.ua/institute/Постсоветский_миграционный_переход_в_Украине.pdf Accessed 11 July 2013.
4. *Roberts K.* Youth in Transition. Eastern Europe and the West. Palgrave Macmillan, 2009. – P. 32–35.
5. *Ryazantsev S.* Population migration // Social and demographic policy, Moscow: Panorama, No. 2. – 2007. – P. 20–26.
6. *Rybakovskiy L.* Population migration. Three stages of migration process. Available at: <http://sbiblio.com/BIBLIO/archive/migracia/2.aspx> Accessed 12 July 2016.
7. *Yudina T.* Migration: glossary: textbook. – Moscow : RSSU publishing house. – 2007.

РЕКРЕАЦІЙНІ ПРАКТИКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі рекреаційних практик у постмайданному суспільстві. Проаналізовано вплив низки соціодемографічних та соціоекономічних чинників на рекреаційну поведінку українських громадян.

Ключові слова: рекреаційна поведінка, рекреаційні практики, здоровий спосіб життя.

Статья посвящена проблеме рекреационных практик в постмайданном обществе. Проанализировано влияние на рекреационное поведение украинских граждан ряда социально-демографических и социальноэкономических факторов.

Ключевые слова: рекреационное поведение, рекреационные практики, здоровый образ жизни.

The paper is dedicated to the problem of recreation practices in post-Maidan society. The influence of a set of socio-demographic and socio-economic factors on recreational behaviour of Ukrainian citizens has been analysed.

Keywords: recreational behaviour, recreational practices, healthy lifestyle.

Рекреаційна поведінка – це система дій та атитюдів особистості, що має на меті відновлення фізичних і психоемоційних сил, а відтак, збереження її здоров'я. Повноцінна рекреація є одним із ключових чинників, що прямо чи опосередковано впливають на стан здоров'я та суб'єктивне благополуччя індивідів, успішне розв'язання ними численних повсякденних життєвих проблем.

Раціональний збалансований бюджет часу взагалі і часу відпочинку зокрема може бути визнаний найважливішим показником ефективності життєвого планування свідомих громадян. Відлунням невикористаних відпусток з плином часу зазвичай стають певні соціально-економічні втрати, як для людей, так і для організацій, в яких вони працюють (вчаться), а в остаточному підсумку – і для держави, бо зниження показників здоров'я супроводжується зростанням витрат по видатках на медичну допомогу, а “згасання”

продуктивності праці зумовлює зменшення суспільного пирога, з якого нарізуються ті та інші соціальні трансферти.

З'ясувати, як саме громадяни України проводять відпустки, які чинники впливають на рекреаційні практики населення, був покликаний аналіз відповідей респондентів на запитання моніторингового дослідження – 2016: *“Як Ви відпочивали, провели переважну частину своєї відпустки, канікул минулого року?”*. Як незалежні змінні ми використовуємо цілий ряд показників, що можуть бути типологізовані: 1) соціально-демографічні дані; 2) соціально-економічні характеристики; 3) соціально-психологічні параметри.

Галопуюча економічна криза у державі, збройний конфлікт на сході України, ускладнення приватних поїздок до Криму, який традиційно слугував звичним улюбленим місцем відпочинку для кількох поколінь мешканців України, не могли не відбитися на рекреаційній поведінці населення у 2015 р. Майже третина опитаних (31,3%) зізналася соціологам, що взагалі не мала відпустки (а у 2013 р. таких було 38,6%). Інша третина респондентів (31,4%) провели відпустку, займаючись домашніми справами (у 2013 р. – 25,3%); 7,5% – займалися під час відпустки додатковою роботою (у 2013 р. – 3,3%); 4,5% – їздила за покупками, у сімейних справах (у 2013 р. – 0,8%). Отже, відносно більшості опитаних час на фіксований відпочинок у 2015 р. з-поміж масиву повсякденних справ виділити не вдалося. Проте, незважаючи на труднощі життя в постмайданній Україні, 45,3% громадян не стали сидіти вдома в період відпусток (а у 2013 р. таких було 30%). Відпочивали за путівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні – 3,3% опитаних (у 2013 р. – 2,8%); відпочивали у курортному місці без путівки в Україні – 10,8% (у 2013 р. – 10,3%); відпочивали за кордоном – 3,3% (у 2013 р. – 2,3%); відпочивали за містом, на дачі – 14,6% (у 2013 р. – 8,1%); їздили відпочивати, гостювати до родичів, знайомих – 13,3% (у 2013 р. – 6,5%); провели відпустку (канікули) якимось інакше – 0,7% респондентів (у 2013 р. – 1,9%). Впадає в око тренд поширення внутрішнього відпочинку, а також суттєве переважання “неорганізованих” відпочивальників над “організованими”, що їдуть на час відпустки (канікул) за путівками/курсівками. Зазначимо, що сума > 100%, бо респонденти мали можливість вибрати кілька варіантів відповіді.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви відпочивали, провели переважну частину своєї відпустки, канікул минулого року?” залежно від віку, сімейного стану та типу населеного пункту, де проживають респонденти (%)

Варіанти відповідей	Соціально-демографічні показники												
	Вік						Сімейний стан		Тип населеного пункту				Загалом
	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60–69 років	70 років і більше	Перебування у шлюбі (у т.ч. незарєстрованому)	Неперебування у шлюбі (з різних причин)	Київ	Велике місто	Невелике місто	Село	
Відпочивав за путівкою, курсівкою в Україні	2,9	4,1	4,2	3,0	2,3	2,8	3,7	2,4	5,0	4,3	2,3	3,1	
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	16,1	13,2	9,8	10,5	6,2	2,1	11,3	10,0	14,3	13,7	10,7	8,0	10,8
Відпочивав за кордоном	4,7	3,8	3,8	3,0	1,5	1,4	3,6	2,8	10,7	2,3	3,1	2,6	3,3
Відпочивав за містом, на дачі	16,9	14,3	14,3	15,7	13,9	8,4	15,5	12,9	35,0	17,6	14,5	7,5	14,6
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16,9	17,6	13,6	10,8	9,3	5,6	13,5	12,9	19,3	14,6	13,4	10,6	13,3
Їздив за покупками, у сімейних справах	5,7	5,8	4,2	5,0	2,7	0,7	5,1	3,4	7,1	2,5	5,1	4,7	4,5
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	30,6	33,2	34,1	39,2	24,3	16,8	33,5	27,5	20,7	30,1	30,8	35,8	31,4
Займався під час відпустки додатковою роботою	10,6	9,3	6,6	6,9	4,6	2,8	7,4	7,8	6,4	6,8	8,0	7,7	7,5
Не мав відпустки	25,2	24,5	24,4	27,6	44,8	63,6	28,7	36,2	16,4	28,8	32,5	35,5	31,3
Провів відпустку інакше	0,8	0,8	1,7	0,0	0,8	0,0	0,6	1,0	1,4	0,5	0,9	0,5	0,7

Розглядаючи зв'язок рекреаційних практик з гендерною належністю, можемо констатувати, що залежності між статтю респондентів та характером проведення відпустки (канікул) загалом не виявлено. Натомість інші соціально-демографічні показники слугують чинниками, що впливають на рекреаційну поведінку (табл. 1). З віком респондентів збільшується кількість тих, хто не мав відпустки як такої. Вікові відмінності проходять по межі приблизно в 40 років: ті, хто молодший, частіше відпочивають за кордоном (особливо – молодь 18–29 років – 4,7% юнаків та дівчат практикують закордонні вояжі) та у курортних місцях України без путівки (18–29-річні – з показником 16,1% своєї вікової групи, 30–39-річні – 13,2%), а також їздять відпочивати, гостювати до родичів, знайомих (16,9% і 17,6% відповідно), ніж представники інших вікових когорт. Представники ж середніх вікових груп – 40–49 років та 50–59 років частіше за інших респондентів проводять відпустку вдома, займаючись домашніми справами (34,1% і 39,2% відповідно).

Респонденти, які перебувають у шлюбі (у т.ч. незареєстрованому), частіше, ніж ті, що з різних причин у ньому не перебувають (незаміжні/неодружені, розлучені, вдівці), мають відпустку (71,3% проти 63,8%) і частіше відпочивають за межами свого населеного пункту (47,6% проти 41,0% відповідно). Зі зниженням рівня урбанізованості населеного пункту, де мешкають респонденти, зростає кількість тих, хто визнав, що не мав відпустки (канікул) минулого року. У відсутності офіційного часу на відпочинок зізналися 16,4% киян, 28,8% мешканців великих і 32,5% – невеликих міст і 35,5% селян. Отже, маємо чіткий територіально-просторовий континуум, де на одному полюсі (столичний мегаполіс) сконцентровані максимальні значення за усіма різновидами відпочинку, а на іншому (село) – мінімальні. Приблизно кожен третій киянин і шостий мешканець іншого великого міста відповів, що відпочивав за містом, на дачі. Причому кількість киян-дачників у 2015 р. у процентному відношенні зросла в 1,7 раза порівняно з 2013 р. (35% проти 20,6%). Якщо взяти до уваги ту обставину, що для чималої кількості співгромадян дача (присадибна ділянка) відіграє важливу роль у життєзабезпеченні сім'ї, то перебування на ній є не суто відпочинком, а й "обов'язковою" фізичною працею у справі вирощування овочів та фруктів.

Рисою нових часів виступає та тенденція, що для певних категорій населення поняття “дача” позбувається утилітарного сенсу і типово-радянського розміру “6 соток” – відтепер ділянка за містом частіше розглядається як місце рекреації на європейський лад (зادля зустрічі з друзями, приготування барбекю на свіжому повітрі).

Іншою диференціюючою ознакою стосовно рекреаційної поведінки виявилася освіта респондента – чим її рівень вищий, тим, як правило, частіше її носій відпочиває. Наприклад, визнали, що відпочивали у курортному місці України (з путівкою або без) 8,2% респондентів з початковою і неповною середньою освітою, 11,0% – з середньою загальною, 11,5% – з середньою спеціальною (технікум, училище, коледж), 19,8% – з першим ступенем вищої освіти (бакалавр), 18,7% – з повною вищою освітою (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь). Натомість, зізналися, що не мали відпустки (канікул) в році, що передував опитуванню 58,1%, 40,7%, 34,0%, 17,7% і 22,7% респондентів відповідно. Встановлено, що відпочивали з виїздом за межі свого населеного пункту 16,3% респондентів з початковою і неповною середньою освітою, 37,1% – з середньою загальною і середньою спеціальною освітою (сумарно), 60, 9% – з повною, а також неповною вищою освітою (сумарно).

Значущим фактором нерівності в реалізації рекреаційних планів, як впливає з даних моніторингового дослідження – 2016, є соціально-економічна нерівність. Те, що більшість опитаних не полишили свій населений пункт з метою відпочинку, не означає, що всі вони – домосіди за вдачею. Зв’язок рекреаційної поведінки з матеріальним становищем сім’ї респондентів (за оцінками останніх) простежується з аналізу даних *таблиці 2*.

У дослідницьких цілях ми об’єднали тих, хто охарактеризував матеріальний стан своєї сім’ї загалом за останні 2–3 місяці, що передували опитуванню, фразами “часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо” та “не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо” до однієї групи “злиденні”; тих, кому вистачає лише на продукти харчування та вистачає загалом на прожиття – до групи “незможні”; тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень, тих, кому вистачає на все необхідне, але з заощадженнями, а також тих, хто живе у повному достатку – до

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви відпочивали, провели переважну частину своєї відпустки, канікул минулого року?” залежно від матеріального становища сім’ї (%)

Варіанти відповідей	Матеріальне становище сім’ї									
	Визначення матеріального становища сім’ї загалом за останні 2–3 місяці до опитування			Оцінка матеріального становища сім’ї в цілому				Оцінка змін у матеріальних умовах сім’ї за останні 12 місяців		
	Сума відповідей “інколи жebraкуємо” і “інколи голодуємо” (злиденні)	Сума відповідей “вистачає лише на продукти харчування” і “вистачає загалом на прожиття” (незможливі)	Сума відповідей “вистачає на все необхідне без заощаджень”, “те саме із заощадженнями” та “живемо у повному достатку” (зможливі)	Злиденне	Бідне	Середнє	Сума відповідей “Заможне” та “Багате”	Погіршилися	Залишилися такими самими	Полпішилися
Відпочивав за путівкою, курсівкою в Україні	1,0	2,5	8,3	1,4	1,6	4,9	6,9	2,5	6,6	5,1
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	5,0	10,3	17,3	6,9	7,1	14,4	17,2	10,5	12,9	8,5
Відпочивав за кордоном	0,0	2,8	7,9	2,8	1,2	4,8	20,7	2,1	8,8	3,4
Відпочивав за містом, на дачі	16,8	13,2	21,3	22,2	11,7	15,7	44,8	12,9	21,5	18,6
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	7,9	12,5	18,9	2,8	10,3	16,6	24,1	12,0	18,0	18,6
Їздив за покупками, у сімейних справах	5,0	4,0	7,1	4,2	3,2	4,9	31,0	3,7	8,5	1,7
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	22,8	32,4	30,3	29,2	30,8	32,7	17,2	32,0	27,8	35,6
Займався під час відпустки додатковою роботою	8,9	8,1	4,3	12,5	6,0	8,5	6,9	7,4	7,3	11,9
Не мав відпустки	43,6	32,3	20,5	30,6	39,9	23,4	27,6	32,8	25,9	23,7
Провів відпустку інакше	1,0	0,6	1,2	1,4	0,6	0,8	0,0	0,8	0,6	0,0

групи “заможні”. Також ми послуговувалися оцінками матеріального становища сім’ї в цілому (злиденне, бідне, середнє, заможне, багате).

З даних *таблиці 2* вбачається, що чим краще матеріальне становище сім’ї (за оцінками респондентів), тим частіше вони відпочивають у той чи інший спосіб, а найбагатші, крім того, рідше проводять відпустку вдома. Чим гірше матеріальне становище респондентів, тим частіше вони посилаються на відсутність відпустки, за якою криється неможливість куди-небудь поїхати відпочити з фінансових причин: більшості населення України вітчизняні курорти не по кишені, не кажучи вже про закордонні, а дача є далеко не в усіх. Для значної частини населення єдиним виходом є відпочинок у межах свого населеного пункту, що, звісно, не є повноцінним без зміни обстановки, відпочинку від оточуючих людей, навіть найбільш близьких.

Результати дослідження також демонструють, що на рекреаційну поведінку впливає соціальний ареал особистості. Серед індивідів, які вважають себе насамперед мешканцем села, району чи міста, в якому живуть, лише 38,8% виїзжали відпочивати подалі від дому; серед тих, хто вважає себе головним чином мешканцем регіону (області чи кількох областей), де живе – 37,9%; серед тих, хто передусім ідентифікує себе як громадянина України – 46,2%; серед тих, хто насамперед оцінює себе як представника свого етносу, нації (що, як відомо, ширше за державні кордони) – 73,1%, серед тих співгромадян, хто переважно вважає себе громадянином Європи або світу – 67,7%. На цих даних добре простежується, що усі респонденти займають певне місце на шкалі локальності – глобальності (докладніші висновки можна буде зробити після спеціальних опитувань).

Серед чинників, що визначають той чи інший тип рекреаційної поведінки, чільне місце посідає такий, як самоідентифікація соціального становища. Для його з’ясування ми послуговувалися відповідями респондентів на декілька запитань анкети. Класичне запитання щодо розташування себе на уявній соціальній драбині стосовно предмета нашої статті дало змогу встановити, яка соціально-статусна позиція відповідає кожному варіанту проведення відпустки (канікул). Отже, практиці відпочинку за путівкою, курсівкою в Україні віддають перевагу індивіди, які мають місце на

увній соціальній драбині, що дорівнює 3,68 (середній (середньозважений) бал розраховувався в інтервалі від 1 до 7); практиці відпочинку у курортному місці України без путівки – 3,71; практиці відпочинку за кордоном – 4,38; практиці відпочинку за містом, на дачі – 3,71; практиці поїздки відпочивати, гостювати до родичів, знайомих – 3,51; практиці поїздки за покупками, у сімейних справах – 3,78; практиці домашнього проведення відпустки, заняття домашніми справами – 3,20; практиці займатися під час відпустки додатковою роботою – 3,29. Не мали відпустки ті респонденти, чий бал соціально-статусної ідентифікації дорівнює 3,04, тобто ті, хто займає, за самооцінкою, найскромніше соціальне становище. Інші запитання з зазначеного комплексу доповнюють цю картину. 23,4% респондентів, скоріше задоволених своїм становищем у суспільстві, відпочивали на курортах України (з путівкою або без), тоді як серед скоріше незадоволених таких виявилось 9,3%, не мали відпустки 21,5% і 36,8% відповідно. Серед тих, хто відносить себе до середнього класу в Україні, відпочивали у той чи інший спосіб під час відпустки 61,8%, а серед тих, хто не відносить – лише 32,7%, причому перевага представників середнього класу перед нижчими верствами (за самооцінкою) зафіксована по кожній з рекреаційних практик. Зізнались, що не мали відпустки, – 21,5% і 38,5% відповідно.

Сфера зайнятості, соціально-економічний статус індивідів, рівень задоволення ними своєю роботою також впливають на те, яку модель проведення відпустки обере респондент і чи матиме він її взагалі (*табл. 3*).

Дані *таблиці 3* свідчать про те, що відпочивали у той чи інший спосіб, використовуючи один з перших чотирьох запропонованих варіантів проведення відпустки, – 78,1% роботодавців (власників, які використовують найману працю інших), 47,8% самозайнятих (тобто зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю та представників вільних професій), 37,7% найманих працівників і лише 22,6% непрацюючих на момент опитування. Отже, простежується чітка тенденція: чим вище соціально-економічний статус людини, тим з більшою ймовірністю вона організовує собі різноплановий відпочинок під час відпустки. З іншого боку, у цьому відношенні будь-який статус зайнятості кращий порівняно з відсутністю роботи (фактичною чи юридично підтверджене-

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви відпочивали, провели переважну частину своєї відпустки, канікул минулого року?” залежно від статусу та типу зайнятості респондентів, задоволення роботою в цілому (%)

Варіанти відповідей	Показники, що характеризують соціально-трудові відносини									
	Статус зайнятості				Тип зайнятості				Задоволення своєю роботою в цілому	
	Роботодавці	Самозайнятий (ІТД, фрілансер)	Найманий працівник	У даний час не працюю	Робітники різної кваліфікації	Спеціалісти різного профілю	Підприємці	Непрацюючі пенсіонери	Сума відповідей “зовсім не задоволений” та “скоріше не задоволений”	Сума відповідей “цілком задоволений” та “скоріше задоволений”
Відпочивав за путівкою, курсівкою в Україні	6,3	2,9	4,7	1,9	3,3	5,3	6,4	1,2	1,8	5,7
Відпочивав у курортному місці без путівки (в Україні)	28,1	21,3	11,8	7,6	6,5	17,3	27,7	3,0	9,5	15,4
Відпочивав за кордоном	15,6	7,4	4,0	1,5	2,5	6,4	11,8	1,0	1,8	6,6
Відпочивав за містом, на дачі	28,1	16,2	17,2	11,6	13,6	24,4	12,8	10,9	13,3	19,3
Їздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	28,1	14,0	15,5	10,1	12,5	18,7	18,1	6,2	14,0	17,2
Їздив за покупками, у сімейних справах	3,1	5,1	5,7	3,3	3,8	7,4	7,4	1,7	3,9	6,4
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	15,6	23,5	38,9	24,8	42,5	34,3	15,9	22,0	36,1	35,8
Займався під час відпустки додатковою роботою	3,1	9,6	10,1	4,7	9,3	8,5	6,4	3,5	11,2	9,4
Не мав відпустки	18,8	25,7	17,7	47,3	22,9	11,7	25,5	57,7	22,5	18,0
Провів відпустку інакше	0,0	0,0	1,0	0,6	0,5	0,4	0,0	0,2	0,4	0,9

ною). Показово, що навіть роботодавці і самозайняті, тобто ті, хто належить до економічно активних індивідів, далеко не всі мають щорічну відпустку. Відповіли соціологам, що такої не мають 18,8% і 25,7% з наведених груп відповідно. Задоволені своєю роботою в цілому частіше, ніж незадоволені, відпочивають за кожною із запропонованих соціологами позицій, наприклад, у курортних місцях України (без путівки) (15,4% проти 9,5% відповідно). Незадоволені своєю роботою респонденти частіше вказали в анкетах, що не мають відпустки (22,5% проти 18,0%), ніж задоволені. (Що тут причина, а що – наслідок, можуть прояснити більш тонкі методи). Робітники частіше за представників інших соціально-професійних груп проводять відпустку вдома, займаючись домашніми справами; спеціалісти різного профілю частіше, ніж інші верстви населення, відпочивають за містом, на дачі; підприємці частіше відпочивають на курортах; непрацюючі пенсіонери частіше взагалі фіксовано не відпочивають. У сучасних умовах пострадянського капіталізму відпусткою, а відтак – власним здоров'ям зазвичай жертвують, аби не втратити престижну роботу та/або час для заробляння грошей. Це спостереження ще потребує емпіричного підтвердження.

Одна з головних цілей відпустки у класичному розумінні цього терміна – можливість відновити здоров'я. “Орієнтація на здоровий спосіб життя більшою мірою впливає на стан здоров'я індивіда, часто дозволяючи нейтралізувати вплив інших факторів (спадковість, навколишнє середовище, позиція на соціальній драбині тощо)” [1, с. 184–185].

Зв'язок між рекреаційною поведінкою та самооцінками стану здоров'я та оцінками медичного обслуговування в Україні можна простежити на даних, що наведені в *таблиці 4*. Вони демонструють, що ті, хто за станом здоров'я скоріше потребує відпочинку, його часто-густо не отримують, а відпочивають частіше ті респонденти, хто не скаржиться на власне здоров'я.

Ті респонденти, які оцінили характер змін у медобслуговуванні за 12 місяців, що передували опитуванню, як поліпшення, частіше відпочивали під час відпустки у той чи інший спосіб, ніж ті, хто оцінив стан справ у медицині як погіршення (48,3% проти 41,3% відповідно).

Певні прикінцеві міркування. В останні роки слова “відпустка” і “літо” перестають бути обов'язковою для українців

парою синонімів. У відпустку тепер відбувають в різні пори року, тим більше, що серед окремих верств населення стає дедалі популярнішою модель дроблення відпустки, щонайменше на дві частини і по-європейськи відпочивати і в холодну, і в спекотну пори року. До речі, оскільки структура дозвілля та рекреації в різні пори року суттєво відрізняються, методично важливо уточнювати, в який саме часовий проміжок протягом року респондент використовує своє конституційне право на відпочинок.

Працюючи над підвищенням культури здорового способу життя населення, треба поряд з тим реформувати економіку і туристично-оздоровчу галузь зокрема, щоб кожному мешканцю України знайшлося місце відпочинку, яке задовольнило б його інтерес та фінансові можливості. Нашому суспільству ще треба буде засвоїти загальні цивілізаційні закономірності, коли люди з більш високими доходами та освітою схильні до більш високих інвестицій у власне здоров'я як специфічний вид людського капіталу (М. Гросман) [2, с. 15]. Важливо, щоб громадяни отримували від відпустки, крім поліпшення стану здоров'я, нові враження, щоб вони обирали активні види відпочинку, займалися культурно-пізнавальним туризмом, подорожували як містами та іншими країнами, так і здійснювали екскурсійні поїздки по Україні – за визнаними, а також незвичними маршрутами.

Висновки. Аналіз рекреаційних практик населення України залежно від статі респондента не виявив істотних розбіжностей. Вельми суттєва різниця в рекреаційних практиках фіксується залежно від віку респондентів. Факторами впливу на рекреаційну поведінку виступають також сімейно-шлюбний статус, суб'єктивні оцінки респондентами матеріального становища своєї сім'ї, а також соціально-статусна самоідентифікація.

Література

1. Ковалёва А. А. Самосохранительное поведение в системе факторов, оказывающих влияние на состояние здоровья / А. А. Ковалёва // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI. – № 2. – С. 179–191.
2. Цит. за: Рощина Я. М. Стиль жизни в отношении здоровья: имеет ли значение социальное неравенство? / Я. М. Рощина // Экономическая социология. – 2016. – Т. 17. – № 3. – С. 13–34.

**КОРУПЦІЯ ЯК ФАКТОР ГАЛЬМУВАННЯ
РЕФОРМ В УКРАЇНІ**

У статті проаналізовано вплив корупції на успішність проведення реформ в Україні.

Ключові слова: корупція, антикорупційні органи, реформи.

В статье проанализировано влияние коррупции на успешность проведения реформ в Украине.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционные органы, реформы.

The paper analyses the influence of corruption on the success in implementing reforms in Ukraine.

Keywords: corruption, anti-corruption institutions, reforms.

Дедалі стає очевиднішим, що основним чинником, який стоїть на заваді прогресу реформ в Україні, є корупція. Сучасна корупція є особливим її різновидом – корупцією кризового типу. З одного боку, вона породжена соціальною кризою в Україні, а з другого – вона, будучи породженням кризи, створює ґрунт для поглиблення кризи. Така корупція має здатність зводити нанівець будь-які реформи в країні, а також спричиняє відчуження України у світовому просторі.

Корупція перешкоджає переходу до фази економічного зростання: поширюється тіньова економіка, різко знижується ефективність використання бюджетних коштів. Втрачається управління й економікою, і державною машиною. Зростає недовіра до країни та її влади, яка не в змозі побороти корупцію, і, як результат, скорочуються розміри інвестицій всередині країни та з-за кордону. Порушуються конкурентні механізми, на ринку з'являються всілякі посередники, які нічого не виробляють, а лише паразитують. Ширшають масштаби недержавної корупції: в громадських організаціях, приватних фірмах, банках тощо.

Корупція завдає колосальних збитків соціальній сфері. Кожен пересічний громадянин на собі відчуває, хоча й не завжди усвідомлює це, підвищення цін за рахунок коруп-

ційних “накладних витрат”. Корупція “підганяє” перерозподіл коштів на користь вузьких кланових груп за рахунок найбідніших верств населення. Як наслідок зростає соціальна напруженість у суспільстві.

Результати моніторингу ІС НАНУ 2016 р. демонструють, що більше половини українців (58,7%) вважають, що саме корупція заважає владі проводити реформи.

За останній рік Україні вдалося заробити лише один додатковий бал за результатами світового Індексу сприйняття корупції СРІ 2015 р. На 2015 р. індекс СРІ країни становив 27 балів зі 100 можливих, що лише на 1 бал більше, ніж 2014 р. У всесвітньому рейтингу Україна посідає 130-е місце зі 168 позицій. У 2014 році країна була на 142-му місці зі 175 позицій. Здійснити невеличке зростання індексу Україні вдалося завдяки збільшенню суспільного осуду корупціонерів, створенню антикорупційних органів та появі руху викривачів корупції. А от зволікання із реальним покаранням хабарників, а також збільшення корупційної складової у стосунках бізнесу та влади не дають Україні зробити рішучий крок уперед за показниками СРІ [1].

Один із рецептів подолання корупції в Україні може бути такий. Він складається з трьох компонентів: наявності незалежних правочинних органів боротьби з корупцією; максимального відкриття інформації, якою володіє держава, а також виховання українських антикорупційних експертів та розвиток прикладних антикорупційних досліджень.

Усі ці компоненти є рівноважливими та повинні діяти паралельно. Усі вони в Україні вже наявні, але їх потрібно довести до логічного завершення. Постає питання – як задіяти незалежні правоохоронні органи?

Україна змінилася після Євромайдану, проте не позбулася ознак “захопленої держави” (captured state), в якій ключові державні інституції контролює група чи кілька груп пов’язаних між собою осіб, які отримують доступ до державних коштів та найбільших національних ресурсів.

І досі в Україні діє повний замкнений цикл великої політичної корупції, коли кілька олігархічних бізнес-еліт “інвестують” незаконно отримані активи (переважно “чорний” нал) у вибори всіх рівнів та політичних гравців з метою контролю за майбутніми рішеннями заангажованих посадовців при владі. Останні, у свою чергу, завдяки дискримінаційним

Таблиця

Що заважає владі реалізувати реформи? (%)

Варіанти відповідей	2015 р.	2016 р.
Відсутність в урядовців знань про реформи	21,2	21,5
Ситуація на сході України	25,1	18,0
Небажання політичних еліт змінювати систему	48,2	46,9
Небажання олігархів відмовлятися від надприбутків	58,0	60,2
Корупція	68,4	58,7
Відсутність тиску суспільства	13,3	13,5
Інше	0,4	0,2
Ніщо не заважає, робиться все, що треба	3,0	0,8
Важко сказати	5,1	3,6

та корупційним рішенням допомагають генерувати та прирощувати капітал інвестора/олігарха (табл.).

Індульгенцією процвітання значної політичної корупції є безкарність високопосадовців. Водночас реальний ризик потрапити до в'язниці та втратити злочинно набуте майно – найдієвіша мотивація для чиновників не красти і не зловживати своїми статусами або зв'язками для особистого збагачення. Передумовою безкарності є колапс нашої правоохоронної та судової системи, яка десятиліттями використовувалася вищою політичною елітою для покривання корупційних злочинів, а не їх розслідування.

Вирішити завдання позбавлення волі корумпованих високопосадовців при владі та конфіскації набутих корупційним шляхом статків покликане Національне антикорупційне бюро України, директора якого вибрала конкурсна комісія, що складалась з відомих суспільних авторитетів та професіоналів. НАБ має повноваження розслідувати корупційні злочини високопосадовців при владі та вирізнятиметься серед інших діючих правоохоронних органів високим рівнем незалежності від політичних впливів.

Як лакмусовий папірець, Бюро уже з першими розслідуваннями фінансових злочинів має чітко виявити, що саме не функціонує в пострадянській системі кримінальної юстиції і що потрібно змінити, аби підслідні Бюро опинилися на лаві підсудних.

Для того, щоб НАБ став якісно новим професійним правоохоронним органом, міжнародні донори України й експерти

спільно з громадянським суспільством і медіа мають об'єднатися та домогтися максимальних гарантій незалежності Бюро та його керівнику.

Однією з серйозних гарантій незалежності слідчих та оперативних працівників нового правоохоронного органу є прописані в законі високі посадові оклади для працівників НАБ. Прозорий конкурс на посаду Директора гарантує, що НАБ очолив незаангажований професіонал з волею запровадити нові та рівні, зрозумілі для всіх правила гри. Міжнародна спільнота може долучитися до вироблення та запровадження таких правил уже з перших днів роботи Бюро і допомогти в такому:

- налагодити конкурсну систему відбору кадрів на роботу в НАБ, включно з механізмом постійної перевірки на доброчесність працівників;

- залучити найкращих міжнародних професіоналів для оцінки ризиків та розробки системи фізичної та інформаційної безпеки НАБ;

- поставити систему роботи прес-служби та комунікації НАБ, що забезпечить прозорість і підзвітність Бюро й допоможе захистити орган від можливих політичних інтриг та спекуляцій;

- провести ґрунтовні системні професійні навчання нового персоналу НАБ.

Роботу Бюро має бути максимально вбудовано в систему міжнародних правоохоронних і антикорупційних державних інституцій та організацій. Мають бути підписані угоди про співпрацю та налагоджені особисті контакти між співробітниками НАБ і колегами з країн – членів ЄС, США, Канади та ін. Очевидною є необхідність налагодити взаємодію Бюро з українсько-європейською слідчою групою, яка мала б повноваження проводити кримінальні розслідування щодо використання коштів фінансової допомоги Україні ЄС. Ідея створення такого спільного слідчого органу була висловлена Єврокомісією ще 2014 р. Спільна робота НАБУ з такою групою стане додатковою гарантією незалежності НАБ та нарощування професійної спроможності нових слідчих, прокурорів та детективів.

Перед Бюро стоїть й інше суспільно важливе завдання – запровадити нові підходи розслідування фінансових злочинів високопосадовців та відновити довіру людей до право-

охоронної системи, повернути цінності честі й гідності працівників правоохоронного органу. Перші ефективні результати роботи НАБ – у вигляді ув’язнених корупціонерів-високопосадовців та конфіскованого корупційно набутого майна – стимулюватимуть стрімке очищення та реальну реформу усєї правоохоронної й судової системи в державі.

Важливу роль в Україні щодо розслідування найбільших корупційних схем відіграють медіа та громадські організації. Часто-густо, якщо громадянин стикається з проблемою корупції і розкраданням бюджету, він радше звернеться за допомогою до журналістів, яким довірятиме, аніж до прокуратури.

Добре підкріплена фактами аналітична публікація-викриття корупційної діяльності вже своєю появою у світ запускає реакцію – ризики корупції зростають в рази: контракт може бути розірваний, корупціонер при владі може бути звільнений, схема непрозорого розподілу природних ресурсів зупинена. Водночас з прокуратурою можна домовитися про закриття провадження або ж виграти справу в суді чи на рівні виконання рішення суду, що може затягтися на роки, не завдаючи шкоди корупційному ділку.

Ключовою передумовою якісних журналістських і громадських антикорупційних розслідувань є максимальний доступ до інформації, якою володіють державні структури. Саме тому триває боротьба за прозорість даних, які дають змогу збирати факти щодо доходів та витрат держави і чиновників. Критично важливими є дані та документи щодо державних закупівель, реєстрів юридичних осіб та їх бенефіціарів, власників нерухомого майна та земельних ділянок, фінансових звітів публічних акціонерних товариств, електронних декларацій про доходи та витрати чиновників, судових рішень і матеріалів, витрат державних установ та організацій тощо.

За останній рік відбувся ряд позитивних законодавчих зрушень у цьому напрямі – завданням залишається їх ефективна імплементація. Таке виконання базується на тому, що відкриті дані повинні бути в зручному для аналізу й порівняння форматі, державні публічні реєстри та ресурсні портали регулярно оновлювати і містити достовірну інформацію/документи, включно з історією змін.

Міжнародні донори можуть допомогти і владі, і громадянському суспільству в реалізації детінізації інформації і роз'яснення активним громадянам, зацікавленим контролювати владу, використовуючи практичні інструменти та окремі кейси. Фактично це є демонстрацією того, як відкриті дані можуть стати потужною антикорупційною зброєю.

В Україні існує величезна потреба не тільки на ефективний антикорупційний поступ, а й на українських професіоналів, які могли б розробити та втілити в життя послідовні кроки цього процесу.

На даний час створені Національне антикорупційне бюро, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Державне бюро розслідувань, однак немає жодної професійної навчальної програми, яка б підготувала слідчих, аналітиків, експертів для роботи в цих структурах. Одне з найважливіших питань, які все ще залишаються невирішеними – це створення законодавчих засад, які захищають незалежність САП та НАБУ від зовнішнього тиску та перешкоджають витоку інформації. Зокрема, на законодавчому рівні має бути закріплене право антикорупційних органів самостійно здійснювати прослуховування в рамках кримінальних проваджень, які вони ведуть.

Важливі державні інформаційні ресурси стали публічними, але ці відкриті дані стануть потужною антикорупційною зброєю лише тоді, як сотні і тисячі нещодавно активізованих громадян по всій країні, які готові контролювати владу, навчаться шукати, аналізувати цю інформацію та використовувати її в публічних кампаніях громадського тиску. Борці з корупцією мають бути дуже освіченими людьми, особливо щодо правових питань та специфіки функціонування тієї сфери, у якій, власне, ведеться боротьба з корупцією.

Таким чином, зрозуміло, що для подолання корупції в Україні недостатньо лише антикорупційних реформ, національного антикорупційного бюро, мізерної купки чесних правоохоронців, суддів тощо. Потрібна критична маса людей, які принципово не дають і не беруть хабарі. Потрібна критична маса людей, які готові ділитися інформацією про випадки корупції з усіма своїми знайомими та ЗМІ, і макси-

мально висвітлювати діяльність корупціонера. Писати про нього у соціальних мережах, поширювати подібну інформацію від інших, викривати деталі, описувати і фіксувати кожну дрібницю взаємодії з корупціонером і ділитися цим усім із іншими членами громади і суспільством у цілому. І головне, єднатися з іншими людьми, які це роблять. Жоден корупціонер, навіть найвищого рівня, не в змозі протистояти громаді.

Однак “більшість корупційних практик в Україні відбувається внаслідок мовчазної згоди громадян, які знають про факти корупції, але не збираються про них повідомляти” [2].

Єдиним помітним успіхом за роки після Революції гідності стала активність громадянського суспільства. Саме громадські організації та журналісти на сьогодні є найуспішнішими борцями з великою політичною корупцією в Україні. Збільшилася кількість викривачів корупції, зростає число гострих матеріалів про корупціонерів у ЗМІ, на які влада змушена реагувати.

Тепер публічна заява про наявність корупційних схем апріорі веде до справи. І у цій справі нові антикорупційні органи мають лише такі варіанти реакції: або довести справу до суду і посадити з конфіскацією, або відповідне адміністративне порушення залежно від суми, яка була причиною провадження, або закрити справу за відсутністю фактів.

Слід сказати, що влада дійсно зробила низку позитивних кроків у бік створення законодавства щодо важливих антикорупційних органів. Представники законодавчої та виконавчої гілок влади дедалі менше використовують свої службові повноваження для незаконного збагачення, побоюючись зіпсувати свій імідж в очах суспільства. Однак на сьогодні високопосадовці рідко притягуються до відповідальності та отримують належне покарання за свої злочини. І це (невідворотність притягнення до відповідальності) залишається одним із головних гальм у просуванні реформ.

Література

1. *Індекс корупції CPI–2015* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/CPI-2015>

2. *Transparency International Ukraine* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/en/news/oficial/5662.html>.

КІЛЬКА МІРКУВАНЬ ЩОДО ПРОБЛЕМИ “ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ”

(Замість післямови)

У статті викладено міркування з приводу так званого цивілізаційного вибору українського суспільства. Зазначено, що упродовж років незалежності не вироблена стратегія розвитку країни. Кризовий стан суспільства знов і знов актуалізує питання вибору стратегічного напрямку руху країни. Окремі автори пропонують Україні рухатись до нової для неї цивілізації. Автором проводиться думка, що цивілізацію не можна вибрати, адже вона є результатом багатовікового розвитку суспільства. Культурно-цивілізаційні коди суспільства не можна змінити волюнтаристськи. Масштабні зміни суспільства, які проводять політичні сили і уряди, слід називати модернізацією, а не “цивілізаційним вибором”.

Ключові слова: *цивілізація, культура, цінності, постіндустріальне суспільство.*

В статье изложены соображения по поводу так называемого цивилизационного выбора украинского общества. Отмечено, что за годы независимости не выработана стратегия развития страны. Кризисное состояние общества вновь и вновь актуализирует вопрос выбора стратегического направления движения страны. Отдельные авторы предлагают Украине двигаться к новой для нее цивилизации. Автором проводится мысль, что цивилизацию нельзя выбрать, ведь она является результатом многовекового развития общества, что культурно-цивилизационные коды общества нельзя изменить волюнтаристски. Масштабные изменения общества, которые проводят политические силы и правительства, следует называть модернизацией, а не “цивилизационным выбором”.

Ключевые слова: *цивилизация, культура, ценности, постиндустриальное общество.*

The author expounds his thoughts concerning the so-called civilisational choice of Ukrainian society. It is noted that a strategy for the development of Ukraine as an independent state has not

yet been elaborated. Owing to the crisis experienced by Ukrainian society, the problem of choosing a strategic direction for Ukraine is being raised time and again. Some authors suggest that Ukraine should move toward a civilisation which is new for it. However, a civilisation is not what can be chosen — it is the result of the centuries-old development of any society. Cultural and civilisational codes of the society cannot be changed in a voluntaristic way. The large-scale social changes implemented by political parties and governments should be defined as modernisation rather than “civilisational choice”.

Keywords: *civilisation, culture, values, post-industrial society.*

Останнім часом у політичних і наукових колах актуалізувалась тема “цивілізаційного вибору” для нашої країни. Чимало авторів і нашого збірника торкаються цього питання у своїх статтях. У зв’язку з цим висловимо і ми кілька міркувань на цю тему.

Минуло вже чверть століття, як в українському суспільстві відбулися історичні, доленосні події – країна проголосила державний суверенітет і незалежність, декларувала докорінні зміни соціально-економічного ладу та політичного устрою. Здавалося б, уже доленосні історичні вибори зроблені. Залишається тільки успішно їх реалізувати. Проте проблема пошуків свого шляху для країни з кожним роком лише загострюється. Ці пошуки можна пояснити насамперед незадоволеністю тим, у якому стані перебуває суспільство, чого досягли в економіці, у рівні добробуту населення, в освіті, науці, охороні здоров’я, культурі тощо. Усі ці сфери вже тривалий час перебувають у стані глибокої кризи. Багаторічна система стагнація породила новий якісний стан суспільства – воно стало кризовим. Одним із виходів з цього стану чимало політиків, а слідом за ними й учених, убачають у зміні цивілізації, або, як вони говорять, у цивілізаційному виборі.

Не ставлячи під сумнів назрілий виклик щодо пошуку і розробки оптимальної стратегії розвитку країни, висловимо деякі міркування щодо саме такої форми пошуку нашого подальшого поступу, як цивілізаційний вибір. Адже від основ пошуку залежить його втілення в конкретні проекти розбудови, залежить його реалістичність чи утопізм.

Ми спираємося на класичне розуміння цивілізації як ціннісно-культурної системи, яка складається протягом

тривалого історичного періоду, яка визначає спосіб життя одного або багатьох соціумів. Цивілізацій, на відміну від політичних режимів, і навіть держав, що існували в історії людства, не багато. Можна сперечатися, скільки і які цивілізації існували й існують. Але навряд чи хто сперечатиметься, що їх лічені одиниці. Інакше кажучи, цивілізація – це метакатегорія суспільних наук, яка має межі свого застосування. Ця категорія має свої обмеження. Вона не може означати результат волюнтаристських практик будь-якого соціального суб’єкта, яким би могутнім він не здавався сам собі у своїй уяві. Ніколи і ні в кого в історії не було можливості взяти повний контроль над тим, що відбувається в суспільстві, над багатоманітністю життя. Воно завжди є багатшим найглибших знань і фантазій людини. Життєві випробування будь-якої стратегії можуть привести як до успіху, так і до провалу.

Ще більшою небезпекою видається зазіхання людини на вибір цивілізації. На нашу думку, поняття вибору цивілізації в такому разі використовується волюнтаристськи. Його намагаються застосувати до незастосовного – до цивілізації. Використання поняття вибору до історичних спільностей, що мають міри життя в декілька століть, а то й тисячоліть, має свої обмеження. Цими обмеженнями є і такі суспільні феномени, які сформувалися в результаті впливу величезної кількості причин – внутрішніх і зовнішніх, об’єктивних і суб’єктивних, закономірних і випадкових і т.д. До таких метафеноменів належать цивілізації, суспільно-економічні формації, культури. До них неможливо вживати поняття вибору як прояву людської волі, як результату реалізації суспільного проекту. Скажімо, в Японії після революції Мейдзі цивілізація не змінилася, після її окупації в 1945 р. і кардинальних модернізаційних змін – теж не змінилася. У Росії кардинальні реформи Петра I цивілізацію також не змінили. У Сінгапурі і після сучасних модернізаційних змін цивілізація залишається непохитною. Тому наше перше міркування полягає у тому, щоб ми обережніше ставилися як до термінів, так і до змісту того, до чого закликаємо.

Наші сучасники є свідками багатьох значних починань на державному рівні, що гучно проголошувались і як доленосний вибір, і як довгострокова стратегія, і які, на жаль,

закінчувалися нічим. Л. М. Кравчук стратегію будував від протилежного – він її бачив у тому, щоб розірвати зв'язки з колишніми союзними республіками і не увійти до СНД у якості повноправного члена. Це він пояснював тим, що на той час наша країна була однією із найбагатших серед інших “колег” по Союзу. Тому, на думку Л. М. Кравчука, слід було розірвати зв'язки з ними і не дати їм виснажити нас. Така стратегія називалась цивілізованим розлученням. У зовнішній політиці проголошувався курс на роззброєння і нейтральний статус. Л. Д. Кучма проголошував стратегію різновекторності, притримуючись рівновіддаленості від військових союзів. В. А. Ющенко говорив про нову дорожню карту, європейський вибір і вступ до НАТО; В. Ф. Янукович ірраціонально метався між молотом і ковадлом Євразійського Союзу і Європейського Союзу. Проте це були політичні декларації і симулякри. Ними завішували і прикривали реальні процеси нееквівалентних обмінів у економіці, а то й просто розкрадання державної власності, становлення олігархічної системи. І головне, у країні не було тієї політичної фігури, яка б жила державними справами, у якої б це був сенс життя, а не займалась своїм власним збагаченням. Можливо, і правий один вітчизняний академік, який не раз стверджував, що люди, які виростили в бідності, завжди прагнуть узяти для себе про запас, стільки, скільки зможуть, скільки дасть змогу ситуація. Але люди з психологією бідного (а не за фактом походження) ніколи не зможуть стати фігурами історичного масштабу для своєї країни.

Нова, післямайданна влада, проголосила орієнтацію на вступ до ЄС і НАТО і пообіцяла жити по-новому. На жаль, час що вже минув після драматичних подій 2013–2014 рр., у принципових механізмах функціонування держави і суспільства, не наповнився нічим новим. Поки що більшість населення, як свідчить наше моніторингове дослідження, переконалося у тому, що жити по-новому зовсім не означає жити краще. Тому сьогодні існує кричущий виклик українському суспільству на пропозицію довгострокової стратегії її розвитку, в основі якої б лежала науково обґрунтована, твереза, реалістична ідея. Таке наше друге міркування.

Третє міркування полягає у тому, що проект змістовної масштабної ідеї для суспільства має впливати із глибокого,

об’єктивного, чесного, професійного наукового дослідження, що надає суспільству розгорнутий діагноз, звіт про те, яким є реальне суспільство, з усіма його вадами, болячками, виразками, прорахунками, ризиками і небезпеками, а не передувати такому аналізу. Соціологи тут мають займати позицію, до якої закликав Норберт Еліас: “Коли йдеться про теоретичну роботу соціологічного дослідження, потрібно взагалі звільнитися від панування тих чи інших суспільних ідеалів або догматичних доктрин. Бо тільки тоді ми зможемо сподіватися на те, що адекватні реальності соціологічні пізнання принесуть якусь користь при розв’язанні гострих суспільних проблем. А це станеться лише в тому випадку, якщо ми перестанемо піддаватися впливу упереджених ідей, якщо першість при постановці і розв’язанні проблем буде віддано дослідженню того, що є насправді, а не тому, що відповідає нашим бажанням” [1, с. 47]. Будь-які ідеї, гасла, заклики перевіряються на свою життєздатність практикою. Якими б прекрасними не були ці ідеї, але якщо вони не враховують, причому детально, конкретно, у всіх можливих вимірах, суспільну реальність, вони зазнають краху. Тому так важливо всім, хто береться за перебудову суспільства, його (суспільство) глибоко вивчити, чесно пізнати, яким воно є насправді. Другим важливим підґрунтям є досконале, професійне, науково обґрунтоване уявлення про світ-систему, про систему глобальних міждержавних зв’язків, про сукупності сучасних союзів, їх інтересів та місце, яке займає у цій складній системі взаємовідносин наша країна. Лише спираючись на ці знання можна креслити проекти державного устрою, системи міждержавних зв’язків, виходячи із центральної думки, що кожен міжнародний суб’єкт відносин вибирає свою поведінку, будує свою політику лише в ім’я власних інтересів. Як відомо, благодійників, тим паче для цілої держави, у світі не існує. Є лише партнери зі своїми інтересами.

Наступна думка, яку хотілося б висловити у цьому контексті, є та, що існує велика спокуса будь-які зміни в суспільстві, як за масштабністю, так і за спрямованістю, оголошувати цивілізаційними змінами. Однак подібне використання прикметника “цивілізаційний” веде до знецінення самої категорії “цивілізація”. У останньої є своя особлива функція в процесі наукового освоєння соціального світу –

вона призначена для теоретизування на найвищому рівні узагальнення. Ті, хто визначає будь-які суспільні зміни як цивілізаційні, гранично спрощують розуміння не тільки поняття “цивілізація”, але й поняття “суспільство”. Останнє постає у вигляді абстрактної моделі, площинної схеми. Проголошувати можна все що завгодно, у тому числі можна проголошувати й те, що наша партія, наша команда прийняла рішення змінити цивілізаційну основу суспільства, перебудувати соціум в іншу цивілізацію. Однак від цих вигуків нікуди не подінуться такі надзвичайно складні суспільні підвалини, як культура (у розумінні цілісної суспільно-історичної системи, що має довгу і глибоку історію), менталітет, традиції, міфологія, історична пам’ять народу тощо.

Наш моніторинг фіксує, що у 2015 р. з українською культурою себе ідентифікували 84%, а з російською – 8% опитаних. Зміна цивілізаційної ідентичності суспільства означала б зміну і культурної самоідентичності. Проте процеси, що спостерігаються у суспільстві у цій царині, свідчать про протилежні тенденції. Чим молодшою є вікова когорта, тим більше в ній тих, хто самоідентифікується, як українокультурний. У старшій і середній вікових групах ідентифікують себе таким чином по 82% респондентів. А серед молоді віком до 30 років з українською культурою себе зв’язують 90%.

У регіональному сенсі культурні самоідентифікації помітно відрізняються. Найбільше тих, хто себе самоідентифікує, як такий, що належить до української культури, у Західному регіоні – 96%, а найменше у Донбасі – 49%. Серед поселенських груп цілком очікувано найбільше ідентифікують себе з українською культурою жителі сіл – 84%.

За цими процесами культурної самоідентифікації стоять глибинні пласти, цінності, коди, паттерни, норми, взірці, символи, знаки культурно-цивілізаційної системи, які аж ніяк не перебувають на поверхні і не фіксуються буденною свідомістю. Вони глибоко укорінені й змінюються за своєю логікою і своїми законами протягом тривалого історичного часу. Вони не підвладні ніяким активістам, і навіть їх об’єднанням.

Для прикладу візьмемо цінності. Культурно-цивілізаційний набір цінностей не можна розглядати механічно. Вони існують як складна багатовимірна система, між елементами якої існують відносини різних типів, зв’язки різної якості

та різного ступеня інтенсивності. До того ж цивілізацію розглядають як культурну суперсистему, що складається, у свою чергу, із систем і конгломератів. Характер усього комплексу цих зв’язків і створює неповторність кожної із цивілізацій. Помилково уявляти кожну з цивілізацій як систему, що має тільки її притаманний набір елементів. Справа у тому, що кожна із цивілізацій складається, практично, із таких же елементів, на яких засновані й інші цивілізації. Кожна із цих моделей набуває своєї специфіки, додаткових характеристик і якостей за рахунок неповторних внутрішніх взаємозв’язків у своїй культурно-цивілізаційній системі. Саме ці взаємозв’язки є основою неповторного соціокультурного коду даної цивілізації.

Культура формує цінності соціуму, груп і особистості. Сформовані цінності маркують соціальне середовище, в якому перебуває особистість, вони фарбують у свої кольори її картину світу. Тому цінності є найважливішим елементом цивілізаційно-культурної системи.

По-перше, кожна з цінностей інтерпретується у кожній цивілізації по-своєму. Наприклад, розуміння свободи у східних слов’ян і у американців. У східних слов’ян свобода сприймається свободою лише тоді, коли всі члени групи, з якою себе ідентифікує особистість, наділені такою ж свободою, як і вона сама. Це свобода, що спирається на колективізм. Це зовсім інше відчуття і розуміння свободи, ніж, наприклад, у американців. У останніх вона заснована на крайньому індивідуалізмі. Тут свобода полягає у тому, що кожна людина повинна всього домагатися самостійно: якщо домігся – розкошуй на яхті, нічого не домігся – йди на звалище. Це все твої проблеми. Можна наводити багато інших прикладів інтерпретації цінностей у різних культурах. Наведемо ще один. Це питання щодо цінності землі в українській культурі. У нашій історії і культурі все, що пов’язано із землею, є вкрай емоційно навантаженим. Тема землі в усі часи в Україні набувала майже сакрального значення. Українська суспільна думка за століття накопичила величезний фольклорний матеріал, велику літературно-художню спадщину, численні твори політичних діячів, що присвячені темі землі, інші документи вітчизняної культури. Тому феномен землі в нашій культурі насамперед сприймається як духовна цінність, а не матеріальна. І навіть сама постанов-

ка питання про її купівлю-продаж багатьма сприймається як святотатство, блюзнірство. На запитання нашого моніторингу “Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі?” 63,1% респондентів відповіли негативно, а 23,1% – позитивно. Тобто тих, хто проти купівлі-продажу землі у суспільстві, утричі більше, ніж тих, хто за. Не визначилися з цього питання 13,8% опитаних.

Причому динаміка громадської думки з цього питання протягом майже чверті століття засвідчує, що значущість землі як спільної цінності, у громадській думці зростає (рис.).

Більше половини членів усіх вікових груп, крім однієї, виступають проти купівлі-продажу землі. Таким винятком є молодь віком до 29 років. У цій групі тільки 48% респондентів вважають, що землю продавати не можна. Інші вікові групи демонструють чітку тенденцію: чим старша вікова когорта, тим більше в ній противників купівлі-продажу основного багатства країни: 30–39 років – 56,2%, 40–49 років – 65,9%, 50–59 років – 71,8%, 60–69 років – 71,2%, 70 років і більше – 79,0%. Подібна тенденція у зворотному напрямі спостерігається серед тих, хто вважає за можливе

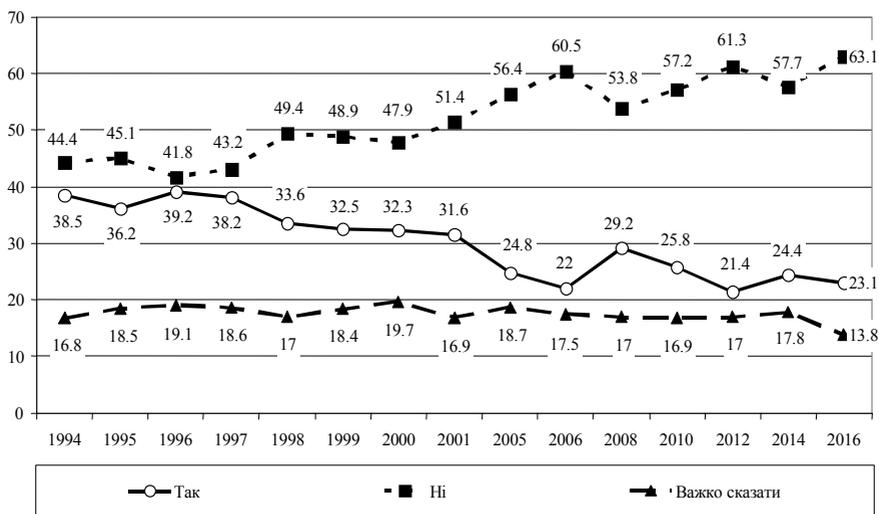

Рисунок. Чи можна, на Вашу думку, дозволити купівлю-продаж землі? (%)

торгувати землею: найбільшою вона є у групі молоді до 29 років – 36,6%, і далі по лінії зменшення аж до 11,2% у групі тих, кому 70 і більше. Отже, ставлення населення до купівлі-продажу землі свідчить, як культурні коди впливають на установки населення в економічній сфері, як культурно-історичні стереотипи можуть бути сильнішими за раціонально-економічні аргументи.

Продовжуючи думку про те, що цивілізаційно-культурні системи дають особливу інтерпретацію людським цінностям, надають загальнолюдським цінностям неповторні відтінки, зазначимо, по-друге, що кожна з них має свій неповторний набір основних, базисних цінностей. Останні утворюють ціннісну домінанту даної моделі цивілізації.

По-третє, у кожній цивілізації є набір найпоширеніших, масово переважаючих цінностей. Крім них, існують і цінності меншин.

По-четверте, неповторність цивілізації надає оригінальне співвідношення корінних, аутентичних, споконвічних цінностей і запозичених з інших цивілізаційних систем.

По-п’яте, специфіка кожної цивілізації полягає у наборі цінностей, що походять із сучасного способу життя та із різноманітних укладів минулого. Наприклад, китайські вчені провели дослідження чотирьох стадій китайської цивілізації у долині річки Янцзи протягом восьми тисячоліть – від шостого тисячоліття до нашої ери до XXI століття. Вони показали, як співіснують культурні елементи попередніх епох у сучасній культурі на цій території [2].

По-шосте, кожна цивілізація складається із співіснуючих у ній не просто різноманітних цінностей, а протилежних цінностей. Зміст протистояння головних, центральних цінностей надає особливого відтінку даної цивілізації.

По-сьоме, кожна з цивілізацій має неявні типові розумові моделі, переважаючий умонастрій.

Таким чином, культурно-цивілізаційні системи – це великомасштабні суспільно-історичні утворення, порядки, які формуються, змінюються і розпадаються у вимірах епох. Зведення їх до короткострокових в історичному масштабі спільностей є спрощенням і вульгаризацією.

Висловимо ще одне міркування, пов’язане зі складною теоретичною проблемою. Сутність останньої полягає у тому, що цінності за своєю природою не сумірні. У науці цей по-

стулат відомий як принцип, або закон, Юма [3]. Згідно з ним наукові судження не можуть бути підґрунтям для норм і цінностей. Основою останніх є традиції, святі писання. Тому і зробити висновок про те, цінності якої цивілізації є “кращими”, “вищими”, “правильнішими”, неможливо. Кожна з існуючих людських цивілізацій є самодостатньою і рівноцінною.

Проте цей постулат є скоріше теоретичним. Він ще не збігається з міжнародною практикою. Адже і сьогодні цивілізації розташовують в ієрархічному порядку не тільки в теоретичних побудовах, а й у суспільній свідомості, у реальній політичній практиці. До цього часу жалоба за жертвами терору, що стався в європейських країнах або США, світові засоби масової комунікації висвітлюють дуже широко, громадськість організовує різноманітні публічні акції пам’яті, а про жертв терору в Іраку, Пакистані, Афганістані, в африканських країнах інформація подається мимохідь, як чергова звичайна, прохідна подія.

Ще однією важливою проблемою в контексті взаємодії цивілізацій є проблема запозичень між цивілізаціями. Є різні форми постановки цієї проблеми. Найбільш кардинальною формою постановки питання про взаємодію цивілізацій є така, коли стверджують, що можлива відмова представниками однієї із цивілізацій від усіх своїх культурних кодів, цивілізаційних основ, засад і вибір ними із існуючих чи тих, що існували, цивілізації та перехід на її принципи існування.

Хоча така форма взаємодії, радше, є умоглядною побудовою, яка ніколи в історії і ніде не була (і, очевидно, не буде) реалізована. Насправді, історична практика показує існування більш або менш інтенсивної взаємодії та взаємообміну між цивілізаціями в усі часи. Така взаємодія не приводить до повної відмови від свого способу життя, цінностей, культури тощо, тобто абсолютної втрати основ своєї цивілізації, так же як і не приводить до абсолютного копіювання, тотального перебирання на себе всіх елементів вибраної цивілізації. Насправді, відбувався взаємообмін елементами цивілізацій. Переважно це був рівнозначний обмін. Хоча, звичайно, війни, завоювання, підкорення народів породжували асиметрію в культурно-цивілізаційних процесах.

Якщо у попередні історичні періоди, коли комунікації між цивілізаціями, особливо віддаленими, були ускладнені, інокультурні, іноцивілізаційні запозичення були утруднені,

то в умовах глобалізації взаємодія, взаємообмін і запозичення між цивілізаціями надзвичайно інтенсифікуються. Процеси міжцивілізаційного обміну стають однією із основних характеристик процесу глобалізації. Проте цей обмін набув системної якості нерівномірного і нееквівалентного обміну. У сучасному світі у цьому аспекті взаємовідносин існує явно виражена асиметрія, де домінантними у поширенні стали цінності євроатлантичної цивілізації. Останні є не стільки елементами, що продовжують традиції культури євроатлантичних країн, скільки є продуктами сучасного суспільства споживання і масової культури.

Чергове міркування полягає у тому, що сучасний глобалізований світ формує зовсім інші взаємовідносини між існуючими культурно-цивілізаційними системами. Взаємодія між ними породжує нове утворення – постіндустріальну, інформаційну цивілізацію. Це не ще одна цивілізація у низці існуючих, а це – цивілізація нового типу. Вона формується на інших засадах, ніж усі інші. Головною її характеристикою є технологічні досягнення, що стають надбанням усіх суспільств, незалежно від їх культурно-цивілізаційної належності. Другою її провідною характеристикою є масова культура з універсальними для всіх країн цінностями. Третя риса із цього ряду полягає у тому, що населення у своїй поведінці орієнтується на цінності суспільства споживання. Ще однією відмінністю, що притаманна постіндустріальній цивілізації, є принцип плюралізму, який проникає у всі сфери суспільного життя. Зазначені характеристики є універсальними і вони проявляються на всіх континентах. Вони уніфікують спосіб життя різних народів, роблять їх поведінку за багатьма параметрами подібною. Дана тенденція входить у суперечність з тенденцією збереження етнічних культур, традицій, автентичності стилів життя. Однак потенціал першої тенденції на сьогодні переважає другу. Першій тенденції сприяє політика урядів і панівних еліт.

Так, цінності споживання, завдяки всеохопним медіа, проникають в усі суспільства, незалежно від рівня розвитку їх економіки і рівня добробуту населення. Споживання товарів і послуг стає самоціллю. На перше місце висувається не споживча цінність товару, а його модність та належність до певного бренду. Такі цінності, як самореалізація особистості, завдяки набутому високому професіоналізму, креатив-

ність, поступаються гедонізму, прагненню до успіху та збагаченню.

Ці тенденції не обійшли і українське суспільство. Про це свідчать відповіді респондентів на запитання анкети моніторингу Інституту соціології НАН України у дослідженні 2013 р.: “Що, на Вашу думку, є сьогодні найголовнішою ознакою успіху людини в нашій країні?”.

Таблиця

Головні ознаки успіху людини (%)

<i>nn/ nn</i>	<i>Ознаки успіху</i>	<i>Відповіді у %</i>
1	Багатство (гроші)	44,5
2	Успішна кар’єра, успішний бізнес	40,8
3	Добре здоров’я	36,8
4	Хороша сім’я	35,7
5	Престижні речі (гарна машина, будинок, дача)	20,8
6	Досягнення влади	20,7
7	Самореалізація, внутрішня свобода	13,5
8	Хороша освіта	11,9
9	Наявність хороших друзів	11,0
10	Слава, визнання	9,9
11	Кохання	8,4
12	Можливість подорожувати світом	5,5
13	Можливість добре відпочивати (фітнес-центри, гарний курорт)	2,9
14	Доброчинність	2,8
15	Інше	1,1

І нарешті, останнє міркування. Нерідко цивілізацію отожднюють з цивілізованістю, розвинутістю, насамперед у технологічному сенсі. У такому контексті словосполучення “цивілізаційний вибір” у найбільш радикальному сенсі можна тлумачити так, що йдеться про вибір цивілізованості на відміну від варварства чи дикунства. Тобто йдеться про оціночний ряд, у якому є найвищий, найкращий рівень – цивілізованість. Проте у наші дні цивілізованість розглядають у більш м’якому варіанті тлумачення сенсу цього терміна. За нею розуміють певні технологічні, правові, соціальні, культурні досягнення, що були досягнуті за рахунок проведення рішучих реформ та всебічного впровадження іннова-

цій. У такому сенсі вживають словосполучення “цивілізовані країни”, тобто благополучні, розвинені, демократичні країни з високим рівнем життя. Наприклад, на запитання нашого моніторингу “*Якщо виходити з Ваших власних бажань, уявлень про життя, то як би Ви хотіли жити?*” найбільше респондентів (50%) відповіли “жити так, як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах”.

Однак більш строгим означенням цих процесів є категорія модернізації. Вона означає масштабний процес суспільних перетворень, в основі якого лежить перехід від традиційного до сучасного суспільства, яке побудоване на ринковій економіці, новітніх технологіях, розвинутій мережі комунікацій, на політичному устрої, заснованому на засадах демократії, плюралізму, прав людини тощо. При цьому зміна соціально-економічних і політико-ідеологічних інститутів не передбачає зміни цивілізаційно-культурної матриці суспільства і його культурних кодів.

На нашу думку, у прихильників “цивілізаційного вибору” відбувається підміна понять. Говорячи про “цивілізаційний вибір”, вони, насправді, у його зміст вкладають явища і процеси, що прийнято називати модернізацією. Вважаємо, що це принципово неприпустимі речі. За цим стоїть занадто вільне тлумачення поняття цивілізації. Такі підміни понять у науковому сенсі не продуктивні. Вони лише заплутують наші уявлення про суспільство.

Процес освоєння відповідних суспільних моделей має своє означення – модернізація. Тому не слід ототожнювати процес вибору цивілізації з суспільною модернізацією.

Література

1. *Элиас Норберт. О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования / Элиас Норберт. – М.; СПб, 2001.*

2. *Див. про це: Мотрошилова Н. В. Цивилизационный подход в программах модернизационного рывка современного Китая / Н.В. Мотрошилова // Вопросы философии. – 2012. – № 6. – С. 5–16.*

3. *Див. про це: Максимов Л. В. “Гильотина Юма”: pro et contra / Л. В. Максимов // Этическая мысль. Вып. 12. Российская академия наук. Институт философии. – М., 2012. – С. 124–143.*